

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

E. MANDEL

Marksist ekonomi el-kitabı

Ernest Mandel

MARKSİST EKONOMİ EL-KİTABI

ANT ●

Orijinal adı:
TRAITE D'ECONOMIE MARXISTE

İlk yayını:
1962, PARIS

Türkiye yayını:
ANT YAYINLARI
Kasım 1970, İstanbul

Kapak:
İNCİ ÖZGÜDEN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Dizidi - Basıldı :
OSMANBEY MATBAASI

Ernest Mandel

MARKSİST EKONOMİ EL - KİTABI

Türkçesi
Orhan SUDA

Ücretsiz PDF Kitap Etkinliği için <https://kitapci.com>

ANT YAYINLARI
Cağaloğlu, Başmusahip Sok. 10/2 İSTANBUL

Bana marksizmi ve bütün insanlar kardeş olsun diye sömürünün, baskının her tür-lüsüyle mücadele etmeyi öğ-reten açık fikirli iyi yürekli babam *HENRI MANDEL*'in anısına.

Giriş

Marksist ekonomi teorisine karşı akademik çevrelerin tutumunda bir aykırılık göze çarpmaktadır. Bu teori, elli yıl önce üniversite çevrelerinde teorik alanda büyük bir ilgiyle karşılanmış ve ateşli tartışmalara konu olmuş, ama pratikteki bütün etkisi inkar edilmişti. İktisatçılar «sosyalist bir ekonominin» «uygulanamayacağını» söylüyorlardı[1](*) Bugün, büyük küçük bütün devletlerin ekonomi politikasının marksist teoriden esinlenebileceğini (hem de başarıyla esinlenebileceğini) herkes kabul ediyor. Oysa marksist teori akademik çevrelerde sadece kayıtsızlıkla karşılanmakta yada küçümsenmektedir⁽¹⁾. Bazen çok daha ayrıntılı incelemelere konu olması, ona kendi

(*) Metindeki köşeli büyük parantezler kitabın sonundaki referanslara, yuvarlak küçük parantezler ise sayfa altlarındaki dipnotlara aittir. (Yayın evinin notu).

(1) J. M. Keynes'e göre, Marx'ın **Kapital**'i, «sadece iktisadi görüş açısından yanlış olmakla kalmayan fakat aynı zamanda, modern dünyada ilgi uyandırmayan ve uygulanma imkanı bulunmayan modası geçmiş bir ekonomi el-kitabıdır» [2]. A. A. Berle ise (Marx'ın ekonomi politikasının aşıldığını ve çürütüldüğünü) söylüyor [3]. François Perroux (Kapitalizmin Marx tarafından ortaya konulan) «kronik eğilimlerinden» hiçbirinin akla dayanmadığını ve bilimsel gözleme başvurularak ispat edilemeyeceğini belirtiyor [4]. Raymond Aron da «Marksizmin Batı kültüründe, hatta aydınların büyük bir kısmının açıkça Stalinizm-den yana oldukları Fransa ve İtalya'da bile pek az yer tuttuğunu, kelimenin tam anlamıyla marksist denilebilecek bir iktisatçı aramanın boşuna bir çaba olacağını» yazmaktadır [5].

değerinin verilmesinden değil, «soviétologie» denilen yeni «bilimin» tali bir kolu olarak kabul edilışinden ileri gelmektedir.

Marksist araştırma metodunun ve bu metodla elde edilen sonuçların geçerli olduğunu söyleyen kimse -bu kitabın yazarı kesinlikle bu görüştedir- bütün bu söylenenlerde şaşılacak bir şey yok diyecektir. Akademik bilim «hakim sınıfların» hizmetinde değil mi? Kapitalist dünya «sosyalist blok»la «amansız bir mücadeleye» girişmiyor mu? Marksist teori bu «blok»un başlıca silahı değil mi? Kapitalizmin kulları kendi sınıf düşmanlarına yarayan her şeyi sistemli bir şekilde gözden düşürmek zorunda kalmıyorlar mı? Batıda marksizmi gözden düşürmek için harcanan çabalar, sınıf mücadelesinin bir görünüşünden ve dolayısıyla marksist tezlerin geçerliliğini doğrulamaktan başka bir şey değildir. İleri sürülen kanıtlar marksistlerle psikanalistler arasındaki bu «teknik» küfürleşmelerden doğan bir sağırlar diyaloguna dönebilir.

Fikirler dünyası yanılgılara ve sahte bir tevazua kapılmaksızın incelenirse, aralarında iki yüzlü ve ikbal düşkünü insanların, kalemlerini ve beyinlerini kendilerine en fazla fiyat biçene satanların, ilerlemelerini köstekliyor diye düşüncelerinin yönünü çaktırmadan değiştirenlerin bulunduğu inkar edilemez. Onlarca yıldan beri gittikçe artan maddi bir güce sahip Sovyetler Birliği'nin, aslında, bütün bu fikirler dünyasını aynı şekilde etkilediğini de belirtmek gerek.

Bununla beraber, Karl Marx'ın büyük bilimsel geleneğine bağlı gerçek marksistlerden hiçbiri fikirlerin evrimi meselesini, doğrudan doğruya kişilerin (kendi çıkarları için) soysuzlaşmasına yada çevrenin etkisine indirgemeye kalkışmaz. Marx da, Engels de, fikirler tarihinin kendi diyalektik sürecini izlediğini, fikirlerin nesilden nesile bırakılmış verilerden hareket ederek geliştiğini defalarca belirtmiştir. (Engels'in Fr. Mehring'e yazdığı 14 Temmuz 1893 tarihli mektuba¹ bakınız). Bu sürecin sosyal [bakımdan] belirlenmesi, esas itibariyle, kendi çelişkilerini ve çeşitli yönlerden «patlak verme» imkanlarını içinde taşıyan böyle belli bir konuda geçerli olur.

Kapital'in IV. cildi olarak tasarlanan «Theorien über

den Mehrwert»i yorumlarken, Rudolf Hilferding, kendi mantığı, kendi iç-çelişkileri içinde fikirlerin diyalektik evriminin incelendiğini haklı olarak belirtmiştir («*Selbstentwicklung der nationalökonomischen Wissenschaft*»). Marx, sosyal faktörü, doğrudan doğruya bu evrimi açıklayan bir faktör olarak ileri sürmez.[6]

Oysa, marksist geleneğe göre, burjuva ekonomi politığının, yani «resmi» yada «akademik» ekonomi politığının evrimi, her biri kapitalizmin gelişmesiyle aynı zamana rastlayan üç safha halinde özetlenir. Burjuvazinin hakim sınıf olmaya başladığı yükseliş safhasında ekonomi politik, ekonomik gerçeği öğrenmeye çalışır: William Petty'den Ricardo'ya kadar emek-değer teorisinin olduğu safhadır bu. Sonra, eski hakim sınıfları kesin olarak saf dışı bırakmaksızın, burjuvazinin proletaryaya karşı amansız bir mücadeleye giriştiği, burjuva emek-değer teorisine özgü çelişkilerin açıkça ortaya konduğu, bir yandan marksist ekolün, öte yandan, Ricardo'dan sonraki çeşitli burjuva ekollerinin meydana geldiği safha başlar. Nihayet, üçüncü safha boyunca durumunu iyice sağlamlaştırmış olan burjuvazi, proletaryaya karşı sadece kendini savunur. Burjuva ekonomi politığının bilimselliğini yitirdiği ve mevcut sistemi göklere çıkarmaktan başka bir şey yapmadığı çöküş devresidir bu. Emek-değer teorisinin yerini önce «vülger (eklektik)» ekonomi, sonra da, marjinalist ekol yada eklektizmle marjinalizmi birleştiren karmaşık ekoller alır.

Resmi ekonomik düşüncenin son otuz yıl içindeki evrimi tahlil edilirse bu şemanın tam olmadığı görülür. 1929-1933'de patlak veren büyük buhrandan beri, burjuva ekonomi politığının evriminde *bir dördüncü safhanın*, salt pragmatik teori safhasının bulunduğu kolayca ortaya çıkar. Övgü, sistemin kendisi sadece teorik alanda tahdit edildiği sürece etkilidir. Sistem pratikte çökmek tehlikesiyle karşılaştı mı övgüler hiçbir işe yaramaz.

Bu andan itibaren, ekonomi politik, salt akademik uğraşlarının birçoğunu bir yana bırakır ve *pratikte kapitalizmi sağlamlaştırmaya yarayan bir teknik* haline gelir. «Keynes'in gerçekleştirdiği devrim»den ve çeşitli ekono-

metri⁽²⁾ tekniklerinin oluşturulmasından bu yana ekonomi politik gerçekte bu fonksiyonu yerine getirmektedir.

«Resmi» iktisatçıların bugün marksizme karşı takındıkları umursamaz tavrın sebeplerinden biri şudur: Onlar, marksizmi, istihdam hacmini artıracak yada ödeme dengesindeki açığı kapatacak hal çareleri göstermeksizin, «soyut hükümler vermekle» yetinen ve mikro ekonomik problemlerle uğraşan bütün «eski ekonomi politik» ekolleriyle bir tutuyorlar. Başka bir deyişle, ekonomik düşünceler tarihinde Marx'a hakettiği bir yer veren birkaç çağdaş iktisatçı da onu bugün moda olan makro-ekonomik teorilerin atası diye kabul ediyor⁽³⁾. Bazı marksistler de Marx'ın değerini, her şeyden önce, Keynes'i, ekonomik devreler teorisini ve milli gelirin hesaplanmasını «sezinlemiş» olmasında görmekte-dirler.

Fakat dolaysız pratik uğraşlardan kopmuş «saf» ekonomik problemlere karşı duyulan ilginin gerçekten azaldığı büyük çalkantılar içindeki devrimizde[11], marksizmden yana olduklarını söyleyenler, marksist ekonomi teorisine karşı gösterilen ilginin azalmasından kısmen sorumludurlar. Çünkü onlar, Marx'ın öğrettiklerini *Kapital*'in, çağdaş gerçeklerle ilgisini gitgide yitiren özetlerinde elli yıldan beri durmadan tekrarlamakla yetiniyorlar. Başlangıçta belirttiğimiz aykırılığın ikinci sebebi de Marx'ın geçen yüzyılda tamamlamış olduğu eserini 20. yüzyılın ikinci yarısında marksistlerin yeniden yaratacak güçte olmayışlarıdır.

Bu güçlük, her şeyden önce, siyasî sebeplerden ileri gelmektedir ve Stalin devri boyunca Sovyetler Birliği'nde ve komünist partilerinde teoriye tali bir yer verilmesinin sonucudur. Nasıl Orta-Çağda felsefe teolojinin hizmetine girdiyse buralarda da teori günlük politikanın hizmetine girmiştir. Bundan dolayı, özellikle, ekonomi teorisi pragmatik bir deformasyona uğramış ve bir övgü aracı olarak kullanılmıştır. Üstelik Stalin devrinde bağımsız teorik araştırmalar yasaklandığı için bu deformasyonun yanı sıra

(2) VIII. bölüme bakınız : «Keynes'in gerçekleştirdiği devrim» ve «ekonometri ya da pragmatizmin zafarı».

(3) Özellikle Schumpeter [7], Henri Guirton [8], Condliffe [9], Alvin Hansen [10]

ra kesin bir dogmatizm ortaya çıkmış ve bütün bunlar hem Doğu'daki hem de Batı'daki genç kuşakları etkilemiştir. Yirmi beş yıl boyunca dondurulmuş ve tahrif edilmiş bir düşünce⁽⁴⁾, son tahlilde bu donmuşluğu belirleyen sosyal şartlar tamamen ortadan kaldırılmadıkça ancak yavaş yavaş kendine gelecektir.

Bununla beraber, sadece Sovyetler Birliği'nde ve ona bağlı partilerde değil, Sovyet Rusya'ya bağımlı olmayan bütün marksist ekollerde marksist ekonomik düşüncenin gelişmesini durduran tali bir sebep de bizzat marksist metodun yanlış anlaşılmasıdır.

Ekonomi Politikin Eleştirilmesine Katkı'nın⁽⁵⁾ önsözündeki ünlü bir pasajda Marx ekonomi politik alanında bilimsel bir açıklamanın izlemesi gereken metodu belirtir: somuta varabilmek için soyuttan hareket etmek[13]. El-kitabı yazarlarının çoğu Marx'ın geçen yüzyılda yaptığı ispatlamaları kısaltılmış ve genellikle yetersiz bir şekilde her seferinde yeniden ileri sürmek için bu pasajdan, ve *Kapital*'in üç cildinden esinlenmişlerdir.

Oysa *açıklama metodu* ile bilginin *doğuşunu* (*oluşumunu*) birbirine karıştırmamak gerektir. Marx, somutun ilkin, kendisini meydana getiren soyut ilişkilerine ayrıştırılmaksızın anlaşılamıyacağı üzerinde ne kadar ısrar ediyorsa, bu ilişkilerin sadece dahiyane bir sezginin yada üstün bir soyutlama yeteneğinin sonucu olamayacağı üzerinde de o kadar ısrar etmektedir. Bu soyut ilişkiler, her bilimin hammaddesi olan ampirik veriler incelenerek ortaya konulmalıdır. Marx'ın böyle düşündüğünü anlamak için, *Ekonomi Politikin Eleştirilmesine Katkı'nın* önsözünde metot hakkında söylediklerini *Kapital*'in 2. baskısına yazdığı önsözdeki şu pasajla karşılaştırmak yeter:

«Bununla beraber açıklama metodu bilimsel araştırma metodundan kesinlikle ayırdedilmelidir. Bilimsel araştırma *konuyu ayrıntılarıyla ele almalı*, farklı gelişme şekil-

(4) «Bizde marksizm-leninizm alanında temel hiçbir yaratıcı çalışma görülüyor. Teorisyenlerimizin çoğu eski metinleri, formülleri, tezleri tekrarlamaktan başka bir şey yapmıyorlar. Yaratıcı çalışmadan yoksun bir bilim, bilim değil, bir okul ödevidir. Çünkü bilim, her şeyden önce bir yaratmadır, eski bir şeyin tekrarlanması değil, yeni bir şeyin yaratılmasıdır.» (MIKHEYAN) [12] Arşivi: <https://rantev.org>

(5) *Ekonomi Politikin Eleştirilmesine Katkı*, çeviren Orhan Suda, Öncü Kitabevi.

lerini tahlil etmeli ve bunlar arasındaki iç-bağlantıyı bulmalıdır. *Ancak bu çalışmayı yaptıktan sonradır ki*, gerçek hareket tam olarak açıklanabilir. Bu başarılırsa, gerçek tam olarak yansıtılırsa, *a priori* bir kuruluş (construction) karşısında bulunulduğu düşünülebilir»[14]

Demek ki, geçen yüzyılda yazılmış *Kapital*'in bölümlerini oldukça doğru bir şekilde özetlemekle yetinen bir açıklama, her şeyden önce bizzat marksist metot açısından yetersizdir. Bununla beraber, marksizmin «geçen yüzyılın bilimsel verilerine dayandığı için aşıldığını» söyleyen eleştirmelerin kesin iddiaları da bir o kadar yersizdir.

Gerçekte bilimsel bakımdan doğru olan tutum⁽⁶⁾, Marx'ın ekonomik tezlerinin tümünün geçerli olup olmadığına incelemek için bugünkü bilimin ampirik verilerinden hareket etmeye çalışmaktır. Bu eserde izlediğimiz metot budur.

Hemen belirtelim ki Marx'tan, Engels'ten pasajlar arayan okuyucu bu kitabı hayal kırıklığına uğrayarak kapatacaktır. Marksist ekonomi el-kitapları yazarlarının tam aksine, kutsal metinleri aktarmaktan yada bunların yorumunu yapmaktan bazı istisnalar dışında kaçındık. Buna karşılık, insan topluluklarının geçmişte, şimdiki zamanda ve gelecekteki ekonomik faaliyetleriyle ilgili fenomenler hakkında hüküm veren belli başlı çağdaş iktisatçıların, iktisat tarihçilerinin, etnologların, antropologların, sosyologların ve psikologların eserlerinden yer yer pasajlar aktardık. Bizim ispatlamaya çalıştığımız şey, çağdaş bilimlerin ampirik verilerinden hareket ederek Karl Marx'ın tüm ekonomik sisteminin tekrar kurulabileceğidir (yaratılabileceğidir). Başka bir deyişle: ancak marksist

(6) Çeşitli yazarlar, özellikle de, François Perroux, kapitalizmin Marx tarafından keşfedilen gelişme kanunlarının ne gözlem yoluyla ne de istatistiki veriler yardımıyla ispatlanabileceğini defalarca söylemişlerdir. Biz burada bunun aksini ispatlamaya çalışacağız - tabii bunu yok yere Marx'a atfedilen («mutlak yoksullaşma», gerçek ücretlerin sürekli olarak düşmesi gibi, kanunlardan yada aynı türde diğer görüşlerden) değil, bizzat Marx'ın keşfettiği kanunlardan hareket ederek yapacağız. Bu konuda ileri sürdüğümüz materyalleri resmi iktisatçıların nasıl çürütmeklerini yada Marx'ın «aşıldığını» kesinlikle ileri sürmekte devam edip etmeyeceklerini doğrusu merak ediyoruz. Böylece, bu resmi iktisatçıların da, kendi eserleri yardımıyla ilgili yakamları yada misalleri tekrarlamakla yetinen sözde marksistler gibi, aynı bilimsel tutarsızlığa düşmektedirler.

ekonomik doktrin, beşeri bilimlerin tam bir sentezini -her şeyden önce ekonomik tarihin ve ekonomik teorisinin sentezini- verebilir ve ancak bu doktrin mikro ekonomik tahlille, makro ekonomik tahlili ahenkli bir bütün haline getirebilir: işte bizim ispatlamaya çalıştığımız şey budur.

Diğer iktisat ekollerine oranla marksist metodun büyük üstünlüğü, ekonomik tarihle ekonomik teoriyi böyle dinamik bir sentez içinde birleştirebilmesidir. Marksist ekonomi teorisi, geçmiş bilimsel araştırmaların kesin bir sonucu olarak değil, bir metodun, bu metod sayesinde elde edilen sonuçların ve durmadan tartışılan sonuçların toplamı olarak göz önünde tutulmalıdır. Joseph Schumpeter ve Joan Robinson gibi marksist olmayan yazarlar bu senteze duydukları hasreti dile getirmişlerdir[15]. Bunu gerçekleştirebilecek olan sadece marksizmdir. Zaten marksist metod, ancak diyalektik rasyonalizmin ve olguları ampirik (ve pratik) bir şekilde kavrayışın kaynaşması olarak düşünülebilir⁽⁷⁾.

Demek ki metod *Jenetiko* eleştirici, materyalist ve diyalektik olmalıdır. *Jenetiko evrimci* olmalıdır: çünkü, hiçbir «kategori», kökeni ve iç-çelişmelerinin gelişmesinden başka bir şey olmayan evrimi incelenmedikçe anlaşılamaz⁽⁸⁾. *Eleştirici* olmalıdır: çünkü hiçbir kategori, yani ne «toplum», «emek», «gerekli ürün» kategorileri, ne de bizzat Marx tarafından ortaya konulan «meta», «mücadele», «para» ve «sermaye» kategorileri, «olduğu gibi» kabul edilmemelidir. Bunu yaparken genellikle, Marx'ın,

(7) Karl Marx 1 Şubat 1858'de Engels'e yazdığı mektupta şöyle demektedir: «Bir bilimi, daha sonra diyalektik bir şekilde açıklamak için, eleştirerek ortaya koymanın ve soyut bir sistemi, sadece bu sistemle ilgili önsezilerden hareket ederek uygulamaya kalkışmanın apayrı şeyler olduğunu Lassalle de öğrenecektir» [16].

(8) Hilferding'e göre «Marx'ı kendinden önceki bütün düşünürlerden ayırd eden şey sistemin temelindeki sosyal teori, yani materyalist tarih görüşüdür. Bu teori, ekonomik kategorilerin aynı zamanda tarihi kategoriler olduğunun anlaşılmasını sağladığı için değil (bunun anlaşılması tek başına yeterli değildir.), sosyal hayatı yöneten kanunun mahiyetini ortaya koyduğu için evrimin mekanizması keşfedilebilir, ekonomik kategorilerin nasıl doğdukları, nasıl bir dönüşüm geçirdikleri, nasıl ortadan kalktıkları ve bütün bunların nasıl olduğu» [17] ispatlanabilir. Şüphesiz, burada bilginin doğuşu ile açıklama metodu arasında bir çelişki (çatışma) vardır. Bir kategorinin anlamını meydana geliş safhasında tam olarak kavramadan önce onu, olgunlaşma safhasında tahlil etmiş olmak gerektir. Bundan dolayıdır ki Marx *Kapital*'in ilk bölümlerinde *jenetiko-evrimci* ispatlama metodunu bile bile terk ediyor. Sırrın anahtarını elinde tutan ve bunun geçerliliğini yeni ampirik veriler karşısında tekrar gözden geçirmek isteyen çağdaş araştırmacı evrimi ta başından itibaren izleyebilir.

eserlerine serpiştirdiği, son derece önemli değerlendirmelerinden yararlandık, bazen de kendimiz yeni şeyler eklemek zorunda kaldık.

«Bu temel kategorilerin» jenetiko-evrimci açıdan eleştirilmesi bizi antropolojiye, sosyolojiye ve sosyal psikolojiye götürmektedir. Okuyucuyu yıldırırmamak ve ispatlamanın mantıki seyrini durdurmamak için bu tahlilin büyük bir kısmını eserin ilk bölümünde değil de sondan bir önceki bölüme koyduk. Zaten emek kavramını ilkel toplumun ışığında değil de daha çok sosyalist toplumun ışığında derinleştirmek diyalektik bakımdan gereklidir. Fenomenin mahiyeti kendi inkarı içinde, daha doğrusu, kendi inkarının inkarı içinde bütün zenginliği ile görünmüş olmaz mı?

Nihayet metot *materyalist* ve *diyalektik*'dir çünkü hiçbir ekonomik kategorinin son sırrı insanların kafasında keşfedilemez. Bu sır, maddi hayatlarının üretimi boyunca insanların birbirleriyle kurmak zorunda olduğu sosyal ilişkilerdedir. Bu hayat da bu ilişkiler de hem bölünmez bir bütün olarak, hem de kendi çelişkilerinin etkisiyle gelişen çelişik bir bütün olarak incelenmelidir.

Yazarın izlediği metoda ve bu metotla varılan sonuçlara şüphesiz itiraz edilecek ve denilecektir ki, madem ki yazar çağdaş bilimin ampirik verilerine dayanmaktadır o halde bu verileri kendi *amacına uygun olarak seçmiştir*. Bütün verileri değil, işine gelen verileri almıştır, olguları değil, bazı olguları yorumlamıştır.

Bu itiraz, yazar gerçekte «tarihi bütün ayrıntılarıyla yazmak» gibi çocukça bir saplantıdan, Anatole France'ın *Arkadaşımın kitabı*'nda inceden inceye alay ettiği bir saplantıdan kurtulmaya çalıştığı ölçüde, ancak bu ölçüde geçerli olabilir. Böylesine bir çaba sadece maddi bakımdan imkansız olmakla kalmaz - bütün dünya dillerinde insanların ekonomik faaliyetleriyle ilgili bütün eserleri ve bütün kaynakları okumak için yüzlerce yıl yaşamış olmak gerekirdi - aynı zamanda boşuna bir çaba da olurdu.

Şimdiye kadar çeşitli bilim kollarında değerli sentezler yapılmıştır. Orta Çağ'da Fransa'da toprağa yerleşmenin ilk şekilleriyle ilgili sonuçları incelemek isteyen bir

marksistın bu konuda birçok kitaba başvurması gerekmez. March Bloch'un *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*'i gibi eserlere güvenle başvurulabilir.

Zaten hem tabiat bilimleri hem de beşeri bilimler kendi konularıyla ilgili olguları dikkatle seçmektedirler⁽⁹⁾. Bilimselliğe aykırı olan şey mutlaka bu «anamlı (belirgin) olguları» seçmek değil, tasarlanan şema içinde yeri olmayan fenomenleri «inkar» ederek tecrübeleri ve gözlemleri bile bile ortadan kaldırmak yada tahrif etmektir. Böyle bir sübjektivizmin her türlüünden kaçınmaya çalıştık.

19. yüzyıl kapitalizmi ile ilgili bölümün dışında - konuyu «batılılaştırmaktan kurtarmak» için sarfettiğimiz çaba, yani *milletlerarası ticaret safhasına erişmiş bütün medeniyetlerde kapitalizm öncesi ekonomik kategorilerin ortak özelliklerini bulmak* çabası bir pervasızlık olarak görünebilir. Marksizmin bugün sadece batılılara seslenmediği, onu sathileştirenlerin toplumun geçirdiği yada geçirmesi gereken «ardarda safhalar»la ilgili teorileri (bizat Marx bu teoriyi açıkça reddetmektedir. Özellikle «Otechestvennije Zapiski»ye yazdığı Kasım 1877 ve Véra Sasoulitch'e gönderdiği 8 Mart 1881 tarihli mektuplara bakınız[21]⁽¹⁰⁾) bu alanda büyük bir karışıklığa yol açtığı için böyle hareket etmemiz gerekiyor.

Demek ki, hem birçok bakımdan düzeltilmesi gereken, hem de Tokyo, Lima, Londra, Bombay ve (niçin olmasın?) Moskova'daki genç marksistleri, tek bir kişinin üstesinden gelemeyeceği bir çalışmayı, ekip halinde tamamlamaya çağıran bir çabadır bu. Eser bu türlü ça-

(9) British Association'un başkanı Dr. Bronowski «bilim bir olgular yığını değil, bir bütünlük vermek ve anlaşılır hale getirmek için tabiat-taki olguları bir düzene koymaktır» diyor [18]. İktisatçı Metzler «gerçekten yanılıyorsam, istatistikçiler arasındaki yaygın fikre göre istatistiki usullerin seçimini denemesi (uygulanması) gereken teori belirler» [19] diyor. İktisatçı Edy ve Peacock'a göre «Bilgi alanlarının büyük bir kısmında bizi ilgilendiren birçok olgu vardır ve bunlar karşılıklı ilişkileri içinde büyük bir karmaşıklık gösterirler. Özel bir incelemeyle ilgili bütün olguları ayrıntısıyla bilmek ve bunların bütün münferit ilişkilerini ortaya koyabilmek, ne kadar hünerli olursa olsun, kimsenin harcı değildir... Bu sortlar içinde insan zihni, belirgin olguları ve ilişkileri araştırıcının ve problemin mahiyetine bağlı farklı kesinlik derecelerine göre bütün olarak anlaşılabilir kategoriler halinde sınıflandırır...» [20].

(10) Hemen belirtelim ki Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki tarihçiler «ardarda gelen safhaların ilgili bu marksizme aykırı görüşü birkaç yıldan beri ciddi bir şekilde tartıştılar ve Marx'ın «asya tipi toplumla ilgili» görüşlerine yöneldiler. [22].

lışmalara -bunlar eleştiri şeklinde de olsa- yol açabilir-se yazar amacına tamamen ulaşmış olacaktır. Çünkü o, ölümsüz hakikatler formüle etmek yada keşfetmek iştmiyor. Yazar, yaşıyan marksizmin günümüzde şaşırtıcı bir canlılığa sahip olduğunu ve tazeliğini hiçbir zaman yitirmediğini göstermek iştiyor. Bu hedefe, yorumlarla, övgülerle değil, bütün bilimlerin ampirik verilerinin kollektif bir senteziyle varılacaktır.

1 mayıs 1960

Ernest MANDEL

linç, böylece, insanın birbirine sıkı sıkıya bağlı ve birbirini karşılıklı olarak belirleyen ayırdedici nitelikleridir.

İnsanın üretim yapabilmesini, yani her şeyden önce türün hayatta kalabilmek için gerekli besinleri elde etmesini sağlayan iş aletleri, başlangıçta onun tabii organlarının suni bir uzantısı olarak görünür. «*Fizyolojik yapısının yetersizliğini gidermek için, insanın, iş aletlerine ihtiyacı vardır*»[3]. İnsanlığın başlangıcında bu iş aletleri çok ilkel: sopalar, yontma taşlar, kemik parçaları ve sivri boy-nuzlar. Gerçekte tarih öncesi bilimi ve etnoloji, ilkel halkları, bellibaşlı iş aletlerinin yapımında kullandıkları ham maddelere göre sınıflandırmaktadır: her ne kadar Kuzey Amerika'da tarihten önce yaşamış topluluklarda bir kemik devri asıl taş devrinden önce gelmiş görünüyorsa da, bu sınıflandırma, genellikle yontma taş devriyle başlar.

Üretim teknikleri ile iş boyunca durmadan tekrarlanan aynı hareketler gitgide birbirinden ayrıldı. İnsanlığın tarih öncesinde en önemli teknik keşif, şüphesiz ki, ateşin elde edilmesi ve saklanmasıdır. Gerçi yabancı medeniyetle ilişki kurmadan önce ateşi bilmeyen ilkel kabile kalmamıştı, ama sayısız mitoslar, ateşin bulunmadığı bir çağın var olduğunu ve bu çağın henüz insanların ateşi saklamayı bilmedikleri bir devirden sonra geldiğini göstermektedir⁽¹²⁾.

Sir James George Frazer iki yüze yakın ilkel toplulukta yaptığı incelemelerde ateşin kökeni ile ilgili mitosları bir araya toplamıştır. Bütün bu mitoslar ateşin elde edilmesini ve saklanmasını sağlayan bir tekniğin keşfedilmesinin insanlığın başlangıcında ne kadar önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır[5].

■ Gerekli Ürün

İnsanlar temel ihtiyaçlarını emek sarfederek (çalışarak) giderirler. Yemek, içmek, dinlenmek, hava değişikliklerinden, aşırı sıcak ve soğuktan korunmak, çiftleşerek neslin devamını sağlamak, vücut adalelerini çalış-

(12) «16. yüzyılda keşif Magellan Pasifik okyanusundaki Mariannes adalarında ateşi bilmeyen kabilelere rastlamıştır. 18. yüzyılda Steller ve Krashinikof Kamçatka yarımadasında yaşayan ve ateş nedir bilmeyen Kamçatkalılarla görüşmüşlerdir» [4].

tırmak: işte etnolog Malinovski'ye göre en basit ihtiyaçlar bunlardır. Bütün bu ihtiyaçlar *sosyal bakımdan* giderilir, yani fertle tabiat kuvvetleri arasındaki salt fizyolojik bir mücadeleyle değil, bir insan grubunun üyeleri arasındaki karşılıklı ilişkilerden doğan bir faaliyet sonunda giderilir[6].

Bir halk ne kadar ilkelse emeğin payı o kadar büyüktür, çünkü, gerçekte, bütün hayat boyunca besin maddeleri bulmaya ve elde etmeye uğraşır[7].

Besin maddeleri elde etmenin en ilkel yolu yabani meyvaları toplamak, zararsız küçük hayvanları yakalamak ve basit usullerle av avlamak, balık tutmaktır. Bu ilkel safhada yaşayan bir topluluğun, mesela Avusturalya'daki yerli halkların yada Tasmanya'nın yetmiş beş yıldan beri tamamen ortadan kalkmış olan ilkel ahalisinin ne devamlı oturdukları bir evleri, ne de (bazen köpek hariç) evcil hayvanları vardı; bunlar ne elbise dokumasını, ne de yiyecekleri koymak için kap-kacak yapmasını biliyorlardı. Yeteri kadar yiyecek toplamak için çok geniş bir toprak parçasını baştan başa dolaşmak gerekiyordu. Ancak, hareket edemeyecek kadar güçsüz olan ihtiyarlar, yiyeceklerin toplanmasına çoğu zaman katılmayabilirler ve sadece iş aletlerinin yapımıyla uğraşırlardı. Bugün bile raslanılan en ilkel halkların birçoğu, mesela Hint Okyanusu'ndaki Andaman adalarının ahalisi, Latin Amerika'daki Fuagien'ler ile Botucudos'lar, Orta Afrika ve Endonezya'daki Pigmeler, Malezyadaki vahşi Kubu'lar, Avusturalya yerlilerinin hayatına benzer bir hayat yaşamaktadırlar[8].

İnsanlığın bir milyon yıldan beri varolduğu kabul edildiğine göre bunun en azından 980.000 yılını aşırı bir yoksulluk içinde geçirdiği bir gerçektir. Açlık neslin devamını sürekli olarak tehdit ediyordu. Besin maddeleri üretiminin ortalaması, tüketim ihtiyacı ortalamasını karşılayamayacak kadar yetersizdi. Yiyecek maddelerini saklamak diye bir şey bilinmiyordu. Pek seyrek görülen bolluk ve refah devrelerinde yiyecek maddelerinin büyük bir kısmı ziyan oluyordu.

gelecek için ihtiyat yiyecek ayırmıyorlardı. Orta Avusturya ahalisi bütün yiyeceklerini bir oturuşta yiyerek karınlarını tıkabasa doyuruyorlar sonra da açlığa katlanıyorlardı. Yer değiştirdiklerinde taşın aletlerini bırakıyorlar, gerektiği zaman yenilerini yapıyorlardı. Bir Papu tek bir aletle yetiniyor, kullanılıp aşınıncaya kadar bir başkasına ihtiyaç duymuyor ve eskinin yerine yenisini yapmayı akıl edemiyordu. İlk devirlerde hüküm süren güvensizlik, ihtiyat yiyecek maddeleri ayırmayı önliyordu. Bolluk devresini, yarı-açlık devresi izliyordu»[9].

Bu «ihtiyatsızlık», ilkel insanın zihni yetersizliğinden değil, fırsat çıktı mı karnını tıkabasa doyurmak eğilimine yol açan ve yiyeceklerin muhafaza edilmesine imkan vermeyen binlerce yıllık güvensizlik ve sürekli açlıktan ileri geliyordu. Üretimin tümü *gerekli ürünü*, yani yiyecekleri, elbiseleri, barınakları ve bunların yapılmasına yarayan az yada çok dayanıklı bir iş aletleri stokunu sağlıyordu. Hiçbir zaman sürekli bir ürün fazlası yoktu.

■ Sosyal İşbölümünün Başlangıcı

Besin yeterli bir miktarda sağlanmadığı sürece insanlar yiyecek maddeleri üretiminden başka bir ekonomik faaliyete kendilerini tam olarak veremezler. Orta Amerika'yı ilk keşfedenlerden biri olan Cabeza de Vaca burada kendi konutları için samandan halılar yapmasını bilen ama hiçbir zaman kendilerini bu işe vermeyen yerli kabilelere rastlamıştı. Bunlar,

«bütün vakitlerini yiyecek maddeleri toplamakla geçiriyorlardı, çünkü başka bir şeyle uğraştıkları zaman açlıktan mideleri kazanıyordu»[10]

Bütün insanlar yiyecek maddeleri elde etmek için uğraştıklarından, gerçek bir sosyal iş bölümü kurulamıyor, çeşitli *zanaatlarda* uzmanlaşmak mümkün olmuyordu. Bazı halklar, herkesin günlük kullanım malları imal edemesini bir *türü anımsıyorlardı*. Orta Brezilya'nın yerlileri, Alman kaşifi Karl von der Steinen'e «pantolonunu,

kılıcını, v.s. yi sen mi yaptın» diye sormuşlar, kendisinin yapmadığını öğrenince de şaşır kalmışlardı[11].

Sosyal gelişmenin bu safhasında bile şu yada bu işi yapabilecek kabiliyette fertler vardı. Ama ekonomik durum, yani devamlı bir yiyecek stokunun bulunmayışı, bu kabiliyetlerin ortaya çıkmasına henüz elvermiyordu. Tikopia adası (Pasifik Okyanusundaki Salomon takımadası) ahalisinin faaliyetlerinden söz eden Raymond Firth şöyle demektedir:

«Tikopia'da her erkek hem çiftçi, hem balıkçı, hem de bir dereceye kadar, ormancıdır. Her kadın zararlı otları ayıklar, sığ kayalıklar arasında balık avlar, hasır örür, ağaç kabuklarından elbiseler yapar. Uzmanlaşma diye kabul edilebilecek şey bir zanaatin *diğer zanaatlardan ayrı olarak* geliştirilmesi değil, özel bir yeteneğin bir zanaatte geliştirilmesidir»[12].

Demek ki, tarımla uğraşan nispeten gelişmiş bir toplum için doğru olan şey henüz daha ilkel bir durumdaki toplum için haydi haydi doğrudur.

Fakat Raymond Firth'in anlattığı sosyal organizasyon, insanlığın ekonomik gelişmesinin bütün safhalarında görülebilen basit bir işbölümünün, *kadınla erkek arasındaki işbölümünün* varlığını ortaya koymaktadır. En ilkel halklarda erkekler avcılık yapmakta, kadınlar meyva ve zararsız küçük hayvan toplamaktadır. Biraz daha gelişmiş topluluklarda vaktiyle edinilmiş bazı teknikler ya erkekler yada kadınlar tarafından özellikle uygulanmaktadır: Kadınlar, ateşin söndürülmemesi, iplik eğirme, dokuma, çanak çömlek yapımı, v.s., gibi, evlerin dolaylarında geçen işleri gerçekleştiriyorlar, erkekler daha uzaklara gidiyorlar, daha iri hayvanları avlıyorlar, iş aletleri yapmak için tahta, taş, fildişi, boynuz ve kemik kullanıyorlardı.

Uzmanlaşmayı (özelleşmeyi) gerektiren zanaatlerin meydana gelmesini sağlayacak bir iş bölümünün olmayışı, daha uzun bir çıraklık devresini ve özel bilgileri gerektiren tekniklerin uygulanmasını önlüyor, fakat [buna karşılık] vücudun ve insan faaliyetinin daha ahenkli bir şekilde gelişmesini sağlıyordu. Henüz işbölümü nedir bilmeyen, ama tabii çevredeki elverişli şartlar sayesinde açlı-

ğı ve salgın hastalıkları önlemiş olan halklar (Polinezyalılar, Beyazlar'ın istilasından önce Kuzey Amerika'daki bazı yeri kabileler) modern medeni insanın hayranlığını kazanan bir insan tipi geliştirmişlerdir.

■ Sosyal Bir Ürün Fazlasının İlk Defa Ortaya Çıkışı

Buluşların, keşiflerin ve bilgilerin gitgide birikmesi, üreticilerin daha az çaba sarfederek yiyecek maddeleri üretimini artırmalarını sağlıyordu. *Emeğin verimliliğindeki artışın* ilk belirtisi buydu. Ok, yay ve zıpkının keşfi, kara ve deniz hayvanlarını avlama tekniğinin geliştirilmesine ve yiyecek maddeleri ihtiyacının daha düzgün bir şekilde karşılanmasına imkân veriyordu. Tali bir ekonomik faaliyetten başka bir şey olmayan yabani meyvaların toplanması, yerini artık bu faaliyetlere bırakıyordu. Hayvanların derileri, kılırları, boynuzları, kemikleri, dişleri, insanoğlunun işlediği hammaddeler haline geldi. Özellikle kara ve deniz hayvanları bakımından zengin bölgelerin keşfi, göçebelik durumundan yarı yerleşik (mevsim değişikliklerine göre), hatta tamamen yerleşik bir duruma geçilmesine yol açtı. Andaman adaları kıyısında yaşayan Minkopies'ler, Kaliforniya kıyısında yaşayan Klamat'lar ve Malezya'daki bazı kavimler[13] böyle bir yerleşik düzene sahiptiler. Emeğin üretkenliğinin gelişmesi sonunda yarı yada tam yerleşik bir hayata geçiş, bu üretkenliğin artmasını da sağladı. Göçebe bir kavmin beraberinde götürebileceği miktarı aşan iş aletleri birikimini sağlamak artık mümkün oluyordu.

Böylece, topluluğun hayatta kalması için gerekli ürünün yanısıra yavaş yavaş ilk ürün fazlası, *sosyal ürün fazlasının* ilk şekli ortaya çıkıyordu. Bu sosyal ürün fazlasının asıl fonksiyonu, zaman zaman başgösteren kıtlığı önleyecek yada bunun etkisini azaltacak ihtiyat yiyecek maddeleri sağlamaktı. Binlerce yıl boyunca ilkel halklar, yiyecek maddelerini bozulmadan saklamak meselesini halletmeye uğraştılar. Çoğu kabileler, ancak üstün medeniyetlerle ilişki kurmak sayesinde bu meseleyi halledediler. Mesela, genellikle devamlı ürün fazlası elde et-

meyen bütün göçebe avcı kavimler, etin uzun süre dayanmasını sağlayan tuzu bilmiyorlardı[14]⁽¹³⁾.

Sosyal ürün fazlasının ikinci fonksiyonu, daha gelişmiş bir işbölümünü sağlamaktı. Kabile, devamlı olarak ihtiyat yiyecek maddeleri bulundurduğu andan itibaren, üyelerinden bazıları, vakitlerinin büyük bir kısmını beslenme ile ilgisi bulunmayan objelerin (iş aletlerinin, süs eşyalarının, v.s.'nin) üretimine ayırabiliyordu. Vaktiyle bir kabiliyet, bir yetenek olan şey, şimdi bir uzmanlaşma (özelleşme), bir zenaat haline geliyordu.

Sosyal ürün fazlasının üçüncü fonksiyonu da, nüfusun daha hızlı bir şekilde artmasını sağlamaktı. Yarı kıtlığı doğuran şartlar yüzünden belirli bir kabile içinde sağlıklı erkek ve kadımların sayısı azalıyor, küçük çocukların ancak pek azı hayatta kalabiliyordu. İlkel halkların çoğu doğumu kısıtlamayı biliyorlar ve bunu geniş ölçüde uyguluyorlardı. Besin maddeleri yeterince sağlanmadığı için mutlaka böyle bir kısıtlamaya başvurmak gerekiyordu[15]. Hastaların ve sakatların ancak pek azı tedavi edilebiliyor ve ancak pek azı hayatta kalabiliyordu. Yeni doğan çocukları öldürmek yaygın bir hal almıştı. Esir edilenler, ilerde yenmeğe ayrılmazsa, öldürülüyorlardı. Nüfus artışını önlemek için sarfedilen bütün bu çabalar, ilkel insanda doğuştan gelen bir zalimlik olduğunu göstermez. Aslında bu, yiyecek yokluğu yüzünden bütün bir halkın ortadan kalkması gibi büyük bir tehlikeyi önlemek için bir çaba sarfedildiğini gösterir.

Ama oldukça sürekli bir ihtiyat yiyecek sağlandığı andan itibaren mevcut yiyecek maddeleriyle nüfus artışı arasında bir denge sağlanabiliyordu. Böylece doğumlar artıyor ve doğumun artmasıyla birlikte sağ kalan çocukların sayısı da artıyordu. Kabildeki ortalama yaş oranı yükseldiğinden sakatlar ve ihtiyarlar daha ömürlü oluyor, belirli bir toprak üzerinde nüfus yoğunluğu emeğin üretkenliği ile birlikte artıyordu. Ekonomik ve sosyal ilerlemenin en açık belirtisi de buydu[16]. Nüfusun artması ve emeğin özelleşmesiyle insanlığın yararlandığı üretim

(13) Tuzun yiyeceklerin muhafazasına yaradığı keşfedilinceye kadar devamlı bir protein stokunun sağlanması bakımından önemli bir keşiftir bu - tümü kullanıma hazır yurukdu. Mesela etler kurutuldu, ise tutuldu, havası boşaltılmış bambu kaplarda, v.s. de saklandı. Ama bütün bu usüllerin yetersiz olduğu görüldü.

güçleri de artıyordu. Sosyal bir ürün fazlasının ortaya çıkışı bu artışın gerekli bir şartıydı.

■ *Neolitik Devrim*

İnsanın yeryüzünde ortaya çıkışından beri bildiği en önemli ekonomik devrimin gerçekleşmesi, yani tarımın başlaması, hayvanların evcilleştirilip yetiştirilmesi için gerekli maddi temel, sürekli bir yiyecek fazlasının sağlanmasıdır. Bu devrimin gerçekleştiği cıvalı taş devrine yada neolitik devre, neolitik devrim denir.

Tarım ve hayvancılık, iki sebepten dolayı, bir yiyecek fazlasını gerektirir. Çünkü önce, doğrudan doğruya beslenmek amacıyla değil fakat ilerde tüketilmek üzere daha fazla bitki ve et elde edilmesi gerekmektedir. Binlerce yıldan beri kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan halklar, başka ihtiyat yiyecekleri yoksa, hemen yenilebilecek bir şeyin daha sonra tüketilmesini kolay kolay kabul etmezler⁽¹⁴⁾. Sonra, tarım ve hayvancılık kabilenin hayatta kalması için gerekli besini hemen sağlamaz ve ekimle hasat arasındaki devrede ihtiyat yiyecek maddeleri gerekir. Bu sebeplerden dolayı, ne ilkel tarım, ne de hayvancılık bir halkın başlıca üretim sistemi olarak birdenbire kabul edilebildi. Bunlar yavaş yavaş ortaya çıktılar ve ilkin, avcılığa ve meyva toplamaya oranla ikinci derecede faaliyetler olarak kabul edildiler, hatta halkın geçimi buna dayandığı zamanlarda bile avcılık ve meyva toplama gene uzun bir süre uygulandı.

Genellikle kabul edildiğine göre, evcil hayvanların yetiştirilmesi (aşağı yukarı M.Ö. 10.000. yılda) ilk sistemli tarım faaliyetlerinden sonra gelir (yaklaşık olarak M.Ö. 15.000 yılda). Bazen bu her iki faaliyet de eş-zamanlıdır. Yada bazı topluluklarda tersine bir durum görülür[18]. Afrika'da ve Okyanus adalarında yaşayan halkların birçoğu tarafından bugün bile uygulanan en ilkel tarım şekli: toprağı ucu sivri bir sopayla kazmak yada bir çapayla bellemektir. Böyle bir ekim usulü sonunda toprak hızla tükendiğinden sürülen tarlaları birkaç yıl sonra terketmek ve yeni tarlaları isgal etmek gerekmiştir. Çoğu halklar, me-

(14) Gehlen «tarım doğrudan doğruya bilince bağlı bulurmayan kendiliğinden sıkı bir disiplini gerektirir» diyor [17].

sela Hindistan'daki dağ kabileleri cengeli ateşe vererek bu yeni tarlaları ele geçirdiler ve külleri tabii gübre olarak kullandılar[19].

Neolitik devrim insanlığın doğuşundan beri ilk defa olarak, geçim araçları üretimini doğrudan doğruya insanın kontrolüne tabi kılmaktadır, asıl önemi de budur. Meyvaların toplanması, avcılık ve balık avlama, yiyecek maddeleri elde etmenin *pasif şeklidir*. Bu usul, belirli bir toprak üzerindeki tabii kaynakların tümünü ya azaltır yada, en iyi ihtimalle, belli bir seviyede tutar. Buna karşılık, tarım ve hayvancılık yiyecek maddeleri elde etmenin *aktif şeklidir*, çünkü insanlığın yararlandığı tabii kaynakları artırır ve yeni kaynakların yaratılmasını sağlar. İnsanlığın yararlandığı yiyecek miktarı aynı emek sarfıyla on kat artırılabilir. Yani bu usul, insan emeğinin sosyal üretkenliğinde muazzam bir artış sağlar.

Neolitik devrim iş aletlerinin geliştirilmesini de hızlandırmış, *devamlı bir ürün fazlası* yaratarak zanaatkarlığın meslek haline gelmesini sağlamıştır:

«Zanaatkarlığın (tekniklerin) meydana gelmesinin ön şartı, geçim araçlarının üretimine hasredilen emek müddetinden bir boş vaktin ayrılabilmesidir»[20].

Tarımın ve hayvancılığın başlaması, aslında, ilk büyük işbölümüne, çiftçi halkların yanı sıra çoban halklarını ortaya çıkmasına yolaçmıştır.

Tarımın uygulanmasından dolayı meydana gelen teknik ilerlemede kadınların şüphesiz ki büyük bir payı vardır. Bugün ilkel tarım safhasında kalmış olan halklardaki uygulamalar ve sayısız mitoslar⁽¹⁵⁾, ilkel toplumda meyva toplayan ve çoğu zaman evin sınırları dışına çıkmayan kadının kabilenin beslenmesini kolaylaştırmak amacıyla meyvaların çekirdeklerini ekmeye başladıklarını göstermektedir. Winnebago yerli kabilesinin kadınları ekim için ayrılmış pirinçle mısırı erkekler yemesin diye saklamak zorundaydılar. Tarımın gelişmesinde kadınların oynadıkları büyük rolden dolayı ilkel tarımcı halkların birçoğunda Bereket Tanrıçalarına tapma üzerine kurulmuş dinler görülmektedir. Çeşitli halklarda rastlanılan ana-erkil düzen, ta-

(15) Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>
«Endonezya'daki Baraksılar kadınlar *pasigadong*, yani besin (*gadong*) elde etme (*pasi*) oracı derler» [21].

rımın doğuşunda kadınların oynadıkları rolü ortaya koymaktadır. İlkel tarımcı halkların çoğunda ana-erkek düzeninin varlığı ile ilgili olarak Sumner ve Keller ile Fritz Heichelheim [22] birçok misal vermektedir.

■ İşbirliğine dayanan emeğin örgütlenmesi

Hobhouse, Wheeler ve Ginsberg 20. yüzyılın başlangıcında bile rastlanılan bütün ilkel halkların üretim tarzını incelediler ve tarımla çobanlığı ancak ilkel bir şekilde uygulayan bütün kabilelerin -ve ekonomik gelişme bakımından geri bir safhada bulunan bütün halkların- madenleri kullanmasını bilmediklerini ve çok basit bir seramik ve dokuma tekniğine sahip olduklarını gördüler.

Arkeolojinin verileri etnografinin verilerini doğrulamaktadır. Neolitik devirde Avrupa'da çömlekçiliğin sadece en kaba şekilleri görülmektedir. Hindistan'da, Kuzey Çin'de, Kuzey ve Batı Afrika'da M.Ö. 6. ve 5. yüzyılda yaşamış topluluklara benzer toplulukların izlerine rastlanmıştır[23]. Gelişmiş bir çömlekçiliğin bulunmayışı, başlıbaşına bir zanaatkarlığın da bulunmadığını gösteriyor. Tarımın ve çobanlığın topluma sağladığı ürün fazlası, zanaatkarı kendi yiyeceğini kendi üretmek çabasından henüz tamamen kurtarmıyor. Mesela, bugün bile Çin'deki Taitou köyünde:

«Hiçbir zanaatkar geçimini tamamen kendi zanaatı ile sağlamaz. Bütün duvarcılar, dülgeler, dokumacılar, köy öğretmeni, köy bekçisi, v.s., ekim ve hasat mevsimi boyunca yada zanaatlarıyla uğraşmadıkları zamanlar aileleriyle birlikte kendi topraklarında çalışırlar»[24].

Toplum, ekonomik gelişmenin daha ilkel safhalarında olduğu gibi, işbirliğine dayanan emeğin örgütlenmesi üzerine kurulmuştur, ve üyelerinin her birinin emeğine ihtiyaç duymaktadır. Toplum, özel mülkiyet haline gelebilecek kadar yeterli ürün fazlasını henüz sağlayamamaktadır. Çünkü bunu elde etmeye kalkışacak olsa, kendi geleceği tehlikeye girer. Kabilenin töreleri ve ahlak anlayışı, ortalama bir seviyeyi aşan her türlü ferdi biriktirmeye karşıdır. Fertlerin üretimi niteliği arasındaki farklar, üretimde (dağılımda) yansımaz. Niteliğin kendisi ferdi emeğin yarat-

tığı ürüne bir ayrıcalık kazandırmaz[25]. Bernard Mushkin'e göre:

«Maori'lerde üleşimin bir tek amacı vardı: topluluğun ihtiyaclarını gidermek. Ambarlarda ihtiyat yiyecek bulunduğu sürece kimse açlıktan ölmezdi»[26].

Yiyeceklerin ve gerekli diğer ürünlerin topluluğun üyeleri arasında adil bir üleşimini sağlamak için özel kurumlar geliştirildi - mesela törelerde hediye alıp verme ve hasattan sonra bayram yapmak gibi. Papu kabilesindeki bayramları anlatan Margaret Mead,

«Bunun gerçekte ürünlerin tek bir ferdin elinde birikmesini (toplanmasını) önlemek için yapıldığını»[27] belirtir.

Ekvator Afrikası'ndaki Bakango kabileleri hakkında George Balandier şöyle demektedir:

«*Malati* denilen bir kurum bu belirsiz durumu açıklığa kavuşturmaktadır. Başlangıçta *Malati*, soyun birliğini yücelten bir bayram niteliğinde idi ve sosyal bağların kuvvetlendirilmesini sağlıyordu. Yıl boyunca birikmiş olan ürünler, bu vesileyle, tam bir sevinç ve bayram havası içinde kollektif bir şekilde tüketiliyordu. Aile reisleri tasarrufu sağlıyor, bu da *akrabalık ve evlilik ilişkilerinin kuvvetlenmesine* yarıyordu. Belirli bir devrede tekrarlanması ve elde edilen servetin hacmi bakımından *Malati*, Bakango ekonomisini düzenleyen bir unsur olarak görünmektedir.

«*Malati*, ürün fazlasının ekonomik gelişmenin bir devresinde (bunun hangi tarihte olduğunu kestirmek güçtür) insanların karşısına yeni problemler çıkardığını, araya giren ürünlerin kişisel ilişkiler sistemini bozduğunu gösterir»[28].

Cape Flattery yerlilerinin adetlerini anlatan James Swann, yiyecek fazlası üreten bir ferdin, bu yiyecek ne olursa olsun, birlikte tüketmek üzere komşularından bir kaçını yada ailesinden bazı kimseleri davet ettiğini anlatır. Bir yerli, yeteri kadar ihtiyat yiyecek sağlayınca, bu ihtiyat ürün tükenene kadar sürececek olan bir sözlen vermek mecburiyetindeydi[29]. Böyle bir toplum *sosyal dayanış-*

maya önem veriyor, ekonomik rekabeti ve ferdi zenginleşme hırsını ahlak dışı bir tutum olarak kabul ediyordu.

Hopi'lerin töreleri konusunda mahallinde incelemeler yapan Solomon Asch,

«Bütün fertlerin eşit muamele gördüğünü, kimsenin kimseden üstün olmadığını, övülen yada övünen bir insanın başkaları tarafından kınandığını ve eleştirildiğini, çoğu Hopi'lerin ustabaşı olmayı reddettiklerini, küçük çocukların da, yetişkin çocukların da sayı saymak diye bir şeyle ilgilenmediklerini, hangi takımın kazanıp hangisinin kaybettiğini bilmeden bir saat boyunca futbol oynadıklarını, sadece oyundan hoşlandıkları için oynamaya devam ettiklerini»[30] belirtir.

İşbirliğine dayanan emeğin örgütlenmesi, bir yandan kulübelerin yapılması, iri hayvanların avlanması, ağaçların kesilmesi, yeni tarlaların ekilmesi gibi bazı ekonomik faaliyetlerin birlikte gerçekleştirilmesini, öte yandan günlük çalışmalarda, çeşitli aileler arasında yardımlaşmayı gerektiriyordu. Amerikalı Antropolog John H. Province, Borneo adasında yaşayan Siang Dyak kabilesinde böyle bir çalışma sisteminin bulunduğunu, büyücü - hekim dahil, kabilenin bütün fertlerinin hem kendi pirinç tarlalarında, hem de bir başka ailenin pirinç tarlasında sırayla çalıştıklarını, hep beraber ava gittiklerini, ateş yakmak için odun topladıklarını ve ev işleri gördüklerini[31] anlatır.

Margaret Mead, Yeni Gine'nin dağlık bölgelerinde yaşayan Arapeş'lerin de buna benzer bir sistemi uyguladıklarını belirtir[32]. En yalın şekliyle, işbirliğine dayanan emeğin örgütlenmesi, yetişkin bir insanın çalışmalara katıldığını gösterir, yani «*hakim bir sınıfın bulunmamasını*» gerektirir. Ekonomik faaliyet, tabii çevre hakkında derin bir bilgiye dayanan adet ve geleneklere göre topluluk tarafından planlanır. Kabile reisi bu adet ve geleneklerin tam olarak, uygulanmasını sağlar.

İşbirliğine dayanan emeğin örgütlenmesi, genellikle, köy topluluğunun en azından yüzlerce yıl devam eden parçalanma süreci boyunca varolmuştur[33]. Hep beraber çalışma adetine, *çerçesiz bir DF Rap Arşivi* <https://rapkay.org> ve bunun kökeninin *angarya* olduğunu, yani devlet, kilise yada

derebeyi için harcanan karşılığı ödenmemiş artık -emeğe dayandığını belirtmek gerekir. Bu evrim Çin'de bütün açıklığı ile görülür.

Melville J. Herskovitz[34], Dahomey'de çok ilginç bir geçici durumdan söz eder. Topluca (hep beraber) çalışma anlamına gelen *dokpwe*, her yerli aile yararına uygulanır. Fakat geleneğin -resmi kuralların- aksine, nisbeten zengin bir ailenin isteği, fakir bir ailenin isteğinden daha önce yerine getirilir. Üstelik *dokpwe*'nin reisi hakim sınıfın bir üyesi haline gelmiştir. Zaten, bu evrimin bilincine varan Dahomeyliler Herskovitz'e şunları anlatır:

«*Dokpwe*, eski bir kurumdur. Daha kırıllar yokken *dokpwe* vardı. Çok eski zamanlarda kabile reisleri yoktu ve *dokpwege* (toplu çalışmayı yöneten) köyün reisi idi. Köyün bütün erkekleri, tıpkı bugünkü gibi, hep beraber çalışıyorlardı. Toprak birlikte ekiliyordu. Daha sonraları reislerin ve kırılların ortaya çıkmasıyla anlaşmazlıklar başladı»[35].

Nadel'e göre Nupe'deki Nijerya kırıllığında topluca çalışmaya *egbe* deniliyor ve önce (özellikle) kabile reislerinin toprakları ekiliyordu. Joseph Bourrilly de Berberiler'de *tuizo* denilen bir toplu çalışmadan söz eder.[36]

■ Toprağa ilk yerleşme

Kabileler tarımı uygulamaya başladıkları anda genellikle arkabalık bağlarına dayanan bir örgütlenme içindeydiler. En eski sosyal örgütlenme şekli Avusturalya yerlileri arasında bugün de mevcut olan *sürü* (horde) dür.

«Memleketin belirli bir kısmına sahip olan ve burasını hep beraber işleyen insan grubu *sürü*'dür. *Sürü*'nün, yaşadığı topraklar üzerindeki hakları kısaca şunlardır: *Sürü*'den olmayan bir ferdin, bu topraktan elde edilen herhangi bir üründen, *sürü*'nün bir üyesi davet yada müsaade etmedikçe, yararlanmaya hakkı yoktur»[37].

(Klanlar birliği, birbirleriyle akraba kabileler birliği olarak büyük aile, yani klan ve kabile, daha sonraları, tamamen tarımla uğraşmaya başladıkları anda, sosyal or-

ganizasyon formlarını meydana getirdiler. Demek ki, toprağa ilk yerleşmeyi ve bu toprak üzerinde herhangi bir kontrol (mülkiyet) şeklinin gerçekleşmesini, her şeyden önce, bu hakim sosyal organizasyon tarzının etkilemesine şaşmamak gerektir. Gübreleme ve sulama yardımıyla entansif tarıma henüz geçilmediği sürece, toprağa ilk yerleşme, genellikle, büyük bir ailenin, birbirlerine akrabalık bağlarıyla bağlı erkek ve kadınlardan meydana gelen bir grubun bir köye yerleşmesi şeklinde olur. Audrey İ. Richards Kuzey Rodezya'da Bemba halkının, «30 ila 50 kulübeden meydana gelen küçük topluluklar halinde yaşadığını..., her köyü büyük bir ailenin temsil ettiğini ve bir aile reisinin bulunduğunu»[38] belirtir.

«Fas'taki göçebe Berberilerde devlet tipi, kabile değil, kabile (aşiret) fraksiyonudur [büyük ailedir]. Fraksiyonun bütün üyeleri aynı bir atadan geldiklerini ve onun adını taşıdıklarını söylerler»[39]

«6. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar kabilelerin her biri kendi klanlarıyla birlikte yaşıyordu ve her klan kendi toprakları üzerinde kendi kendisinin efendisiydi»[40].

Orta Çağ Fransa'sında köy hayatını anlatan March Bloch'a göre: «Kısacası, köy ve köyün tarlaları geniş bir grubun, belki de bir kabilenin yada klanın malıdır. *Mans'*lar (İngilizcesi *hide*, Alıncası *hufe*) daha küçük tali gruplara bırakılan hisselerdir. *Mans'*a dayanan bu tali topluluk neydi? Büyük bir ihtimalle, klandan farklı olan aileydi ve henüz ataerkil safhada bulunan bu aile birçok akraba çifti kapsayacak kadar genişti (İngilizcedeki *hide* kelimesinin Latincedeki eş anlamı *terra unius familiae*, bir ailenin toprağı'dır)»[41].

Lorraine'deki tarım hayatından söz eden Ch. Edmon Perrin, «Merovenjler devrindeki uygulamalar *Mans'*ın başlangıçta bir tek aile tarafından ekilip biçilen bir toprak parçası olduğunu, gerçekte, 7. yüzyılda, kilise yada krallık toprakları üzerinde mültezimlerin vergilerinin *mans* başına değil, aile reisi başına hesaplandığını»[42] belirtir.

Demek ki, büyük aile, yani klan, köyde oturmakta, çiftliği de ailenin kendisi (asıl aile) meydana getirmektedir. Oysa ilkel tarım, her şeyden önce, yeni toprakların

bütün köy tarafından ortaklaşa ve periodik bir şekilde işlenmesi meselesiyle karşılaşmıştı. Bunun böyle olduğunu bugün bile henüz bu gelişme safhasında bulunan topluluklardaki uygulamalar ve eski Çin şarkıları göstermektedir. Ortaklaşa işlenen ekilebilir toprakların, işbirliğine dayanan emeğin örgütlenmesi çerçevesi içinde komün mülkiyeti olarak kaldığı ve periodik bir şekilde dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Ancak, ailenin işlediği bahçe yada onun ektiği meyva ağacı, özel mülkiyet safhasına doğru bir gelişme olduğunu gösterir[43]. Zaten bahçe, komün mülkiyeti olan tarlaların aksine, etrafı kapalı ve başkasının giremeyeceği tarla anlamına gelir⁽¹⁶⁾.

Ekilebilir tarlaların kura usulüyle dağıtıldığını doğrulayan birçok örnek vardır. Lorraine'de ekilebilir topraklara önceleri *sors* deniyordu. Filistin'de kura usulüyle dağıtılan toprakların adı *nahala* idi, daha sonraları bu, *mülkiyet* kelimesiyle eş anlamlı oldu. Durum Eski Yunanistan'da da böyleydi[45].

Daha ileri tarım usullerinin gelişmesi sonunda ekilebilir topraklar stabilize hale gelince ve toprağın kolektif bir şekilde işlenmesi köy hayatında önemini yitirince özel toprak mülkiyeti ortaya çıkmaya başladı. Ama köy topluluğu dağılmadığı sürece eski komün mülkiyeti çeşitli şekillerde devam etti, -evin, bahçenin, ve ekilebilir toprakların dışında- köyün, esas itibariyle otlaklar ve ormanlardan meydana gelen bir başka kısmı kolektif mülkiyet olarak kaldı. Tüm tarlaların ekimden önce topluluğun bütün üyeleri tarafından kullanılması hakkı, hasattan sonra başakları toplamak hakkı, değirmenlerin yada su kaynaklarının ortaklaşa yapılması yada kullanılması hakkı, köyün vergi ödemelerinden kolektif olarak sorumlu tutulması, yardımlaşma geleneğinin devam ettirilmesi, ormanların ekilebilir yerlerinde yeni çiftliklerin kurulması, bir kelimeyle, bütün bu olaylar köy hayatında köklü bir kolektif dayanışmanın yüzyıllar boyunca devam ettiğini ve bunun köklerinin eski komün mülkiyetine kadar uzandığını göstermektedir.

(16) T'ang hanedanı, bir köylü ayaklanması sayesinde M. S. 618'de Çin'de iktidarı ele geçirdiği zaman, ekilebilir toprakların periyodik bir şekilde dağıtılmasını yasakladı, fakat bahçeleri (her çiftliğin aşağı yukarı 1/5 i) köylü ailelerine soydan soya geçen mülkiyet olarak bıraktı. [44]

Tarımsal gelişmelerinin belli bir anında bütün medeni halklarda bu komünal toprak mülkiyetinin varolduğunu doğrulayan kaynakların hepsini burada sıralamak imkansız olduğundan, kısaca, belli başlı kaynaklardan birkaçını belirtmekle yetineceğiz: Yoshitomi, Japon köy topluluğu *mura'yı* anlatır. Yosoburo Takekoshi *Economic Aspects of the History of Civilisation of Japan* adlı dev eserinde eski devirlerdeki komünal toprak mülkiyetini ve toprağın kura usulüyle dağıtıldığını açıklar. J.H. Bocke, Endonezya'da «köy topluluğu ilk komünal mülkiyeti temsil etmektedir» der. Toprağa kollektif tasarruftan[46] doğan bir köy topluluğunun bulunduğunu ispatlamak için Wittfogel *Tsing-tien* sistemini, yani Çin köyünde tarlaların dokuz kare halinde dağıtılmasını tahlil eder. Mısır'da Firavunlar devriyle ilgili eserinde profesör Dyckmans, başlangıçta toprağın klanın mülkiyetinde olduğunu ve periyodik bir şekilde dağıtıldığını dolaylı bir şekilde anlatır. *Histoire des Institutions et du Droit privé de l'ancienne Egypte* adlı eserinde Prof. Jacques Pirenne de[47] aynı şeyi söyler. Fas'taki Alevi Arapların tarım sistemini anlatan Jacques Wenlersse, vaktiyle bütün islâm dünyasında hakim olan kollektif mülkiyetin kalıntılarına günümüzde de rastlandığını belirtir:

«Bütün toprakların köy topluluğunun kollektif malı olduğu köylere *mouchaa* köyleri denir. Bu topluluğun üyelerinin hiçbirinin kendi toprağı yoktur. Sadece toprakların tümü üzerinde bir hakkı vardır. Genellikle her üç yılda bir toprakların yeniden dağılımı sırasında bu hak onların topraktan belli bir pay almasını sağlar»[48].

Yarı resmi *Africain Survey*'e göre:

«Bütün Orta ve Doğu Afrika'da toprak, kabilenin yada hakim grubun kollektif mülkiyetidir»[49].

Polinezya ekonomisinden söz eden Raymond Firth «meyva ve sebze bahçelerinin büyük ailelerin (klanların) mülkiyetinde» olduğunu belirtir[50]. Tarihi araştırmalar Homerus devri Yunanistan'ında, Germen Mark'ında, eski aztek köyünde, ekilen tarlalara *sapsipacha* yani «herkesin malı olan toprak (pacha)» dediği İnka köyünde, eski Rusya'daki köy topluluğunda (*obşçina*); Güneydeki Slavlarda,

Polonyalılar ve Macarlarda kollektif toprak mülkiyetinin varolduğunu doğrulamaktadır. F.A.O. hesabına yaptığı bir incelemede Sir Gerald Clausen, başlangıçta, tarımın her yerde ortaklaşa mülkiyet üzerine kurulmuş bir toprak rejimi çerçevesi içinde uygulandığını göstermektedir[51].

■ *Sulamalı Tarım: Medeniyetin Doğuşu*

Başlangıçta doğru dürüst bir tarım yapılmıyordu. İnsanoğlu toprağın bereketliliğini korumanın yollarını bilmiyordu. Sulama ve toprağı dinlendirmenin etkileri tarım tekniğini kökten değiştirdi.

Bu tarımsal devrim önemli sonuçlar verdi. Evcil hayvanların yetiştirilmesi ve ilk tarımsal uygulamalar insanın kendi geçim araçlarını kontrol altına almasını sağlamıştı. Toprağın sistemli bir şekilde dinlendirilmesi ve özellikle de sulama, insanlığın, sadece kendi emeğine bağlı olan önemli bir yiyecek fazlasını sürekli bir şekilde sağlamasına imkan verdi. Mezopotamya'da ekilen her tohum bire yüz veriyordu[52].

Sürekli bir yiyecek fazlasının sağlanması, zanaatteki tekniklerin bağımsızlaşmasına, özelleşip gelişmesine yol açtı. Toplum, yiyecek maddelerinin üretimine artık doğrudan doğruya katılmayan binlerce insanı besliyebilir, şehir köyden ayrılabilirdi. Medeniyet doğmuştu.

Homer devrindeki Yunanlılar, medeniyeti tarımın bir sonucu olarak kabul etmişlerdi[53]. Klasik devirdeki Çinliler tarımı, ticareti ve medeniyeti efsanevî imparator Chen - Nung'un «icad ettiğine» inanıyorlardı[54]. Azteklerin inanışına göre başpapaza rüyasında Tanrı: «Ovaya suyun yayılması için tepenin eteklerindeki büyük bir nehrin önüne Meksikalılar set çeksinler diye buyurmuş»[55]. Ve halk da bu yüzden refaha ermiştir. Tarihçi Heichelheim haklı olarak, «*modern kapitalizme varıncaya dek bütün medeniyetlerin temelinde tarım yatmaktadır*» demekten çekinmiyor[56]. Amerika'da yayınlanan Sosyal Bilimler Ansiklopedisinde de,

yetin varolduğunu bugüne kadar ne tarih, ne de arkeoloji ortaya koyabilmiştir» [57] denmektedir.

Sulamalı tarıma geçiş ve buna bağlı olarak şehir hayatının başlaması, tabii şartların elverdiği birçok yerde gerçekleşmiştir. Bu evrimin birbirinden bağımsız olan çeşitli halklarda ne derece gerçekleştiğini belirlemek gene de güçtür. Ama bazı halklar için kesin birşey söylenebilir. M.Ö. 5 bin yılında Nil, Fırat ve Dicle vadisinde; 4 bin yılında Çin'de Hoang - Ho vadisinde, İran'da, Kıbrıs'ta; 3 bin yılında Orta Asya'da Indus vadisinde ve Girit adasında; 2 bin yılında Yunanistan'da, Anadolu'da, Tuna vadisinde ve Sicilya'da; bin yılında İtalya'da ve güney Arabistan'da (Minea kırallığı⁽¹⁷⁾ ve Seba medeniyetinde); M.S. bininci yılda batı Afrika'da (Nijer ve Senegal vadilerinde Gana, Mali ve Sangoy medeniyetleri) ve Amerika'da (Meksika'da, Guetamala'da ve Peru'da, sulu tarımın geliştiğini, yiyecek maddeleri fazlasının bol miktarda ve sürekli olarak gerçekleştiğini, zanaatın özelleştiğini ve birbiri ardı sıra şehirlerin kurulduğunu görüyoruz.

■ Maden devrimini

Tarımsal devrim genellikle cilalı taş devrinin sonuna rastlar. Teknik deneylere doğuştan yatkın olan insanlar, açlığa mahkum olmaktan kurtulunca, bu niteliklerini geliştirebildiler. Çömlek yapmak için kili ateşte pişirmeyi öğrenmişlerdi. Belirli taşları ateşe tutarak madenleri keşfettiler, sonra da bu madenleri iş aletlerinin yapımında kullandılar. (M.Ö. 6. binde Fırat, Dicle ve Nil vadisinde) bakırın, kalayın keşfedilmesi ve bakırla kalayı karıştırıp tunç elde edilmesi (M.Ö. 3. binde Mısır'da, Mezopotamya'da, İran'da ve Hindistan'da); ve nihayet demirin keşfedilmesi (M.Ö. aşağı yukarı 1300 yılında Hititlerde) bu teknik devrimin en önemli safhalarıdır.

Maden devriminin sonuçları önce, toplumun temel ekonomik faaliyeti olan tarım alanında kendini hissettirdi. Tarımda madeni iş aletlerinin, her şeyden önce de, demir saplı sapanın kullanılmasıyla birlikte, hayvan gücünden ya-

(17) Minea, köyün adıdır. Demektir. [58] - Aynı devirde, Almanya ve Galler ülkesi toprağın dinlendirilmesi sayesinde medeniyete kavuşmuşlardır.

rarlanmak gerekti ve tarımsal emeğin verimi birdenbire arttı. Demir saplı sabanın kullanılması ekstansif tarımın gelişmesini ve M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda Avrupa'nın ekilemiyen topraklarında şehirlerin meydana gelmesini sağladı[59]. M.Ö. 8. yüzyılda Japonya'ya madeni iş aletlerinin girmesi daha geniş toprakların ekilmesine ve nüfusta önemli bir artışa yol açtı[60].

Böylece, zanaatta tekniklerin gelişmesi ve şehirle köyün birbirinden ayrılması için gerekli maddi şart yaratılmış oldu. Refahtaki genel artış sayesinde nüfusun da artması⁽¹⁸⁾ işçi sayısını artırdı. Yiyecek fazlasındaki artış şehirdeki bu iş gücüne geçim araçları sağladı. Bu zanaatkarlar madenleri hammadde olarak kullandılar. Önce süs eşyalarının yapımı, sonra da iş aletleriyle her türlü silah yapımı gelişti ve zanaatkarlık, demircilikle kesin bağımsızlığına kavuştu⁽¹⁹⁾.

■ Üretim ve birikim

Toprağın verimliliğini koruyup artırmayı sağlayan tarım devamlı bir yiyecek fazlası ve önemli bir *sosyal ürün*

(18) Bütün canlı türler için olduğu gibi, bu nüfus artışı ilerlemenin en objektif belirtisidir. Coğrafyacı Ratzel [61] bu yüzyılın başlangıcındaki farklı hayat tarzlarına tekabül eden nüfus yoğunluğunu gösteren bir tablo vermektedir. Bu tabloyu pek az değiştirerek buraya alıyoruz:

	1000 m2 başına düşen nüfus
Meskun dünyanın çevre bölgesindeki avcı ve balıkçı kabileler (Eskimolar)	0,005 - 0,015
Steppe yaşayan balıkçı ve avcı kabileler (Boşimanlar, Avusturalyalılar, Patagonyalılar)	0,005 - 0,025
Basit tarımla uğraşan avcı kabileler (Dyaklar, Papular, en yoksul zenci kabileler)	0,5 - 2
Nehir kıyısında yaşayan göçebe kabileler (Kuzey batı Amerika yerlileri, Polinezya adacıkları)	5 e ka.
Göçebe çobanlar	2 - 5
Zanaat ve ticaretle de uğraşan çiftçiler (Orta Afrika, Malezya takımadaları)	5 - 15
Tarımla uğraşan göçebe kabileler (Kardofan, İran, Sen'ar)	10 - 15
Ekstansif tarım uygulayan halklar (Batı Asya ve Sudan'daki islam ülkeleri; D. Avrupa ülkeleri)	- 25 e kadar
Entansif tarımın uygulandığı bölgeler (Orta Avrupa halkları)	100
Güney Avrupa'nın entansif tarım uygulanan bölgeleri	200
Hindistan'da sulü tarımın uygulandığı bölgeler	500
	ü aşkın
Batı Avrupa'nın büyük sanayi bölgeleri	750
	yi aşkın

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rante.org>

(19) Ortaçağ Avrupasında demirci, pazar için çalışan ilk zanaatkar ola-

fazlası yarattı. Sadece sosyal işbölümünün meydana gelmesinde, tarımla zanaatin ve şehirle köyün birbirinden ayrılmasında değil, toplumun sınıflara ayrılmasında da bu ürün fazlası önemli bir rol oynadı.

Toplum, devamlı bir ürün fazlası sağlayamadığı sürece sosyal eşitsizlik geniş ölçüde gelişemez. Bugün bile, Doğu ülkelerinde, bereketli topraklar üzerinde köylünün elde ettiği ürünün en azından yarısını gaspeden derebeylik mülkiyeti yerleştiği halde «*dağlık arazide rekolte böyle bir duruma imkan vermeyecek kadar düşüktür*»[63].

«İlkel şartlarda köle yoktur. İki elin ancak bir kişiyi doyurabilecek kadar üretim yaptığı, daha fazlasını sağlayamadığı bir devirde kölelik ekonomik temellerden yoksundur. Kölelik, birikmiş emek ürünleri bir yerde saklanabildiği zaman doğar»[64].

425 ilkel kabilenin sosyal kurumlarını inceleyen Hobhouse, Wheeler ve Ginsberg tarımı ve hayvancılığı bilmeyen halklarda kölelik diye bir şeyin bulunmadığını ortaya koydular, çobanlık yada ilkel tarım safhasına ulaşmamış halkların 1/3 ünde köleliğin başlangıç halinde olduğunu ve tamamen gelişmiş bir tarım safhasında ise köleliğin genelleştiğini keşfettiler. Otuz yıl sonra C. Darryle Ford, aynı sonuçlara vardı[65].

Bol miktarda ve devamlı bir ürün fazlası sağlandığı andan itibaren toplumun bir kısmı diğerlerinin sırtından geçinmeye başladı. Harb esirlerinin yada her çeşit tutsağın köle olarak kullanılması (Polinezya'da köle *Tangata-Taua*, yani harb esiri demektir)[66], toplumun sınıflara ayrılmasının en yaygın şekliendir. Bu sınıflara ayrılmanın diğer şekli toplumun bir kısım üyesine bir haraç ödenmesidir.

İleri tarım küçük köylerin birçoğunda uygulanmaya

rak görünüyor. Latince *faber* (demirci) ve Almanca *Schmied* (demirci) aslında sadece basit zanaatkar demektir [62]. Bununla beraber, Batı ve Orta Avrupa'da tunç devrinde bir şehir medeniyeti görülüyor: burada sadece, demir saplı saban bol bir ürün fazlası yaratıyor. Buna karşılık, Orta Amerika'da iklim şartları ve nüfusun sınırlı yoğunluğu madeni iş aletleri kullanılmadan önce bir medeniyetin gelişmesini sağlamıştır. Bu istisnalar da göstermektedir ki, üretim ve bol bir sosyal ürün fazlası gerçekte medeniyetin doğuşunun şartlarıdır. Tabii ki, toplumun ayrışması, bir ürün fazlasını elde etmek için başvurulan usullerde ve halkların eriştiği medeniyet seviyesinde mutlaka bir farklılaşmayı gerektirir.

başlanınca, bunların her biri, tek tek ele alındığı zaman, değil şehirlerin kurulmasına, tam bir zanaatkârlığın meydana gelmesine bile yetmeyen bir ürün fazlası yarattı⁽²⁰⁾. Bu ürün fazlasının gerçekten kullanılması için temerküz etmesi gerekti.

«Tek bir ailenin, kendi tüketim ihtiyacının dışında, elde ettiği ürün fazlası son derece geri bir tarım ekonomisinde öylesine yetersizdi ki, her mevsim danaların büyük bir kısmını yemek gerekmişti. Böyle bir toplumun yeterli miktarda başka ürünler -meselâ tuz yada madenler- elde etmesi için (ailelerin) bu ürün fazlalarını biraraya toplamak zorunda kalınmıştı. Eski Doğu'da tunç devri medeniyetleriyle ilgili tarihi araştırmalar ve Polinezya ile Kuzey Amerika hakkında etnografların ileri sürdükleri kamtlar başkan (reis) kurumunun bir temerküz tarzı ve bir tanrıya tapmanın da bir başka temerküz tarzı olduğunu göstermiştir. Gerçek başkan, yada hayali tanrı, her ailenin kendi ürün fazlasından bağış yada kurban olarak verdiklerini esaslı bir ürün fazlası haline getirebilirdi.»[68].

Önceleri gönül rızasıyla ve ara sıra verilen şey sonraları bir yükümlülük haline geldi. Kuvvet kullamlınca, yani devlet ortaya çıkınca, köylülerin yiyecek fazlalarını yeni efendilerine verdikleri sosyal bir düzen kuruldu⁽²¹⁾

En ilkel halklardan söz eden Malinovsky'e göre:

«Bu halklarda ne merkezi ne de siyasi bir otorite vardır. Bundan dolayı onlar ne askeri bir kuvvete, ne de milis kuvvetine sahiptir. Yaralananlar öclerini sinsice saldırarak yada döğüşerek alırlar. Kendi aralarında savaş nedir bilmezler.»

C. Darryl Forde da Kuzey - Doğu Sibirya'da Tungu'larda, klandaki ilkel komünizmi anlatır[70]⁽²²⁾. Buna

(20) Asurlularla ilgili araştırmalar yapan Amerikalı A. L. Oppenheim'a göre, ilk Mezopotamya şehirleri büyük köylerden başka bir şey değildi ve köy topluluğunun yapısına benzer bir sosyal yapıları vardı [67]

(21) Nupe'deki Nijerya kiralığında, köylerde başkanlara ödenen ranta **kynta** (armağan), başkent Bida dolaylarında da **dzanko** (öşür) denmektedir [69]. Arapça **Mahzen** kelimesinin «biriktirmek», «depo etmek» anlamına gelen **hazana** fiilinden türemesi ve Frahsızca'da mağaza, dükkan (**magazin**) kelimesinin buradan gelmesi ilginçtir.

(22) Nambikwara yerlilerinde başkanın (**nilikande** -birleştiren) otoritesi saygıya dayanır ve başkan hiçbir şekilde zora başvurmaz. Levy-Strauss bir yerliye «başkanın imtiyazları nelerdir» diye sorduğunda aldığı cevap: «Mantığının 400 yıl önce 1560'da Amerikalı bir yerliye sorduğu soruya verilen cevabın aynıydı: savaşta önde yürümektir [71].

karşılık, Heichelheim, ilk şehirlerde bir devlet teşkilâtının ortaya çıktığını tespit etmiştir:

«Yeni merkezlerin (şehirlerin) ahalisi çoğunlukla, rantla geçinen (yani tarımsal emeğin yarattığı ürün fazlasını gaspeden) senyörlerden, asillerden ve papazlardan ibaret yüksek bir tabakadır. Buna devlet memurlarını, memurları ve bu yüksek tabakanın (yani devletin) beslediği hizmetlileri de eklemek gerekir»[72].

Sosyal ürün fazlasının birikimini ve temerküzünü sağlamanın dışında bu yeni hakim sınıflar, sosyal bakımdan gerekli ve ilerici diğer fonksiyonları da yerine getirdiler, sanatın gelişmesine, yeni senyörler için lüks eşya yapımına müsaade ettiler. Birikim sayesinde sosyal bir ürün fazlasının farklılaşmasını sağladılar. Bu da üretimin farklılaşmasına yolaçtı. Öte yandan, tarımsal üretim güçlerinin devamını ve gelişmesini sağlayan tekniklerin, bilgilerin birikmesine imkan verdiler: Suların akışı ve rekolte zamanının yaklaşık olarak belirlenmesi ile ilgili astronomik ve meteorolojik bilgiler; tarlaların bölünmesini sağlayan geometrik bilgiler; tarlaların geniş ölçüde ekilip biçilmesi; kanalların, setlerin yapılması ve sulamayla ilgili diğer çalışmalar gibi⁽²³⁾...

Birikim tekniği önemli maddi imtiyazların elde edilmesini haklı göstermek için kullanıldı. İmtiyazlar aşırı vergiler şeklinde uygulandı ve bunların kurbanı olan halkların protestolarına yolaçtılar[74].

Marksist «*tarihi zaruret*» kategorisi, aslında, el kitabı yazarlarının sandığından çok daha karmaşıktır. «Tarihi zaruret», köylülerin ve kölelerin eski hakim sınıflara karşı mücadelelerini olduğu kadar (onlar mücadele etmeselerdi modern proletaryanın hürriyetine kavuşmak için verdiği savaş son derece güçleşirdi), bu sınıfların gerçekleştirdikleri ürün fazlası birikimini de diyalektik bir şekilde gerektirir.

■ *Bir «ekonomik fazla» var mıdır?*

Sosyal ürün fazlası kavramı, marksist ekonomik tahlilin temelidir. Oysa bu kavram şimdiye kadar sadece ikti-

(23) 2400 yıl önce yazılan «Arhacastra» adlı eserinde bütün medeniyetlerin köylülerin emeğine dayandığını açıklamıştır. «Çünkü köylerin kendi

satıcılar tarafından değil, ilkel ekonomiyle ilgilenen bütün antropologlar, arkeologlar, etnologlar ve uzmanlar tarafından da kabul edilmiştir. Kitabımızın ilk bölümlerinde bu uzmanların eserlerinden yapılan aktarmalar, çağdaş bilimin ampirik verilerinin, marksist ekonomik tahlilin temel varsayımlarının geçerliğini doğruladığını göstermektedir.

Kapitalizm öncesi toplumlardaki ekonomik fazla ve sosyal ürün fazlası kavramlarına bilimsel tek ciddi eleştiri, Karl Polanyi, Conrad M. Arensberg ve Prof. Pearson'un birlikte yayınladıkları *Trade and Market in the Early Empires* adlı eserde Prof. Harry W. Pearson'dan gelmiştir. Bu eleştiri ayrıntılı bir şekilde çürütülmeye değer.

Prof. Pearson'un eleştirileri beş noktada özetlenebilir:

1. «Ekonomik fazla» kavramı belirsizdir. Çünkü gerçekte iki farklı özü yani kelimenin fizyolojik anlamıyla, mutlak fazlayı (toplumun hayatta kalması buna bağlıdır) ve yaratılmasına toplumun karar verdiği nisbi fazlayı ihtiva etmektedir.

2. Oysa, kelimenin mutlak biyolojik anlamıyla, «ekonomik fazla» diye bir şey yoktur. Bir ferdin ancak ölmemesini sağlayacak asgari geçim seviyesini belirlemek imkansızdır[75]. Her şeye rağmen, bu seviye öylesine düşüktür ki, bir insan toplumunun tümünün hep bu seviyede yaşadığını gösteren hiçbir kanıt yoktur.

3. Nisbi fazla ise, ekonomik bir gelişmenin, özellikle emeğin ortalama üretkenliğindeki bir artışın sonucu değildir. Her yerde ve her zaman bir potansiyel fazla vardır. Üreticilerin tüketimine ayrılmamış kaynakları yaratmak yada artırmakla ilgili kararlar, ekonomik olmayan sebeplerden (dini, siyasi, v.s. sebeplerden) dolayı alınabilecek sosyal kararlardır.

4. «Özel mülkiyetin, trampanın, ticaretin, işbölümünün, pazarların, paranın, tüccar sınıfların ve sömürünün», insan toplumunun gelişmesinin kritik anlarında bir ekonomik fazlanın meydana gelmesinden dolayı ortaya çıktığını ispatlayacak tek bir kanıt bile (*not a shred of evidence*) yoktur. Böylesine iddialar ancak «ekonomik gelişmenin

ihtiyaçlarını karşılama ve insanların sadece tarlalarda çalışmaktan zevik duyup, kralın hazinesini, emlinin (ticaretin!), buğdayın ve menkul malların (menkul servetin) artmasını sağlar» [73].

tabii seyri 19. yüzyıl Avrupa'sında pazar sistemine doğru yönelmişti» gibi bir postülayla doğrulanabilir[76].

5. Zaten bütün bu görüş, «ekonomik ve sosyal gelişmeyi insan midesi ile açıklayan» en kaba materyalizm üzerine kurulmuştur[77]. Maddi hayatın bütün safhalarında, ekonomik kaynaklar ekonomik olmayan amaçlar için kullanılmıştır.

Prof. Pearson «mutlak fazla» ile «nisbi fazla» arasındaki ayırmadan hareket ediyor. Oysa bu ayrımı yapan kendisidir. Bildiğimiz kadarıyla ne fizyokratlar, ne Klasik İngiliz İktisatçıları, özellikle de ne Marx ve ne de Engels, «geçim seviyesini» mutlak bir biyolojik kavram olarak düşündüler. Ama bu, her somut durumda bu kavramın belirli tarihi bir anlamı olmadığını, yani asgari diye kabul edilen seviyenin belirli bir devrede bir halk tarafından keyfi olarak azaltıldığını göstermez. Bu bakımdan, her toplumun emeğin ortalama üretkenliğindeki artışa bağlı bulunmayan bir potansiyel fazlaya sahip olduğunu ileri sürmek yanlıştır.

Şüphesiz, en basit besin maddelerini sağladıktan sonra yaptığı üretim iş aletleri stokunu devam ettirmeye yetmiyorsa, hiçbir toplum hayatta kalamaz. Kelimenin bu «mutlak» anlamıyla salt «biyolojik» geçim seviyesine indirgenmiş toplumların hiçbiri yaşayamaz. Ama insan geçim araçlarını *kontrol etmediği* sürece -başka bir deyişle: meyva toplayarak, av avlayarak yaşayan sürüler (hordes) yada ilkel kabileler varolduğu sürece- bu «fazla», hem tesadüfi, hem de son derece sınırlıdır, çünkü günlük üretimdeki olağanüstü her artış «daimi bir fazla» yaratmayacak, tam tersine, meskun bölgenin ekolojik dengesini altüst eden bir kıtlığa yolaçacaktır.

Prof. Pearson hiçbir insan toplumunun böyle bir yoksulluk seviyesinde yaşamadığını söylerken gerçekte, Neo-klasik iktisatçılarda haklı olarak kınadığı hataya benzer bir hata işliyor. Neo-klasik iktisatçıların bütün ekonomik faaliyeti bir pazar ekonomisine bağlı olarak düşünmeleri gibi, Prof. Pearson da, insanlığın bütün ekonomik geçmişini medeniyetin eşğinde bulunan yada medenileşmiş ilkel halkların, yani «neolitik devrimlerini» gerçekleştirerek tarımı ve hayvancılığı uygulayan halkların ekonomisi açı-

sından ele almaktadır. Ama bu devrimden sonraki devrenin insanlığın yeryüzündeki yaşantısının sadece çok ufak bir kısmını teşkil ettiği, binlerce değilse bile, en azından yüzlerce ilkel kabilenin değişmiş tabii bir çevrede geçim meselesini halletmeyi bilemedikleri için neolitik devrim safhasına ulaşmadan ortadan kalktıkları düşünülürse, bu iddianın ne kadar çürük olduğu anlaşılır.

Ampirik kanıtlar da, mantıki kanıtlar da, neolitik devrimden önceki toplumların⁽²⁴⁾ yaşayabilmek (geçinebilmek) için sürekli bir mücadele yürütmek zorunda kaldıklarını; hiçbir zaman zaferle sonuçlanacağı benzemeyen bu mücadeleden kurtulamadıklarını ve Prof. Pearson'un karşı tezi (özellikle, bu toplumlarda büyüünün ve dinin önemli bir yer tuttuğunu) doğrulamak için belirttiği sosyal kurumların açıktan açığa ekonomik *fonksiyonları* olduğunu, yani özellikle geçim araçları problemini halletmeye katkıda bulunmaları gerektiğini göstermektedir.

Neolitik devrim bundan dolayı çok büyük bir önem kazanmaktadır. İnsanlığın tarih öncesinde ilk defa olarak geçim araçları insanların kontrolü altına girdi. O andan itibaren, bu araçlar ilk defa olarak, en azından o zamana kadar görülmemiş bir oranda çoğaltılabildi. Bundan dolayı, toplumun önemli bir bölümü, doğrudan doğruya yiyecek maddeleri üretmek zaruretinden kurtulabildi. Bir yandan, *devamlı ve önemli bir yiyecek fazlasının* ortaya çıkışıyla, öte yandan zanaatkarlıkla tarımın, şehirle köyün birbirinden ayrılması ve toplumun sınıflara bölünmesi arasında sıkı bir ilişki bulunduğunu gösteren bu kanıt çürütebilecek hiçbir arkeolojik ve antropolojik veri yoktur.

Şüphesiz, emeğin ortalama üretkenliğindeki artış, sosyal evrimin ve dönüşümün sadece *gerekli maddi şartlarını* yaratır. Sosyal kuvvetlerden bağımsız hiçbir otomatizm yoktur.⁽²⁵⁾ İnsanlar kendi tarihlerini yaparlar, mevcut bir toplum değişen (dönüşen) kuvvetlere karşı kendini korur. Demek ki, eşitçi ilkel toplumu parçalamak ve sınıflara bölünmüş bir toplumu yaratmak için sosyal bir devrim gereklidir, fakat bu sosyal devrim, ancak toplumun bir kıs-

(24) Son derece elverişli bir tabii çevre içinde yaşayan ve genellikle «geleşmiş avcı-kabiller» denilenleri haric.

(25) Bölüm II'ye bakın: «Organize işbirliğine dayanan toplum, emek müdretinin hesaplanmasına dayanan toplum».

mının doğrudan doğruya yiyecek maddeleri üretmekten kurtulmasını sağlayan bir üretkenlik seviyesine erişmişse, *mümkündür*. Bu maddi şart -bu potansiyel fazla- mevcut olmadığı sürece, söz konusu sosyal devrim imkansızdır.

Prof. Pearson, asıl gücün sosyal bir güç (motor) olduğunu, sosyal bir organizasyon «modelinin» yerini bir başka sosyal organizasyon modelinin aldığını söyleyecektir. Sosyal organizasyonun önceliğini seve seve kabul ediyoruz. Ama bir ilkel avcı kabileler birliği (konfederasyonu), Roma İmparatorluğunu, hatta Hamurabi'nin Babil'ini kurabilir mi? Mezopotamya köylüleri modern sanayiı yaratabilirler mi? Bu soruları cevaplandırmak, emeğin üretkenliğindeki artış sayesinde, insanlık tarihi boyunca ekonomik fazlada ve sosyal ürün fazlasında meydana gelen artışın stratejik rolünü açıklamaktır.

2

Mübadele, Meta, Değer

■ Basit Mübadele

Çeşitli meyvaları toplayan yada çeşitli hayvanları avlayan sürülerin (hordes) birbirleriyle teması tesadüfi bir *mübadelenin şartlarını* yaratır:

«Trampa ve ticaret, makilerle kumsalların, ormanlarla ovaların, dağlarla vadilerin, birbirlerine, karşılıklı mübadeleye yolaçan, yeni ürünler sundukları bölgelerde gelişir»[1].

Rodezya'daki Bembalar'dan söz eden Audrey I. Richards'a göre:

«Bemba'ların yaşadıkları bölgedeki şartlar ticareti için geliştiremediklerini bir bakıma açıklamaktadır, çünkü: bu bölgede şartlar genellikle öylesine yeknesaktır ki, kabilelerin birbirleriyle mübadelede bulunması için pek az sebep vardır»[2].

Demek ki, mübadelenin kökeni, ilkel topluluğun (sürü, klan yada kabile) *dışındadır*. Bu toplulukta başlangıçta, mübadeleyi gerektirmeyen yardımlaşma ve işbirliği üzerine kurulmuş emek hakimdir. Herkesin topluluğa yapacağı hizmet, görmek ve dinle kuralında tesbit edilmiştir ve

yaşa, cinse, akrabalık derecesine göre değişir, ama bu hizmet bir karşılık beklemeden yapılır. Oysa, *mübadele- nin temel niteliğini ölçülebilen bir karşılık meydana getirir.*

Bu ölçü [biriminin] ille de *tam* bir ölçü olması gerekmez. Zaten basit, tesadüfi mübadele safhasında tam bir ölçü olması imkansızdır. Üretimin mahiyetini, kökenlerini, şartlarını, bir ürün karşılığında aldıkları başka bir ürünün nerede kullanılacağını bilmeyen sürüler ve kabileler, bu mübadelenin şartlarını belirlemede, ister istemez, tesadüflere göre hareket ediyorlardı. Modern ekonomik hayatın en doğru bir şekilde «ölçülebilen» işlemi olan mübadele, tam bir ölçüye imkan vermeyen maddi şartlar içinde doğmuştur.

Basit mübadele tesadüfi ve arızı bir mübadeledir. İlkel toplum yapısının bir parçası değildir. İlkel ekonomide birdenbire patlak veren bir buhrandan (kıtlıktan) olduğu kadar tesadüfen ortaya çıkan bir ürün fazlasından da ileri gelebilir⁽²⁶⁾.

Her iki durumda da ilkel grup komşu gruplarla ya zora başvurarak yada barışçı yollarla mübadele ilişkileri kurmaya çalışacaktır. Tabii nitelikler, fayda ve *kullanım değeri bakımından* farklı olan iki tesadüfi fazlanın bir araya gelmesi basit mübadele işleminin en normal şartlarını yaratır.

■ Sözsüz Trampa ve Törenlerde Bağışta Bulunma

İlkel bir grup kendi tüketim ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra devamlı bir ürün fazlasına sahip olunca basit mübadele gelişmiş mübadele haline gelebilir. Artık bu, olağanüstü hallerde meydana gelen tesadüfi bir mübadele işlemi değil, az - çok düzenli mübadele işlemleridir.

Kesin mübadele kuralları, mübadelenin tam bir ölçü olmaksızın uygulanmasından beri geçen uzun bir devre sonunda yerleşmiştir. Törenlerde bağışta bulunma (hediye alıp verme) ve sözsüz trampa, ilkel gruplarda basit müba-

(26) Doğu Afrika'daki Başiga kabilesinden söz eden May Mandelbaum Eden'e göre, burada ticaret (mübadele) ancak kötü bir rekolte sonunda başgösteren yiyecek maddeleri yetersizliğini gidermek gerektirince yapılır. [3]

deleye ve yağmacılığa tekabül eden geçici iki mübadele şeklidir.

Akrabalık bağları bulunmayan ilkel gruplar arasındaki temaslar kuvvetçe eşit gruplar arasındaki temaslara hemen hemen hiç benzemez. Daha güçsüz gruplar yaklaşan korkunç yabancılardan kaçmayı yeğlerler. Bu yabancılar ürünlerine göz diktikleri güçsüz grupları öldürürlerse bu ürünleri elde etme şansını yitireceklerini tecrübeyle bilirler⁽²⁷⁾. Böylece, açıktan açığa düşmanlığın yanı sıra sözsüz (sessiz) trampa deyimiyle belirtilen ve itibari olarak düzenlenen mübadele kuralları yerleşir. En güçsüz grup, mübadele edilecek ürünleri ıssız bir yere koyar ve karşı grup kendi ürünlerini aynı yere koyuncaya kadar ortadan kaybolur.

Ekonomik tarih bu sözsüz trampa örnekleriyle doludur. Heredot'un belirttiği gibi, Cezayir'in batısında Mağrîbîlularla Siyahiler arasındaki ilişkiler, Güney Rusya'daki Pers, Tatar ve Yunanlı tüccarlarla Kuzey Rusya'nın buz tutmuş steplerinde oturanlar arasındaki ilişkiler (Arap gezgini İbn Batutah'ın belirttiği ilişkiler) bu konuyla ilgili klasik edebiyatta anlatılır. Bugün bile yeryüzünün birçok bölgelerinde sözsüz trampaya rastlanır, Sibiry'a'daki Chuck-chée'lerle Alaska'da yaşayanlar arasında; Filipinler'de Luçon adasının kuzeyindeki vadilerde yaşayan *Negritos*'larla aynı bölgenin hristiyan ahalisi arasında; Kuzey Rodezya'daki Avatva kabilesiyle bataklık bölge ahalisi arasında ve Yeni Gine'de, Yeni-Ebrid'lerde, Hindistan'da, Endonezya'da[5] bu trampa uygulanmaktadır.

Sözsüz trampanın ve düşmanlıktan ileri gelen mübadele ilişkilerinin kökenleri, birbirleriyle akrabalık bağları bulunmayan farklı ilkel gruplar arasındaki temaslardadır. Gördüğümüz gibi, başlangıçta, grup içinde mübadele ilişkileri yoktu. Yiyecek maddeleri ve çok gerekli diğer objeler mübadele edilmez, pay edilirdi[6]. Tıpkı bugün modern bir ailede olduğu gibi, aralarında kesin bir eşdeğerli-

(27) «Mundugumor'lar (yeni Gine'deki avcı kabile), sadece öldürülecek düşman aramak için değil, ticarî ilişkiler kurmak için de uzaklara giderler. Doğudaki bataklık bölgede yarı-aç yaşayan güçsüz kabilelerden çölekler, yiyecek sepetleri, cibinlik satın alırlar. Bunların hepsini öldürmemeye dikkat ettiklerini, çünkü aksi halde, çölek yapan kimse kalmayacağını söylerler» [4].

lik bulunmayan hediyeler (değerli objeler, tılsımlar, süs eşyası) alınıp verilir.

Ama aynı atalara bağlı gruplar genişleyip ortak bir yönetimin uygulanamayacağı kadar geniş bir araziye yayılınca bölündüler. Bu tali grupların yaşadıkları yerlerde çeşitli özel ürünlerden ibaret olan hediyeler mübadele edilmeye başlandı ve bu mübadele törenlerde (şenliklerde) periyodik bir şekilde tekrarlandı. Tören, daima bir başka grubun yardımıyla yaşayabilen bu tali gruplar arasındaki karşılıklı maddi ilişkilerin yada sadece akrabalık bağlarının var olduğunu ifade etmektedir[7].

Törenlerde bu hediye mübadelesi, ferdi tarım safhasına ulaşmış ama köy toplulukları halinde kalmış ilkel gruplarda devam eder. Aynı bir toplulukta fertlerin elde ettikleri ürünler arasındaki yada birbirlerine akrabalık bağlarıyla bağlı birçok köyün rekolteleri arasındaki fark, hediye mübadelesiyle periyodik bir şekilde giderilecektir. Bugün ekonomik bir fonksiyonu yokmuş gibi görünen bu hediye mübadelesi böyle bir fonksiyonel kökene dayanıyordu.

Les Structures élémentaires de la parenté adlı kitabında Claude Lévy - Strauss, bu hediye mübadelesinin de, tıpkı kadınların mübadelesi gibi, sosyal gelişmenin bu safhasında ekonomik hayata ne kadar bağlı olduğunu ve -kadınların kendileri hediye olarak kabul edildiğinden, aslında ilkel insanların özdeş diye telakki ettikleri- bu birbirine paralel iki devrenin *grubun sosyal bütünlüğünün* (tutarlılığının) devamı için ne kadar gerekli olduğunu inan-dırıcı bir şekilde göstermiştir. İşbölümü, esas itibariyle, cinsler arasındaki işbölümü olduğundan, aşırı derecede kadın istemek (seçmek), bazı grupların, ortadan kalkmasına değilse bile, en azından zayıflamasına yolaçacaktır[8]. Cl. Lévy-Strauss'a göre,

«Dışardan evlenme (exogamie) grubun grup olarak devamını sağlayan ve onu kan birliğine dayanan evlenmelerin sebep olacağı parçalanma ve bölünmelerden koruyan tek çaredir»[9]⁽²⁸⁾.

(28) Lévy-Strauss, ilkel insanların başka bir «fiyat ödeyemedikleri» için kadınları mübadele ettiklerini açıklayan Frazer'le polemğe giriyor. Strauss, Frazer'i ancak çok daha «gelişmiş» toplumlarda yapılan «hesaplamaları» geçmiş devirlerde varsaydığı için yermekte

Güney Nijerya'daki İbo Ozuitemler'de yiyecek maddelerinin hediyeler şeklinde mübadele edilmesini kabilenin üyeleri şöyle anlatmaktadırlar:

«Bu yüzyılın başlangıcında manyoka unu kullanılmadan önce Hazirandan Ağustos'a kadar büyük bir yiyecek kıtlığı olurdu. Elinde yiyecek bulunan herkes bunu bu devre boyunca hediye ederdi. Böylece erkekler karlarına ve ana bir akrabalarına yiyecek maddeleri hediye etmek zorundaydı»[11].

Törenlerde bağışta bulunmak, bir kabilenin dışına taşabilir ve belirli bir bölgede yaşayan birçok kabileye yada kavime yayılabilir. Ufak bir grup içinde uygulanan bağış, emeğin sıkı bir işbirliğine ve yardımlaşmaya dayandığını ifade eder; bunun birkaç kabileye yada kavime yayılması da, barışçı bir işbirliği kurmak için bir çaba sarfedildiğini gösterir[12].

«Başlangıçta Güney Doğu'daki Nonyang ülkesinin prensleri sadece saraydaki törenlere katılmak için Çin başkentine elçiler gönderiyorlardı. Bu elçiler Tanrı'nın oğluna efendilerinin bağlılıklarını bildiren görevliler olarak kabul ediliyordu. Tabii, gelirken ülkelerindeki ürünleri hediye olarak getiriyorlar, İmparator da, karşılığında onlara hediyeler veriyordu. Bu Çin hediyeleri çoğu zaman Java, Borneo ve Malezya'dan getirilenlerden daha değerliydi. Ama eşit değerde bile olsalar, bunlar kurulmakta olan milletlerarası ticaretin çekirdeğini teşkil ediyorlardı.»[13]

Ferdi ekonomik faaliyet -her şeyden önce tarım- köy topluluğu içinde daha önemli bir yer alınca, törenlerde hediye alıp verme ve sözsüz trampa çoğalıp düzenli bir hale gelince, ekonomik dengeyi sağlamak için, mübadele edilen hediyelerle ilgili birçok ölçü ve hesap unsuru da topluluğa giriyordu. Endonezya'da bir köy topluluğu olan *Desa*'da böylece iki ekonomik faaliyet şekli bir arada bulunuyordu; hayati ihtiyaçları giden *Sambat Sinambat* (karşılığı olmayan

haklıdır. Ama Strauss, «kadınların mübadelesinde ekonomik bir problemin makul bir şekilde çözülmesi diye bir şey yoktur, sadece ilkel bir bilinç söz konusudur» derken haksızdır. Gerçekte, ilkel ekonomide kadının nasıl bir ekonomik rol oynadığını belirten Strauss'un kendisidir. Demek ki, «kadınların tedavülünü» bütün sağlam erkeklerle eşit bir şekilde paylaşma, sosyal ihtiyaçları karşılık olarak düzenlemek arzusu, sosyal dengeyi sağlayan bir ekonomik zarurete tekabül eder [10].

faaliyet) ve ferdi ihtiyaçların gerçekleştirilmesi için yapılan *toeloeng mensoloeng* (bu faaliyet için eşit değerde bir karşılık bekleniyordu)[14]. Uygulanan hediye mübadelesinin birçoğunu inceleyen Schechter[15], çoğu durumlarda, bir eşdeğerlilik ilkesinin yani tam bir ölçünün önemli bir rol oynadığını görmüştür. Şüphesiz, emtia üretimine dayanan bir pazar ekonomisi yoktu henüz ama, Hamurabi Kanunlarından da anlaşıldığı gibi, eşdeğerlilik genellikle kabul edilmiş ve kurumlaşmıştı.[16].

■ Gelişmiş Mübadele

Sözsüz trampa ve törenlerde bağışta bulunma, *gelişmiş mübadele* deyimiyle ifade edebileceğimiz basit mübadele ve genel mübadele arasındaki geçici formlardır.

Gelişmiş mübadele tesadüfi iki ürün fazlasının birbiriyle değiştirilmesinden değil, daimi bir fazlanın diğer ürünlerle değiştirilmesinden meydana gelir. Törenlerde bağışta bulunmak da (hediye alıp vermek de), sözsüz trampa da, gelişmiş mübadele formuna bürünebildiği gibi, genelleşmiş mübadele içinde de yer alabilir.

Zanaatkarlığın henüz bağımsızlığına kavuşmadığı ilkel toplumda, belirli bir bölgenin kendi özelliklerinden ötürü, *bölgesel bir özelleşme*, bölgesel bir işbölümü ortaya çıkabilir. Böyle bir bölgede yaşayan kabilenin büyük bir çoğunluğu bu özel üretimle uğraşabilir ve komşu kabilelerin karşısına kollektif bir uzman olarak çıkabilir. Böylece, söz konusu üründen sağladığı fazlayı diğer kabilelerin özel ürünleriyle mübadele eder. Tarih öncesi bilimine ve etnolojiye göre, belirli bir üretim merkezindeki *iş aletlerinin ve süs eşyalarının* büyük bir kısmı gelişmiş mübadele işlemleri içinde yer alabilir.

Daha yontma taş devrinde özellikle Saint - Acheul'de, Bomlo adasında, Norveç'in Güney Batısında taş aletlerin yapıldığı gerçek atölyeler kurulmuştu. Cilalı taş devrinde, Mısır'da, Sicilya'da, Portekiz'de, Fransa'da (Grand - Presigny'de), İngiltere'de (Grimes, Grave ve Cissbury'de), Belçika'da Obourg ve Spienne'de, İsveçte, Polonya'da (Doğu Galicya'da ve Kielev bölgesinde) çakmaktaşı ocakları vardı. Marua adalarında taş aletlerin yapıldığı atölyelerin ka-

lıntılarına rastlanmıştır. Bu atölyelerde Yeni Gine'nin büyük bir kısmının ihtiyacı karşılanıyordu[17]. Heichelheim, en ilkel çağdan beri çok geniş bir bölgede süs eşyalarının mübadele edildiğini doğrular gibi görünen bir çok kaynak göstermektedir[18].

Emeğin üretkenliği artıp komşu kabile ve kavimlerin birçoğunda devamlı ürün fazlası meydana gelince, bu bölgesel özelleşme sistemi, düzenli bir mübadele halinde genişleyebilir ve hakiki bir bölgesel işbölümü ile son bulabilir. Mesela, Amazon havzasında çeşitli kabilelerin herbirinin özel bir imalatı vardı. Çömlekçilikte Merimel'lerin, öldürücü zehir konusunda Karahonlar'ın, halıcılıkta, bağcılıkta Boro'ların üstüne yoktur. Hamak yapımında[19] Nitotolar başta gelir. Bu kabileler arasında bu özel üretime dayanan mübadeleler tedrici bir şekilde yerleşmiştir.

Ama, bu kabilelerin her biri için, özel ürünlerin elde edilmesi, ekonomik hayatın sadece tali bir kısmıdır. Ekonomik hayat esas itibarıyla meyva toplama, kara ve deniz avı (bazan tarımla birlikte) üzerine yani, geçim araçlarının araştırılması üzerine kurulmuştur. Gelişmiş mübadelenin uygulanmadığı kabilede henüz özelleşmiş bir zanaat yoktur. Kabile kıtlık çekmek istemiyorsa, bugün çömlek yapanlar, yarın avlanmak yada toprağı işlemek zorundaydılar.

■ Ticaret

Neolitik devrimle birlikte tarım gelişip devamlı bir fazla elde edilince henüz böyle bir fazlaya sahip olmayan halklarla devamlı bir mübadeleye girişmek imkanı doğdu, yani mübadele yeni bir safhaya girdi. Mübadeleler, bölgesel bir özelleşme sonucu yaratılan birkaç ürüne inhisar etmiyordu artık. Bu andan itibaren, bütün bir bölgedeki ürünlerin tümü mübadelenin kapsamına girmiş, *mahalli pazarlar* meydana gelmişti. Her kabile yada her köy, genç, kendi ihtiyaçlarını geniş ölçüde kendisi karşılamaya devam ediyordu. Ama diğer kabilelerin ürünlerinden de yararlanıyordu.

«Güney Nijerya'da birçok topluluk mahalli pazarlar aracılığı ile diğer alıcı topluluklardan gelen yiyecek maddelerine ve çömlekler, hasırlar, tahta aletler gibi diğer gün-

lük kullanım eşyalarına sahip olurlar. Böylece Agoi ormanlarında ve Oban tepelerinin eteklerindeki köyler, Croix ırmağı yakınlarındaki köylerde kurulan pazarlarda isli av etleri verip karşılığında bura halkının değil, ırmaktan onlarca kilometre uzakta yaşayan İbolanın elde ettikleri patatesleri satın alıyorlardı. Nüfusu nispeten az ve birbirlerinden uzakta bulunan çömlekçi köyleri hemen hemen bütün ürün fazlasını kendileri sağlıyorlardı ve bunların elde ettikleri ürünler 2000 Km²'lik bir alana dağılıyordu. Demek ki, aile topluluğu yada genellikle köy topluluğu, yiyecek maddelerini ve birçok günlük kullanım maddelerini geniş ölçüde kendisi sağlamış da olsa, çoğu zaman, hatta her zaman bütün ihtiyaçlarını karşılayamıyordu»[20].

Genelleşmiş mübadele sistemi köy yada kabile içinde özelleşmiş zanaatin başlamasıyla aynı zamana rastlar. Ama bu özelleşme, bir köy topluluğu içindeki özelleşmedir. Tarımla uğraşmayı gitgide bırakan zanaatkarlar geçimlerini, gördükleri hizmet karşılığında sağlarlar. Demek ki, köy yada kabile içindeki mübadele *ilkeldir*. Mesela, Pasifik Okyanusu'ndaki Marquesa adalarının ahalisi yada Doğu Afrika'daki Kafilço ve Gugo kabilelerindeki mübadele gibi. Buralardaki zanaatkarların bazıları tam bir bağımsızlık içindedirler, diğerleri henüz bağımsız değildir. Bağımsız zanaatkarlar yaptıkları toplam işe karşılık her yıl köy topluluğundan bir miktar yiyecek, elbise ve süs eşyası alırlar. Öbür zanaatkarlar, geçim araçlarını sağlayan tarlalarda çalışırken kabilenin diğer üyeleri onlara yardım ederler[21]. Her iki durumda da asıl anlamda bir mübadele söz konusu değildir.

Farklı köyler, kabileler ve kavimler arasındaki genelleşmiş mübadele, üreticilerin kendileri, topluluğun bir kısmı (mesela kadınlar⁽²⁹⁾) yada topluluğun temsilcileri tarafından az - çok kollektif bir şekilde gerçekleşir. Bu mü-

(29) Tarım ilk olarak kadınlar tarafından uygulandığı ölçüde, yiyecek fazlasını düzenli bir şekilde ilkin onların mübadele ettikleri anlaşılmaktadır. Çin geleneğine göre, ticareti ilk defa kadınlar uygulamıştır. Afrika'daki Togo, Somali ve Galla kavimlerinde ve Asya'daki Tatarlarla Tibetliler'de ticaret son zamanlara kadar kadınların elindeydi [22]. Forde, Scott ve Nadel, Nijerya'da aynı şeyi gözlemlediler. Colombe de Nijerya'da pazarlarda sadece kadınlar bulunurdu [23]. Dahomey Krallığında da mahalli pazar yerlerinde sadece kadınlar satış yapardı.

badelenin kendisi özelleşmiş bir ekonomik faaliyet değildir henüz.

«Günümüzdeki tarım bölgelerinde olduğu gibi, Ortaçağ Avrupası'nda da, orta üretici, meslekten bir tüccarın yardımı olmaksızın, kendi aile işletmesinde sağladığı bazı fazla ürünleri (yumurta, peynir, tavuk, sebze, süt, davar, hatta buğday) satardı. Küçük atölyeler halinde örgütlenmiş bir sanayiün bulunduğu ve az miktarda yada sipariş üzere meta üretildiği her yerde üreticilerle tüketiciler, araya herhangi bir tüccar girmeden, birbirleriyle alış veriş ederlerdi. Sadece köyün demircisi yada çömlekçisi değil, şehirlerdeki kasap, ekmekçi bile kendi ürününü kendi satardı»[24].

Maden devrimi gerçekleşince bu durum değişti. İnsanoğlunun yararlanabildiği ilk madenler, bakır ve kalay, her ülkede, hele sulamalı tarım sayesinde medeniyete ilk adımlarını atmış ülkelerde hiç bulunmuyordu. Maden yatakları, çok sınırlı bazı bölgelerde, özellikle dağlık bölgelerde bulunuyordu. Buralarda, söz konusu madenler, uzun bir devre boyunca süs eşyası olarak kullanıldılar ve ekonomik anlamda bir maden devrimine yolaçmadılar.

Yiyecek fazlalarından, tekniklerden yararlanan ve yeteri kadar boş vakti olan çiftçi (tarımcı) toplulukların bu maden filizlerini ele geçirmek için bunları bulundukları yerlerde aramaları, şüphesiz önce yağmacılıkla, sonra da normal mübadele yoluyla[25] elde etmeleri gerekti. Yüzlerce kilometre uzaktaki bölgeler arasında yapılan milletlerarası mübadele, zanaatkarlığın yada tarımın yanında artık tali bir faaliyet olarak kalamazdı. Yeni bir iş bölümü meydana gelmiş, uygulamada mübadele diğer ekonomik faaliyetlerden ayrılmış, ticaret doğmuştu.

İlkel halklarda maden devrimi, mübadelenin genelleşmesi sonunda meslek haline gelen zanaatkarlığın ortaya çıkmasıyla aynı zamana rastlar. Tarım faaliyetlerinden tamamen kopmuş olan ilk zanaatkarlar *gezici demircilerdir* (bunlara Ekvator Afrikası'ndaki Bantou'larla, Batı Afrika'daki Peul'lerde bugün bile rastlanır). Bu halklarda, ticaretin bağımsızlaşmasına yolaçan maden devrimi, zanaatkarlığı tarımdan ayırdığı gibi, ticareti de zanaatkarlıktan kesin olarak ayırır.

İki mübadele şeklinin, yani henüz özelleşmemiş genel mübadelenin ve gerçek anlamda özelleşmiş ticaretin, genellikle tarım bölgesinde aynı zamanda meydana gelmiş olması çok ilginçtir. Mesela Guatemala'daki Chorti'lerde köylüler ve zanaatkarlar, kendi ürün fazlalarını satmak için haftada bir kere mahalli pazara, ayda bir kere yada her iki ayda bir bölge pazarına giderler. Ama bölgede yetiştirmeyen ürünleri ithal eden tüccar, gerçek anlamda bir tüccardır. Nijerya'daki Nupe'lerde de aynı ayrım görülür[26].

Bakır devrinden itibaren ticaret, özellikle, Mısır'da hükümdarlıktan önceki ilk medeniyette; Mezopotamya'da Tufan'dan önceki ilk medeniyette; Truva'da keşfedilen en eski medeniyette; Yunanistan'daki Girit - Mikene medeniyetinde; İspanyolların istilasından öce Meksika'daki Aztek medeniyetinde, eski Çin, Hind, Japon medeniyetinde gelişmiştir.

Klasik Çin edebiyatında *l'Appendice au Canon des Changements de Con Fu - tse* adlı kitapta pazarların (yani ticaretin) sabanla aynı devirde, yani maden devrimi sonunda tarımda meydana gelen önemli değişikliklerle aynı anda icad edildiği anlatılır[27].

Tunç devriyle birlikte, ticari ilişkilerin gelişmesi teknik bilgilerden üretici faaliyetlerde yararlanmanın ilk şartı oldu. O devirdeki mevcut bakır ve kalay madeni yataklarını dikkatle inceleyen Gordon Childe, Akdeniz bölgesindeki halkların tunç objeler yapımına geçtikçe, birçok ülkeyle milletlerarası ticari ilişkilere girişmek zorunda kaldıklarını ortaya koymuştur. Hindistan'dan İskandinavya'ya kadar bakırla kalayın eş - zamanda bulunduğu sadece dört bölge vardır, onlar da Kafkasya, Bohemya, İspanya ve Cornouailles'dır[28]. Oysa bu dört bölgenin hiçbirinde tunç devri görülmemiştir.

Tunç devrini yaşamış halklar, bu değerli madenleri (bakır ve kalayı) elde etmek için büyük ticari seferler düzenlediler -bir de zaman zaman yapılan ve ikinci hanedanlıktan itibaren Sina yarımadasındaki madenlerin Mısır'a aktarılmasına yolaçan soygun seferleri vardır[29]⁽³⁰⁾.

(30) Bakırın ve kalayın bal olduğu Çin, tunç devrine çok erken girdi. Bundan dolayıdır ki, dış ticarete oranla, iç ticaret daha önce başladı ve daha ağır bastı. Ticaretin gelişmesinde maden devriminin ayna-

Dört tekerlekli araba ve yelkenli gemi tunç devrinde icad edildi ve bunlar bütün eski dünyada medeniyetin ilerlemesine yolaçtılar. Sina yarınıadasından, Filistin ve Suriye'den geçen kervanlar Mısır'ı Mezopotamya'ya, İran, Kuzey Afganistan ve Sind ırmağından geçen kervanlar da Mezopotamya'yı Hindistan'a bağlıyordu. Henüz barbarlık devrini yaşayan Avrupa'da Tunç devrinden itibaren Baltık denizi ile Akdeniz; Tuna vadisi ile Panonya ovası ve Britanya adaları arasında geniş ticari ilişkiler kuruldu.

Barışçı yollardan gelişen bu milletlerarası ticaret gene de devlet tarafından yönetildi ve başlangıçta devlet memuru tüccarların aracılığı ile gerçekleşti. Antrepo yerine geçen tarafsız bir liman iki ülke tüccarlarının bir araya gelmesini sağladı[30].

■ *İhtiyaç İçin Üretim ve Emtia Üretimi*

İlkel toplumlarda üretim esas itibariyle ihtiyaç için yapılır. Üreticiler kendi topluluklarının (aile, klan, kabile) ihtiyaçları için üretimde bulunurlar. Kelimenin asıl anlamıyla yiyecek maddeleri üretenler için olduğu kadar, yiyeceklerini toplayarak sağlayanlar için de durum aynıdır. Sulamalı tarım üzerine kurulmuş ilk imparatorlukların temel ekonomik özellikler bakımından bu topluluklardan farklı bir yanları yoktur. Ürün fazlasını temerküz ettiren krallar yada papazlar, bunları, ya kendi ihtiyaçlarını yada topluluğun ihtiyaçlarını gidermek için kullanırlar. Babil kralına resmi yazışmalarda «Babil köylüsü», «tarlaların sulayıcısı» denirdi. Mısır'da Firavun ve hükümet yönetimi için *Pr'o* (büyük ev) deymi kullanılırdı[31]. Gerçekte ekonominin tümü, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için *kullanım değerleri* üreten büyük bir malikane ekonomisi olarak görünmektedir[32].

Bağımsız zanaatkarlıkla birlikte yeni bir üretim türü ortaya çıktı. Köy topluluğu içinde yaşayan üreticiler, zanaatkar köylüler, pazara, sadece kendi ürünlerinin *fazlasını*, yani ailelerinin ve topluluğun ihtiyaçlarını karşıla-

dığı kesin rol, bu olağanüstü durumda da görülmektedir. Amerika'da Peru'nun yüksek yaylalarında bulunan bakır ve kalay inkalar medeniyetinin temelini teşkil eder.

dıktan sonra geri kalanı getirmeye başladılar. Bir topluluğa bağlı olmayan uzman - zanaatkar, mesela demirci yada çömlekçi, artık kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanım değerleri yaratmıyordu. *Üretimnin tümü mübadeleye hasredilmişti*. Kendi ürettiği ürünleri, özel ihtiyaçlarını ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılayacak geçim araçları, elbiseler, v.s. ile mübadele ediyordu. Köy topluluğundan ayrılmış bağımsız zanaatkar, artık sadece pazar için üretim yapıyor, *mübadele değerleri*, yani *emtia* üretiyordu.

Esas itibariyle kendi ihtiyaçlarını yada topluluğun ihtiyaçlarını gidermek için üretim yapan bir fert, emeğinin ürünleri sayesinde hayatta kalır. Üretim ve ürünler, emek ve ürünleri ona göre özdeştir. Emtia üretiminde bu özdeşlik ortadan kalkar.

Emtia üreticisi artık doğrudan doğruya kendi emeğinin ürünleriyle yaşamaz; tam tersine, ancak bu ürünleri *sattığı* takdirde hayatta kalabilir. Glotz'un kahramanlık devri Yunan zanaatkarları hakkında söylediği gibi, *ancak ve ancak emeğiyle yaşar*. Çünkü bu ilk zanaatkarlar, müşterilerinin ayağına gidiyorlar ve üretimleri için gerekli hammaddeyi onlardan alıyorlardı[33]. Aynı şey, emtia üretiminin geliştiği ilk sıralarda çoğu toplumlarda, özellikle Mısır'da, Çin'de, Japonya'da, Hindistan'da ve Orta Çağın başlangıcında Avrupa'da görülmektedir[34].

Emtia üretimi ne birdenbire, ne de bütün toplumda meydana gelir. Zanaatkarlık mesleki bir nitelik kazanıp bazı zanaatkarlar, köy topluluğundan kopmuş emtia üreticileri haline gelince, köylülerle diğer zanaatkarlar, yüzyıllar boyunca kullanım değerleri üreticileri olarak yaşamaya devam edebilirler. Bunlar ihtiyaç duydukları birkaç metayı satın alabilmek için sadece kendi ürünlerinin pek az bir kısmını (fazlasını) mübadele ederler. Bu metalar, esas itibariyle *tuz ve demirden* (madenlerden) ibarettir. Çin'de, Orta Çağ'da Avrupa'da ve Rusya'da,⁽³¹⁾ Hint köy topluluğunda, Afrika'da, Colombe'dan önceki Amerikada [35] böyle olmuştur.

Genelleşmiş ve özelleşmiş mübadele, yani ticaret, önce madenler ve süs eşyalarıyla (daha çok devlet [krallar,

(31) Daha sonraları genellikle perakendeci tüccar için kullanılmış olmasına rağmen, antik çağda iç ticarete tüccar için kullanılan **prasol** deyimi, tuz ticareti yapanlar için kullanılırdı.

prensler, tapınaklar] için üretilen lüks maddelerle) sınırlanıyor. Ama emtia üretimi, ticarete zanaat ürünleri ve tarımsal ürünler de sağladığı sırada en yüksek seviyesine erişecektir. Yük arabaları için tekerleğin icad edilmesi çömlekçilik tekniğinde devir (dönme) ilkesinden yararlanmayı sağlıyor. Çömlekçinin tornası, özellikle ticarete tahsis edilmiş emtianın «seri halinde» yapılmasına yolaçıyor.

Etnografiye göre, ev yada köy sanayii (tekniği) söz konusu olduğu sürece seramik eşyayı ilk yapanlar kadınlardır, ama çömlek tornalarını ilk kullanan ve pazar için üretim yapan uzman işçi haline gelenler de erkeklerdir[36]. Emtiaya dönüşmüş tarımsal ürünler ise, geçim araçları üretimini tamamen bırakmış insan toplulukları, zanaatkarlar, tüccarlar ve yöneticilerden ibaret topluluklar, yani *şehir toplulukları* kurulunca ortaya çıkıyor. Polonyi'ye göre, mahalli yiyecek pazarları ilkin Lydia (Manisa)'da, sonra da Atina'da kurulmuştur. Bununla beraber, bu tür pazarlar en azından M.Ö. 5. yüzyılda Çin'de de vardı[37].

■ Örgütlenmiş İşbirliğine Dayanan Toplum ve Emek Müddetinden Tasarruf Üzerine Kurulmuş Toplum...

Pek az ürün fazlası üreten yada hiç üretmeyen ilkel toplumda işbirliğine dayanan emeğin örgütlenmesi, temel ekonomik faaliyetleri düzenlemeye yarayan töreler ve ayinler üzerine kurulmuştur. Yiyecek sağlamanın güç olduğu elverişsiz bölgelerde işbirliğine dayanan emek, insanın fizik gücünü son haddine kadar zorlayan sürekli bir ekonomik faaliyeti gerektirebilir. Pasifik adaları gibi elverişli bölgelerde gerekli ürün, nisbeten az bir emek müddetinin sonunda elde edilebilir.

Normal olarak, kamucu toplumların hiçbiri, ekonomik ve sosyal zaruretlere boyun eğmek zorunda kalmadıkça, boş vakitlerinin büyük bir kısmını çalışmaya, daha çok üretim yapmaya ayırmak istemeyecektir⁽³²⁾. Ekonomik zaruret, toplumun düzeni için gerekli ve topluluğun üret-

(32) «Sık sık başgösteren kıtlıklara rağmen, hiçbir Mkamba (zenci kabilesi) gelecek yağmur mevsimine kadar yetecek olandan daha fazlasını ekmeyi düşünmez» [38].

mediği mallarla (bazı yiyecek maddeleri ve tuz, iş aletleri yapmak için hammaddeler, ayinlerde kullanılan süs eşyaları) mübadele etmek üzere daha büyük bir ürün fazlası sağlamak ihtiyacıdır. Sosyal zaruret bir ürün fazlasının merkezi bir otoriteye muntazaman verilmesini gerektiren zarurettir. Bu ürün fazlası ya topluluğun çıkarı bakımından (sulama işlerini kolaylaştırmak amacıyla) verilir yada bir fetih sonunda böyle bir haraç vermek zorunda kalınır.

Zaten her iki zaruret de bir arada bulunabilir. Doğu Bolivya'daki Majo ve Baure kabilelerinden söz eden Alfred Métaux'nun belirttiğine göre:

«Bu kabileler yaşamak için yaptıkları günlük mücadeleyi kolaylaştıran metale öylesine ihtiyaç duyuyorlardı ki, Beyazların kabul edebileceği diğer metalar bulunmadığı zaman, hemen köle ticaretine başlıyorlardı»[39].

Başka bir deyişle: ürün fazlasındaki artışın belirli bir sınırı (ihtiyat yiyecek maddelerini) aşması, ekonominin bağımsız bir şekilde gelişmesinin sonucu değil, *dış baskıların*, ekonomik yada sosyal baskıların (ürün fazlasını merkezi bir otoritenin yada hakim bir sınıfın ele geçirmesi) sonucudur⁽³³⁾.

İşbirliğine dayanan ilkel toplum, cinsler arasındaki işbölümünden başka bir işbölümünü bilmediği sürece emeğin (çalışmanın) ritmi törenler ve dinsel kurallarla belirlenecektir. Daha tutarlı bir işbölümü yerleşir yerleşmez her üreticinin topluluğa katkısı ortak bir kriterle ölçülebilecektir. Aksi halde, işbirliğine dayanan emek, imtiyazlı yada imtiyazsız grupların meydana gelmesinden dolayı parçalanmaya yüz tutacaktır. Topluluktaki bu ölçü *emek müddetinden tasarruftan* başka birşey olamaz.

Köy büyük bir aile olarak kabul edilebilir. Yıllık üretimin tamamı geçim araçları (elbiseler, evler, iş aletleri) ihtiyacına tekabül etmelidir. Bu farklı ürünler arasında bir dengesizlik olmaması, köylülerin zamanlarının büyük bir kısmını çömlek yada deri eşya üretimine ayırmamaları ve tarlaların bir kısmını ekilmemiş halde bi-

(33) Bu, daha önce savunduğum tezle, yani «hakim bir sınıfın gelişmesi sosyal bir ürün fazlasını gerektirir» diye ileri sürdüğüm tezle çelişmez. Ürün fazlasındaki ilk artış gerçekte herhangi bir hakim sınıfın ortaya çıkmasından önce meydana geldiği halde, hakim sınıf ilerde bu ürün fazlasında büyük bir artış olmasını ve üretim güçlerinde yeni bir gelişmeyi sağlar.

rakınları için topluluk, mevcut emek müddetinin bir bilançosunu çıkarmak ve bu emek müddetini, geri kalan vaktini dilediği gibi kullanınada herkesi serbest bırakarak, hayati bakımdan gerekli temel sektörler arasında dağıtmak zorundadır.

Etnografi ve ekonomik tarih, işbölününün başlangıç halinde olduğu köy topluluğunun sosyal hayatının emek müddetinden tasarruf esasına göre düzenlendiğini ortaya koymuştur. Ruth Bunzel[40] ilkel halkların emeği nadir bir şey «scarce» diye kabul ettiklerini belirtir. Boeke'ye göre Endonezya'daki *desa*'nın (köy topluluğunun) ekonomisi emek müddetinden tasarruf üzerine kurulmuştur[41]. Japon köyünün ekonomisinde:

«Mübadelenin ilkesi, insanların çalıştıkları günlerdir. «a» ailesi, «b» ailesinin topraklarında iki gün çalışan 2 kişiden meydana gelmişse, «b» ailesi bu çalışmaya eşit bir emek sarfetmek zorundadır. Mesela «a» ailesinin tarlasında birgün boyunca 3 kişi ve ayrıca, bir gün boyunca da 1 kişi çalışmalı yada iki gün çalışan 2 kişinin emeğine (çalışmasına) tekabül eden bambaşka bir kombinezon kurulmalıdır... Bir *kattari* grubunda (pirinç ekiminde işbirliğine dayanan çalışma) dört yada beş aile çalışınca hesaplama aynı esasa göre yapılır. Bu da (bilfiil çalışılan günleri hesaplamak için) bir hesap defteri tutulmasını gerektirir»[42].

Zenci Heh kabilesinde, kendisi de bir köylü olan demirciye bir mızrak sipariş eden köylüler *mızrak yapılıncaya kadar* demircinin tarlasında çalışırlar[43]. Maurya kralları devrindeki eski Hindistan'da ekonomik hayatı emek ve emek ürünleri belirler [44].

Ürün fazlasının toplumun imtiyazlı bir grubu tarafından ele geçirilmesinin ilk formları gerçekleşince, işletme muhasebesi de emek müddetinden tasarruf esası üzerine kurulmuştur. İnkalarda:

«Haraç (vergi), ancak ve ancak işçi, zanaatkar yada asker olarak harcanan emekten ibaret olabilirdi. Bu bakımdan bütün erkeklerin eşit oldukları kabul edilirdi. Gerekli haracı (vergiyi) sağlamada kendisine yardım edecek çocukları olan bir kimse zengin, çocukları olmayan da yoksul diye kabul edilirdi. İnka'nın yada *curaca*'nın

(efendinin) hizmetinde çalışan her zanaatkar bütün hammaddeleri almak zorundaydı ve böylece yılda ancak iki üç ay çalıştırılabilirdi»[45].

Orta Çağın başlarında köylülerin büyük bir kısmı servaj rejimine (toprak köleliğine) tabi olunca, Avrupa'da da aynı şey meydana geldi. Köylerde emek müddeti kesinlikle hesaplanıyor, serfler haftada ortalama üç gün feodal beyin topraklarında, üç gün de kendi topraklarında çalışıyorlardı⁽³⁴⁾. Aynı şekilde, serflerin karıları da iplik eğirmek, kumaş dokumak, dikiş dikmek, v.s., için malikane-nin atölyelerinde belirli bir gün çalışmak zorundaydılar. Her zanaatkarın, feodal beye ve diğer mültezimlere yaptığı özel hizmetler karşılığında, bir tarlası vardı.

Emek müddetinden tasarruf esası üzerine kurulmuş sosyal organizasyonla ilgili deyimlere günümüzde de rastlanmaktadır. Orta Çağ'da Orta Avrupa'da en yaygın yüzey ölçüsüne *tagwerk* (yani bir insanın bir günde ekebileceği toprak) deniyordu. Ortaçağ'da İngilizce'deki *acre* kelimesi de aynı anlama geliyordu. Kabil dağlarında mülkiyet *zuija*'ya, yani iki öküzün koşulduğu bir sabanla sürülen topraklara göre hesaplanıyordu. Fransa'da *carrugata* bir insanın normal olarak bir günde bir sabanla sürebileceği toprak demektir. İsviçre'de *poz* denilen yüzölçümü birimi de bu anlamdadır[47].

Emek müddetinden tasarrufun, ekonomik faaliyetin tümünü ne dereceye kadar belirlediği, Dollinger'in, gündelikçi serflerin ortadan kalkmasıyla ilgili olarak anlattıklarından açıkça anlaşılmaktadır:

«Şüphesiz, gündelikçilerin bu hizmetlerden muaf tutulması, serfin boş durmasına yolaçmıyordu. Serf, efendisinden, serbest olduğu günler kendi hesabına işlediği bir toprak parçası alıyordu. Gerçekte bu toprak parçası, genellikle, serfin *kendine ayırabildiği zamanla orantılıydı*. Haftada ancak bir tek gün serbest olan serfin herhalde pek az bir toprağı vardı. İki üç gün serbest olan serf bütün bir *mans*'ı alabilirdi»[48].

(34) Mesela eski Bavyera kanunlarına göre: «Klise'nin serfleri» haftada üç gün feodal beyin malikanesinde, «üç gün de kendi topraklarında» çalışmak zorundadırlar: «*Opera vero 3 dies in ebdomada in dominico operet, 3 vero sibi faciet*» [46].

Orta Çağdaki köylülerin yükümlülüklerini tahlil eden March Bloch da aynı sonuca varmaktadır:

«Köylüler yada hiç değilse köylülerin büyük bir kısmı her yıl belirli bir miktar mamul madde: tahta eşya, kumaş, elbise, madeni alet vermek zorundaydı. Bazen, tıpkı emek gibi, hammadde de mültezim tarafından sağlanır, ama kumaş söz konusu olunca, malzemeyi feodal bey verirdi. Köylü yada karısı sadece *emeğini, hünerini* ortaya kordu (altını biz çizdik)»[49].

Zaten çoğu durumlarda, köylülerin yükümlülükleri birbirinin yerini tutabilecek şekilde oluyordu: çalışmak yada bir miktar ürün vermek. Mesela, Saint Gall feodal beyliğinde serf-kadınların yükümlülükleri -eski *Lex Alemannorum*'daki gibi- bazan angarya günlerinin sayısıyla, bazen de bu angarya günleri boyunca sunulan ürün miktarıyla tesbit edilmiştir[50]. Aztekler Meksika'daki diğer halkları, ya iş gününe, ya mamul ürün miktarına yada ekecek toprağın yüzölçümüne göre hesaplanan bir haraç ödemek zorunda bırakmışlardır[51]. Japonya'da M.S. 8. yüzyılda tarımsal olmayan iki angarya türü: *ç'o* ve *yo* vardı. Taiho kanunu bu iki angaryayı hem emek müddetine (10 gün), hem de dokunan kumaş miktarına (26 *şakii*, yaklaşık olarak 10 m) ve buğday miktarına (1 *to*, aşağı yukarı 2 ölçek buğdaya eşittir) göre tespit etmiştir[52]. Demek ki, böyle bir toplumda üreticilerin belirli bir metayı üretmek için harcayacakları gerekli emeğin müddeti açıkça belirlenmiştir. Batı Avrupa'da da 12. yüzyıldan itibaren, haftada üç gün angarya çalışmak yerine feodal beye *rekoltenin yarısını* vermek gerekiyordu. Çin'de Tang hanedanının vakayinamelerinde darı yetiştirmek için kaç gün (yılda 283 gün), buğday yetiştirmek için kaç gün (yılda 177 gün) çalışılacağı tam olarak belirtilmiştir. Buna karşılık, arazi vergisinin aynî olarak ödendiği anlaşılmaktadır[53]. Espinas, Ortaçağ komününde *işgünüyle işin (hizmetin) miktarı arasında kesin bir ilişki olduğunu* söyler[54].

Emek müddetinden tasarrufa dayanan bu ekonomi muhasebesine, Yerliler'in angarya çalışmalarının, *repartimiento encomienda*[55] sisteminde aynî ranta dönüştüğü sırada İspanyol Amerikası'nda ve *cultuurstelsel*'in uygulanmaya başladığı sırada Endonezya'da rastlanmaktadır. Aha-

li artık «toprak rantı» ödemiyor, fakat toprağının beşte birine tekrar hükümete satacağı ürünleri (indigo, şeker, kahve, tütün) ekmek zorunda kalıyordu. «Toprağı olmayanların yılda 66 gün hükümet plantasyonlarında çalışması» gerekti[56]. Vietnam'da ise ölü mevsim boyunca çalışarak ödenmek üzere ödünç verildiği görülmektedir. Büyük işler yapılırken 1,5 piyatr borca karşılık 10 gün çalışılırdı.

■ Emtianın Mübadele Değeri

Genelleşmiş mübadele, yani ticaret, sosyal gelişmenin ancak emek müddetinin hesaplanmasıyla nitelenmiş bir safhasında ortaya çıkar. Böyle bir hesaplamayı gerçekleştirmek zorunda kalmayan halklar, özellikle çok az bir ürün fazlasıyla ve basit bir mübadeleyle yada törenlerde yapılan mübadeleyle yetinirler⁽³⁵⁾. Bu da, bu mübadelenin her sosyal organizasyonun dayandığı aynı objektif ölçüye göre yapıldığını, yani *emtianın mübadele değerinin, üretimleri için gerekli emek müddetiyle ölçüldüğünü* gösterir.

Hint yarımadasının Güney - doğusundaki Nilgiri dağlarında dört kabile arasında (Toda, Karumba, Badaga ve Kota kabileleri arasında) kurulmuş ticari ilişkilerden anlaşıldığına göre, emek müddetini hesaplamayı *bilinçli bir* şekilde uygulayan sosyal bir organizasyondan aynı ilkenin yarı - bilinçli, yarı - objektif bir şekilde uygulandığı mübadelelere geçilmiştir.

Toda'lar çoban kabilelerdir; Karum'lar hâlâ cengelde yaşamaktadırlar; Badaga'lar çiftçidir; Kota'lar da her şeyden önce madenciligi bilen ve bıçak yapan zanaatkarlardır. Kota'lar diğer üç kabileye bu bıçaklar ve çömleklerle, dini törenlerde kullanılan müzik aletlerini satarlar, karşılığında

(35) **Gelişmeleri** küçük meta üretimi ortaya çıkmadan önce durmuş olan birçok ilkel halkın ürünlerini objektif kriterlere ve emek müddetinin hesaplanmasına göre mübadele etmediklerini gösteren de budur. Bu olgu, birçok etnologu ekonomik analiz konusunda yanlış sonuçlara sevk etmiştir. Bununla beraber, Margaret Mead, çok ince örülmüş hasırları törenlerde mübadele eden Manua (Samoa) halkının başlangıçta, bu hasırlara, üretimleri için sarfedilmiş gerekli emek müddetini karşılayan bir mübadele değeri tespit ettiklerini anlatır. Daha sonraları, bu değer son derece artırılmıştır [57]. Pasifik adalarında yaşayan birçok kabilede olduğu gibi, bu Samoa kabilesinde de, mübadelenin ekonomik bakımdan artık önemli bir rol oynamadığı ürüne zengin memleketlere yerleşmiş göçmenler söz konusudur.

Todalardan manda ve sürü hayvanı, Karumbalardan bal, yabani meyva, Badagalardan buğday alırlar. Ama Kotalar sadece zanaatkar değildirler. Kendi tarlaları da vardır. Kota demircilerinin yaptığı madeni bıçaklarla mübadele edilecek buğday miktarı dini kurallarla tespit edilmiştir. Badagalar daha çok bıçak almak isterlerse «bu bıçakları yapmak için gerekli zaman boyunca Kota demircilerinin tarlalarında çalışmak zorundadırlar»[58]. Dahomey'lerde de:

«Demirci hurda demirleri kendisi satınalır ve bunları, kalfalarının çalışmasından yararlanabileceği ana kadar saklar. Bu an gelince demirhanenin bütün üyeleri (demirciler loncası), onun satınaldığı hurda demirlerden tarla çapası, balta, bıçak v.s., yaparlar. Hurda demirlerin sahibi bu aletleri satmak ve bu satıştan sağladığı geliri kendine ayırmak hakkına sahiptir. Bu parayı, kendi geçim masraflarını karşılamak, hurda demir satınalmak amacıyla kullanır ve demirhanedeki kombine işgücünden yeniden yararlanıncaya kadar ortakları için çalışır»[59].

Ekonomik önemi olmayan basit, tesadüfi mübadelede kesin eşdeğerlilik ilişkileri bulunmayabilir. Ama genelleşmiş mübadele böyle değildir. Objektif bir eşdeğerlilik kriterinin bulunmayışı, mübadele ilişkilerinin düzenlenmesini önleyecek ve çok sayıda emtia üreticisi gerektiren her toplumun parçalanıp dağılmasına yolaçacaktır. Çalıştıkları işkollarında elde ettikleri ürün diğer işkollarına göre, daha az emtia satın almalarına yol açıyorsa, üreticiler bu işkollarını terkedeceklerdir. Demek ki, mübadele edilen emtia ile ürünler arasında kesin eşdeğerlilik ilişkilerinin kurulması kaçınılmazdır.

Ama iki ürün, iki emtia arasındaki eş - değerlilik ilişkisi, ortak bir ölçüyü, ölçülebilen ortak bir niteliği gerektirir. Bir metanın *kullanım değeri*, bu metanın faydasını belirleyen fizik niteliklerinin tümüne bağlıdır. Bu kullanım değerinin varlığı bir mübadele değerinin ortaya çıkması için gerekli bir şarttır: gerçekte, hiç kimse, kendi yarattığı ürün karşılığında, kimseye faydası olmayan bir meta, bir kullanım değeri almayı kabul etmeyecektir. Fakat iki metanın, fiziki nitelikleriyle ifade edilen kullanım değeri ölçülemez: buğdayın *ağırlığı*, kumaşın *uzunluğu*,

kapların *hacmi*, çiçeklerin *rengi* ortak bir ölçüyle belirlenemez. Bu ürünler arasında karşılıklı bir mübadeleyi sağlamak için, hepsinde ortak olan ve aynı zamanda da hem ölçülebilen, hem de miktarca ifade edilebilen ve *toplumun bütün üyeleri* tarafından kabul edilen *sosyal bir rütelik* aramak gerektir.

Oysa, emtianın kullanım değerini meydana getiren fizik niteliklerinin tümü, bu emtiayı üreten *özgül emekle* belirlenmiştir: dokumacının sarfettiği emek, kumaşın boyutlarını, inceliğini, ağırlığını; çömlekçinin harcadığı emek çömleğin direncini, şeklini, renklerini belirleyecektir. Bir emek ürünü olan emtia, aynı zamanda *sosyal insan emeğinin*, yani belirli bir toplumda mevcut tüm emeğin bir kısmının ürünüdür. Emtiayı ölçülebilir hale getiren de bu olgudur. -Özgül karakteri hesaba katılmadığı için soyut emek denilen- bu genel insan emeği, mübadele değerinin temelidir⁽³⁶⁾. Emtiayı üretmek için gerekli *emek müddeti*, mübadele değerinin ölçüsüdür.

■ Küçük Meta Üretimi

Bağımsız zanaatkarlık, ticaret ve toplumun sınıflara bölünmesi ancak pek az gelişince, emtia üretimi toplumda nisbeten sınırlı bir yer tutar. Ticaret ve şehir hayatı belli bir gelişme derecesine erişip, *yeteri kadar geniş bir pazar* yaratılınca, emtia üretimi gelişir ve şehirlerde yaygın hale gelir[61]. O zaman emtia üretiminin şehirlerde genelleştiği ve ihtiyaç için yapılan üretimin köylerde çökmeye yüz tuttuğu tarihi bir devre başlar. Kendi üretim araçlarına (iş aletlerine) sahip olan zanaatkarların gerçekleştirdikleri bu emtia üretimine basit meta üretimi yada küçük meta üreti-

(36) Küçük meta üretiminin başlangıcından itibaren yani M. Ö. 3000 yılına doğru, her emek, özgüllüğü hesaba katılmaksızın, eşdeğer olarak kabul edilmiştir. Sûs'ta bulunan ve Sami dilinde yazılmış defterlerde bir prensin evindeki aşçının, berberin, taş yontucunun, dülgelerin, demircinin, kunduracının, terzinin, çiftçinin, çobanın ve eşekçinin ücretleri 60 *qua* arpa olarak tespit edilmiştir [60]. Bununla beraber, mübadele değerleri üretiminin bu ilk safhasında insanlar «soyut emek» kavramının bilincine varamazlardı. Farklı kalifiye emekler arasında bir eşdeğerlilik olduğu düşünülüyordu. «Soyut emek» kavramı ancak kapitalist devirde «el emeği değişkenlik kazanınca» ortaya çıkabilmiştir. Soyut emek sadece bir dokuma işçisinin bir saatlik emeğinin, bir tuğla işçisinin bir saatlik emeğinin yarattığı kadar değer yaratmasını değil, bu fonksiyonların, büyük sanayide birbirlerinin yerini tutmasını da gerektirir. «İnsan emeği ve makinelasma» bölümüne bakınız.

mi denir. Şehir medeniyetinin başladığı devirlerde, özellikle M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren Yunanistan'da, 8. yüzyıldan itibaren İslam İmparatorluğunda ve 11. yüzyıldan itibaren de batı Avrupa'da bu üretim hakim oldu.

Küçük meta üretiminde emek doğrudan doğruya üreticinin kendi ihtiyaçlarını tatmin eden bir üretim yapmaz. Emek ve emeğin ürünü artık onun gözünde aynı şeyler değildir. Ama bu üretici, yarattığı ürünün sahibidir ve bunu ancak kendi geçimini sağlayacak yiyecek maddeleri satın almak için elden çıkarır. İşbölümü üreticiyi kendi yarattığı üründen ayırır. Ürün üreticiyi henüz hakimiyeti altına almaz. Meta üretimi toplumun bağrında yavaş yavaş gelişir ve kullanım değerleri üretiminin gittikçe daraldığı görülür.

Emtia üretimi geliştikçe emek müddetinin (çalışma saatlerinin) tam olarak hesaplanması kaçınılmaz bir hal alır. Sadece basit bir işbölümünün bulunduğu ilkel toplumda, ancak temel çalışmalarda emek müddetinin kesinlikle hesaplanması, topluluğun hayatta kalabilmesi bakımından büyük bir önem taşır. Fakat, daha önce gördüğümüz gibi, diğer bütün işlerde belirli bir objenin üretimi için iki üç saat çalışmış olmak pek önemli değildir. Yiyecek maddeleri üretiminin tabi olduğu kesin kurallar çerçevesi içinde bu topluluğun üyelerinin geniş bir hürriyetten yararlanmalarını açıklayan da budur. Herskovits, Gana'da geçimlerini meyva toplayarak ve tarımla uğraşarak sağlayan *Telensi*'lerde üretim ve tüketim çerçevesi içinde kesin bir şekilde hesaplanan emek müddetiyle üreticilerin yararlandıkları geniş hürriyeti (serbestliği) bir arada gösteren ilginç bir tablo ortaya koymuştur[62].

Ama ilkel bir toplulukta emtia üretimi geliştiği andan itibaren emek müddetinin hesaplanması daha kesin bir şekilde uygulanır. Çeşitli bölgelerin değilse bile, çeşitli köylerin emek ürünlerinin birbirleriyle mübadele edildiği pazarlarda mübadele değerleri *sosyal ortalamalara* göre gerçekleşir. Bir objenin değerini belirleyen, bu objenin üretimi için sarfedilen fiili emek müddeti değil, bu devirde bu toplumdaki ortalama üretim şartları içinde üretim yapmak için gerekli emek müddetidir. Değerleri, tek tek

her üreticinin sarfettiği *tesadüfi* emek müddetiyle belirlen-
seydi, gerçekte, metalar ölçülemezlerdi:

«Orta Çağ'daki zanaatkarın belirli şartlar içinde (kendi ihtiyacı için değil, şehirlerin ihtiyacı için) kumaş üretmesi gerekti; onun emeğinin, sübjektif değil, özellikle objektif bir emek olduğunu söyleyebiliriz»[63].

Emtianın değeri üretimleri için *sosyal bakımdan gerekli* emek miktarıyla belirlendiği andan itibaren - yani bu ortalama, birbirleriyle rekabet halindeki çeşitli üreticilerin elde ettikleri ürünlerin aynı zamanda ortaya çıkmasıyla tekrarlanan mübadelelere göre gerçekleşince- köhne usullerle çalışan beceriksiz üreticiler cezalandırıldılar. Toplum sağladıkları ferdi emek müddeti karşılığında ancak daha az bir zamanda üretilmiş bir eşdeğer (meta) alıyorlardı. Böylece, emtia üretiminin gelişmesiyle birlikte daha büyük bir disiplin kuruldu ve emek müddeti daha kesin bir şekilde hesaplandı⁽³⁷⁾.

Küçük meta üretiminin gelişmesiyle birlikte insan emeği de, niteliğine göre farklılaşmaya başlar. *Birleşik (karmaşık)*, *kalifiye* emek, basit emekten ayrılır. Gittikçe özelleşen zanaatkarlık, ilkel topluluklarda olduğu gibi, masrafları artık bütün bir topluluk tarafından değil, çırağın ailesi yada kendisi tarafından karşılanan uzun bir çıraklık devresini gerektirdiği için, hiç kimse bir meslekte uzun bir süre çırak olarak çalışmak istemeyecektir, çünkü bir saatlik kalifiye bir emek karşılığında alacağı eşdeğer (meta), kalifiye olmayan bir saatlik emek karşılığında elde edeceği metanın aynı olacaktır. Kalifiye insan emeği, sadece, bir usta sıfatıyla üretim yapan zanaatkarın sarfettiği emeği değil, onun çıraklık devresinde sarfettiği ve karşılığı ödenmemiş emeğinin bir kısmını da ihtiva eden karmaşık (birleşik) bir emek olarak kabul edilmiştir.

(37) Panajaşel'deki Guatemala yerlilerinin yaptıkları ve Profesör Sol Tox tarafından anlatılan küçük meta üretiminde bu açıkça görülmektedir. Erkekler, kadınlar, hatta küçük yaştaki çocuklar bile ticaretten birkaç kuruş kazanmak için gözlerini dört açarlar. Profesör Tox'a göre, okuma yazma bilmeyen bir kadının bütün bir gün çalışarak imal ettiği bir halının maliyetini kuruşu kuruşuna söyleyebildiği bu toplumda mübadelelerin ve eşdeğerlerin kesinlikle hesaplanmış olmasına hayret etmemek gerekir. Bu şartlar içinde toprak bazen ödenmemiş emek karşılığında, bazen rekoltenin bir kısmı verilerek, bazen de para ödenerek kiralandığına göre, bütün bu durumlarda kesin eşdeğerlerin sadece emek gözönünde tutularak hesaplandığı kabul edilmelidir. [64].

Metaların mübadelesini, ihtiva ettikleri sosyal bakımdan gerekli soyut insan emeği miktarına göre düzenleyen *değer kanunu*, en sonunda ek bir fonksiyonu yerine getirmeye başlar. Basit işbölümünün bulunduğu ilkel toplum ve köy topluluğu *bilinçli* bir işbirliğine dayanan emeğe göre örgütlenmişti ve üretimin ritmini töreler, ayinler, ihtiyar kurulları ve yöneticiler belirliyordu. Bir de buna gereğinde, angaryalar yada hakim sınıflara ödenen vergiler (haraçlar) ekleniyordu.

Ama küçük meta üretimi gelişince kollektif sosyal organizasyona hiçbir şekilde tabi olmayan üreticiler ortaya çıkar. Her üretici, fizik gücünün ve üretici kapasitesinin (iş aletleri, v.s.) sınırları içinde dilediği kadar üretim yapabilir. Bu üreticiler, kapalı bir topluluğun tüketimi için kullanım değerleri üretmezler, oldukça geniş ve anonim bir pazar için üretim yaparlar. Mübadeleleri objektif bir temele göre düzenleyen ve ancak mübadele edilen her metaya eşdeğerler sağlayan değer kanunu böylece, gerçekleşmiş yada gerçekleşmemiş mübadeleler yoluyla, toplumda mevcut emek müddetinin tümünün çeşitli üretim kolları arasındaki dağılımını *yeniden düzenler*. İlkel toplumlarda insan emeği *doğrudan doğruya sosyal* bir emektir. Küçük meta üretiminde ferdi emek, sosyal emek niteliğini ancak *dolaylı olarak*, yani mübadele yoluyla, değer kanunun etkisiyle kazanır.

Bir zanaatkar kendi toplumundaki pazarda satılabilecek olandan daha fazla bez üretirse, bunun bir kısmı mübadele edilmeyecektir, bu da ona toplumda mevcut emek müddetinin aşırı bir kısmını bu bezlerin üretimine hasrettiğini, başka bir deyişle, sosyal emek müddetini israf ettiğini gösterecektir. Bilinçli bir şekilde örgütlenmiş bir toplumda bu israf, törelere yada topluluğun diğer üyelerinin yorumlarına göre önceden (*a priori*) tesbit edilmiş olacaktı. Değer kanunu pazarda bunu ancak *a posteriori* olarak meydana kor ve emeğinin, çabasının, ürünlerinin bir kısmına eşdeğer bulamıyan üretici bundan zarar görür.

Bununla beraber, bu kurallar meta üretiminin başlangıç devresinde, küçük meta üretimi devrinde apaçık görülür. İlk Çağ'daki loncalarda olduğu kadar Çin'deki, Bi-

zans'taki, Ortaçağ'da Avrupa ve Arabistan'daki loncalar-
da da hem her objenin üretimi için harcanan emek müd-
detinin, çıraklık devresinin, üretim masraflarının, hem de
her meta karşılığında talep edilecek normal eşdeğerin her-
kesçe kabul edilen belirli kurallara göre tespit edilmiş ol-
ması bunun kanıtıdır[65]⁽³⁸⁾. Bu da, işbirliğine dayanan
emeğe göre bilinçli bir şekilde yönetilen toplumla, tama-
men bozulan ortaklaşa ilişkilerin yerine *objektif* kanunla-
rın, yani insanların iradesinden bağımsız *tabii* kanunların,
kör kanunların hakim olduğu ve ekonomik faaliyetleri yö-
nettiği bir toplum arasında, küçük meta üretimi ile birlik-
te geçici bir safhaya erişilmiş olduğunu gösterir.

(38) Nadel, Nupe krallığında metaların değerinin, üretimleri için harcanan emek müddetiyle *aşağı yukarı* orantılı olduğunu belirtir [66].

3

Para, Sermaye, Artık-Değer

■ Genel Bir Eşdeğerin Gerekliliği

Basit yada gelişmiş mübadele, trampa şeklinde, mübadele edilen ürünlerin doğrudan doğruya birbirleriyle karşılaştırılması şeklinde gerçekleşir. Aynı ürünleri geleneksel hatta dinsel normlara göre mübadele etmeye alışmış ilkel halklar için trampa hiçbir ekonomik «problem» yaratmaz[1].

Genelleşmiş mübadele ve ticaret böyle değildir. Diğer ürünlerle mübadele edilen bir tek ürün değildir artık. Mübadele en çeşitli ürünlerle diğer ürünler arasında olur. Eşdeğerlilik ilişkileri iki ürün yada iki ürün kategorisi için değil, sonsuz derecede farklı ürünler için geçerlidir. Çiftçinin emek müddetiyle karşılaştırılan, artık sadece çömlekçinin emek müddeti değildir. Yüzlerce farklı meslek, üretici çabalarının ürünlerini periyodik olarak birbirleriyle mübadele ederler. Bu mübadelelerin aksamadan gerçekleşmesi için emtia sahipleri bu emtiayı elden çıkarabilmelidirler. Mübadelelerin eşdeğerlilik esasına göre olması için, diğer bütün metaların mübadele değerlerini ifade edebilen bir meta gerektir. Bu fonksiyonları *genel eşdeğer meta* yerine getirir.

Genel bir eşdeğerin yani bütün şekilleriyle paranın, ortaya çıkması mübadelenin genelleşmesi ve ticaretin başlamasıyla birlikte olur. Böyle bir eşdeğerin gerekliliği açıkça görülmektedir. Sir Samuel Baker, Uganda'da Nyoro pazarında satıcıların, «Süt satar, tuz alırım. Tuz verir mızarak alırım. Kırmızı inciler alır, ucuz kahve veririm,»[2] diye bağırıklarını anlatır.

Tuz sahipleri süt yerine kırmızı inci isterlerse; kırmızı incilerin sahipleri tuz ve kahve değil de süt isterlerse bu mübadelelerin hiçbirisi gerçekleşemez çünkü karşımızda ellerindeki ürünleri birbiriyle mübadele etmeye hazır iki emtia sahibi yoktur. Genel eşdeğeri nitelendiren şey, karşılığında *her türlü* metanın satın alınmasını sağlayan bir meta olmasıdır. Şimdi tuzun genel eşdeğer olduğunu varsayalım. Bir anda, üç işlem birden gerçekleşebilir. Tüccar, tuzun kullanım değerinden yararlanmak için değil, arzu ettiği sütü genel eşdeğer olan tuz karşılığında alabileceği için kırmızı incilerini tuzla mübadele edecektir.

Demek ki, genel eşdeğerin kendisi de bir metadır; onun kendi mübadele değeri de, tıpkı diğer bütün metaların mübadele değeri gibi, üretimi için sosyal bakımdan gerekli emek müddetiyle belirlenmiştir. Diğer bütün metaların mübadele değerleri bundan böyle bu gerçek mübadele değerine oranla ifade edilecektir. Genel eşdeğer, meta olarak, kendi tabii nitelikleriyle belirlenmiş bir kullanım değeri de ihtiva eder: tuz tedavül sonunda etin tuzlanması için kullanılabilir. Ama kendi tabii, maddi değerinin yanı sıra, genel eşdeğer - meta diğer metaların birbirleriyle mübadele edilmesini kolaylaştıran ve bir tedavül aracı, bir değer ölçüsü olmasını da sağlayan bir kullanım değerine sahiptir.

Mesela, Ramsesler devrindeki Mısır'da davar genel eşdeğerdir ve:

1 hasır

5 ölçek bal

1 sığır değerindedir [3]

11 ölçek Z. yağı

M.Ö. 2 bin yılında kral Bilalama devrinde Mezopotamya'daki Eşuna'da gümüş genel eşdeğerdi. 1947'de Tel Harmal'da keşfedilen vergi defterlerinde şu eşdeğerler yazılır:

12 L. susam yağı
 300 ölçek buğday
 600 ölçek tuz
 5 kilo yün
 1 kilo bakır

yaklaşık olarak 8 gram
 gümüş değerindedir[4].

Kral Bilalama kanunlarından 500 yıl önce yazılmış Hitit kanunlarında eşdeğerleri gösteren uzun bir liste vardır. Bu listeye göre:

1 koyun
 1 ölçek yağ
 1 öküz derisi
 4 ölçek bakır
 20 kuzu derisi
 2 «pa» şarap
 1/2 «zimittani» halis Z. yağı

1 gram gümüş değerindedir

3 keçi 2 gram gümüş
 1 büyük çadır 3 gram gümüş
 1 araba atı 20 gram gümüş

değerindedir[5].

Burada hakiki bir fiyat listesi söz konusudur. Demek ki, fiyat belirli bir eşdeğer - meta ile ifade edilen bir metanın mübadele değerinden başka bir şey değildir. Para genel eşdeğer olmuştur; fiyat, mübadele değerinin paraca ifadesidir.

■ Genel Eşdeğerin Evrimi

Küçük meta üretiminin başlangıcında bir bölgede en çok mübadele edilen metalar ilk genel eşdeğerler olarak görünmektedir. Bu metalar iki kategoriye ayrılır: söz konusu halk için hayati önemi olan ürünler (yiyecek maddeleri, iş aletleri, v.s.) ve insanların mübadele ettikleri ilk objeler arasında yer alan süs eşyaları.

Tarım ve hayvancılıkla uğraşan halklar, genel eşdeğer olarak, davanı, buğdayı, yada pirinci seçmektedirler. Mesela, Yunanlılar ve Romalılar M.Ö. 6. ve 5. yüzyıla kadar öküzü ilk genel eşdeğer olarak kabul etmişlerdi. Hintlilerin milli parası *rupi*, sürü anlamındaki «rupa» kelimesinden gelir. Eski İran'da ve Cermenler'de genel eşdeğer öküzü. Demek ki, bu eşdeğerin geçerli olduğu devirde hayvancılık hakimdi. Kuzey, doğu ve Güney Afri-

ka'da davar yani, develer, koyunlar, keçiler yada inekler, esas itibariyle çobanlıkla geçinen halklarda genel eşdeğer yerine geçiyordu. Kırgızlarda at, Annam'da manda, Tibet'de de koyun eş değer olarak kabul edilmiştir.

Genel eşdeğerin ortaya çıktığı sırada toprağın ekilmesi hayvancılığın yerini alınca çeşitli toprak ürünleri bu fonksiyonu yerine getirdiler. Eski Japonya'da pirinç yüzyıllar boyunca genel eşdeğer olarak kabul edildi. Çin'de önce buğday ve darı, sonra da pirinç genel eşdeğer oldu. Mezopotamya'da buğday, Mısır'da ekmek, öküzün yerini aldı.

Hindistan'da da M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren öküzün yerine buğday eşdeğer olarak kabul edildi ve buğday, 19. yüzyıla kadar köylerde bu fonksiyonu yerine getirdi. Sudan'da hurmalar uzun bir süre genel eşdeğer oldu. Orta Amerika'da Mısır, İzlanda'da kurutulmuş balıklar, Nikobar adalarında hindistan cevizi, Filipinler'deki ilkel halklarda pirinç, batılıların istilasından önce Havai adalarında tuzlu balık eşdeğer olarak kabul edildi.

En önemli iş aletleri de genel eşdeğer olarak kullanıldı: tunç yada bakır baltalar, Girit'te tunç sacayaklar, Laos'ta tunç vazolar; Orta ve Doğu Afrika'da demir kürekler, demir tarla çapaları; Pasifik'teki Salomon ve Marshall adalarında olta iğneleri... Çin'de en eski paraların ikisi, yani *pu* ve *zan* başlangıçta «tarım aleti» anlamına geliyordu[6]. Japonya'da M.S. 7. ve 8. yüzyıllarda demir kürekler yada tarla çapaları menkul servetin esasını teşkil ediyordu[7].

Bu iş aletlerinin yapıldığı hammaddelerde çoğu zaman genel eşdeğer rolü oynadılar. Pasifik okyanusundaki Yap adasında taş genel eşdeğerdir. Homerus devrindeki Yunanistan'da tunç vazolar genel eşdeğer olarak kullanılmaya başlandığı sırada Lemons adasında yaşayanlar tunç genel eşdeğer olarak kabul etmişlerdi. Afrika'nın en ileri halklarında da külçe ve çubuk demirler aynı rolü oynadılar.

Mübadeleler gelişmeye başlayınca, en önemli ürünlerin (başlıca besin kaynaklarının yada başlıca iş aletlerinin) yerine mahalli *meta*, yani yabancı pazarlarda alınıp satılan ürün, eşdeğer olarak kabul edildi. Mesela, 19. yüzyılda Tatarlar ve Moğollarda paketlenmiş çaylar; Aztekler

zamanında Meksika'da hindistan cevizi; Habeşistan'da, batı Afrika'da, Ekvator Afrikasında, Doğu Afrika'da, Birmanya'da, Tibet'te ve Kuzey Amerika'daki bazı yerli kabilelerinde tuz; 18. yüzyıla kadar Kanada'da kürkler; Ortaçağ'da Japonya'da keten kumaşlar; Orta Çağ'da batı Avrupa'nın bazı bölgelerinde kumaşlar genel eşdeğer yerine geçiyordu[8].

İlkin sihir aracı diye⁽³⁹⁾ kullanılan süs eşyaları küçük meta üretiminin başladığı sıralarda çoğu zaman genel eşdeğer olarak kabul edildi. Mesela, Girit - Mikene medeniyetinde tunç objelerin yanısıra, bronz sacayakların genel eşdeğer yerine geçtiği görülüyor. Mısır'da da tunç yüzükler aynı fonksiyonu yerine getiriyordu. Püeblos Yerlilerinde firuzeler aynı işi görüyordu.

Genel eşdeğer olarak kullanılan en yaygın süs eşyası *cauris*'lerdir (küçük deniz kabuklarıdır). Bunlar Çin ve Hindistan'dan Pasifik adalarına, Afrika'ya, Avrupa'ya ve Yeni Dünya'ya yayılmıştır.

«Caurisler sağlamlık ve biçim bakımından diğer bütün kabuk - paraların yerini tutarlar. Boyutları ve ağırlıkları nispeten aynıdır... ve bundan dolayı, altını ve gümüşü tartmakta kullanılmış olan ilk ağırlık birimleriyle yani kuru fasulye, pirinç, buğday yada arpayla karşılaştırılabilirler»[10].

Demek ki, genel eşdeğer olan değerli madenler, en zaruri genel - Obje ile süs eşyası - genel eşdeğerin ifadesidirler. Önceleri süs eşyalarının yapımında kullanılan bakır, tunç, gümüş ve altın, ancak madenciliğin ilerlemesinden sonra en zaruri objelerin yapımında kullanılmışlardır. Bunların, vaktiyle süs eşyası olmalarından ileri gelen dini, hatta sihri bir anlamı da vardır. Bu faktörler, değerli madenlerin diğer bütün metallerin genel eş - değeri olarak kullanılmalarını kolaylaştırmıştır.

■ Para

Milletlerarası ticaretin gelişmesi, genellikle, maden devrimiyle aynı zamana rastlar. Madenler ticaretin başlıca

(39) İlkel bir toplumda süs eşyalarının, değerli objelerin, sihir aracı diye kullanılmaları, aslında ekonomik bir sebebe dayanır. *Essai sur le don* adlı eserinde Marcel Mouss, «bu objelerin ruhların atalara verdikleri besin yaratıcı tükenmez oletlerin suretleri olarak kabul edildiğini» belirtir [9]

konusudurlar. Genel bir eşdeğerin gerekliliği bu sırada daha kuvvetle hissedilir. Çoğu zaman bu fonksiyonu yerine getirmek için özellikle bu aynı madenlerin seçilmiş olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Başlangıçta, genel eşdeğer olarak, madenden yapılmış objeler kullanılmıştır. Ama mübadeleler çoğalınca bu, karışıklıklara ve ek - masraflara yol açar.

Doğu Afrika'da demir tarla çapaları, genel eşdeğer yerine geçer. Demir madeni bakımından zengin bölgelerde yaşayan kabileler, imal ettikleri bu tarla çapalarını diğer bölgelerin ürünleriyle mübadele ederler ve bu bölgelerdeki mahalli demirciler de süs eşyası ve silah yapmak için çoğu zaman bu tarla çapalarını eritirler[11]. Ağırlığı ölçülebilen *işlenmemiş saf metal*, böylece, genel eşdeğer olmaya başlar. Bu da, bugünkü sarrafların, bankerlerin, tefecilerin gördükleri işi gören altın tartıcılarının bütün bir para ekonomisinin başlangıcında büyük bir rol oynamalarına yol açar. Fakat, metali tartmak, her mübadele sırasında külçe halinde eritmek, v.s., can sıkıcı bir iştir. Ticari gelişmenin belli bir safhasından itibaren, değerli metal külçelerc, ağırlıklarını gösteren bir damga vurma işini Devlet üzerine alır. Resmen tartılmış bu tür külçeler M.Ö. 3 bin yılında Mezopotamya ve Mısır'da, 2 bin yılında Avrupa'da, Girit'de, Peloponez'de görülür. Çok daha sonraları, yani M.Ö. 700 yılında, metal külçeye uzak mesafelere taşınabilecek bir şekil vermek fikri doğmuştur. Lidya kralı sadece birkaç gram ağırlığında altın paralar bastırmıştı. Para karşılığında artık oldukça önemli bir miktar emtia satın almak mümkündü. Böylece, ticaretin yayılması kolaylaştı; köylü de küçük esnaf da, bundan böyle, ürün fazlalarını trampa etmek yerine, para karşılığında satabileceklerdi [12]. Bu para basma sistemi, Pers imparatorluğuna, Yunan sitelerine ve bu medeniyetler kanalıyla da dünyanın her yerine yayılıyordu. Çin'de M.Ö. 1000 yılında tedavülde madeni paralar vardı ve M.Ö. 65 yılından itibaren de bunlara ağırlıklarını gösteren bir damga vurulmaya başlanmıştı[13].

Değerli madenlerin her yerde genel eşdeğer olarak kabul edilmelerine sebep, özellikle bu rolü oynamalarına yolaçan birçok niteliklere sahip olmalarıdır.

1. Kolayca *taşınabilirler*: Özgül ağırlıklarının yüksek oluşundan dolayı, nispeten büyük bir mübadele değerini temsil eden bir miktar metal ufak bir yer kaplar. Bu değer değişmez: binlerce yıl boyunca bunların üretilme tarzında pek az teknik değişiklik meydana gelmiştir.

2. Geç aşındıkları ve kolay kolay paslanmadıkları için *dayanıklıdır*lar.

3. Kolayca *bölünebilirler* ve parçalar daha büyük birimler halinde tekrar eritilebilirler.

4. Kendilerine özgü fiziki nitelikleri sayesinde kolayca *tanınabilirler*.

Gerçi, değerli madenlerin bu asli nitelikleri onları adeta önceden genel eşdeğer rolüne hazırlar ama ticaret yaygın bir hale geldiği andan itibaren, fiilen genel eşdeğer olarak kullanılmaları belirli bir bölgede yeterli miktarda üretilmelerine bağlıdır. Altın, genellikle, gümüşten önce üretilmiş ve üretimi başlangıçta daha az masraflı olmuştur. Firavunlar devrindeki Mısır'da, eski Hindistan'da, Colomb'dan önceki Amerika'da bu böyleydi[14].

Değerli madenler azalmaya başlayınca diğer madenler genel eşdeğer olarak kullanıldılar. Laurium ve Strymon'daki altın madenlerinin keşfinden önce Eski Yunanistan'da altın sikke çok nadirdi; genellikle gümüş, bakır, hatta bazen demir para basılıyordu. Demir madeni bakımından zengin Lakonya'da, demir para M.Ö. 3. yüzyıla kadar hakim olmuştur. Altın ve gümüşün çok nadir bulunduğu Çin'de bakır 15. yüzyıla kadar para olarak kullanılmış, hatta bazen de bunun yerini demir almıştır. Japonya'da da altın ve gümüş pek nadir olduğundan, 17. yüzyıla kadar genel değer ölçüsü rolünü bakır oynamıştır. Bu sırada büyük altın ve gümüş madenlerinin keşfi, değerli madenlerden bolca para basılmasını sağladı[15]. Değerli madenler bakımından zengin olan ülkeler bile genellikle bunları ancak ticari gelişme çok miktarda altın ve gümüş sikkeyi gerektirince işletmeye başladılar. Bu da ancak bu andan itibaren bu tür madenlerin araştırılmaya başlandığını gösterir⁽⁴⁰⁾.

Genel eşdeğer, kendi kullanım değerlerini muhafaza eden metalar -en faydalı objeler, süs eşyaları, madeni

(40) Bu konuda Batı Avrupa için IV. bölüme bakınız.

ham maddeler- tarafından temsil edildiği sürece bunların, diğer bütün metaların genel eşdeğeri olmaktan ibaret yeni kullanım değerleri sadece, tali bir kullanım değeridir ve bu özel metayı satınalan bunun tabii kullanm değerini gerçekleştirmek isteyince, bu tali kullanım değeri ortadan kalkabilir. Külçe halinde eritilen, damgalanan, sonra da resmi bir otorite tarafından metal para olarak basılan değerli madenler böyle değildir. Damgalanmış külçelerin yada basılmış paraların madeni hammadde olarak mücevherat yapımında kullanılmaları için, önce tekrar eritilmeleri gerektir. Demekki, genel eşdeğerin evrimi boyunca, artık genel eşdeğer olarak kullanılmaktan başka bir kullanım değeri olmayan ve *para (akçe)* denilen bir metayla karşılaşırız.

■ *Sosyal Servetin Evrimi ve Paranın Çeşitli Fonksiyonları*

Esas itibariyle kullanım değerleri üreten bir toplumda sosyal servetin belirtisi bu aynı kullanım değerlerinin birikimidir. İlkel halklarda yada ilkel köy topluluğunda yiyecek maddelerinin birikimi, servetin ve sosyal prestijin en büyük belirtisidir. Çoban halklarda sosyal servet boy-nuzlu hayvanlara yada atlara göre hesaplanır. Tarımcı halklarda bu hesaplama buğday, pirinç, mısır miktarına göre yapılır. Japonya'da 17. yüzyılın başlangıcında bütün ülkenin ve her feodal beyin serveti hâlâ pirinç miktarına göre hesaplanıyordu. Kullanım değerlerinin birikimi, küçümsememesi gereken bir servet temerküzüne yolaçıyordu. Bu devirde bir tek ailenin, *Şogün Tokügava* ailesinin 8 milyon *kokü* (ölçek) pirinci vardı. Oysa Japonya'da yıllık pirinç üretimi 28 milyon *kokü* idi[16].

Ticaretin gelişmesi, mübadelelerin genelleşmesi ve para kullanımının artmasıyla birlikte para fertlerin, ailelerin, ve milletlerin servetinin başlıca belirtisi, hatta tek belirtisi olur. Onun fonksiyonu artık mübadele işlemlerinde sadece genel eşdeğer olmak değildir. Para aynı zamanda şu fonksiyonları da yerine getirir:

1. *Genel eşdeğerdir*, yani pazarda mevcut bütün em-tianın satın alınmasını sağlar.

2. *Tedaviül aracı'dır*, yani kendi metalarının kullanım değerlerini gerçekleştirmek istemiyen meta sahipleri arasında emtia tedavülünü sağlar.

3. *Değer ve standart fiyat ölçüsüdür*. Her metanın değeri, belirli bir miktarda, belirli bir ağırlıktaki değerli madenle, yani para ile ifade edilir. Fiyat, değer in paraca ifadesinden başka bir şey değildir. *Düşünsel (ideal) paranın* kendisi herhangi bir metanın fiyatını ifade edebilir.

4. *Genel ödeme aracıdır*: Devlete, fertlere olan borçlar, bütün malların bedeli, hizmetler yada vergiler, bu çeşitli fonksiyonları yerine getiren özel ürünlerin bulunduğu ilkel toplumun⁽⁴¹⁾ aksine, parayla ödenir. Burada «düşünsel» para bir işe yaramaz.

5. *Değer stoku ve iddiar [servet birikimi] aracıdır*. Her toplum tabii felaketlere (salgın hastalıklar, su baskınları, kötü rekolte, depremler, yangınlar) yada sosyal felaketlere (savaşlar, iç-savaşlar) uğradığı zaman ihtiyaçlarını karşılayabilecek ihtiyat ürünleri sahip olmalıdır. *Sosyal ürün fazlasının* ilk fonksiyonu bu ihtiyat fonları teşkil etmektir. Esas itibariyle kullanım değerleri üreten bir toplumda bu ihtiyat fonlarını stok edilmiş ürünler meydana getirir.

Geniş ölçüde emtia üretmeye başlayan bir toplumda iddiarı [servet birikimini] değerli madenler yada metal sikkeler sağlar. Hakiki bir değer stoku olan bu servet [hazine], ihtiyaç duyulan emtianın en uzak ülkelerden bile getirilmesine yarar. Gerçekten de değerli madenler dünyanın her yerinde genel eşdeğer olarak kabul edilmiştir. Bir metal rezervinin, bir buğday yada hayvan rezervinden daha sağlam ve daha dayanıklı olduğunu tecrübe göstermektedir[18].

■ *Emtia Tedavülü ve Paranın Tedavülü*

Basit emtia üreten toplumda para, ancak pek sınırlı ticari işlemlerde genel eşdeğer olarak kullanılır. Onun asıl fonksiyonu servet biriktirme aracı olmasıdır. Para,

[41] Küçük meta üretiminin başlangıcında paranın bu çeşitli fonksiyonları **çeşitli** ürünler tarafından yerine getirilebilir. Mesela, Hamurabi zamanında Babil'de arpa genel bir ödeme aracı, değer ölçüsü, standart fiyat ölçüsü ve iddiar aracıydı, oysa genel eşdeğer olarak arpa, yün, zeytinyağı, gümüş ve buğday kullanılıyordu. [17].

ona sahip olan ve onu şahsi tüketimini artırmak için kullananlar tarafından kıskançlıkça saklanmıştır. Glotz, «Met savaşları sonuna kadar Yunan toplumunun servet biriktirme safhasında kaldığını, paranın işletilmediğini, sadece biriktirildiğini» belirtir[19].

Orta Çağ'ın başlarında Batı Avrupa'da da aynı şey görülmektedir[20]. Ataerkil ailede ve köy topluluğunda işbirliği üzerine kurulmuş emeğe ve şehirde zanatkarın ferdi emeğine dayanan üretim tarzında para, devrettiği zaman bile, sadece kullanım değerleri edinmek için kullanılmıştır. Para *metaların tedavülünü sağlayan bir araçtır* ve şu şemaya göre gerçekleşir:

$$\begin{array}{ccccc} M_1 & & P & & M_2 \\ \text{Meta} & \text{---} & \text{Para} & \text{---} & \text{Meta} \end{array}$$

Guatemala'da Şorti'de Yerlilerin kurdukları pazara tahta iskemleleri olan birinin geldiğini varsayalım. Metanın kullanım değerini gerçekleştirmek istemiyen yada gerçekleştiremeyen bu Yerli, bunu elinden çıkarmayı, yani bunun mübadele değerini gerçekleştirmeyi arzu etmektedir. Bu işlemin uygulanabilmesi için, iskemlelerin mübadele değerini gerçekleştirecek A miktarda parası olan birine rastlaması gerekir. Ayrıca, bu adamın iskemlelerin kullanım değerlerini gerçekleştirmek için bu parayı vermeye hazır olması da gerekir. Böylece, iskemle satışı ($M_1 - A$) iki tarafın rızasıyla gerçekleşmiş olur.

Ama, tahta iskemlelerin sahibi bu metayı bir başka meta elde etmek için, mesela, Amatille bölgesinde örülmüş hasırları almak için satmak istemiştir. İskemlelerin satışından elde ettiği parayla, bu örme hasırları satınalabileceği meta sahibi bir üretici arar. Pazara böyle biri gelirse, satınalma işlemi ($A - M_2$) normal olarak gerçekleşebilecektir. Birbiri ardısıra yapılan bu iki işlem sonunda, yani satma ve satınalma işlemi sonunda, iskemle sahibi, kullanım değerini gerçekleştirmek istemediği bir metanın yerine kendisine faydalı yeni bir metaya sahip olur. Tahta sandalyeler de örme hasırlar da pazardan çekilmiştir çünkü onların kullanım değerleri iki alıcı tarafından gerçekleştirilmiştir. Buna karşılık, A miktar para üç kişi arasında el değiştirmiştir: iskemleleri satınalandan satana, ve bunları satandan da örme hasırları yapanın eline geçmiştir. Küçük

meta üretiminin henüz başlangıç devresinde söz konusu paranın sahibi, yani örme hasırları yapan adam, bu parayı ancak iki amaçla kullanabilecektir: ya bunu biriktirecek, ihtiyat olarak saklayacak yada bir başka meta almak için kullanacaktır.

Fakat, küçük meta üretimi safhasındaki bir toplum ticari bakımdan daha ileri bir medeniyetle temasa geçince ellerindeki metayı salt kendi ihtiyaçları için satmayı arzu eden meta sahiplerinin yamsıra, paralarını «işletmek» isteyen para - sahipleri ortaya çıkacaktır. Böylece, Şorti'ler arasında meslekten tüccar olanlar, rastladıkları zanaatkarların ellerindeki bütün ürün fazlasını satınalmak için üç dört bölgeyi birden dolaşırlar. Bunlar kullanım değerlerini gerçekleştirmek için değil, gidecekleri yerdeki ahaliye *bir kâr karşılığında tekrar satmak* için emtia satınalacaklardır.

Küçük meta üretiminin hakim olduğu bir toplumda emtia tedavülü, yani emtia sahiplerinin birbiri ardısıra gerçekleştirdikleri işlemler, *satınalmak için satmaktan*, kendi ürünlerini satıp kullanım değerlerini gerçekleştirdikleri ürünleri satınalmaktan ibarettir.

Küçük meta üretiminin yanısıra ticaretin de geliştiği bir toplumda para tedavülü, yani *para - sermaye* sahiplerinin birbiri ardısıra gerçekleştirdikleri işlemler ise, *satmak için satınalmaktan*, yani bir kâr karşılığında tekrar satmak için başkasının ürünlerini satınalmaktan, sahip olunan para - sermayeye bir *artık - değer* katmaktan ibarettir. *Bir artık - değerın ilave edildiği her değer, tanımı gereği, bir sermayedir.*

Pazar pazar dolaşarak parasına bir artık - değer katan meslekten tüccar bir Şortili bu parayı, eskiden olduğu gibi, kendisine ve ailesine yiyecek maddeleri satınalmak yada servet biriktirme için kullanabilir. Bu her iki durumda da küçük meta üretiminin dışına çıkılamaz.

Ama bu tüccar başka türlü de hareket edebilir: Bir artık - değer kattığı parasının tamamını yada bir kısmını diğer ürünleri satınalmak ve bunları başka pazarlarda daha pahalıya satarak daha çok para kazanmak için kullanabilir. Bu durumda küçük meta üretimi değil, paranın tedavülü, yani,

$$P \quad \text{---} \quad M \quad \text{---} \quad P'$$

Para Meta Para + artık-değer

şeklinde gerçekleşen *para - sermayenin birikimi* söz konusudur.

Demek ki, emtianın tedavülü ($M_1 - P - M_2$) ile paranın tedavülü ($P - M - P'$) arasındaki fark, şundan ibarettir: emtianın tedavülünde, tedavülün iki kutbunda bulunan M_1 ve M_2 metalarının *eşdeğerliliği* iki işlemin gerçekleşebilmesi için gerekli şarttır. Basit meta üreticilerinin hiçbiri kendi üretip sattığı emtianın değerinden daha üstün bir değerde emtia satın alamaz. Buna karşılık, paranın tedavülünde *artı - değer*in ($P' - P$) meydana gelmesi tedavülün gerçekleşebilmesi için gerekli şarttır: para - sermaye sahiplerinin hiçbiri, bir kâr, bir artık - değer sağlamıyorsa, «parasını işletmiyecektir.»

■ Emtianın Tedavülünden Doğar Artık - Değer

Demek ki, artık - değer, paranın tedavülü boyunca ortaya çıkmaktadır. Artık - değer, para tedavülünün asıl amacı gibi görünmektedir. Ama nereden gelmektedir?

Küçük meta üretimine dayanan bir toplumda para sahiplerinin elde ettikleri artık - değer ya *ticaretten* yada *tefecilikten* sağlanır. Ticaret ve tefecilik ancak geniş ölçüde gelişince ki, hakim sınıflar, parayı «işletmek» zarurcunun bilincine varmışlardır. M.Ö. 5. yüzyılda küçük meta üretiminin sadece eski Yunanistan'da değil, Çin'de de geliştiği görülmektedir. Bu devrin büyük tüccarı Fan-lin'in öğretmeni Çi - Jan, ona «sermaye birikiminin» kanunlarını öğretiyor ve «paranın boş durmasına müsaade etmemek gerektiğini» söylüyor[21]. 1800 yıl sonra, yani küçük meta üretimi İslam imparatorluğunda o zamana kadar görülmedik bir ilerleme kaydedince, tarihçi İbn Haldun, haklı olarak şöyle diyor:

«Hayatını kazanma aracı olarak kabul edilen ticaret, ucuza meta alıp pahalı satmak ve böylece başlangıç sermayesini artırarak kazanç sağlamaktır»[22].

Durum, klasik devirdeki Çin'de yada Orta Çağ Avrupasında başka türlü değildi. İlk Çağ'ın tipik tüccar halkı olan Fenikelilerden *Odise*'de «usta denizciler, kazık-

çı tüccarlar» diye söz edilmektedir. 11. yüzyılın sonunda kendini ticarete vermiş olan Saint-Godrick de Finchale'nin «birçok memleketten nadir olduğunu bildiği emtia satın alıp bunları başka bölgelerde ateş bahasına sattığı»[23] anlatılır.

Gerçekte, büyük ticaret, ekonomik bakımdan daha az gelişmiş, belki de genel mübadele safhasına bile erişmemiş olan ve bundan dolayı da çok ucuza satan halklardan yok bahasına emtia satın almaktan ibretti. Sonra bu aynı ürünlerin son derece nadir olduğu ve çok arandığı, gerçek değerinin (üretimleri için gerekli emek müddetinin) bilinmediği, kıtlık, su baskını gibi büyük felaketler yüzünden bunlara büyük bir ihtiyaç duyulduğu yerlere gidildi ve bu metalar çok yüksek fiyatla satıldı.

Demek ki, böyle bir devirde tüccarların sağladıkları artık - değer, emtiayı gerçek değerlerinden daha ucuza alıp daha pahalıya satmalarından ileri gelmektedir. Bu şartlar içinde ticaret tanrısı Merkür'ün aynı zamanda hırsızlar kralı olarak kabul edilmesinde şaşılacak bir şey yoktur. «Dillerinde satın almak yada satmak kelimeleri bulunmayan Herreros'larda (bir Afrika kabilesi) tüccarın, mübadele yoluyla bir şey kazanmaya çalıştığı için, bir dolandırıcı olarak kabul edilmesine»[24] şaşmamak gerektir. Nava-ho'ların, çok zengin bir insanın, servetini dürüst olmayan yollardan edindiğine inanmalarında şaşılacak bir şey yoktur[25]. Tüccarların sağladığı kâr, ucuz meta alımına dayandığı için, artık - değer başlangıcında yağmacılık yada korsanlık vardır[26].

«Korsanlık, her devirde, ticaretin ilk safhasıdır. Bu öylesine doğrudur ki, 9. yüzyılın sonundan itibaren Normanlar yağmacılığı bırakınca tüccar oldular»[27].

Bilindiği gibi Aristo, korsanlığı ve eşkiyalığı hayatını kazanmanın meşru bir yolu olarak kabul etmektedir. Solon, korsanları koruyan kanunlar çıkarmıştı[28]. Tüccarlığı ve istilacılığı birarada yürüten Aztekli tüccarlar, imkan buldukları her yerde kabileleri teslim olmaya zorluyorlar ve böylece, ticaretin kökenini haydutluğa bağlayan ilişkilerin tipik bir örneğini veriyorlardı. Bütün bunlar, ticaretten sağlanan artık-değerin neye dayandığını açıkça göstermektedir[29].

8. ve 9. yüzyıllarda Rusya'yı yağma eden tüccar - haydut Varegler (*varyag, varaygian* kelimesi, slav dilinde tüccar, hayvan tüccarı demektir) aynı fenomenin bir başka tipik örneğidir:

«Tüccarlar ve yağınacılar meydana gelen Norveç-İsveç ekipleri slav topraklarına sızdılar. Tıpkı 8. ve 9. yüzyıldaki tüccarlar gibi, bu topraklarda kâr ve yağma peşinde koşmaya başladılar. Haydutluk ve fetih, aynı zamanda ticaretin temeli oldu ve ticaretle haydutluk birleşti»[30]

Ticaret ve yağma Sahra'da birbirine sıkı sıkıya bağlıdır:

«Hasım kabileler düşmanlarına ve onların korudukları kabilelere karşı tam bir ticari işlem olarak tasarlanmış yağma hareketlerine girişiyorlardı. Bu hareketler, seferi finansa eden kapitalistlerin ve bunu uygulayanların rolünü ve herbirinin kârını, bu işe katkıları oranında ayrıntılarıyla tesbit eden bir töreye göre düzenleniyordu. 30 yıl öncesine kadar hem Sahara'da, hem de Yukarı Moritanya'da uygulanan çok eski tarzda tipik bir sözleşme söz konusuydu»[31].

Bu sistem, birkaç tüccarın yada bir tüccar sınıfının son derece hızlı bir şekilde zenginleşmesini sağlıyordu. Elde edilen kârlar o kadar yüksekti ki, bazan bir tek işten % 1000 kâr sağlandığı oluyordu. Büyük Arap gezgini Batutah'ın anlattığına göre, 14. yüzyılda Kırım'da tüccarlar 1 dinara tatar atları satın alıyorlar ve bunları Hindistan'da 25, hatta 50 dinara satıyorlardı[32]. Doğu Hindistan'daki Hollanda kumpanyası, 17. yüzyılda Molük adalarında kilosu 7,5 sente aldığı baharatı Hollanda'da kilosu 300 senten satıyordu[33]. Böylesine büyük fiyat farkları, ancak bir halk milletlerarası pazarda bir metanın mübadele değerini bilmiyecek kadar geriye, mümkündür. Fenikeliler, siyasi bakımdan ezebilecekleri barbar halklarla sistemli bir şekilde ticari ilişkiler kurmayı yeğlerken ne yaptıklarını biliyorlardı[34].

«Song hanedanı zamanında, et, peynir ve sütle geçinen Kuzey halkları çaya çok düşkünlüler. Çay elde etmek için, yılın birinci ve ikinci aylarında atlarını satmaya geliyorlardı. Başlangıçta, altı kilo adi çaya karşılık besili

bir at veriyorlardı. Çin çay rejisi bu mübadelelerden büyük kârlar sağlamıştı.»[35]

Bununla beraber, artık -değerin bu şekilde sağlanmasına yolaçan para tedavülü aslında *kısırdır*, toplumun genel servetini artırmaz⁽⁴²⁾. Gerçekte bu tedavül, servetin *transferinden* ibarettir. Birinin kazandığı şeyi diğeri mutlak değer olarak kaybetmektedir. Sosyal servet değişmeden kalır.

Baltık kıyılarındaki halkların ürettiği bir miktar amberin değerini M , Fenikeli tüccarların amber üreticilerine ödedikleri fiyatı P ve aynı Fenikelilerin Mısır'da sağladıkları satış fiyatını da P' ile gösterelim. Bu mübadeleler gerçekleşmeden önce üç mübadeleci de toplam olarak $M + P + P'$ değerlerine sahiptiler. M Danimarkalıların, P Fenikeli tüccarların, P' de Mısırlı bir zenginindi. Mübadeleler gerçekleşince, Danimarkalılar P miktar paraya, Mısırlı zengin M' 'ye, Fenikeli tüccarlar da P' miktar paraya sahip oldular. Bu üç değer toplamı her zaman için $M + P + P'$ 'dür. Toplum ne zenginleşmiş ne de fakirleşmiştir. Sadece bir değer transferi meydana gelmiştir:

Danimarkalılar $M - P$ arasındaki değer farkından, Mısırlı zengin $P' - M$ arasındaki değer farkından dolayı fakirleşmiş, buna karşılık Fenikeli tüccarlar aslında artık -değeri (yada diğeri iki mübadelecinin toplam değer kaybını) ifade eden $P' - P$ arasındaki değer farkından dolayı zenginleşmişlerdir. Paranın tedavülü boyunca elde edilen bir artık -değer söz konusu olunca durum hep aynıdır. Bu artık -değer, taraflardan birinin zararına olarak gerçekleşir, toplumun toptan zenginleşmesine yolaçmaz.

Danimarkalılar için, ancak emtia ekonomisi safhasında yaşıyorlarsa bir fakirleşme sözkonusudur denilebilir. Oysa, eşit olmayan bu mübadeleyi onlara kabul ettiren aynı barbarlık, bu «değer kaybına» da kayıtsız kalmalarını gerektirir. Zaten, bu türlü düşünmek birleşmiş bir değerler sistemini gerektirir, oysa gerçekte, farklı üretim

(42) Hiç değilse statik bir görüş açısından. Tarihi görüş açısından incele-nirse, dalaylı ya da dolaysız şekilde elde edilen artık -değerin temerküzü, tüccar sermayesinin ve üretici güçlerin gelişmesini kolaylaştıran milletlerarası ticaretin ilerlemesini sağlamıştır. Tüccar - tefeci sermayesinin sağladığı artık-değer, eski hakim sınıfların geliri olan tarımsal ürünün bir kısmının yeni hakim sınıflar tarafından ele geçirildiğini gösterir.

ve değer sistemlerine sahip farklı medeniyetler söz konusudur.

Bu itiraz, mübadele değeri sübjektif değil de *objektif* bir veri olarak kabul edildiği andan itibaren geçerli değildir. Farklı gelişme seviyelerinde bulunan milletlerin katılabileceği milletlerarası pazarla yaratarak değerleri birleştiren, özellikle, ticarettir. *Değer transferi* yüzünden yoksullaşma kavramının gerçek bir temele dayandığını anlamak için bazı devirlerdeki bazı halkların tarihini mesela (16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar batı Afrika halklarının tarihini incelemek yeter.

■ *Emtia Üretiminden Doğan Artık - Değer*

Küçük meta üretimi henüz daha başlangıç safhasındayken sosyal servette hemen hemen hiçbir değişme olmaz ve para sahiplerinin elde ettikleri ürün fazlası sadece satıcıların ve alıcıların mutlak yoksullaşmasından ileri gelebilir. İlk Çağın tarihi, birçok kırıllıkların hazinelerinin Pers kırılları ve büyük Iskender tarafından fetih yoluyla ele geçirilmesinin tarihidir. «Emperyalizmin Babil ve Mısır'ı zenginleştiren yeni serveti, gerçekte bir yağmanın sonucuydu ve insanlığın mevcut gerçek servetinin tümüne bir katkının ifadesi değildi»[36]. Bu devirde gerçek sosyal servetin artması, esas itibariyle, tarımsal emeğin üretkenliğinin artmasına ve aslında nüfus artışına bağlı olan zanaatkarlık tekniğinin yayılmasına tabidir. Tarım ve zanaat alanındaki teknikler nispeten basit oldukları ve pahalı aletleri gerektirmediği için, ilk çağlardaki ticaretin barbarların bulundukları bölgelere yönelmesi, en sonunda, buralarda da metropoldaki aynı üretim şartlarının meydana gelmesine yolaçtı ve bu, ticareti kârlı hale getiren ekonomik gelişme seviyesindeki eşitsizliği kendiliğinden ortadan kaldırdı. İlk Çağ'da tüccar sermayesinin çıkınaza girmesi ve Roma İmparatorluğu'nun çöküşünün esas sebeplerinden biri budur. Bir ferdi zenginleşme kaynağı olmasına rağmen, tefecilik de, toplumda genel bir zenginleşmenin ifadesi değildir, çünkü tefecilik, kapitalizm öncesi ticaretten de daha açık bir şekilde, sadece *değerlerin bir fertten diğerine transferinin* ifadesidir.

Oysa, küçük meta üretimi üzerine kurulmuş bazı toplumların, mesela M.Ö. 6. yüzyıldan 3. yüzyıla kadar Yunanistan'ın, 8. Yüzyıldan 3. Yüzyıla kadar Çin'in, M.S. 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar İslam imparatorluğunun yada hatta 11. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar batı Avrupa'nın evrimi incelenirse, gerçekte genel bir sosyal zenginleşme olduğu görülür. Bu zenginleşme tarım ve zanaat alanındaki üretkenlikte meydana gelen artışın çok üstündedir ve sadece ekonomik bakımdan geri ülkelerin yağma edilmesinin sonucu değildir, çünkü aralarında ticari ilişkiler kurulmuş ülkelerin tümüyle ilgilidir. Demek ki bu zenginleşme, ancak para ekonomisinde ortaya çıkan toplam yeni değerlerden ileri gelebilir. Paranın $P—M—P'$ şeklindeki tedavülü boyunca yeni değerlerin yaratılması nasıl mümkün olabilir?

Daha önce gördüğümüz gibi, değer, insan emeğinin billurlaşmasından başka bir şey değildir. Paranın yeni değerler yaratamayacağı gün gibi açıktır. Fakat tüccar, değerinin üstünde satabileceği emtia satınalacağı yerde, parasını, *kullanım değeri olarak, yeni değerler yaratabilecek nitelikte bir meta, yani işgücü satın almakta* kullanabilir⁽⁴³⁾.

M.Ö. 5. ve 6. yüzyılda yetişkin bir erkek kölenin satınalma fiyatı Atina'da 180 ila 200 drahmi arasında değişiyordu. Bir kölenin sağladığı günlük ortalama net gelir (bakım masrafları çıkarıldıktan sonra), Xénophon ve Demosten'in anlattıklarına göre, 1 obole yükseliyordu. Bu miktar, tatil günleri hesaba katılmazsa, yılda 300 obol yada 50 drahmi demektir[37]. Bu köle, on yıllık bir çalışmadan sonra, efendisine 500 drahmilik bir gelir, yani 300 drahmilik bir artı - değer sağlayacaktır⁽⁴⁴⁾. Demek ki, satın alınan köle, özel bir artı - değer kaynağıdır. Bu artık değer sadece mevcut değerlerin ele geçirilmesinin, değerlerin sade-

(43) Bu konuda Aristo ve İznik ruhani Meclisinden saint Thomas d'Aquin'e kadar bütün Katolik Kilisesi otoriteleri, emek-değer teorisinin sözcüleri olarak değil, paranın ve tefeciliğin yıkıcı hâkimiyetine karşı kendini savunan tabii bir ekonominin temsilcileri olarak, çok doğru fikirler ileri sürmüşlerdir.

(44) Bir Yunanlı kölenin günlük bakım masrafının ne kadara yükseldiğini bilmiyoruz. Fakat de Castro'nun anlattığına göre, 18. yüzyılda Britanya batı Hindistan'ında 50 Sterline mal olan bir zenci kölenin yiyecek masrafları sadece 50 şilin tutmaktadır [38]. Afrikalı Jean Léon da Portekizli çiftlik sahiplerinin 200 yüzyıl önce Sao Tome'de kölelerin bakım masraflarını bedavaya mal ettiklerini anlatır:

«Köleler, cumartesi hariç, bütün bir hafta efendileri için çalışmak zorundaydılar: Cumartesileri kendileri için çalışıyorlar, darı, hint pata-

ce bir cepten bir başka cebe girmesinin sonucu değil, *yeni değerlerin üretilmesinin* sonucudur.

Gerçekte, Atina'daki en büyük servetler madenlerde kölelerin çalıştırılması sonunda elde edilmişti. 1000 kölesi olan yada 1000 köle kiralyan Atinalı Kallias 200, Nikias da 100 talent biriktirebilmişti[40]. Bir köle bir günde net olarak 1 obol gelir sağladığına göre 100 talent (36.000 obol), satın alma fiyatının amortisman masrafları hesaba katılmazsa, köle emeğinin yılda 36.000 obol gelir sağladığını gösterir[41].

Hatip Demosten, günde 1 obol gelir sağlayan 20 kölenin çalıştığı bir mobilye atölyesi ile, her biri günde ortalama olarak 1,5 obol gelir sağlayan 30 kölenin çalıştığı kılıç ve bıçak atölyesine sahip babasının gelirini tespit ederken aynı şekilde bir hesap yapıyordu.

Satın - alma fiyatının amortisman masrafları hesaba katılmazsa, kölenin sağladığı artık - değer, onun ürettiği emtianın değerleri ile, bu emtianın üretim masrafları (ham-maddeler, iş aletlerinin amortismanı ve kölenin bakım masrafları dahil, genel masraflar için ödenen miktar) arasındaki farkı temsil eder. Yukarıya aktardığımız rakamlar, bu farkın çok büyük olabildiğini göstermektedir. Aksi halde, satışından önemli bir artık - değer sağlanan emtiayı üretecek köleleri İlk Çağ'da satınalacak binlerce müteşebbis ve toprak sahibi bulmak mümkün olmazdı.

İki bin yıl sonra batı Avrupa'da pek az köleye rastlanmaktadır. Tıpkı Nikias ve Kallias gibi, birçok madenlerin sahibi olan Fugger, artık köle satın almıyordu. Potansiyel bir işgücü elde etmek için, ancak onlarca yıl sonra sağlanabilecek bir sermayeyi bir seferde yatırması gerekmiyordu⁽⁴⁵⁾. Bohemya ve Tyrol köylerinden *ücretli* işçiler topluyordu. Onlara haftalık yada günlük bir ücret ödü-yordu. Bu ücret, Nikias ve Kallias'ın kölelerine verilen besin maddelerinin değerinden biraz fazla olmakla beraber,

tesi, marul, lohana, bayır turpu, maydanoz ekiyorlardı. Darı unundan çörek yapıyorlar, su, hurma şarabı, bazen de keçi sütü içiyorlardı. Giydikleri pamuklu peştamalı da kendileri dokuyorlardı. Böylece *efendiler, kölelerinin geçimi için herhangi bir masrafa girmemiş oluyor-du.* [39]

(45) Bir köle sahibi, gerçekte bir riske giriyordu. O, ancak *potansiyel* bir işgücünü satın alıyordu; köle emeği, her zaman için, insan emeğinin alabildiğine sömürülmesini gerektirmiştir. Romalı yazar Varron, bir kölenin, 45 günlük emek müddetinin 13 gününün boşa gittiğini belirtir. [42]

işçinin ve ailesinin geçimi için gerekli asgari miktarı aşmıyordu.

Fugger'ın, işgücünü haftalığına yada günlüğüne satın aldığı işçilerin yarattıkları yeni değer, patronun onlara ödediği ücretlerin değerinden mutlak fazla olacaktır, aksi halde onları çalıştırmaktan bir çıkar ummazdı. Bu farkın çok büyük olduğunu da kabul etmek gerekir, çünkü, tıpkı Nikias ve Kallias gibi, Fugger de, devrinin en zengin insanı olmuş, baronlar, dükler, prensesler, krallar, hatta şahsen imparator bile ona borçlanmıştı.

Tüccarların, manüfaktür sahiplerinin, yarı - hür yada hür kölenin işgücünü sömürerek zenginleşmeleri, bu işgücü tarafından yaratılan *yeni değerlerin*, bu teşebbüslerin ceplerine girmesiyle (transferiyle) gerçekleşmiştir. Bu zenginleşmeyle birlikte sosyal servette toplam bir artış olmuştur.

Demek ki, paranın tedavülü boyunca ortaya çıkan artık - değer, ya başkasına ait olan bir değer ticaret yada tefecilik yoluyla ele geçirilmesinin, yada satın alınan işgücünün yarattığı yeni değerlerin elde edilmesinin sonucudur. Bu durumda, artık değer, *işçinin yarattığı değer ile onun bakım masrafları arasındaki farktan* başka bir şey değildir. Yeryüzünde mevcut sermayenin tümü bu çifte temellükün sonucudur. Basiretli gözlemciler bunu çok önceden görmüşlerdir. Proudhon, şartizmin öncüsü O'Brien'den aktardığı o ünlü sözü, «mülkiyetin hırsızlıktan başka birşey olmadığını» söylemeden bin beş yüz yıl önce papaz Saint Jean Chrysostom, Antakyalı tüccarlara, «Sen kendin hırsız olmasan bile sahip olduğun her şey hırsızlıkla elde edilmiştir» diye açıklıyordu.

■ Sermaye, Artık - Değer ve Sosyal Ürün Fazlası

İlkel insan, kıtlıktan kurtulmayı ve emeğinin üretkenliğini artırıp yiyecek üretimini kendi kontrolü altına almayı sağlayan besin maddelerini düzenli bir şekilde sağlamayı uzun ve acı bir tecrübe sonunda öğrenir. Kendi geçimi için gerekli üründen fazlasını üretmesi bundandır. Antropolog Raymond Firth:

«Tikopia'da sermayenin, genellikle mutlak bir perhizin (bir tutumluluğun) sonucu olmadığı, bir ürün fazla-

sının üretimi sonunda biriktiği söylenebilir»[43] diye belirtiyor.

«Sermaye» teriminin burada yerinde kullanılıp kullanılmadığını inceleyecek değiliz. Ama tarihi incelemelerin bize öğrettiği şudur: dünyanın hiçbir yerinde sosyal servet, ticaretin genelleşmesi, ilkel para birikimi ve gittikçe çoğalan artık - değer üretimi, üreticilerin isteyerek perhiz yapmalarının ve böylece para birikirip zenginleşmelerinin sonucu değildir. Emtia üretiminin genelleşmesi, para - sermayenin ilkel birikimi ve artık - değer sağlamak üzere hızla tedavülü dünyanın her yerinde bir temellükün, yani *toplumun bir kısmının elde ettiği sosyal ürün fazlasının, toplumun bir başka kısmı tarafından ele geçirilmesinin sonucudur*. Şüphesiz, bu temellük bir perhizden: ürün fazlasını ele geçirenlerin kendi yağıyla kavrulmaya zorladıkları üreticilerin perhiz yapmasından (açlığa katlanmasından) ileri gelebilir. Ne yazık ki, bu denemeden, perhize katlananlar değil, ürün fazlasını ele geçirenler zenginleşmiş olarak çıkar.

Emeğin üretkenliğinin artması, sermayenin ve artık - değerın ortaya çıkmasının gerekli bir şartıdır. Gördüğümüz gibi, üretim sürecinden doğan artık - değer, emeğin ürünüyle emeğin bakım masrafları arasındaki farktan başka bir şey değildir. Emeğin ürünü, emeğin bakım masraflarına (yani üreticinin ve ailesinin geçim araçlarına) az - çok eşit olduğu sürece işgücünün devamlı ve organize bir şekilde sömürülmesi için objektif bir temel mevcut değildir. Ancak emeğin üretkenliğinin artması böyle bir farkın, böyle bir artık - değerın meydana gelmesine yolaçındır ki, bunu ele geçirmek için mücadele başlayabilir.

Gerçi sermaye insan emeğinin üretkenliğindeki artışın -somut bir şekilde tanımlanması gereken özel şartlarda meydana gelen- tarihi bir sonucudur ama, bu onun böyle bir artışı sağlayan *araçlarla* eş anlama geldiğini göstermez. Bununla beraber tarihi konuda çok bilgili olan uzmanlar böyle bir karışıklık yaratmakta ve bunu sürdürmektedirler. Mesela, tarihçi Fritz Heicheilheim'e göre neolitik devrim, tarımcılığa ve hayvancılığa geçiş, «sermayenin» ortaya çıkmasıdır, yani «insan emeğini uzun bir süre

yada daima bir rant getirecek şekilde değiştirmek imkanı-
nın ilk defa yaratılmasıdır(?)»[44].

Fırat kıyılarında buğday eken köylü bire bin verim alıyordu. Nasıl muzların daha çabuk düşmesi için dallara bir sopayla vurmak bir şempanzeyi sanayici haline getirmezse, tıpkı bunun gibi bu «rant» da köylüyü bir kapitalist haline getirmez.

Her önemli teknik keşif insan emeğinden toplum yararına önemli bir tasarruf sağlamak demektir ve üretimin daha az masrafla gerçekleşmesine yolaçan her iş aleti de emek tasarrufu şeklinde az - çok devamlı bir «rant» getiren «birikmiş bir emek stoku» olarak kabul edilebilir. Ama bütün bunlar emeğin üretkenliğinin *kullanım değerleri üretiminde* sağladığı ilerlemelerle ilgilidir⁽⁴⁹⁾.

Sermaye ve artık - değer ancak *mübadelelerin ve paranın* gelişmesiyle ve emeğin artan ortalama verimliliğinden, *bütün topluma* emek müddetinden bir tasarruf sağlamak imkanını vermek için değil, toplumun diğer kısmı daha çok çalışmaya (daha çok emek sarfetmeye) zorlayarak, bu artan üretkenliğin yarattığı ürünleri *toplumun bir kısmına* sağlamak için, yararlanılmasıyla birlikte ortaya çıkar. Sermaye, emek müddetinde bütün toplumun yararına gerçekleştirilen tasarrufun sonucu değil, sosyal ürün fazlasına toplumun bir kısmının, diğer kısmının zararına olarak, sahip çıkmasının sonucudur.

Üretim süreci boyunca sağlanan artık - değere sahip çıkma, bir emtia ekonomisini, yani kendi yarattıkları ürünlerin sahibi olmayan üreticilerin ürettikleri emtianın satışını gerektirir. Artık - değer, bu anlamda, *sosyal ürünün para şeklidir (paraca ifadesidir)*. Kullanım değerleri üreten bir toplumda hakim bir sınıfın sahip çıktığı sosyal ürün fazlası, doğrudan doğruya ya emek şeklinde (angarya) yada ürün şeklinde (toprak rantı, vergiler) ele geçirilmiştir. Emtia üreten bir toplumda hakim sınıfın sahip çıktığı

(46) Burada sadece bir tanım meselesi söz konusudur diye itiraz edilebilir bu durumda, emtia üretiminden ve paranın tedavülünden doğan sermayeyi ve artık-değeri belirtmek için *bir başka terim* bulmak gerekecektir. Karışıklık aynı terimin - yani sermayenin - biryandan, emeğin verimliliğindeki her türlü artışı, öte yandan, sömürü üzerine kurulmuş özgül sosyal ilişkileri belirtmek için kullanılmasından ibarettir. H. See, «sermaye» kelimesinin başlangıçta *bir faiz sağlamak için yatırılacak meblağ*ı işaret ettiğini ve sadece bu anlamda kullanıldığını belirtir [45].

sosyal ürün fazlası, emtiyanın satışından, emeğin bakım masrafları ve diğer üretim masrafları çıkarıldıktan sonra, sağlanan para şeklinde dolaylı olarak ele geçirilmiştir.

Küçük meta üretimi gibi, sermaye de başlangıçta, özellikle kullanım değerleri üreten bir toplumun bağrında gelişmiştir. Artık - değer, sosyal ürün fazlasının, esas itibarıyla kullanım değerleri şeklinde bulunduğu bir toplumda ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Başlangıcından, kapitalist üretim tarzındaki tepe noktasına kadar sermayenin bütün tarihi, aslında emtiaya dayanmayan böyle bir ekonominin, ticaretin, tefeciliğin, paranın, ve artık - değerın etkisiyle yavaş yavaş parçalanışının tarihidir. Emtiaya dayanmayan bir toplumda sermayeyi eski hakim sınıflara oranla yeni bir sınıf: burjuva sınıfı canlandırır. Sermaye ancak üreticilerle, sermaye sahipleri arasında meydana gelen yeni bir sosyal ilişkidir, bu ilişki bir yandan küçük meta üreticileri arasındaki, öte yandan, tarımsal ürün fazlasını ele geçirenlerle üretici - köylüler arasındaki eski sosyal ilişkilerin yerini alır.

■ *Eşit Olmayan Gelişme Kanunu*

Ekonomik kategorilerin kökeninin ve gelişiminin incelenmesi, zaruri olarak, bir iktisadi tarih incelemesidir ve kapitalist dünyada uzun zamandan beri aşılmış olan tarihi evrim safhalarında bulunan çağdaş halkların ekonomisinin analizidir. Ama bu inceleme, iktisadi tarihle hiçbir şekilde *özdeş değildir* ve aslında, hayatta çeşitli derecelerde birarada bulunan yada bozulan «saf» formlardan ayrılır. İktisadi tarihi bir dizi «safhaya» indirmek yada «kategorilerin» birbiri ardısına ortaya çıktığını ileri sürmek, onu mekanik bir şekilde anlamak ve tanınmayacak hale getirmektir. Ama tarihi incelemede ardarda gelen ekonomik organizasyon safhalarına hiç değinmemek ve «kategorilerin» tedrici bir şekilde ortaya çıktığını belirtmemek, bu incelemeyi anlaşılmasız bir hale getirmektir.

Çoğu zaman, Marksizm, Darwinizmle, toplumların evrimi de türlerin evrimiyle karşılaştırılmıştır. Her karşılaştırma gibi, bunda da, benzerlikler ve benzemeyen taraflar vardır. Ama biyolojide de mekanik ve yeknesak bir

görüşün yerini yavaş yavaş *diyalektik* bir evrim görüşü almaktadır.⁽⁴⁷⁾ Marksist ekonomik ve sosyal gelişim (oluşum) anlayışı her türlü kaderciliği ve her türlü otomatizmi reddeder. Bir sosyal organizasyon safhasının ille de bir başka sosyal organizasyon safhasından sonra «gelmesi» gerekmez.

Düzgün ilerlemenin yanısıra sıçramalarla ilerleme vardır. Ekonomik evrim, özgül çevreye aşırı uymadan (intibaktan) dolayı çıkmazlara saplanabilir. Güney - doğu Asya'daki tarımcı halkların durumunun böyle olduğu görülmektedir[47]. (Emeğin ortalama üretkenliği bakımından) ilerleme halindeki toplumların yanısıra son derece geri toplumların bulunduğunu kabul etmeseydi, marksizm, *diyalektik* olmazdı[48].

• Bazılarının sadece kapitalizmin tarihi ve hatta onun sadece emperyalist safhası için geçerliği olduğunda ısrar ettikleri eşit olmayan gelişme kanunu, demek ki, gerçekte, insanlık tarihinin gerçek bir kanunudur. Yeryüzünün hiçbir yerinde meyva toplama safhalarından başlayıp en ileri kapitalist (yada sosyalist) safhaya kadar uzanan düzgün bir ilerleme yoktur[49]. Meyva toplama, kara ve deniz avcılığı safhasında üretici güçlerin en yüksek gelişme noktasına vardığı halklar -Eskimolar, özellikle de Kuzey batı Amerika kıyılarındaki Yerliler- tarım nedir bilmiyorlardı. Tarım önce, Afganistan'da, Anadolu'da, Habeşistan'da, güney Kafkasya'da, Kuzey - Batı Hindistan'da suyun bol bulunduğu vadilerde görülmüştür[50]. Ama sulamaya dayanan medeniyet buralarda doğmamıştır⁽⁴⁸⁾.

Tarım medeniyeti en ileri safhasına Mısır'da, Mezopotamya'da, Hindistan'da ve Çin'de erişmiştir. Bununla beraber, tarımsal emeğin üretkenliğindeki ilerlemeler bu ülkelerde değil, fakat Orta - Çağ Avrupa'sında (İtalya ve

(47) İnsanimsı maymunlardan yeryüzünde insanın ortaya çıkışına kadar düzgün bir ilerleme olduğu fikri şimdi terkedilmiştir. İnsanimsılarla insanlar arasında maymuna benzer yaratıkların bulunduğu yada insanın bugün yaşamakta olanlardan daha farklı bir insanımsı maymundan geldiği varsayılmaktadır. Demek ki, ilerleme çok yönlüdür [46].

(48) Gordon Childe da, neolitik devirdeki halkların birbirinin aynı olan safhalardan geçmediği üzerinde durmakta «Evrime ve farklılaşma el ele yürümektedir» sonucuna varmaktadır. Ama birçok yönde durumların olduğunu da belirtmektedir. Evrimi *farklılaşmanın ve aynı yere yönelmenin bir karışımı* olarak düşünmek son derece *diyalektik* bir görüş değil midir?

Flandr'da) küçük meta üretimi çerçevesi içinde en gelişmiş zanaatkarlığın ve ticaretin doğmasına yolaçmıştır. Küçük meta üretiminin, sınai devrimi ve kapitalist üretim tarzını yaratabilmesi için daha Kuzeye, ticaret ve sanayi bakımından uzun zamandan beri geri kalmış bir ülkeye, 17. yüzyılda bile dünyanın yada Avrupa'nın henüz en zengin ülkesi olmayan İngiltere'ye geçmesi gerekti. Ama, aslında kapitalizm ne Büyük - Britanya'da, ne de ileri bir kapitalist ülkede değil, 20. yüzyılın başında tipik bir gerilik içindeki bir ülkede, Rusya'da, devrilmiştir. Ve sınıfların, emtianın, paranın ve Devletin ortadan kalktığı tam anlamıyla sosyalist bir toplumun, büyük üretim araçlarının sosyalizasyonu üzerine kurulmuş planlı bir ekonomiyi ilk defa uygulayan [Sovyet] Rusya'da meydana gelmeyeceğini söylemek ve iddia etmek bir kehanette bulunmak mıdır?

4

Sermayenin Gelişmesi

■ Tarımsal Artık - Ürünün Şekilleri

Tarımsal artı - ürün, her ürün fazlasının, bundan dolayı da, her medeniyetin temelidir. Eğer toplum bütün vaktini geçim (yaşama) araçlarını üretmeye hasredecek ol- saydı, zanaat, sanayi, bilim yada sanat alanında hiçbir mesleki faaliyet mümkün olmazdı.

Tarımsal artı - ürün, toplumda üç şekilde ortaya çı- kabilir. Çinli filozof Mençius, daha M.Ö. 4. yüzyılda ta- rımsal artı - ürünün bu üç temel şeklini birbirinden ayır- detmişti: çalışma (angarya) şeklindeki artı - ürün, ürünler (kullanım değerleri) şeklindeki artı - ürün, para şeklindeki artık - ürün⁽⁴⁹⁾. [1]

Ödenmemiş emek (angarya) şeklinde sağlanan tarım- sal artık - ürün, her sınıflı toplumun başlangıcında ortaya çıkmaktadır. Batı Avrupa'da Orta Çağ'ın başlarında kö- yün toprağı üç kısma ayrılmıştı: köylülerin kendi ihtiyaç- ları için işlediğı topraklar; feodal beyin doğrudan doğru- ya köylülerin ödenmemiş emeğı (angarya) sayesinde işlet- tiğı topraklar; hem köylülerin, hem de feodal beyin az -

(49) Aynı Mençius'un, «Köylüler, toprak sahiplerinin aşırı vergi taleple- rine karşı korumaya çalışan bir devlet için angarya artı-ürünün en avantajlı şeklidir çünkü köylülere azami bir istikrar sağlamaktadır» demesi ilginçtir.

çok serbestçe kullanabildikleri komün toprakları (ormanlar, otlaklar, ekilmemiş tarlalar)[2]. Köylü haftanın bazı günleri kendi tarlalarında bazı günleri de feodal beyin topraklarında çalışmak zorundaydı. Sosyal bakımdan *gerekli emeği* teşkil eden birinci çalışma, üreticilerin geçimi için gerekli ürünü, sosyal bakımdan *artık-emeği* teşkil eden ikinci çalışma ise, üretime katılmayan hakim sınıfların geçimi için gerekli olanı sağlıyordu.

Tarihin çeşitli devirlerinde birçok memleketlerde buna benzer bir sistem varolmuştur. Beyazlar'ın istilasından önce Havai adalarındaki feodal sistemde köylü her beş günde bir toprak sahibinin işlettiği topraklarda çalışmak zorundaydı [3]. Meksika'da tarım reformundan önce «tarım işçilerinin, geçimlerini sağladıkları küçük toprak parçaları için malikane sahiplerine haftada *iki yada üç gün karşılığı ödenmemiş emek şeklinde* bir kira vermeleri adet haline gelmişti.»[4]

Karşılığı ödenmemiş emek şeklinde sağlanan artı-ürünün yanı sıra aynî olarak ödenen artık-ürün de yer alabilir. Batı - Avrupa'da Orta Çağ'ın başlangıcında serfler, feodal beylere angaryanın dışında, (tarım yada zanaat ürünleri şeklinde) aynî bir rant ödemek zorundaydılar. Havai adalarında da angaryadan ayrı olarak, aynî bir rant ödemek gerekiyordu[5].

Japonya'da angaryanın (*etaşi*) yanı sıra aynî ranta da rastlanmaktadır[6]. Çin'de angarya ile birlikte aynı rant da görülüyor ve kamu yararına yapılan büyük işler hariç, aynî rant angaryanın yerini almaya başlıyordu. Gerçekte, aynî rantın, yani kullanım değerleri şeklindeki tarımsal artık-ürünün (buğday, pirinç, şarap, köylünün evinde imal ettiği kumaşlar) ödenmesi tarih boyunca artı - ürünün başlıca şekli oldu ve pek az değişikliğe uğrayarak binlerce yıl devam etti. Mısır'da Firavunlar devrinden beri uygulanan bu artık-ürün şekli, Roma ve Bizans imparatorluğu zamanına kadar devam etti. Tam yedi yüzyıl boyunca her yıl 20 milyon *modii* buğday, İtalya'ya, sonra da 24 milyon *modii* buğday, yani Mısır'ın toplam üretiminin % 12,5'u Bizans'a gönderildi[7].

Tarımsal artık-ürün bu aynî rant şeklini muhafaza ettikçe, ticaret, para, sermaye sadece *tabii bir ekonomi*

içinde varolurlar. Üreticilerin büyük kısmı, köylüler, hemen hemen pazarda hiç görünmezler; sadece kendi ürettikleri ürünleri tüketirler.

Tarımsal artı - ürünü ele geçiren feodal beyler bunu pazarda satarlar. Fakat aynı sebepten dolayı, nüfusun büyük çoğunluğu zanaatkarların şehirlerde imal ettikleri ürünleri satınalamazlar. Demek ki bunlar, özellikle lüks eşyadır. Pazarın dar oluşu, zanaatkarların gerçekleştirdikleri üretimin gelişmesini son derece kısıtlar.

Mesela, eski Yunanistan'da, Roma İmparatorluğu'nda, Bizans ve islam imparatorluğunda, Orta Çağ'ın başlangıcında Avrupa'da ve geçen yüzyılın sonlarına kadar da Hindistan'da, Çin'de ve Japonya'da böyle bir durum vardı. Küçük meta üretiminin ve milletlerarası ticaretin bu toplumlarda erişebildiği gözkamaştırıcı gelişme aslında bunların tarımsal karakterini gizleyemez. Tarımsal artı-ürün tabii şeklini muhafaza ettikçe, ticaret, para ve sermaye böyle bir toplumun bağrında ancak sathi bir tarzda gelişebilirdi[8].

Aynî rantken nakdî rant haline gelen tarımsal artı - ürünlerdeki dönüşüm sosyal durumu alt üst eder. Rantını ödeyebilmek için köylü bundan böyle, ürünlerini pazarda kendisi satmak zorundadır, bundan dolayı da, tabii ve kapalı bir ekonomiden esas itibariyle para üzerine kurulmuş ekonomiye girer. Sonsuz çeşitli emtianın elde edilmesini sağlayan para, ihtiyaçların sonsuz derecede artmasına da yolaçar[9]. Ekonomik hayat yüzyıllardır süren uyusukluktan ve nisbi dengesinden kurtulur, ve dinamik, dengesiz ve sarsıntılı bir hal alır. Üretimle tüketim, ticaretteki görülmedik ilerlemeye paralel olarak gelişirler. Para her yere sızar, geleneksel bütün bağları koparır, mevcut bütün ilişkileri değiştirir. Her şeyin bir fiyatı vardır. İnsan artık, ancak gelirlerine göre ölçülür. Vaktiyle saint Thomas d'Aquin'in tesbit ettiği gibi, para ekonomisinin hakim olmasıyla birlikte genel bir ahlaksızlık başlar, her şey parayla satın alınır hale gelir[10]. Aynı zamanda para, vaktiyle köle ile efendi, gerekli emekle artı - emek arasında apaçık görünen gerçek ekonomik ilişkileri gizlemeye başlar. Toprak sahipleriyle köylüler, patronlarla işçiler pazarda hür meta sahipleri olarak karşılaşır ve eski sömürü

ilişkisi bu «serbest mübadele»de para şekline bürünerek devam eder⁽⁵⁰⁾.

Aynî rant şeklindeki tarımsal ürünün nakdî ranta dönüşmesi, ticaretin ve para ekonomisinin gelişmesinin kaçınılmaz bir sonucu değil, *sınıflar arasındaki belirli kuvvet ilişkilerinin* sonucudur.

«Para ekonomisinin yerleşmesi, 19. yüzyıl tarihçilerinin sandıkları gibi, her zaman büyük kurtarıcı bir kuvvet olmamıştır. Çok sayıda topraksız hür işçinin bulunmaması ve liberal devletin kanuni ve siyasi garantiler vermeyişi, pazarların yayılması ve üretimin artması, angaryaların ortadan kalkmasına değil, kuvvetlenmesine yolaçabilir[11].

«Doğrudan doğruya mahalli pazarı yada tüccarlar aracılığıyla daha uzak pazarları da beslese, köy ekonomisinde mübadelelerin gelişmesi, nakdî rantın gelişmesi sonucunu yaratır. *Feodal* ekonomide mübadelelerin gelişmesi angaryaların artmasına yolaçar»[12].

Doğu Almanya dahil, 15. yüzyıldan itibaren, Doğu Avrupa'da köy ekonomisinin evrimi bunun tipik bir örneğidir: angarya (serf - köylülerin toprağa yeniden bağlanması dahil), Avrupa'nın bu bölgesinde gittikçe yayılır ve feodal beylerin⁽⁵¹⁾ malikanelerinde milletlerarası pazar için yapılan emtia üretimindeki gelişmeye göre uygulanır.

Aynî rantın yerini nakdî rantın alması için, para ekonomisinin yaygınlaşmasının yamsıra, toprak sahiplerinin artan ürünlerinin büyük bir kısmını köylülere bırakmak zorunda kalmaları gibi, ekonomik, sosyal ve siyasi şartların da (burjuvaziye dayanan merkezi bir iktidarın oynadığı rol) meydana gelmesi gerektir.

■ *Kullanım Değerlerinin Birikimi ve Artık - Değerin Birikimi*

Tarımsal artı - ürün aynî rant şeklini muhafaza ettiği sürece hakim sınıflar tarafından sağlanan servet birikimi

(50) Serf toprağa bağlı olduğu gibi, toprak da serfe bağlıydı. Fustel de Coulanges «serf ile toprak birbirinden ayrılamaz» diyordu. «Serfi hür kılan» meta ekonomisi, toprak sahibine onu geçim araçlarından ayırmak imkanını da verdi. Ekonomik hürriyetin bu diyalektik vechesi, Orta Çağ ekonomisini inceleyen liberal eleştirmenlerin çoğu zaman gözünden kaçmaktadır.

(51) Silezya Dükü I. Ferdinand 1528'de şöyle buyurmuştu: «Hiçbir köylü, ne de bunların oğlu ya da kızı, tabi oldukları feodal beyin rızasını almadan onu terkedemez» [13].

esas itibariyle kullanım değerlerinin birikimi şeklinde gerçekleşir. Tarım, kullanım değerleri olarak sadece yiyecek maddeleri, elbiseler, odun v.s., sağlar. Bundan dolayıdır ki hakim sınıflar tarımsal üretimi alabildiğine geliştirmeye pek yanaşmazlar. Onların *kendi tüketim kapasiteleri* üretim güçlerindeki gelişmenin derecesini gösterir:

«Pazar yokluğundan dolayı, satış için üretim yapmak imkanı olmayan Orta Çağ'daki büyük toprak sahibi, çalıştırdığı adamlardan ve kendi topraklarından ne yapacağını bilemediği bir ürün fazlası elde etmek için uğraşmayacaktır. Gelirlerini kendisi tüketmek zorunda kaldığından, bunları kendi ihtiyaçlarına göre ayarlamakla yetinir»[14].

«Artı - ürünün hemen hemen sadece yiyecek maddeleri şeklinde görüldüğü Havai adalarında toprak sahiplerinin istekleri, çoğu ürünlerin çürümesi -balıklar, muzlar, tatlı patatesler- yüzünden ve feodal beylerin kendilerine gerekli olandan fazlasını elde etmek istememelerinden dolayı sınırlı kalıyordu. Feodal beylerin (*ali*'lerin) şiş göbeklerinden ve kadınların da iriyarı olmalarından gurur duymalarına rağmen, bunların tüketim kapasiteleri gene de sınırlıydı»[15].

Mübadele ve ticaret gelişmeye başlayınca, hakim sınıflar üretimi yeniden artırmak istediler. Kendilerinin tüketemedikleri tarımsal artı - ürün karşılığında lüks eşya, mücevherat, değerli yemek takımları ve güzellik müstahzaratı aldılar ve bunları sosyal bir prestij sağlamak yada felaket anlarında kullanmak üzere sakladılar. Odise'de *Thalamos*'un mahzeninde duran bu hazineler anlatılır: eski şarap küpleri, kokulu zeytinyağı kapları, küme küme altın, tunç ve demir, nadide silahlar, pahalı kumaşlar, ince kadehler, v.s.[16].

Mübadele ve ticaretin genelleşmesiyle birlikte hakim sınıflar da üretimi geliştirdiler. Tüketemedikleri tarımsal artı - ürün karşılığında şimdi, uzak bölgelerden gelmiş ve ender bulunan tüketim ürünleri alabiliyorlardı. İhtiyaçları artıyor, zevkleri inceliyor ve paha biçilmez hazineler birikiyordu.

Artık, buğday, şarap, zeytin yağı yada işlenmemiş değerli madenler şeklinde bir servet birikimi yapılmıyordu. Zenginlerin konaklarında değerli taşlar ve en ünlü sa-

natkarların (yada zanaatkarların) sanat eserleri yer alıyordu. Hitti, Mısır halifesi Müstansir'in (1035-1094) servetini şöyle anlatır:

«Değerli taşlar, kristal vazolar altın kakmalı plakalar, fildişi mürekkep hokkaları, şarap şişeleri, kristal aynalar, altın ve gümüş saplı şemsiyeler, altın ve gümüş taşlı satranç tahtaları, mücevher kaplı hançer ve kılıçlar, işlemeli nadide şam kumaşları...»[17].

9. Yüzyılda Bizans sarayındaki hazineler çok daha ilginçtir:

«İmparator ihtişam ve debdebeye düşküdü: Sarayındaki kabul törenlerinin çok parlak geçmesi için zanaatkarlarına bütün hünelerini göstermelerini emretmiş ve eşi görülmedik şeyler yaptırmıştı: İmparatorluk mücevherlerinin teşhir edildiği ünlü dolap, altın org, imparatorluk tahtının kenarına dikilmiş ve üzerinde mekanik kuşların uçup cıvıldaştığı altından çınar ağacı; prensin ayaklarının önüne uzanmış ve arada bir kuyruklarını sallayıp kükreyen aslanlar, v.s....»[18].

Çin yada Mogol imparatorluğunda da böylesine bir gösteriş düşkünlüğü vardı. Değerli taşlarla kaplı *Taç Mahal*, bunun belirgin bir örneğidir.

Ama, aslında, bütün bu hazineler üretici güçlerin gelişmesine hiçbir yararı dokunmayan birikmiş ve tüketilemeyen kullanım değerlerini temsil ediyordu. Sosyal servetin önemli bir kısmının lüks ve talan amacıyla temerküz edilmesi, bu toplumlardaki durgunluğun ve çöküşün başlıca sebeplerinden biridir.

Aynı rant şeklindeki tarımsal artı - ürünün nakdi ranta dönüşümü bu durumu mutlaka değiştirmez, aksine, hakim sınıfların pazara daha kolay girmelerini ve daha muazzam servetleri ele geçirmelerini sağlar. Ama para, *üretici olmayan tüketime* hasredildiği için talan edildiği ile kalır. Bu şartlar içinde, para ekonomisinin gelişmesi ve bunun hakim sınıfların ihtiyaçlarını son derece etkilemesi, emekçi sınıfların tahammül edemeyecekleri aşırı vergilere yolaçar ve toplumun büyük bir kısmının yoksullaşmasına ve çökmesine sebep olur. 18. yüzyılda para ekonomisinin gelişmeye başlamasından itibaren Japonya'da böyle bir durum meydana gelmiştir[19].

Fakat, eski hakim sınıfların aşırı bir lüks uğruna ele geçirdikleri paralar, sonunda onların cebinden çıkar ve tefecilerin, tüccarların, manüfaktür sahiplerinin cebine girer. Servetin yeni bir hakim sınıfın elinde para şeklinde temerküzü sosyal evrimi kökünden değiştirir. Para dahil, birikmiş servetin tümü, eski hakim sınıfların elinde sadece kullanım değerleri olarak kalıyor yada kullanım değerleri elde edilmesine yarıyordu. Birikimin amacı tüketimdi. *Birikmiş para*, burjuvazinin elinde *sermaye haline gelir*.

Para, artı - değer elde etmek için biriktirilmiştir. Böylece biriken artık-değer, geçim için gerekli asgari miktar çıkarıldıktan sonra, yeni bir artık-değer elde etmek için, sermaye haline gelir. Yeni değerler sağlayan böyle bir değerler birikimi, servetin, bir ülkeden bir başka ülkeye, bir sınıftan, bir başka sınıfa sadece periyodik bir şekilde transferinden dolayı, zamanla, imkansızlaşır; elde edilen sermayenin böyle bir transfer amacıyla birikimi, kaynaklar mutlaka kuruyacağından, artık mümkün olmaz yada *sermayenin üretime aktarılması* sayesinde yeni bir çıkış yolu bulur. Sermayenin üretim alanına girmesi üretici güçlerde sınırsız bir ilerlemenin şartlarını yaratır. Sermayeyi değerlendirmek ihtiyacı, mahiyeti bakımından sonsuz bir ihtiyaçtır ve üretici güçlerin gelişmesini durduran her engeli ortadan kaldırır.

■ Tefeci Sermayesi

Tarıma ve kullanım değerlerinin üretimine dayanan henüz tamamen tabii bir ekonomide sermayenin büründüğü ilk şekil tefeci sermaye şeklidir. Tefeci sermayesi, yani bir kurum yada bir fert tarafından biriktirilmiş, sermaye, sosyal ihtiyatların yokluğunu giderir. Heziodus, eski Yunanistan'daki köylülerin daha iyi durumdaki komşularından gerektiği zaman ödünç buğday aldıklarını ve bunu onlara daha sonra fazlasıyla ödediklerini anlatır[20]. Böylece, kullanım değerleri şeklinde görünen tefeci sermayesi, esas itibariyle, tarıma dayanan medeniyetlerde yüzyıllar boyunca varolagelmiştir (Babilonya, Mısır, Çin, Hindistan ve Japonya'da). Sümer dilinde *mas* (faiz) terimi, «yavru hayvan» (*Tierjünges*) demektir ve aynı ödünç ver-

melerde tefeci sermayenin kökenini açıkça göstermektedir.

Aynî ödünç vermeler şeklindeki tefeci sermayesi köylülere göre neyse, ödünç para verme şeklindeki tefeci sermayesi de feodal beylere ve krallara göre odur⁽⁵²⁾. Tabii ekonomiden para ekonomisine geçiş devresi boyunca Fransa'daki tefecilerin esas fonksiyonu, aslında aynî olarak ödenen vergilere karşılık krallara ödünç para vermektir[22]. Savaşlar, kıtlıklar ve diğer tabii ve sosyal felaketler aşırı para temerküzünü gerektirir. Değerli madenler şeklindeki hazinelerin (servetlerin) tefeci sermayesi haline gelmesi yada yabancı tüccarların elindeki tüccar sermayesinin tefeci sermayesi olarak kullanılması, bu türlü temerküzlerin başlıca kaynağını teşkil eder.

Mübadele genelleşmeye başlayıp da ekonomide geniş bir para sektörü yaratıldığı ve üreticilerin büyük kısmı ve hakim sınıflar gelirlerini henüz kullanım değerleri şeklinde aldığı zaman tefeci sermayesi altın devrini yaşar. Yüksek faizle ödünç para vermek başlıca kâr kaynağıdır. Eski hint destanı *Mahabarata*, tefeciliği, bütün servet kaynaklarının başında sayar:

«Ey kırallar kiralı, tefecilik, tarım, ticaret ve hayvancılık sayesinde yeryüzündeki bütün zenginlikleri elde edebilirsin»[23].

Bütün bu dini ve sivası yasaklar tefeci sermayenin böyle bir devirdeki sosyal ilişkileri bozmasını önleyemez. Zenginlerin borçlanması, yoksulların yıkımı, borçlanmış köylülerin topraklarının ellerinden alınması -yada köle olarak satılmaları- ve toprakların temerküzü: işte sosyal gelişmenin bu safhasında tefeci sermayesinin sebep olduğu geleneksel felaketler bunlardır. Zaten bu safhadaki sosyal karışıklıkların çoğu tefeci sermayesinin yıkıcı etkenlerine karşı patlak veren isyanlardır. M.Ö. 5. ve 4. yüzyılda genel savaş şiarı, «toprakların yeniden dağıtılması ve borçların kaldırılmasıydı»[24]. Roma Cumhuriyeti'nde, her hanedanın çökmeye yüz tuttuğu devirde Çin toplumunda,

(52) 5. yüzyıldan itibaren Çin'de buda tapınaklarında tefecilik gelişmiştir: köylülerin zararını aynî rant şeklindeki tefecilik, feodal beylerin ve zengin devlet memurlarının zararına ödünç para şeklindeki tefecilik [21].

tarihlerinin birçok devirlerinde Bizans ve Hindistan'da da durum bundan pek farklı değildi.

Atina'da Solon'nun, Roma'da *decumviri*'lerin, Sung hanedanı zamanında Vang An - Şi'nin çıkardığı kanunlar ve Bizanstaki Tarım Kanunu, tefeci sermayenin hakimiyetini boş yere önlemeye çalışıyordu. Bu kanunlar ancak vadeyi geciktirebiliyorlar, fakat evrimin genel yönünde bir değişiklik yaratamıyorlardı. Sezar, bir borç yükünden kurtulmak için Galya'ya karşı bir yağma savaşına girişiyordu. İmparatorluğun ilk yıllarında tefeci sermayesinin baskısından kurtulabilmek için Romalı vatandaşların bütün Akdeniz ülkelerini talan etmeleri ve muazzam servetler biriktirmeleri gerekti. Bu imparatorluk parçalanınca, tefeci sermaye, büyük ticaretin ortadan kalkmasından sonra da uzun bir süre devam etti[25], ve yazarlar yüksek faiz oranlarından yüzyıllar boyunca yakınıp durdular⁽⁵³⁾.

Orta Çağ boyunca, para ekonomisinin ve tefeci sermayesinin yıkıcı etkilerine karşı tamamen tabii bir ekonomiyi savunmak zarureti, batı Avrupa'da Katolik kilisesini faizle ödünç para vermeyi şiddetle yasaklamak zorunda bıraktı. O zaman tefeci sermayesi, bu yasaktan kurtulmak için, özel bir şekilde, *toprak rantının satın alınması* şeklinde göründü. Toptan bir para karşılığında toprak sahibi, topraklarından sağladığı yıllık gelirleri, borcunu ödeyinceye kadar ödünç verene bıraktı. Gerçekte toprak, ödünç verenin mülkü oldu. Toprak sahibi, bunu ancak borcunu ödemek şartıyla geri alabilirdi[28]⁽⁵⁴⁾.

Bu, Hindistan'da, Çin'de ve Japonya'da olduğu gibi, Orta Çağ Avrupa'sında da parçalanmaya yüz tutmuş bir ekonomide tefeci sermayesinin tercih edilen bir işlemi olarak uygulanan rehin karşılığı ödünç vermenin özel bir şeklinden başka bir şey değildi. Orta Çağ Avrupa ekonomisinde önemli bir rol oynayan toprak rantının satın alınması

(53) Toprak köleliğinin (servajın) ve feodal ekonominin yaygınlaşmasının sebeplerinden biri de, hür köylülerin nakdi olarak tesbit edilmiş vergileri ve cezaları ödeyemez duruma gelmeleridir, çünkü para çok nadirdi ve tarım ürünlerine oranla daha pahalıya geliyordu. 6. yüzyılda bir öküz, 1 ila 3 *solidi* değerindeydi, ama bir *vergeld* 800'e kadar yükselebiliyordu [26]. Aynı faktör, İslamiyette, Japonya'da ve Bizans'ta feodalizmin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır [27].

(54) Aynı tefecilik şekline Filipin adalarındaki Ifugaos'larda rastlanır. Bunun kökenleri eski Yunanistan'da uygulanan *antigirez*'e kadar uzanır. Bu, Çin'de buda mabetlerinin geliştiği devirde de görülmektedir [29].

tefecî sermaye tarafından elde edilen artık - değerin kaynağını açıkça göstermektedir: *feodal beylerin yada köylülerin gelirlerinin tefecilere transferi*. Tefecî sermayesinin toprak sahiplerinin zararına birikimi, esas itibariyle, tarımsal artı - ürünün tefecîlerin eline geçmesidir.

Para ekonomisi genelleşince, asıl tefecî sermayesi önemi yitirir ve toplumda küçük insanların zararına olarak yüzyıllar boyunca devam eder. Bu, zenginlerin paraya ihtiyacı kalmadığını göstermez, aksine onların eskisinden daha çok paraya ihtiyacı vardır. Ama ticaret, bu arada, sermayeden sağlanan kârın hareket alanı, ana kaynağı olmuştur. Kredi ve ticaret birbiriyle kaynaşır: batı Avrupa'da 13. ve 14. yüzyıllarda İtalyan, flaman ve Alman banker - tüccarların ortaya çıktığı devirdir bu.

■ *Tüccar Sermayesi*

Tamamen tabii bir ekonomide yerli bir tüccar sınıfın ortaya çıkması, para - sermayenin ilkel bir birikimini gerektirir. Bu birikim başlıca iki kaynaktan sağlanır: bir yandan talan ve haydutluk, öte yandan, tarımsal artık-ürünün, hatta köylünün yaşaması için gerekli ürünün bir kısmının ele geçirilmesi.

İlk gemici tüccarlar yabancı ülkelerde yaptıkları talan ve korsanlık sayesinde ilk küçük sermayelerini biriktirdiler. Deniz ticareti her zaman başlangıçta, korsanlıkla[30] karışmıştır⁽⁵⁵⁾. Profesör Takekoşi'nin tesbit ettiğine göre, Japonya'da (14. ve 15. yüzyıllarda) ilk para - sermaye birikimi Çin ve Kore kıyılarında dolaşan korsanlar tarafından sağlanmıştır:

«Japon hükümeti dış ticaret yoluyla para kazanmak için elinden geleni yaparken, Japon korsanları doğrudan doğruya talana başvurdular ve ganimetleri altın ve gümüşten, bakır sikkeden ve değerli şeylerden ibaret olduğu için, Kiyüşü ve Şikojü'ye getirdikleri servetin değerini tahmin etmek pek mümkün değildir. Yağma edilen bu hazineler,

(55) Harvard Üniversitesi'ne bağlı **Business Administration** okulunda ekonomi tarihi profesörü olan N.S.B. Gras, herkesçe kabul edilmiş olan, ama ona sermayenin asaletiyle bağdaşmaz gibi görünen bu hakikati sürütmeyi kendine [34] iş edinmiştir. Marx'ın ve marksistlerin, sermayenin ilkel birikimi meselesini çözemeyeceklerini söyleyen Schumpeter'in iddiası da havada kalmaktadır [35].

ilerde memlekette yeni bir hayatın doğmasına yolaçmıştır»[31].

14. ve 15. yüzyılda Avrupa'nın ekonoik hayatına hükmeden İtalyan tüccarlarının gerçekleştirdikleri para - sermaye birikimi doğrudan doğruya Haçlı seferlerinin sonucudur[32]:

«Mesela, Haçlıların 1001 yılında Şeyzer'deki Filistin limanını ele geçirip talan etmelerini Cenevizlilerin nasıl desteklediklerini biliyoruz. Subaylarına ganimetten büyük pay verdiler, ganimetin %15'ini gemi sahiplerine bıraktılar. Geri kalanı da 8000 denizci ve asker arasında payettiler. Herbiri 48 *solidi* ve yarım kilo karabiber aldı ve böylece onların her biri küçük bir kapitalist haline geldi»[33].

Geoffroi Villehardouin de, batılı asillerin 4. haçlı seferi için (1202) yardım talebine Venedik Doj'larının verdikleri cevabı anlatır:

«4500 at, 4500 şövalye ve 20000 piyade taşıyacak gemiler vereceğiz. Bütün bu atların ve silahşörlerin 9 aylık yiyeceğini vermeyi de taahhüt ediyoruz. Biz ancak bu kadarını yapabiliriz. Siz bize adam başına iki, at başına dört mark ödeyeceksiniz, yani bize, toplam olarak, 85000 mark ödeyeceksiniz. Bu anlaşma yürürlükte kaldığı sürece denizde ve karada sağlayacağımız ganimetin yarısı sizin, yarısı da bizim olacak.»

Daha sonraları, 15. ve 16. yüzyılda Portekiz, İspanyol ve İngiliz tüccarları da ilkel para - sermaye birikimini aynı yoldan gerçekleştireceklerdir.

Esas itibariyle küçük meta üretimi üzerine kurulmuş bir ekonomide perakende ticaret, hatta en gerekli ürünlerin toptan ticareti başlangıçta çok sınırlıdır ve kurallara bağlıdır[36]. Ticaret, zanaatkarlıktan henüz ayrıldığı için tüccar sermayesinde önemli bir birikimi sağlamaz[37]. Böyle bir birikimi ancak dış ticaret, milletlerarası ticaret sağlayabilir. Bu ticaret esas itibariyle hakim sınıflar için yapılan *lüks maddelerle* ilgilidir. Büyük toprak sahibi hakim sınıfların geçimlerini sağlayan tarımsal artık-ürünün bir kısmını tüccarlar ticaret sayesinde elde ederler. Batı Avrupa'da Orta Çağ'da Doğu ülkeleriyle ba-

harat, Flandr ve İtalya ile de kumaş üzerine yapılan ticaret, lüks maddeler ticaretinin tipik bir örneğidir[38].

Tüccar sermayesinin geliştiği her toplumda bu durum görülmektedir. Çin'de Fukien ili gümrük müfettişi olan Çan Ju - Kua, 12. ve 13. yüzyıllarda Çin'in ticari durumunu gösteren ilginç bir liste hazırlamıştır. Bu listeye göre, kafuru, buhur, zamk, amber, kaplumbağa kabuğu, bal mumu, papağan, lüks maddeler ve baharat başta olmak üzere 43 çeşit mal ithal edilmektedir[39]. Georges Bonmarchand Japonya'da İlk Çağ'da özellikle lüks madde ticaretinin yapıldığını anlatır[40]. Andreades, Bizans'ın sadece lüks maddeler ihraç ettiğini belirtir[41]. Yükseliş devresinde İslam imparatorluğunda ticaretin büyük bir kısmını lüks maddeler teşkil etmektedir. Lopez bu ticaretin kapsamına giren maddeleri şöyle sıralamaktadır:

«Mısır zümrütleri, Nişapur firuzeleri, Yemen yakutları, Basra körfezi incileri, Kuzey - Batı Afrika mercanları, Suriye ve Azerbaycan mermerleri, Mısır, Yemen ve İran kumaşları, Marv, Doğu İran ve İspanya pamuklu kumaşları, Türkistan ve Hazer Denizi güney bölgeleri ipekli kumaşları, İran halıları, Andaluzya derileri, Horasan çömlekleri, Suriye camları, Fergana demirleri, Irak'ın menekşe suyu, İran'ın gülsuyu, Cezayir ve İspanya incirleri, Irak ve Afrika hurmaları, Türkistan kavunları, Tunus zeytinyağları, İran, Yemen ve Filistin şekeri, safran, Van gölü balıkları, nefis Irak ve İspanya şarapları...»[42].

Hollandalılar Endonezya'ya varmadan önce Çin tüccarları, büyük bir ticaret merkezi olan Bantam'a porcelen, ipekli kumaş, kadife, ibrişim, sırma teller, gözlük, yelpaze, ilaç, civa getiriyorlar, karşılığında baharat, misket şarabı, çivit satın alıyorlardı[43]⁽⁵⁶⁾.

Lüks maddeler satan tüccarlar, asillerin zararına olarak artık - değer elde etmek için hakiki alım - satım tekel-leri sağlamak zorundadırlar. «Ustaca düzenlenmiş ticari te- keller sayesinde ahalisini gerçekten hakimiyetleri altına al-

(56) Kolomp'ın önceki Amerika'da, İspanyol istilası sırasında tüccar sermayesi teşekkül etmeye başlıyordu. İnkalarla Aztekler arasında yapılan nüve halindeki milletlerarası ticaret madenler ve lüks maddelerle ilgiliydi. «İnkalar Aztekler'e madenler ve tunç tumbaga (bakır ve çinko alaşımı) ve esas itibarıyla de gümüş, altın ve bakır alaşımlar satıyor karşılığında yakut, zümrüt ve özellikle de, Aztekler'in en ünlü loncalarında yapılan ve son derece kalifiye bir emek ürünü olan silahlar, işlenmiş pamuklu kumaşlar ve mücevherat alıyorlardı» [44].

masını bilen Fenikelilerle Kartacalılar Afrika içlerine girmeyi düşünmüyorlardı»[45]. Orta Çağ'daki lüks ticaretin tümü tekel üzerine kurulmuş bir ticaretti. Bizans'ın refahı yüzyıllar boyunca ipekli kumaş ve baharat ticaretine dayanan bir tekel kurmasından ileri geliyordu. Bu tekelin Venedik'in yararına elden çıkması Bizansın hakimiyetine son verdi.

İtalyan şehirleri Akdeniz'de ticarete hakim olunca, Doğu ülkeleri baharatının ambarı haline gelen Mısır'la ve Karadeniz kıyılarında yaşayan halklarla yapılan ticareti tekelleri altına aldılar. Baltık ve Kuzey denizi kıyılarında ki ülkelerle yapılan ringa balığı, buğday ve kereste ticareti aynı devirdi, İskandinavya'da ve yeni sömürgeleştirilmiş Doğu bölgelerinde Alman tüccarlarının fiilen kurdukları tekeller sayesinde, geniş ölçüde sermayeye dayanan bir ticaret haline geldi. Fakat bu tekeller, birçok sitelerin tüccar burjuvazileri arasındaki amansız rekabet, özellikle de Hollanda'nın rekabeti yüzünden yıkıldı. Böylesine bir rekabet satıcıların fiyatları yükseltmelerine yolaçtı ve tüccarları da kendi satış fiyatlarını indirmek zorunda bıraktı[46].

Demek ki, küçük meta üretimi üzerine kurulmuş bir toplumda faaliyet gösteren büyük tüccarların sağladıkları birikmiş sermaye, devamlı olarak tekrar milletlerarası ticarete yatırılmaz. Tüccar sermayesi yeteri kadar genişleyince, kârlarının kaynağını teşkil eden tekellerin köklerini kurutmamak için, her yeni yayılmayı sınırlandırmak zorunda kalır. Böyle bir devirdeki tüccarlar, kazançlarının önemli bir kısmını başka alanlara: toprak mülkiyetine, tefeciliğe, milletlerarası büyük kredilere yatırır. Çiçeron [47] toptancı tüccara kazancını toprak mülkiyetine yatırmasını öğütlemektedir. Ahdi Atik'in yahudi yorumcusu Talmud, servetin $1/3$ inin toprağa, $1/3$ inin ticaret ve zanaata yatırılmasını, $1/3$ inin de likid para şeklinde muhafaza edilmesini öğütler[48].

Eski Hindistan'da, Çin'de, Japonya'da ve Bizans'ta da durum başka türlü değildir. 11. ve 12. yüzyıllarda yahudi tüccarlar Barselona kontluğu topraklarının aşağı yukarı üçte birine sahip oldular[49]. Gras'nın anlattığına göre, 1269'da kaleme alınan Norveç anlaşması (*le miroir du roi*)

gezginci tüccarlara kazançlarının 2/3 sini toprağa yatırmalarını öğütlemektedir[50]. 13. yüzyılda Cenova'da:

«En büyük tüccarlar bile ticari yatırımlarını, toprağa yaptıkları büyük yatırımlarla desteklediler. Ticaretle ilgili grubun arkasında, mali sistemini doğrudan doğruya toprak üzerine kurmuş çok daha geniş bir başka grup vardı»[51].

14., 15., ve 16. yüzyıllarda yaşamış olan Bonsignori, Scotti, Peruzzi, Bardi, Medici, Fugger, Welzer ve Hochstätter gibi büyük İtalyan ve Alman tüccarların ticaretten elde ettikleri sermaye büyük kredi işlemleri için kullanılmış ve kazançlarının önemli bir kısmıyla geniş topraklar satın alınmıştır.

■ *Ticari Devrim*

11. yüzyıldan itibaren ticaretin yayılması batı Avrupa'da bir para ekonomisinin gelişmesini hızlandırmıştı. Fakat sikke çok nadirdi. Yüzyıl savaşlarıyla birlikte başlayan ekonomik gerilemeden sonra sikke yokluğu dayanılmaz bir hal aldı. Her yerde Roma devrinden beri terk edilmiş madenler tekrar işletildi yada yeni maden yatakları araştırıldı[52]. Türklerin sağladıkları başarılar ve orta Asya'da eski ticari yollar boyunca meydana gelen karışıklıklar, Venediklilerin baharat ticareti üzerinde kurdukları tekeli yıkmak için sarfedilen çabaları hızlandırdı. Sonunda, beklenmedik bir başarı elde edildi. Amerika'nın keşfi, Meksika ve Peru'nun talan edilmesi, Afrika kıyılarının gemilerle dolaşılması, Hindistan, Endonezya, Çin ve Japonya ile deniz yoluyla ticari ilişkiler kurulması, batı Avrupa'da ekonomik hayatı altüst etti. Ticari devrimdi bu, maden devriminden beri insanlık tarihinde meydana gelen en önemli dönüşümdü, milletlerarası emtia pazarının kurulmasıydı.

Üretim fiyatları bin yıldan beri kararlı bir seviyede kalmış olan değerli madenlerin değerleri, önemli teknik devrimler sonunda (gümüşün kurşun yardımıyla bakırdan ayrılması, kurutma makinalarının ve bokarın kullanılması) birdenbire azaldı[53]. Aynı miktar para artık sadece daha az miktarda metanın eşdeğeri olduğu için fiyatlarda bü-

yük bir değişme meydana geldi. Bu işletme metodlarının önce uygulandığı memleketlerde[54] -15. yüzyılda Bohemya, Saksonya ve Tirol'de- meydana gelen bu fiyat değişikliği 16. yüzyılda hızla İspanya'ya yayıldı. Güney Peru'da Cuzco hazinesinin yağma edilmesi ve Potosi gümüş madenlerinin işletilmesi, değerli madenlerin üretim masraflarını çok daha köklü bir şekilde azaltıyordu. Sonraları, bu yeni değerli madenlerin yayıldığı bütün Avrupa'da fiyatlar yükselmeye başladı.

Böylece, asillerin ve emekçi sınıfların çöküşü hızlanmış oldu. İnsanlık tarihinde ilk defa olarak, toprak mülkiyeti ekonomik üstünlüğünü kaybediyordu. Gerçek ücretlerdeki düşme -halkın temel gıdası olan ekmeğin yerini ucuz patateslerin alması bunun başlıca belirtisiydi- 16. ve 18. yüzyılda sanayi sermayesinin ilkel birikiminin başlıca kaynaklarından biri oluyordu.

«İngiltere ve Fransa'da fiyatlar [ın yükselmesiyle] ücretler [ın yükselmesi] arasındaki fark işçilerin o zamana kadar elde ettikleri gelirlerin büyük bir kısmından yoksun kalmalarına yolaçtı. Daha önce gösterdiğimiz gibi, rant, fiyat hareketlerini geriden izledi. Toprak sahipleri işçilerin kayıplarından hiçbir şey kazanmadılar.»

Demek ki, bu kayıplardan sadece kapitalist müteşebbisler yararlandılar. İngiltere'de 1500 ile 1602 yılları arasında ücretler seviyesi 95'ten 120'ye çıkarken fiyatlar 95 den 243'e yükseliyordu[55].

İspanya'da yerlilerin ve zencilerin köleleştirilmesi sonunda elde edilen yada talan yoluyla ele geçirilen bu altın ve gümüş hazinelerin tümü, ticari dengenin açık vermesi ve zanaatkarlığın gerilemesi yüzünden, batı Avrupa, Almanya, Fransa, Hollanda ve Büyük Britanya burjuvazisinin eline geçti. Bu son üç yüzyıl boyunca Avrupa'yı sarsan hanedanlar arası birçok çatışmada kullanılan savaş malzemesi de ticari sermayedeki bu birikime yolaçan etkenlerin başında gelir. 18. yüzyılın fransız kapitalistlerinin en büyüklerinden olan Paris kardeşler servetlerini bu savaş malzemelerine borçludurlar. Devlet borçlarının⁽⁵⁷⁾

(57) İngiltere'nin 1701'de 16 milyon sterlin olan devlet borçları 1760'da 146 ve 1801'de de 580 milyon sterline yükseldi. Hollanda'nın devlet borçları 1650'de 153 milyon florinken 1810'da 1272 milyon florini buldu.

ortaya çıkışı da, Amerika'nın ve Hindistan'ın talan edilmesiyle sağlanan sermayelerin bu ilkel birikimine yolaçan bir başka etkidir⁽⁵⁸⁾.

Tıpkı tüccar sermayesinin ilkel birikimi gibi, ticari sermayenin ilkel birikimi de her şeyden önce talan ve korsanlık yoluyla gerçekleşmiştir. Scott[57], 1550 yıllarına doğru İngiltere'de büyük bir sermaye kıtlığı çekildiğini belirtir. Hepsi de hisse senetli şirketler şeklinde örgütlenmiş korsanların İspanyol gemilerine saldırımları, durumu birkaç yılda değiştirdi. Sir Francis Drake'nin 1577 - 1580 yıllarında giriştiği ilk korsanlık hareketi kraliçe Elisabeth'in de katıldığı 5.000 sterlinlik bir sermaye ile başladı ve bu korsanlık sonunda elde edilen 600.000 sterlin tutarındaki kârın yarısı kraliçeye verildi. Elisabeth'in kraliçeliği sırasında korsanların İngiltere'ye 12 milyon sterlin kazandırdıkları tahmin edilmektedir. Bartholomeo de las Casas'ın dediklerine bakılırsa, İspanyol fatihleri Amerika'da 15 milyon yerliyi 50 yıl içinde imha etmişlerdir. En «muhafazakar» eleştirmenler ise, bu miktarın 12 milyon olduğunu söylemektedirler. Haiti, Küba, Nikaragua, Venezüella kıyısı gibi nüfusun yoğun olduğu bölgelerde tek bir insan barınmaz olmuştur[58]. Hindistan'da Portekiz ticari sermayesinin ilkel birikimi aynı türden bir «medenileştirme»nin sonucuydu:

«21 gemiden ibaret hakiki bir savaş filosunu yöneten Vasco de Gama'nın (1502 - 1503) ikinci seferi Mısır - Venedik tekelinin yerine (baharat ticareti alanında) yeni bir tekelin kurulmasına yolaçtı. Bu tekel de kanla kuruldu. Karabiber, tarçın, karanfil tüccarlarının katıldığı bir çeşit haçlı seferiydi bu. Müslümanlara karşı korkunç bir şiddet hareketine girişildi. Yakılmadık bir şey, öldürülmedik kimse kalmadı, zengin siteler yerle bir edildi, gemiler mürettebatıyla birlikte yakıldı, esirler boğazlandı, elleri, kulakları, burunları, alay olsun diye, «barbar» kırıllara

(58) «Büyük ticaretin henüz periyodik bir nitelik kazandığı sırada böyle-sine büyük bir rol oynayan fuarlar, şehirlerde yerleşik ticaret gelişmeye başlayınca yavaş yavaş eski önemlerini yitirdiler. 16. yüzyıldan itibaren, fuarların yerini almaya başlayan dünya borsalarının kurulduğu görülmektedir. Fuarlarda mali işlemler tesadüfi olarak ve ancak ticari işlemler sonunda yapıldı. Borsalarda ise artık metaller görünmemekte, ticari işlemler emtiayı temsil eden değerler üzerinden yapılmaktadır» [56].

yollandı. İşte Vasco de Gama'nın kahramanlıkları bunlardı»[59]

Hauser, yeni ticari yayılmanın ne dereceye kadar tekele dayandığını belirtmiştir. Bundan dolayıdır ki, Endonezya takımadalarında yaptıkları seferler sayesinde muazzam kârlar sağlayan Hollandalı tüccarların, Avrupa'da fiyatlar düşmeye başlayınca küçük Moluques adalarındaki tarçın ağaçlarını toptan imha etmelerine şaşmamak gerekir. Bu ağaçları imha etmek ve geçimlerini bundan sağlayan ahaliyi öldürmek için girişilen «seferler» Hollanda'nın sömürgeleştirme tarihinde kara bir leke olarak durmaktadır. Amiral J. - P. Coen Banda adalarındaki bütün erkekleri gözünü kırpmadan öldürmüştü[60].

Kapitalizm öncesi ticari sermayenin sağladığı artık -değerin kaynağı ile tefeci sermayesinin ve tüccar sermayesinin elde ettiği artık -değerin kaynağı arasında bir fark yoktur. Aşağıdaki ilginç tablo Doğu Hindistan, Fransız Kumpanya'sının 1691'deki alım ve satım fiyatlarını göstermektedir:

	<u>Alım fiyatı £</u>	<u>Satış fiyatı £</u>
<i>Beyaz pamuklu ve muslin</i>		
<i>İpekli kumaşlar</i>	327.000	1.267.000
<i>Karabiber (100.000 livre)</i>	32.000	97.000
<i>Ham ipek</i>	27.000	101.000
<i>Küherçile</i>	58.000	111.000
<i>Pamuk ipliği</i>	3.000	45.000
<i>(Birkaç kalem mal dahil)</i>	9.000	28.000
<i>Toplam</i>	487.000	1.700.000

Yani Kumpanya % 250 oranında bir kâr elde ediyordu ve bunu da «normal» bir ticaretten sağlıyordu[61].

Hollanda'da büyük ticaretin öncülerinden biri olan Guillaume Wisselinx, 17. yüzyıl başlarında yazdığı kitabında açıkça şöyle demektedir:

«Gine kıyısında yapılan ticaret memleket için gerçekte iki şekilde kârlı olur: önce yerlilerin gerçek değerini bilmedikleri emtia onlardan satın alınır; ikincisi de, bunlar değeri çok daha düşük Avrupa emtiasıyla mübadele edilir»[62].

Gerçi ticari devrim emtiada genel bir pahalılığa yol açmıştır ama Doğu ülkelerinin lüks mallarının fiyatlarında da nisbi bir alçalmaya sebep olmuştur. Yiyecek maddelerinin daha bol bir şekilde sağlanmasına paralel olarak pazar genişlemiş ve ihtiyaçlar artmıştır. Önceleri sadece birkaç zengin ailenin tükettiği şeyler şimdi bütün hakim sınıfların mutad tüketim maddeleri haline geliyordu (çay, şeker, baharat, tütün, v.s.). Sömürge ürünlerinin ticareti alabildiğine gelişmiş ve hisse senetli birkaç büyük şirketin tekeli altına girmişti: Hollanda'da *Oost-Indische Compagnie*; Büyük Britanya'da *East India Company* ve *Hudson Bay Company*; Fransa'da *East India Company* ve *Hudson*

Bu kumpanyalar baharat ticaretiyle köle ticaretini birarada yürüttüler. Böylece büyük kârlar elde edildi. 1636'dan 1645'e kadar Hollanda batı Hindistan Kumpanyası 23.000 zencinin satışından toplam 6,7 milyon florin, yani köle başına 300 florin sağladı, oysa köle başına verilen emtianın değeri 50 florini geçmiyordu. 1728'den 1769'a kadar Havr limanından hareket eden gemiler, Senegal'den, Altın - sahilinden ve Loango'dan satın alınmış 203.000 köleyi Antillere götürdüler. Bu kölelerin satışından 203 milyon sterlin elde edildi[63]. Liverpool zenci tüccarları 1783'den 1793'e kadar sattıkları 300.000 köleye karşılık 15 milyon sterlin kazandılar ve bu paranın önemli bir kısmı sınai işletmelerin kurulması için harcandı[64].

Refah içindeki bütün sınıflar sömürgelerden gelen bu altın yağmurdan yararlanmak istediler. Krallar, dükler, prensler, yargıçlar, noterler paralarını belirli bir faiz karşılığında büyük tüccarların emrine verdiler, hisse senetleri satınaldılar yada sömürge kumpanyalarına katıldılar. Fugger'in büyük rakibi, Nuremberg bankeri Hochstätter, 16. yüzyılda 100 milyon liradan fazla mevduata sahip oldu[65]. 1689 yılına kadar zenci ticaretiyle uğraşan *New Royal African Company*'nin ortakları arasında York dükkü, Shaftesbury kontu ve onun ünlü dostu filozof John Locke vardı[66].

Fiyatların yükselmesi sabit gelirli nüfusun yoksullaşmasına sebep oldu. Devlet borçları⁽⁵⁹⁾, spekülasyon ve

(59) 17. yüzyıldan itibaren Fransa'da, Hazine'ye avans vererek, vergileri toplamak hakkını elde eden «mültezimlerin» ortaya çıktığı görülmektedir Bunların, hazine zararına olarak, sağladıkları kârlar mu-

toptan ticaret, sermayenin burjuvazinin elinde temerküzüne yolaçtı. Aslında, milletlerarası ticaret bir lüks maddeler ticareti olarak kaldı[68]. Bununla beraber devletin siparişleri ve müreffeh sınıfların artan ihtiyaçları tarımsal olmayan emtianın üretimini hızlandırdı. Sömürge ürünleri ve değerli madenler ticaretinin yanısıra zanaat ve manüfaktür ürünleri ticareti de Orta Çağ'dakinden çok daha yaygın hale geldi. İngiliz kumaş sanayii, Lyon ipek sanayii, Leyde, Bretagne ve Westphalie dokuma sanayii, denizasırları sömürgeler dahil, milletlerarası pazarlar için çalıştılar, böylece lüks maddeler safhası aşılmış oldu. Pazarın gittikçe genişlemesi büyük tüccarların gerçekleştirdikleri sermaye birikimini hızlandırdı pre-kapitalist sanayiinin doğması için gerekli şartlardan birini yarattı.

■ *Ev Sanayii*

Milletlerarası büyük ticaretin batı Avrupa'da 11. yüzyıldan itibaren yaygın hale gelmesine rağmen, şehirlerdeki üretim tarzı esas itibariyle küçük meta üretim tarzı olarak kalmıştı. Birkaç kalfayla birlikte çalışan zanaatkar-ustalar belirli bir emek müddeti içinde, bir miktar belirli ürün (emtia) üretiyorlar ve bunları önceden tespit edilmiş bir fiyata doğrudan doğruya halka satıyorlardı. Flandr'daki Ypres şehrinin bir mahallesinde 1431'de yapılan sayıma göre birbirinden farklı 161 zanaat kolunda 704 kişi çalışmaktadır. Farklı 155 işletmede kendi isteğiyle çalışan sadece 17 kalfa vardır. Sayıma tabi olanların yarısından fazlası bağımsız müteşebbislerdir[69]. Kalfalarla zanaatkar-ustalar arasındaki sosyal farklar sınırlıdır: her kalfa, çıraklık devresini tamamlayınca, usta payesine erişebilir.

Bununla beraber, bu üretim tarzında birçok çelişki görülmektedir. Önce sistemin kendisinden gelen çelişkiler vardır: şehir nüfusunun ve zanaatkar sayısının gitgide artmasına rağmen pazarda bir genişleme meydana gelmiyor. Bu da iki şehir arasında büyük bir rekabetin başlamasına, her şehirde himayeci eğilimlerin kuvvetlenmesine ve kapı-

azzam bir yekun tutmaktadır. Boulainvillier'nin anlattıklarına inanılacak olursa, 1689'dan 1708'e kadar elde edilen bir milyar liralık gelirin 266 milyonu bu mütezimlerin cebine girmiştir [67].

larını yeni zanaatkar - ustalara kapamaya çalışan loncalarda himayeci eğilimlerin gelişmesine yolaçıyor. Usta pa-yesine erişmek isteyen çıraklar gittikçe ağırlaşan şartlar içinde çalıştırılıyor. Gerçekte usta olmak imkansız hale geliyor. Hauser'e göre, 1580'den itibaren Fransa'da böyle olmuştur[70]. Kulischer 14. ve 15. yüzyıldan itibaren ço-ğu loncaların açıkça böyle bir tutum takındıklarını belir-tir[71].

Öte yandan, 12. yüzyıldan itibaren, Flandr ve İtalya'da şehirlerdeki pazarlardan daha geniş pazarlar için çalışmaya başlayan zanaatkarlar yarattıkları ürünleri kontrol edemez hale geliyorlar[72]. Kendi elde ettiği ürünleri uzaktaki bir fuara götürmek için bir dokumacının üreti-mini durdurması ve ancak döndükten sonra çalışmaya baş-laması gerekmektedir. İçlerinden bazılarının, özellikle ev-de yerine birini bırakabilecek olan en zenginlerinin çok geçmeden ticarete atılması kaçınılmazdır. Bunlar, önce, pa-zara kendi ürünleriyle birlikte komşularının ürünlerini de götürürler ve bunu sadece bir yardım olsun diye yaparlar. Sonunda, doğrudan doğruya birçok zanaatkar - ustanın ürünlerini satınalıp bunları daha uzak pazarlarda satma-ya başlarlar. Bu sistem zanaatkarın ille de tüccara tabi ol-masını gerektirmez, fakat özellikle aynı ürün üzerinde bir-çok loncanın emek sarfettiği ve bundan dolayı da sadece bir tek alıcının bulunduğu dokuma alanında, bu bağlılık (tabiyet) kolaylaşır[73]. Saraçların 14. ve 15. yüzyıldan itibaren tali zanaatları kendilerine bağlı kıldıkları Londra'da eyer imalinde durum tamamen böyledir[74].

Bu bağlılık (tabiyet) flaman yünlü dokumacılığı ile italyan ipek ve yün sanayiinde 13. yüzyıldan itibaren tam şeklini almıştır. Yünlü kumaş tüccarının karşısında üre-tim araçlarının sahibi olan zanaatkar - ustalar vardır. 14 yüzyılın ortalarından itibaren 20.000 gündelikçinin çalış-tığı tahmin edilen Floransa yün sanayii hariç, asıl ücretli işçiler bir istisnadır[75]. Ama zanaatkar - ustalar ham-maddelerini yünlü kumaş tüccarından almak, işlenmiş ürünlerini de ona satmak zorundadırlar. «Gerçekte daha yüksek fiyatlarla satabileceği için kumaşı tüccar, en dü-şük fiyatlarla satınalmak isteyecektir»[76]⁽⁶⁰⁾. 13. yüzyıl

(60) Her yerde tüccarların lehine olan kanun özellikle onların bir satış te-

sonunda Douai'deki meşhur yünlü kumaş tüccarı Jehan Boinebroke ile ilgili incelemesinde Espinas, kumaş tüccarlarının, zanaatkarları kendilerine ait olan evlerde oturmaya zorladıklarını, hatta üretim araçlarını satınalmaya başladıklarını belirtir. Zanaatkarların tüccarlara borçlanmak zorunda kalmaları böylesine bir bağıllığı kaçınılmaz hale getirir[78].

Zanaatkarlar böyle kısmi yada tam bir bağıllığı kolayca kabul etmediler. 13. ve 14. yüzyıllarda flaman ve italyan komünlerinde çoğu zaman zanaatkarların zaferiyle son bulan şiddetli sınıf mücadeleleri patlak verdi. Ama bu zafer, bir çıkmaz içinde bulunan şehirlerde küçük meta üretiminin çöküşünü hızlandırmaktan başka bir şeye yaramadı. Şehirlerdeki loncalarda uygulanan kesin kurallardan ve zanaatkarlara ödenen yüksek ücretlerden kurtulmak isteyen tüccarlar, köylerde kendi evlerinde üretim yapan, hammaddeleri ve üretim araçlarını müteşebbis - tüccarlardan alan ve aslında düşük bir ücret karşılığında çalışan zanaatkarları finanse etmeye başladılar.

15. yüzyıldan itibaren bu ev sanayii, Belçika, İtalya, Fransa, Büyük Britanya köylerinde yaygın hale geldi. Anvers'li büyük tüccarlar, Fransız Flandr'ındaki «yeni yünlü dokumacılığı», Audenarde ve Bruxelles'deki halıcılığı finanse ettiler[79]. Fakat yavaş bir evrimdi bu, 16. yüzyılda İngiltere'de her yünlü dokuma işçisinin daha 7 yıl çıraklık etmesi gerekiyordu[80]. 17. yüzyılda Lyon ipek sanayiinde, sermaye sahibi olmalarına rağmen tezgahları olmayan tüccar - ustalar, işçi - ustalara ipeği ve desenleri temin ediyorlar ve onlardan bunları işlenmiş olarak geri alıyorlardı[81].

Buna karşılık, büyük kuruluş masraflarının gerektiği maden sanayiinde ticaret burjuvazisi üretim araçlarını elde etmeyi kısa zamanda başardı. Başlıca kömür merkezi olan Liege'de [82] bağımsız madenci derneklerinin yerini 1520'ye doğru küçük kapitalist işletmeler aldı. Maden işletmelerinin çoğu hisse senetli şirketler haline geldiler ve bunların hisse senetlerini zengin tüccar aileleri yada Fugger gibi bankerler satınaldılar.

keli kurmalarına imkan verir. Venedik'te 1442 yılında çıkarılan bir kanunun çırakları ve kalfaları olmayan dokumacıların - sadece bunların-kendi ürünlerini pazarda satmalarına mücade etmesi olagan-üstü bir durumdur [77].

Saksonya, Thuringe, Tyrol ve Carinthie'deki *Saigerhütten* fabrikaları kuruluş masrafları ve ücretli işçi sayısı bakımından 16. yüzyılın en büyük işletmeleridir[83]. Bunların gerçekleşmesiyle ve sanayiinden modern manüfaktüre geçiş başladı. 17. yüzyılda hollandalı tüccarların en zenginleri imparatorlardan Deutz civa madenlerini ve İsveç'teki demir ve bakır madenlerini işletme hakkını alarak muazzam servet sahibi oldular[84].

Üreticilerin aracı tüccarlar tarafından üretim araçlarından yoksun bırakılmalarının diğer toplumlarda da batı Avrupa toplumlarındakine benzer bir şekilde gerçekleşmesi ilginçtir. H.W. Sitzen Java köylerindeki sistemi anlatırken şöyle der:

«Java'nın güneyinde evde çalışan yarı bağımsız işçiler, ihtiyaç halinde, daima kredi alıyorlardı.. *Bakul* denen aracı, ev sanayiinin gerçek yöneticisi ve bankeri idi. Üreticileri bütün imkanlarını kullanarak borca boğmakla, onları görünüşte bağımsız, ama gerçekte öylesine bağımlı bir durumda bırakıyordu ki, aslan payını daima kendisi alıyordu. Mesela, 1936'da mobilya sanayiinde brüt gelirlerin yarısından fazlası *Bakul*'un cebine girmişti»[85].

Raymond Firt, Malezya'da buna benzer bir sistem keşfetmiştir: «Ödünç para yada alet alma sonunda balıkçılarla alıcılar arasında, özellikle de tuzlu balık ihraç edenler arasında özel ilişkiler kurulmuştu»[86].

S.F. Nadel Nijerya'da Bida bölgesinde cam incilerin yapıldığı ev sanayiinde böyle bir sisteme rastlamıştır. Hindistan'da *mahajan*'lar ev sanayii için hammaddeleri sağlamaktadırlar. Çin'de Su - çu dokuma sanayii de, Ming hanedanı tarihçilerinin anlattıklarına göre, 16. ve 17. yüzyılda aynı şekilde örgütlenmişti[87].

Uzak pazarlar için yapılan üretimin küçük üreticinin hayatını garantiye almak ihtimalini ortadan kaldırdığı para ekonomisinde, ev sanayii küçük meta üretiminin parasermayeye tabi oluşunun mantıki sonucudur.

■ *Manüfaktür Sermayesi*

Ev sanayii, küçük meta üreticisini önce ürettiği şeyi, sonra da üretim araçlarını kontrol edemez hale getirir.

Ama üretim, pazarların yavaş yavaş yayılmasına paralel olarak ancak ağır ağır gelişir. Tıpkı kendinden önceki tüccar burjuvazi gibi, ticaret burjuvazisi de sermayesinin ve kârının sadece ufak bir kısmını ev sanayiine yatırır. Sermayenin büyük kısmı, ticarete, menkul kıymetlere ve toprak satınalmaya hasredilir. Başlangıçta Ausbourg'da sadece dokumacılık yapan Fuggerler, Orta Avrupa'daki gümüş madenlerinin imtiyazlarını elde etmelerine ve devirlerinin en büyük manüfaktürlerini kurmalarına rağmen milletlerarası baharat ve kumaş ticaretinden muazzam bir gelir sağladılar. Sonunda kendilerini, esas itibariyle, büyük kredi işlemlerine verdiler.

El emeğine dayanması bakımından ev sanayii, 16. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar batı Avrupa'da tarımsal olmayan başlıca üretim şeklidir. Fakat bunun yanısıra bir başka üretim sistemi: adeta büyük sanayie doğru bir köprü hizmeti gören *manüfaktiir* sistemi gelişir.

Manüfaktür, kendilerine tahsis edilen üretim araçları ve avans olarak verilen hammaddele çalışan işçilerin bir çatı altında toplanmasıdır. Ama işlenmiş ürünün toplam değeri üzerinden bir para alacakları yerde, bu toplam değerden, avans olarak verilen hammaddenin tutarı ve iş aletlerinin kirası çıkarıldıktan sonra, satıştan sağlanan kâr, tıpkı ev sanayiinde olduğu gibi, müteşebbise kalır. İşçi vaktiyle ev sanayii sisteminde kazandığından daha fazlasını kazanmaz: onun aldığı sadece bir ücrettir.

Posthumus'un mükemmel bir şekilde tahlil ettiği Leyde yünlü dokuma sanayiinin tarihinde bu evrimi adım adım izlemek mümkündür. Başlangıçta zanaatkarlığa dayanan bu sanayi, 16. yüzyıldan itibaren köylerde yayılmaya başlıyor ve dokumacılar tüccarların hakimiyeti altına giriyor. Dokumacıların ellerinden önce hammaddele ve işlenmiş ürünlerin sonra da üretim araçlarının mülkiyeti alınıyor. 1640 yıllarına doğru tüccarlarla dokumacıları arasına «*reeders*» denilen bazı kimseler katılıyor. Manüfaktüre geçiliyor ve 1652 yıllarına doğru «fabrikatörlerden» söz edilmeye başlanıyor[88].

Yeni sistem, komanditerler bakımından iki avantaj sağlıyor: Bunlar hem işlenmiş ürünleri toplayan aracı takımını için yapılan müteferrik masraflara son verebiliyorlar,

hem de ücret yetersizliğini telafi etmek için ev sanayiine tahsis edilmiş hammaddelerde önemli kısıntılar yapabiliyorlar. Manüfaktürlerde el emeğinin temerküzü ve bunun sermaye tarafından doğrudan doğruya ve sürekli bir kontrol altına alınması ileri bir safhaya erişmiştir.

Fakat manüfaktür, emeğin üretkenliği bakımından da büyük bir ilerlemedir. Küçük meta üretiminde ancak farklı zanaatlar arasında *sosyal* bir işbölümü vardır; her *zanaatta*, yani üretim süreci boyunca, işbölümü pratik bakımdan mevcut değildir. Yün sanayiinde olduğu gibi, her zanaatta doğrudan doğruya tüketime hasredilen işlenmiş bir ürün imal edilmediği zaman bile bütün bir üretim süreci, yani dokuma, çırpma, boyama, v.s., gerçekleştirilmiş olur.

Manüfaktür sayesinde, her zanaati, her üretim sürecini sayısız ve son derece basitleştirilmiş tali mekanik işlemlere *ayırarak* mümkün olur. Bu, hem verimin artmasını, hem de kalifiye işçiler yerine kadınları, çocukları, sakatları, ihtiyarları, hatta akıl hastalarını kullanmak suretiyle, maliyet fiyatının azaltılmasını sağlar. Özellikle dokuma manüfaktüründe bu durum tamamen sosyal bir fenomen olarak görünür: dokumacılıkta çalışan işçilerin büyük bir kısmı bu zavallılardan meydana gelir. Aynı çatı altında böylesine bir ücretli işçi temerküzünden faydalanılmasının başlıca sebebi, ödenen ücretlerin çok düşük olmasıdır. Ancak İlk Çağ'da Çin'de, Hindistan'da köle emeğine dayanan madencilikte ve büyük devlet manüfaktürlerinde böyle bir durum görülebilir.

Bu zavallıları yeni yeşeren manüfaktür sermaye uğruna ucuza çalışmaya zorlamak vahşetlerin en büyüğüdür⁽⁶¹⁾. «Yüzlerce insan açlıktan kıvrandığı ve vakitlerini hiçbir şey yapmadan geçirdikleri için» Graz'da 1721 yılında bir yünlü dokuma manüfaktürünün kurulmasına karar verildi. Yeterli işçiyi sağlamak için, şehrin sokaklarını dolduran dilencileri «yakalayıp hapsedmek» gerekti. Amsterdam'da yetkililerin teklifi üzerine toplanan belediye meclisi «genç kızların ve dilencilığe, aylaklığa alışan kimsele-

(61) Ücretli işçinin patrona **borçlandığı** Florantin yün sanayiinde 14. yüzyada onu artık emek sağlamaya zorlayan kanunlar çıkarıldı. 1371'de çıkarılan bir kanunla borcunu **nakid** olarak ödemesi yasaklandı. Borcunu **çalışarak** ödeyecekti [89]

rin çalıştırılabileceği bir iplikhane kurulması için uygun bir araştırmanın gerekli olup olmadığını» görüştü. Yün iplikhanelerini finanse etmeye istekli birkaç tüccar müsait şartlar ileri sürdüğü ve bu sayın Meclis üyeleri «hayırlı ve hristiyanlığa yaraşır bir eserin» söz konusu olduğunu anladıkları için belediye reisine bu işi gerçekleştirsin diye yetki verildi[90]. Sombart[91], özellikle İspanya, Fransa, Hollanda, Almanya, İsviçre, Avusturya ve İngiltere'deki manüfaktürlerde devletin halkı zorla çalıştırdığını misalleriyle anlatır. Servetin mevcut olduğu ülkelerde köleler manüfaktürlerde, özellikle de Rusya'da Tula'daki bakır manüfaktüründe çalışmak zorunda bırakılmıştır.

Manüfaktürün gelişmesi, sanayide hakim üretim aracı olan el emeğini henüz ortadan kaldırmaz: manüfaktür sermayesinin büyük kısmı ücretler için yapılan harcamalardan ibarettir. Bununla beraber, manüfaktür, pahalı aletlerin çokça kullanılmaya başladığı sektörlerde büyük bir hızla gelişir. 18. yüzyılda Ren ve Louvier'de binlerce işçi, kuruluşu yüzbinlerce liraya mal olan manüfaktürlerde toplanmışlardı[92].

17. Yüzyılda Avrupa'nın ilk dokuma merkezi olan Leyde'de çırpıcı dibeklerin geniş ölçüde kullanılması sayesinde manüfaktürlerin geliştiği görülmektedir. Ama bu, ancak çocuk ve kadın işçiler kullanılmak şartıyla kârlı olur. Müteşebbislerin bu tür işçileri toplamak için ta Liege'e kadar hakiki seferler düzenlemeleri bundandır[93].

■ *Modern Proletaryanın Doğuşu*

Tamamen üretim alanına kayan sermayenin etkisinin artmasına paralel olarak, 16. yüzyıldan itibaren yeni bir sosyal sınıfın meydana geldiği görülmektedir. Bu sınıf, yoksullaşan feodal beylerin malikanelerinde çalıştırdığı adamların büyük kısmına yol vermeleri ve şehirlerdeki zanaatkarlığın (müteşebbis - tüccarların kırıkk bölgelere yatırım yapmalarından dolayı) çökmesi sonunda doğmuştu. Üreticilerin büyük çoğunluğunun bulunduğu tarım alanında meydana gelen köklü değişiklikler bu sınıfın gelişmesini hızlandırmıştır.

Orta çağ köylerinde köylülerin toprakları birçok parseller halinde parçalanmıştı. Bu parseller üzerinde çalışabilmek için köylülerin, kendi parsellerini ayıran topraklara serbestçe girmeleri gerekiyordu. Bu serbest giriş başak ve anız toplama hakkına, sahihsiz otlaklardan herkesin yararlanmasına, mecburi bir değişik ekim yapılmasına bağlıydı ve bütün bunlar üç yılda bir değişik ekim yapılması üzerine kurulmuş olan ve ilkel köy topluluğunun izlerini taşıyan bir köy ekonomisinin istikrarı için gerekliydi[94]. Hayvanları otlatmak, yakıt-odun ve kereste elde etmek için de komün topraklarından (karşılığında hiçbir şey ödemedi) yararlanılıyordu.

Bu evrimi önlemek için hükümetin çıkardığı sayısız kararnamelere ve kanunlara rağmen, toprak sahibi İngilizler büyük çiftlikler kurmak amacıyla komün topraklarını pay etmeye ve köylülerin parsellerini almaya başladılar. Bu hareket, özellikle, 15. yüzyılın ortasından itibaren yün fiyatlarının yükselmesi sayesinde daha da gelişti. Böylece senyörler koyun yetirtirmeyi toprağı işlemekten daha kârlı buldular[95]. Fakat etrafı çitle çevrili büyük çiftliklerin kurulması ve toprakların çitle çevrilmesi 18. yüzyıla kadar ancak kısmen uygulanabildi.

Tarımsal üretim tarzında meydana gelen bir devrim (toprağın dinlendirilmemesi, üç yılda bir değişik ekim yerine, toprağın bereketliliğini artıran kaba yonca, şalgam ve yemlik bitkilerin periodik olarak ekilmesi) bu uygulamayı hızlandırdı. Flandr ve Lombardie'de uygulanan ve birçok denemelerden sonra, bu devrin İngiltere'sinde genelleşmeye başlayan bilimsel bir tarım sistemiydi bu[96]. Böylece tarımsal artık-ürün son derece arttı. Bu artık-ürünü ele geçirmek isteyen toprak sahipleri kiralama sistemini değiştirdiler ve uzun vadeli kiralama sisteminden, şartları en azından 9 yılda bir değiştirilen kısa vadeli bir kiralama sistemine geçildi[97].

Bundan dolayı toprak rantında büyük bir artış oldu, bu da yoksul köylülerin topraksızlaştırılmasını çabuklaştırdı ve büyük çiftliklerin etrafının çitle çevrilmesine yol açtı. Bu hareket 1870'e doğru İngiltere'de bağımsız köylülerin yarı yarıya tasfiyesiyle sonuçlandı ve bu bağımsız köylülerin yerini, ücretli işçiler çalıştıran büyük kapita-

list çiftçiler aldı. Fransa'da da 17. ve 18. yüzyıllarda buna benzer bir hareket oldu ve komün toprakları payedildi[98]. Ancak Fransız devrimiyledir ki, bu alanda büyük bir gelişme sağlandı. Batı Almanya ve Belçika'da da Fransa'daki evrime benzer bir evrim görülmektedir.

16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar şehirlerde üretim araçlarından yoksun kalmış bir üreticiler kitlesinin doğmasına yolaçan ekonomik dönüşümlerin yanı sıra köylülerin bir kısmını geçimlerini sağladıkları topraklarından yoksun bırakan dönüşümler de meydana gelmişti. İşte, *modern proletarya* böyle doğdu. 16. yüzyılın Leyde'li müteşebbisleri bu sınıfı şöyle nitelendirdiler:

«İçlerinden birçoğunun kadınların ve çocukların yükünü omuzlarında taşıdığı ve kollarıyla kazanabileceklerinden başka hiçbir şeyleri olmayan yoksul ve muhtaç insanlar»[99].

Bu proletaryanın ataları da daha 1247'de «kol gücüyle para kazanan insanlar» diye nitelendirilmişlerdi[100]. Yaşadığımız çağda bile, geri kalmış ülkelerde proletaryanın oluşum süreci tekrarlandığı zaman, balık ağları (üretim araçları) bile olmayan Malezyalı balıkçılar için: «hiçbir şeyleri yoktur onların; durup dinlenmeden başkalarına yardım ederler» deniyor[101]. Başka bir deyişle: üreticilerin üretim araçlarından yoksun bırakılması, işgüçlerini sermaye sahiplerine satarak hayatta kalabilen ve yarattıkları artık -değerden sadece sermaye sahiplerinin yararlandığı bir proleterler sınıfını doğurmuştur[102].

■ Sanayi Devrimi

Sermayenin üretim alanına girebilmesi için, sanayinin karşısında artık değişmeyen (dar) bir pazar değil, durmadan artan bir üretimi karşılayacak kadar geniş bir pazar bulunması gerektir. Sanayide ve ulaştırma sisteminde makinalaşmanın başlaması ve bundan dolayı da büyük fabrikalarda imal edilen ürünlerin fiyatlarında bir düşmenin meydana gelmesi böyle bir pazarı yaratmış ve *kapitalist üretim tarzının* kesin zaferini sağlamıştır.

Binlerce yıl boyunca sadece iki enerji kaynağından: insan enerjisi ile evcil hayvanların enerjisinden yararlanıl-

dı. Bir başka enerji kaynağını işleten ilk makina: su değirmeni İlk Çağ'da yapılabilmisti. Roma madenlerinde Arşimed vidası ve Cezibius su pompası, akaçlama (drainage) amacıyla kullanıldı[103], ama bunlar tarım alanında geniş ölçüde yapılmadı. Orta Çağ'da 10. yüzyıldan itibaren geniş ölçüde kullanılan bu makineler emeğin üretkenliğinde önemli bir artış sağladı, sonraları da bunların arasına Doğu'da kullanılan yel değirmeni de katıldı⁽⁶²⁾.

15. yüzyıldan itibaren meydana gelen teknik icadlar sayesinde bu makinalarda zamanla bir takım değişiklikler yapıldı ve başlıca enerji kaynağı olarak daima su kullanıldı. Değirmenlerden ve su kuvvetinden temel üretim kolalarında faydalanıldı. [104]. Sombart, bu devirde 20 çeşit değirmenin kullanıldığını belirtir[105].

Ekonomik ve sosyal şartlar sermayenin sınai üretime oluk gibi akmasına elverişli olmadığı sürece teknik icadlar ancak yer yer uygulanabildi. Daha önce de söylediğimiz gibi, ilerlemeler modern çağların başlarında, özellikle maden yataklarında ve madencilikte olmuştur. Kömürün taşınmasını kolaylaştıran ilk demiryolu tipleri madenlerde geliştirilmiştir[106]. İlk yüksek fırın 15. yüzyıldan itibaren [107] kurulmuştur. Fakat bu yüksek fırınların gelişmesi yakıt olarak odun kullanıldığı sürece engellenmiştir. 1777'de kömür sanayiinde buhar makinesinin kullanılması üretim sürecini tamamen değiştirdi ve kömür üretiminin hızla artmasını ve fiyatların düşmesini sağladı. Bu da, yüksek fırınlarda yakıt olarak kömürünün kullanılmasına yolaçtı. Birkaç yıl sonra, 1785'e doğru *puddlage* usulüyle (dökme demirin eritilip arıtılması) demir elde edilmesi bu üretim sürecini de baştan başa değiştirdi. İngiltere'de yıllık kömür üretimi 1750'de 12 ila 17.000 ton arasındayken, 1788'de 68.000, 1806'da 244.000 ve 1823'de 455.000 tona yükselmiştir[108].

Çırpıcı dibeklerinde ve diğer değirmenlerde su enerjisinden yararlanılması ve özellikle mekanik dokuma tezgahının icadı dokuma sanayiini kökten değiştirmiştir. Ay-

(62) Çin'de su değirmenleri tarımda 6. yüzyıldan itibaren geniş ölçüde kullanılmıştır. Batı Avrupa'da olduğu gibi, bunlar zengin toprak sahiplerinin ve din adamlarının tekelinde kalmış ve böylece köylülerin sömürülmesi daha da artmıştır. Avrupa'da olduğu gibi Çin'de de başlangıçta su değirmenleri angarya karşılığında köylüler tarafından kullanılıyordu.

nı zamanda Liverpool deniz ticaretindeki ilerleme Lancashire'e deniz aşırı sayısız pazarlar sağlıyor. Dokuma fabrikatörleri yeni makinalar sayesinde pamuklu kumaşları zanaatkarlardan ve evde çalışan işçilerden çok daha ucuza mal ediyorlar ve bu muazzam pazarı ele geçirmeye başlıyorlar. Sermaye önce, feodal devirden kalma iç gümrük duvarlarını yıkıyor: 1779'da Birleşik Devletler'de, 1795'de Fransa'da, 1800'de Birleşik - Krallık'da, 1816'da Prusya'da, 1824'de İsveç - Norveç'de, Zolleverein'nin kurulmasıyla 1834'de Almanya'da, 1835'de İsviçre'de, 1850'de Rusya ve Avusturya - Macaristan'da iç gümrük duvarları yıkılıyor. Sonra hedef dünya pazarı oluyor. Britanya'nın pamuklu kumaş ihracatı 1679'da 5915 sterlin iken, 1751'de 45.000, 1764'de 200.354, 1830'da 19 milyon, 1850'de 30 milyon, 1871'de 73 milyon sterline yükseliyor[109.]

Buhar makinalarının yapımı ve işletilmesi demir ve kömür sanayiine muazzam pazarlar sağlıyor. 1825'ten itibaren demiryollarının yapımı makineleşmenin ve kapitalist üretim tarzının bu dev adımlarıyla ilerleyişini genişletiyor. Şehirlerle köyleri birbirine bağlayan demiryolları, büyük fabrikalarda çok ucuza imal edilmiş emtianın bütün ülkelerin en uzak yerlerine kadar girmesini kolaylaştırıyor. Aynı zamanda, demiryollarının yapımı da, önce Büyük Britanya'da, sonra da Avrupa'da, Amerika'da ve bütün dünyada ağır sanayi ürünleri (kömür, çelik, demir) için, yarım yüzyılı aşkın bir süre boyunca, büyük bir pazar teşkil ediyor.

■ *Batı Avrupa'da Kapitalist Gelişmenin Özellikleri*

Küçük meta üretiminde üretim araçlarının ve ürünlerinin sahibi olan üretici ancak bu ürünleri satarak yaşayabilir. Kapitalist üretimde, üretim araçlarından yoksun olan üretici, yarattığı ürünlerin sahibi değildir artık ve ancak işgücünü, geçim araçlarını elde etmesini sağlayan bir ücret karşılığında satarak yani işgücünü meta haline getirerek yaşayabilir. Demek ki, küçük meta üretiminden asıl kapitalist üretime geçişi birbirine paralel iki fenomen nitelendirir: bir yandan, *iş-gücü meta haline*, öte yandan,

üretim araçları sermaye haline gelir.⁽⁶³⁾ Bir arada bulunan bu iki fenomen, 16. yüzyıldan, özellikle 18. yüzyıldan itibaren batı Avrupa'da ve esas itibariyle de Büyük-Britanya'da tezahür etmeden önce yaygın bir hale gelmemiştir.

Sermayenin kendisi, ilkel şekliyle, yani tefeci sermayesi ve tüccar sermayesi şekliyle sadece batı medeniyetinde görülmez. Küçük meta üretiminin ileri bir safhasından geçmiş olan medeniyetlerin çoğunda: İlk Çağ toplumunda, Bizans toplumunda, Hindistan'daki Mogol imparatorluğunda, İslam imparatorluğunda, Çin'de ve Japonya'da bu sermaye geniş ölçüde yayılmıştır. Bu toplumlarda sermaye miktarındaki artış Orta Çağ Avrupasındaki sermaye artışından hiç de aşağı değildi.

14. yüzyılın ortasında İngiltere kralı III. Edward Floransa Bardi ve Peruzzi kumpanyalarından 1.365.000 florin almıştı[111]. Bunlar Fugger'lerden önce Batıdaki zengin burjuva ailelerinden biriydi. Aynı devirde ise, Hindistan'la yapılan baharat ticaretini tekelleri altına alan Yemenli bir grup tüccar Şam'ın ileri gelenlerine 700.000 gümüş dirhem, Yemen kıralına da 400.000 altın dinar avans vermişlerdi (bu paraların ihtiva ettikleri saf metal miktarı o devirdeki[112] Avrupa paralarının ihtiva ettikleri saf metal miktarından daha fazlaydı). İslam İmparatorluğu zamanında 9. ve 10. yüzyıllarda yıllık geliri 1 milyon dirhemi aşan tüccarlar vardı. Bağdatlı mücevheratçı İbn-ül-Assas, 16 milyon altın dinarı müsadere edildiği halde, gene de zenginliğinden bir şey kaybetmemişti[113]. M.Ö. 144 yılında Prens Hsio, 400.000 altın *catti* (1 *catti* yaklaşık olarak 600 gramdır) miras bırakarak ölmüştü[114]. Bu tefeci ve tüccar sermayesinin birikimi bu farklı medeniyetlerde niçin sınai sermayeyi yaratmadı?

Asıl zanaatkarlıkla büyük fabrika arasındaki iktisadi organizasyon şekilleri - *Verlagsystem* (zanaatkarları finanse eden tüccarlar), ev sanayii ve manüfaktür- bu kapitalizm öncesi medeniyetlerde bulunmadığı için sınai sermaye meydana gelmiyor değildi. İmparator Justinyen za-

(63) Guatemala'daki Panajaşel topluluğu ile ilgili **Penny Capitalism** adlı eserinde Pr. Sol Tax'ın bunu anlamadığı görülüyor. Profesör Tax, **Peny capitalism** dediği şeyin Panajaşel ahalisinin «azami kâr» sağlamayı «düşünmek alışkanlığından» ileri geldiğini belirtiyor. Gerçekte, toprağın da, işgücünün de pratikte meta haline gelmediği küçük meta üretimi üzerine kurulmuş tipik bir toplum söz konusudur [110].

manından beri Bizans'ta dokuma manüfaktürleri görülmektedir. Bu manüfaktürler zanaatkarlığa dayanıyordu ve kendi üretim araçlarının sahibi olan işçilerin çalıştığı yerlerdi[115]. Fakat 10. yüzyıla doğru:

«Ham ipek tüccarları en güçlü kapitalistler (müteşebbisler demek daha doğrudur) olarak görünüyordular. Bunlar yoksul ipek işçilerini hakimiyetleri altına almışlardı. Bunların işlenmiş ipeği kumaşçılara satmaları yasaktı. Kendilerinden sınırlı miktarda (her birinin kendi atelyesinde işleyebileceği kadar) hammadde satınaldıkları ipek tüccarlarına satmak zorundaydılar. Tüccarlar, hiç değilse teorik bakımdan, iplikhaneyi doğrudan doğruya yönetemezlerdi, ama bu maksatla işçi çalıştırabilirlerdi.»[116].

İslam imparatorluğunda ev sanayiinde ve manüfaktürlerde de ilginç bir gelişme görülmektedir. İslam hakimiyetindeki İspanya'da civa madenlerinde 1000'den fazla işçinin çalıştırıldığı tahmin edilmektedir. Ünlü kumaş dokuma merkezi Tinnis şehrinde ev sanayii 815 yılından itibaren son derece gelişmişti. Tüccarlar erkekleri ve kadınları günde yarım dirhem ücret karşılığında çalıştırıyorlardı[117]. M.Ö. 2. yüzyılda Çin'de de köle emeğine dayanan büyük maden ve metalürji manüfaktürleri vardı. Özellikle demir ve bakır metalürjisinde, civa ve zincifre işletmesinde büyük müteşebbisler görülmektedir[118]. Daha sonraları porselen manüfaktürlerinde ve ev sanayiine dayanan dokumacılıkta Ming hanedanlığından itibaren büyük bir ilerleme olmuştur[119]. Tam bir yıl boyunca Hindistan'da da aynı durum devam etmiştir. Bununla beraber, bu modern işletme şekillerinin büyük bir para sermaye birikimi ile birarada bulunması, sınai kapitalizmin gelişmesini sağlamadı.

Küçük meta üretimi, kullanım değerleri çerçevesi içinde bir meta üretimidir. Nüfusun ezici çoğunluğu bu emtia üretimine katılmadığı yada pek az katıldığı sürece bu üretim zaruri olarak sınırlı kalır. Büyük ticaret lüks ticaret karakterini tamamen muhafaza eder. Bu pazarın dar sınırları karşısında sermaye, üretim alanından daha kârlı alanlara yatırım yapar. Bizans'ta, İslam dünyasında, Çin'de ve Hindistan'da manüfaktürlerin ve ev sanayiinin, devlet siparişlerini karşılamak için çalışmadıkları zaman, hemen

hemen sadece lüks sektörlerin ihtiyaçlarını karşılamalarının sebebi budur.

Aynî rant (angarya) şeklindeki tarımsal artık-ürünün nakdî ranta dönüşmesi neticesinde para ekonomisinin köy ekonomisine nüfuz etmesidir ki, batı Avrupa'da emtia üretiminin büyük ölçüde genişlemesini sağlamış ve böylece sanayi kapitalizminin meydana gelmesi için gerekli şartı yaratmıştır. Oysa, tarımsal artık-ürün, batı Avrupa'dan başka hiçbir yerde, sürekli olarak, nakdî rant şekline bürünememiştir. Roma imparatorluğu'nda ve Bizans'ta[120] aynî vergi hakimdi. İslam imparatorluğunda arazi vergisi Abbasiler devrinde kısmen aynî, kısmen de nakdî rant şeklinde ödendi, ama bir zaman sonra, aynî rant yaygın hale geldi ve Türkler zamanına kadar devam etti[121]. 17. yüzyılda Mogolların hakimiyeti sırasında kısa bir refah devresi hariç, Hindistan'da toprak rantı genellikle aynî olarak ödenmiştir. Çin'de 15. yüzyılın sonlarına doğru Ming hanedanı zamanında genelleşen nakdî vergi (rant), bu hanedanlığın devrilmesinden sonra aynî ranta dönüşmüş ve ancak 17. ve 18. yüzyıllar arasında kesin olarak nakdî rant (vergi) şeklini almıştır[122].

Ev sanayiinin ve el sanatlarının rekabetine büyük fabrikanın son vermesini sağlayan makineleşme, tabiat bilimlerinin üretime uygulanmasının sonucudur. Makineleşme, bilimle üretimin kaynaşmasını gerektirir. Üretimde de insan emeğinden tasarruf imkanı durmadan araştırılır. Oysa, Roma imparatorluğu'nda köle emeğinin hakim olması ve üretici olmayan büyük bir yoksullar kitlesinin bulunması bu türlü bir araştırmayı önlemiştir⁽⁶⁴⁾. Mekanik bir vinçin kullanılmasına karşı çıkan İmparator Vespasian'ın «*Yoksul vatandaşlarımı beslemek zorundayım*» demesi çok anlamlıdır[123].

İslam imparatorluğu, Hindistan, Çin ve Japonya, esas itibariyle, tarım medeniyetleriydi ve buralarda sulama sayesinde son derece entansif bir tarım gelişmiş, bu da nü-

(64) El emeğinin küçümsenmesi (köleliğin mahiyetinden ileri gelen bir küçümsemeydi bu) en ilginç şekilde Xénophon tarafından dile getirilmiştir: «İnsanların kaba dedikleri sanatlar genellikle devletler tarafından haklı olarak küçümsenmiştir. Bu sanatlar yöneticilerin olduğu kadar işçilerin vücutlarını da mahvederler. İnsanların bedeni gergin (sinirli, yorgun) olunca ruhlar hastalanır. **Ve bu kaba sanatlar yüzünden insanlar eğlenemezler, sosyal ve medeni bir hayat süremezler.** Bu sonuncu gözlem aslında pek yerindedir.

fusun büyük ölçüde artmasına yolaçmıştı. Çok ucuza sağlanan el emeğinin rekabeti yüzünden, bu ülkelerde el sanatlarında makinalaşma teşebbüsleri binlerce yıl boyunca önlenmiştir. 13. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Avrupa'da makineleşmenin ilerlemesine sebep olan su enerjisinin tarımsal olmayan amaçlarla kullanılması, bu tarım medeniyetlerinde toprağın sulanması ihtiyacıyla çatıştığı için, pek sınırlı kalmıştır⁽⁶⁵⁾.

Para-sermayenin (tefecî-tüccar sermayesinin ve ticarî sermayenin) birikimi, batı Avrupa'da 10. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar feodal sınıfların ve devletin vesayetinden derece derece kurtulan ve sermayenin kendi yararına birikmesi için devleti bir araç olarak kullanan burjuva sınıfı tarafından gerçekleştirilmiştir. Burjuvazinin, kendi çıkarlarının bilincine varmış bir sınıf olarak kuruluşu, siyasi mücadelenin çiraklık yıllarını geçirdiği Orta Çağ'ın hür komünlerinde gerçekleşti. 15. yüzyıldan itibaren merkezi devletlerin kurulması, eski hakim sınıfların karşısına millet ölçüsünde *tiers-état* olarak çıkmak için komün siyasetinin dar kalıplarını kıran şehir burjuvazisinin çöküşünden değil, yükselişinden ileri gelir. (İspanya, Rusya, ve kısmen Habsburg'lar devrindeki Avusturya bu konuda ilginç bir istisnadır ve bunun, bu ülkelerde kapitalizmin ilerdeki gelişmesi bakımından bir anlamı vardır).

Buna karşılık, kapitalizm öncesi diğer medeniyetlerde sermaye, daima despotik devletin keyfine tabidir. Roma'da, talan yoluyla elde ettikleri ganimet sayesinde İlk Çağ'm hür sermayesini hakimiyetleri altına alanlar toprak sahipleri asillerdir[125]. Antik Hindistan'da devlet tekelleri kıralın kendisini banker, manüfaktür sahibi ve toptancı tüccar haline getirdiler. Restovtzeff imparatorluk maliyesinin Roma'da en büyük tefecî olduğunu belirtir[126]. İmparatorluk hazinesinin mevcut sermayenin büyük kısmını ka-

(65) «Büyük laik aileler ve önemli manastırlar için muazzam bir gelir kaynağı olan bu tesisler (su değirmenleri ve otomatik değirmenler) T'ang devrinde, büyük toprak mülkiyetinin geliştiği bir sırada (yani Batı'dakinden beş yüz yıl kadar önce!) çağalmaya başladı. İmparatorluk idaresi bununla mücadele etmek zarurunda kaldı, çünkü döner kanadlar suyun akışını engelliyor ve sulama için gerekli suyun bir kısmının ziyan olmasına yolaçıyor, üstelik de kanallarda çamurların birikmesine sebep oluyordu. Bundan dolayı, değirmenlerin yılın belirli zamanlarında kullanılması için özel bir kanun çıkarıldı». Yazar, değirmenlerin sınırlandırılması ve tahrib edilmesiyle ilgili olarak 8. yüzyılda çıkarılmış kararnamelerden söz etmektedir [124].

salalarında biriktirdiği Bizans'ta devlet manüfaktürlerinin, islamiyet devrindeki el sanatları ve sanayi üretimini çöker-ten aşırı vergiler kadar yıkıcı olduğu bilinmektedir[127]. Çin'de her yeni hanedan zamanında devlet bütün sanayi sektörlerini tekeli altına almaya çalışmıştır[128].

Doğmakta olan burjuvazi bütün bu toplumlarda ga-rip bir «devrî» yaşantıdan geçer. Her büyük kâr birikimi-nin ardından bir müsadere ve zulüm başlar. Bernard Le-wis, Orta Çağ'daki islam şehirlerinin bile geçici bir yaşan-tısı olduğunu, refah devresinin en fazla yüzyıl sürdüğünü ve ardından uzun ve amansız bir çöküşün başladığını be-lirtir[129]. Bütün bu toplumlardaki menkul mal sahipleri daima sermayelerinin müsadere edileceği korkusuyla ya-şamışlardır. Bu korku burjuvaları, kârlarını saklamak, bunları büyük bir işletmeye yatırmaktansa on küçük iş-letmeye yatırmak, sermaye biriktirmek yerine gayrimen-kuller satınalmak zorunda bırakır. Böyle bir burjuvazinin bir yerde temerküz etmesi mümkün olmaz. Tıpkı serma-yesini dağıttığı gibi kendisi de dağılık bir halde kalır. Ö-zerkliğe ve bağımsızlığa doğru ilerleyeceğine korku içinde yaşar[130]. Etienne Balazs:

«Çin tüccar sınıfının hiçbir zaman bağımsız olmadığını, büyük tüccarların imtiyazlarının amansız bir mücadele sonunda elde edilmediğini, bu imtiyazların devlet tara-fından azar azar verildiğini, tüccarın da yoksul halkın da taleplerini resmi makamlara bir dilekçeyle ilettikleri-ni»[131] belirtir⁽⁶⁶⁾.

14. yüzyıldan itibaren Çin denizini ve Filipinleri talan eden korsan tüccarların muazzam bir sermaye biriki-mi sağladıkları, buna karşılık, devlet otoritesinin parça-landığı Japonya'da tüccar ve banker burjuvazisinin asiller sınıfından daha ağır basması, sonra da bir manüfaktür sermayesinin evrimi, batı Avrupa'daki kapitalist gelişme-nin 18. yüzyıldan itibaren, yani iki yüzyıllık bir gecikme

(66) Balazs'a göre, Orta Çağ'daki Avrupa şehirlerinin aksine olarak, Çin de şehirlerin mandarenler tarafından sıkı bir kontrol altına alındığı, oysa köylerin geniş bir idari özerklikten yararlandıkları görüşünü «dahiyane bir şekilde ilk ortaya atan» Max Weber'dir. Yazar, aynı görüşü Marx'ın üç çeyrek yüzyıl önce ifade ettiğini ve batı şehirle-riyle doğu şehirleri arasındaki farkı açıkca ortaya koyduğunu, galiba bilmiyor [132].

ile, tekrarlanması (bu gelişmeye bağlı olmaksızın) yol-açmıştır⁽⁶⁷⁾.

Avrupa dışındaki kapitalizm öncesi medeniyetlerde mutlak devletin üstünlüğü bir tesadüfün sonucu değil, sosyal artık-ürünün kesin bir şekilde temerküzünü gerektiren, sulamalı tarımın tabi olduğu şartların sonucudur. [İlk bakışta aykırı gibi görünse de] bu medeniyetlerin, gelişmelerinin yarı yolunda kalınlarına sebep, toprağın son derece bereketli olması ve nüfusun gittikçe artmasıdır. Orta Çağ Avrupasının çok daha ilkel olan tarımı Çin'de yada Nil vadisinde görülen refah devrelerindeki yoğun bir nüfusun ihtiyacını karşılayamazdı. Ama özellikle bu sebepten dolayı da, bu ilkel tarım, devletin kontrolünden geniş ölçüde kurtulmuş oluyordu⁽⁶⁸⁾.

Orta Çağ şehirlerinde burjuvazi, feodalitenin başlangıç yıllarındaki imtiyazlarını tekrar elde etmek için kendisine dayanmak zorunda kalan güçsüz bir merkezi iktidara oranla daha elverişli bir durumdaydı. Başlangıçta bu burjuvazinin ilerlemesi yavaş ve süresizdi. Batıdaki bankerlerin çoğu, servetleri yardımına koştukları krallar tarafından müsadere edildiği için, tıpkı müslüman, çinli yada hintli meslekdaşları gibi iflas etmişlerdi. Ama 16. yüzyıldan itibaren bu süresizlik bir kural olmaktan çıktı, istisnai bir durum haline geldi. Menkul servet gayrimenkul servetten daha çok önem kazandı ve bundan dolayı da devlet borç altına girmiş oldu. Sermayenin birikimi için yollar açılmış, siyasi engeller ortadan kalkmıştı. Modern kapitalizm doğabilirdi artık.

Batı Avrupa'daki (ve bir dereceye kadar Japonya'daki) ekonomik gelişmenin bu özellikleri, sınai devrimin ancak bu bölgelerde *mümkün olduğunu* göstermez, sadece, kapitalist üretim tarzının niçin önce Avrupa'da meydana geldiğini gösterir. Daha sonraları, dünyanın başka bölge-

(67) Bununla beraber, Japonya'da bile, 1661 - 1672 yılları arasında muazzam bir servet edinen tüccar Yodoya Tatsugoro'nun bütün malları «çok fontanalı bir hayat sürdüğü için» müsadere edilmişti [133].

(68) Zenci Afrika'sında, ilkel tarımın alabildiğine gelişmesini sağlayan nisbi toprak bolluğu, Senegal, Nijerya ve Zambesi vadileri hariç, bir zenci medeniyetinin doğmasını engellemiştir [134]. «**Toprak/su/nüfus ilişkilerinin** eski asya medeniyetlerinde optimal bir tarımsal kuruluşa, batı Avrupa'da ise optimal bir **ekonomik** kuruluşa yol açtığı

söylenbilir. Gene bu alanda, Japonya'da tarımın gelişmesini sağlayan özel şartlarla, batı Avrupa'da tarımın gelişmesini sağlayan özel şartlar arasında (Asya kıtasındaki şartların aksine) ilginç bir paralellik (benzerlik) vardır [135].

lerine Avrupa'nın kabaca müdahale etmesidir ki, buralarda daha hızlı bir ekonomik ilerlemeyi sağlayan unsurları ortadan kaldırmış ve bunların gelişmesini önlemiş yada geciktirmiştir. Bir yandan Japonya, öte yandan Hindistan ve Çin arasındaki paralellik (benzerlik), 19. yüzyılda sınai devrimi hızlandıracak veya geciktirecek bir bağımsız politika izlemenin yada böyle bir politikadan vazgeçmenin oynadığı kesin rolü gösterir⁽⁶⁹⁾.

■ *Sermaye ve Kapitalist Üretim Tarzı*

Asgari bir emtia tedavülü ve para tedavülü mevcut olduğu andan itibaren sermaye ortaya çıkabilir. Sermaye, kapitalizm öncesi bir üretim tarzı (köy topluluğu, küçük meta üretimi) çerçevesi içinde doğup gelişir. Sermayenin böyle bir toplum üzerindeki yıkıcı etkileri ne olursa olsun, bu etkiler sınırlıdır, çünkü sermaye temel üretim tarzını, özellikle köydeki temel üretim tarzını sarsmaz. Gırtlığına kadar borca batırılmış kapitalist - öncesi köylü, diğer köylerin dayanışmasında hiç değilse kendisine bir parça azık sağlayacak bir destek bulur:

«İfugaoslar (Filipinler'de yaşayanlar) kısmen kapitalisttirler. Pirinç tarlaları onların servetidir. Bu tarlalar muazzam bir emek harcanarak işlenmiştir, yüzölçümü azdır ve bir zenginler sınıfına aittir. Tefecilik sistemiyle zenginler daha zengin, yoksullar daha yoksul olur. Bununla beraber, yoksulların hepsi yerli ahalinin içinden çıkmaz. Patates bahçeleri, aslında bir «servet» değildir ve bir ailenin sürekli olarak mülkiyetinde kalmaz. Herbiri bu bahçelere istediği kadar hint patatesi ekebilir yani bir bakıma geçimini sağlayabilir...»[136].

Kapitalist üretim tarzının gelişmesi, insanlık tarihinde ilk defa olarak emtia üretiminin genelleşmesini gerektirir. Bu üretim artık sadece lüks maddelerle, yiyecek fazlalarıyla, yada tüketim malları, metaller, tuz ve sosyal artık-ürünün devamı ve gelişmesi için gerekli diğer maddelerle ilgili değildir. Ekonomik hayatın konusu olan her şey, yani üretilmiş her şey bir metadır artık: bütün yiyecek-

(69) Emperyalizmin sebep olduğu ekonomik gerilemeyle ilgili birçok mısral 13. bölüme bakınız.

ler, bütün tüketim malları, bütün hammaddeler, bütün üretim araçları, ve işgücünün kendisi metadır. Artık iş aletlerinin sahibi olmayan yoksullar kitlesi geçim araçlarını sağlayabilmek için işgüçlerini satmak zorundadırlar. Toplumun bütün yapısı, sermaye sahiplerinin devamlı bir ücretli işçi sağlayabilecekleri tarzda kurulmuştur.

Sanayi sermayesi kendi oluşum süreci boyunca modern proletaryanın doğuşunu da, yukarda anlatılan usullerle sağlamıştır. Ama kapitalist üretim tarzı bütün dünyada yayılınca, sermayenin ücretli işçiye duyduğu ihtiyaç arttı. Devlet, kanunlar, din ve ahlak, yeni Tanrı'nın (sermayenin) zavallı kölelerinin ölesiyle çalıştırılmasına cevaz veriyordu. Zenci Afrikası'nın ve Okyanus ülkelerinin sömürgecileri, köle tüccarı atalarının köle emeği sağlamakta kullandıkları usullere 19. yüzyılın sonunda tekrar başvurdular. Ama bu sefer, köleleri Okyanus'un ötelerinden Yeni Dünya'nın plantasyonlarına sevk etmek söz konusu değildi artık. Bu işgücü, sermayenin yaşaması için gerekli artık-değerin yaratılması amacıyla mahallinde, kapitalist tarım, maden ve sanayi işletmelerinde kullanılmıştı⁽⁷⁰⁾.

Para ekonomisinin ilkel topluluklar üzerindeki yıkıcı etkisi, bütün medeniyetlerde tüccar-tefecî sermayesinin ilkel birikimini kolaylaştırmıştır. Ama bu etkinin kendisi, kapitalist üretim tarzının, sını sermayenin gelişmesini sağlamaz.

Buna karşılık, para ekonomisinin, kapitalist üretim tarzıyla karşılaşmış olan ilkel topluluklar üzerindeki etkisi, yerli bir proletaryanın sömürgelerden sağlanmasında büyük bir rol oynar. Henüz tabii ekonomi şartları içinde yaşayan ilkel toplumlarda şahsi verginin uygulanması Afrika'daki ve diğer ülkelerdeki binlerce yerliyi bulundukları yerlerden koparmış ve onları, sahip oldukları biricik kaynağı, yani işgüçlerini para elde etmek için satmak zorunda bırakmıştır. Geçim araçlarının sağlanmasında işgücünü satmak gerekmediği zaman kapitalist devlet, sömürgelerde meydana gelen burjuvazilerin proleterler yaratmaları (sağlamaları) için bu modern baskı şekline başvurur. Çünkü ka-

(70) 9. bölüme. bakınız; «Toprak mülkiyeti ve kapitalist üretim tarzı»

pitalizm ve burjuvazi proletaryasız tasavvur edilemez. Alexander Hamilton'a göre, hürriyet, servet edinmek hürriyetidir. *Ama bu hürriyet, toplumun büyük çoğunluğunun yoksun bırakıldığı ve sadece bir avuç azınlığa tanınmış bir hürriyettir.*

5

Kapitalizmin Çelişkileri

■ *Artık-Değer Hırsı*

Köle sahibi, kölelerine verdiği yiyecek karşılığında, onların yarattıkları ürünlere; feodal senyör de, serflerin angarya şeklinde sağlamak zorunda oldukları karşılığı ödenmemiş emek ürünlerine sahip oluyordu. Kapitalist ise, işçinin işgücünü, bu işçinin yarattığı yeni değerın çok aşğısında bir ücret ödeyerek satınılır. Hakim sınıflar, sosyal artık-ürüne, yani üreticilerin artık-emeğinin ürünlerine bu farklı yollarla sahip olur.

Dokumacı - usta Antoine de Jelly ile Nicolas Cornelius arasında 1634'te imzalanan anlaşma, Cornelius'un, «çalıştığı şeyden sağlanacak gelirin yarısını alacağını, diğer yarısının ustanın kârı olacağını» açıkça ortaya koymaktadır⁽⁷¹⁾.

İşçi, işgücünü patronun fabrikasında emtia üretmek için kullandığı sürece yeni bir değer yaratır. Bir an gelir, işçi ücret olarak aldığının tam eşdeğeri olan yeni bir değer yaratmış olur. Çalışmayı bu anda bırakırsa hiçbir ar-

(71) Köleliğin savunucuları, günlük, haftalık, aylık yabancılaşma ile [işgücünü günlüğüne, haftalığına, aylığına başkasına satmak ile] köleliğin sebep olduğu ömür boyunca yabancılaşma arasındaki benzerliği belirtmekten geri kalmamışlardır. Hollandalı kaptan Elisa Joannes 1742'de şöyle yazıyordu: «İnsanın vazgeçilmez haklarına (!) bir zarar gelmedikten sonra işçinin patronuna, efendisine bütün bir gün için sattığı emeğini bir insanın bir başkasına, bütün bir ömür boyunca da olsa, terketmesi Adalet'e de, Akla da aykırı değildir [1]

tık - değer yaratmıyacaktır. Ama patron böyle düşünmez. O, iyilik yapmayı değil, iş yapmayı düşünür. İşgücünü, işçi geçimini sağlasın diye satınalmaz, onu, kullanım değerini gerçekleştirmek istediği herhangi bir meta gibi satın alır [2]. Kapitaliste göre, işgücünün kullanım değeri, aldığı ücretin eşdeğerini üretmek için gerekli emeğin ötesinde bir artık-değer yaratması, bir artık-emek sağlama-sıdır. İşgücünün kullanım değerinin niteliği özellikle budur. İşçinin bir patron tarafından işe alınabilmesi, ücretinin eşdeğerini üretmek için gerekli olan zamandan çok daha fazla çalışmasını gerektirir. Böyle yapmakla, yeni bir değer yaratacak, fakat karşılığında eline hiçbir şey geçmeyecektir. Artık-değer, işgücünün yarattığı değerle işgücünün kendi değeri arasındaki farktır.

Kapitalistin amacı, sermayenin birikmesi, artık-değerin sermaye haline gelmesidir. Bizzat para tedavülünün mahiyeti de bu amacı gerektirir. Sınai sermaye bu birikime doymaz. Onun bu doymazlığı, tefeci yada tüccar sermayesininkine oranla, çok daha büyüktür. Sermaye, *rekabet kanunlarının hakim olduğu* serbest ve anonim pazar için üretim yapar. Bu pazarda, muhtemel müşterilere ürünlerini satacak olan sadece o değildir. Rekabet rejiminde her sanayici, pazarda mümkün olduğu kadar büyük bir pay ele geçirmeye bakar. Ama bunu başarması için fiyatları düşürmesi gerektir. Kâra zarar vermeden, satış fiyatlarını düşürmenin bir tek yolu vardır: o da maliyet fiyatını, emtianın değerlerini azaltmak, emtiayı üretmek için sosyal bakımdan gerekli emek müddetini kısaltmak ve aynı zaman süresi içinde daha çok emtia üretmektir.

Bir alman çimento fabrikasının yıllık raporunda:

«Geçen yıl, sadece birkaç aylık çalışma sonunda işletmenin genişletilmesi, çimento fiyatlarının rekabet yüzünden bir hayli düşmesine rağmen, satışlardan elde edilen kârların istenilen seviyede kalmasını sağlamıştır. Fiyatlardaki düşmeyi ürünlerimizin miktarını artırarak telafi etmek şeklindeki kararımızı bu tecrübe kesinleştirmiştir», diye gururla belirtilmektedir.

Üretimi böylece artırmak için, aletleri geliştirmek, üretim sürecini rasyonelleştirmek, işletme içinde işbölü-

münü ayarlamak gerektir. Bütün bunlar, sermayenin artırılmasına bağlıdır. Ama sermayenin artması, son tahlilde, artık-değerin artmasıyla mümkündür. Böylece insanlık tarihinde, kapitalist üretim tarzı, üretim süreci içinde gerçekleştirilen artık-değerin, rekabet yüzünden, sermaye haline getirilerek *üretim sınırsız bir şekilde artmasını* ve sermayenin durmadan birikmesini amaç edinen ilk üretim tarzı olur.

Kapitalistin artık-değere doymazlığı, eski hakim sınıfların kullanım değerlerine ve lüks maddelere doymazlığına benzemez. Artık - değerin sadece ufak bir kısmı kapitalistin yaşaması için tüketilir. Bu, sermaye haline getirilecek artık - değere, sermaye birikimine doymazlıktır:

«Biriktirmek için sahip olmaktan, daha çoğuna sahip olabilmek için biriktirmekten (yığmaktan) ibaret olan bir hayatı kutsallaştıran bu istekler ve değerler sistemidir»[3].

Demek ki, bu doymazlıkta (bu hırsta) akla aykırı ve mistik bir taraf yoktur. Sosyal artık-ürünü, esas itibariyle, kullanım değerleri şeklinde kendilerine mal eden eski hakim sınıflar, bu özel sömürü tarzına dayanan sosyal yapı devam ettiği sürece bu temellükle yetinmişlerdi. Bu sınıfları ancak tabii afetler, savaşlar yada sosyal devrimler etkileyebiliyordu. Bunlardan korunmak için de büyük stoklar meydana getiriyorlardı. Tarih boyunca sermayenin bulunduğu ilk hakim şeklin - tefeci - tüccar sermayesinin - belirgin niteliği, *kararlılığın (istikrarın) ve güvenliğin sağlanması* için sarfedilen çabadır. Orta Çağ'daki burjuvaların gerçekleştirdikleri rant alımlarının, parada yada fiyatlarda meydana gelen dalgalanmalar ne olursa olsun, sağlam gelirler sağlayacak şekilde yapılması anlamlıdır[4]. Parasermayenin ilkel birikimi sırasında klasik burjuva tipi (insanı) aynı güvenliğe kavuşmak istiyordu. Sermayesinin *veriminden değil kendi hayatından* endişe ediyordu.

Kapitalistin, kapitalist müteşebbisin durumu bambaşkadır. Bilinmeyen, sınırsız, anonim bir pazar karşısında bulunduğundan teşebbüslerinde kararsızlık hakimdir. Bugün işleri iyi gider, yarın bir teşebbüsü gerçekleşmeyebilir. Kapitalist teşebbüse bu kararsızlık niteliğini veren ve kapitalisti, teşebbüslerinin tümünü tehdit eden daimi bir

tehlikeden dolayı, her özel işte azami kâr elde etmeye zorlayan sadece rekabet değildir. Bu kararsızlık, bizzat üretimin hiçbir *sosyal kurala bağlı olmamasından*⁽⁷²⁾ da ileri gelebilir.

Toprak sahibinin de, küçük meta üreticisinin de gelirlerinden emin olmaları, teşebbüslerini belirli *sınırlar* içinde tutmaları için yeterli bir sebeptir. Oysa, kapitalist kârın verdiği güvensizlik işlerin durmadan *yaygınlaşmasını* gerektirir. Ve bu yaygınlık da azami bir sermaye birikimine, azami bir kârın gerçekleşmesine bağlıdır. Kapitalisti, Orta Çağ'daki atalarından ayırdeden nitelikleri Georges Espinas, mükemmel bir şekilde dile getirmiştir:

«En düşük ücreti ödeyerek en büyük kârı sağlamak; mümkün en düşük ücreti vererek, yada ücretlerinden mümkün olduğu kadar çalarak üreticilerden alabildiğine yararlanmak; küçük üreticilere sadece kendisinin sağlayabildiği ve onların da sadece kendisi için yaptıkları işten, kazanmaları gereken parayı kendi cebine indirmek, adeta emmek, yutmak... işte «kapitalist» müteşebbisin kendi yararına ve çalıştırdığı insanların da tamamen zararına olan çabalarının amacı budur: Ağının tam ortasında duran bir örümcek gibidir o. Bu «kan emici» sistemi uygulamak için her çareye başvurur ve her durumdan, her şeyden yararlanır. Aldatır, anlaşmaları uygulamaz, ücretlerden çalar. Onun işleri, aslında başkalarının parasıdır»[6].

■ İşgününün Uzatılması

Artık - değer hırsı, artık - emeğe, ödenmemiş emeğe doymazlıktır. Kapitalistler daha fazla artık - emek elde etmek için, günlük ücretlerde bir artırımı yapmadan, her şeyden önce, işgününü uzatabildikleri kadar uzatırlar. İşçinin, ücretinin eşdeğerini 5 saatte ürettiğini varsayarsak, işgününün on saatten 12 saate çıkarılması (bir ücret artırımı yapılmaksızın) artık - emeği günde 5 saatten 7 saate yük-

(72) Kapitalizm öncesi bütün el sanatlarında, hatta *Verlagsystem*'in başlangıcında bütün ülkelerde böyle bir kural vardır. 15. yüzyılda Carinthie ve Suriye'de «Dük III. Frederik demir konusunda izlenecek yolu yeniden kurallara bağlıyor, fiyatları ve vergileri tespit ediyor, dökümhanelerin sayısını ve her tüccarın kullanabileceği demir miktarını sınırlıyor ve anlaşmaları düzenliyordu» [5]

seltir yani %40 artırır. Artık -değerin bu şekilde çoğaltılmasına *artık - değer*in mutlak artışı denir.

Üretimin asıl amacının kullanım değerleri elde etmekten ibaret olduğu her toplumda işgününün daima uzatılması saçma bir şey olarak görünecekti. İhtiyaçların ve pazarların sınırlandırılması, üretimin de aynı şekilde sınırlandırılmasını gerektirir. İlk Çağ'da kölelik ataerki bir kölelik olduğu sürece kendi kendine yeten malikanelerdeki köleler kaderlerine razı oluyordı ve aslında bu hayat malikane ailesinin yoksul fertlerinin hayatından pek az farklıydı. İlk Çağ'daki kölelik ancak pazar için yapılan bir üretimin temeli haline geldiği zamandır ki kölelere uygulanan insanlık dışı muamele genelleşmiştir[7].

Orta Çağ'da komünlerde zanaatkarların emek müddeti kesin olarak sınırlanmıştı. Bu komünlerde genellikle, dini bayram günlerinde ve yılın belli devrelerinde çalışmadığı ve gece işinin de yasaklandığı görülmektedir. Artois'daki Guines kasabasında yaptığı şehir hukuku incelemesinden hareket eden Georges Espines Orta Çağ'da yılda sadece 240 işgünü olduğunu hesaplamıştır[8]. Bavyera şehirlerinde 16. yüzyılda tatil günlerinin sayısı 99 ila 190 arasında değişiyordu[9]. Tatil günlerini gözönünde tutan Hue, 15. yüzyılda madenlerde haftalık çalışma saatleri ortalamasının 36 olduğu sonucuna varmaktadır[10].

Fakat kapitalist işletmenin ortaya çıkmasından itibaren işgününü uzatmak için büyük bir çaba sarfedilmeye başlanıyor. 14. yüzyılda Büyük-Britanya'da işgünlerinin çok kısa olmasını yasaklayan bir kanun çıkarılıyor. 17. yüzyıldan 18. yüzyıla kadarki İngiliz edebiyatı «haftalık yiyecek parasını 4 günde kazandıkları takdirde geri kalan 3 günde artık çalışmayacak olan» işçilerin «aylaklığı, tembelliği» ile ilgili yakınmalarla doludur. Bütün büyük burjuva düşünürleri bu kampanyaya katılıyorlar, Spinoza'nın dostu Jean De Witt; klasik İngiliz ekonomi politikasının babası William Petty, «tembel halktan» söz eden Colbert, v.s. Sombart, o devirdeki bu gibi yakınmalardan uzun uzadıya söz eder[11].

Kapitalist üretim tarzı okyanuslar aşır yeni kıtalara nüfuz edince, işgününün uzatılmasına karşı işçiler aynı şekilde karşı çıkmaya başlıyorlar. 17 ve 18. yüzyıllarda Ku-

zey Amerika'daki erdemli çiftçilerin gazetesi «emeğin pahalı olduğundan, bunun akla da adaletle de aykırı olduğundan» söz eder. «*New York Weekly Journal*» zenginleri yaratanlar yoksullardır» diye safça belirtmektedir. 1769'da *Maryland Gazette*, «bir günlük ücretin işçileri üç gün aylaklığa sevkettiğinden» yakınır[12].

«17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'de ücretli işçilerin lükse düşkün, gururlu, ve tembel oldukları konusunda koparılan gürültülerin bugün Afrika Yerlilerine karşı yöneltilen suçlamalardan hemen hemen hiçbir farkı yoktur»[13].

Alfred Bonné, çobanlık yapıp yılda 1 sterlin kazanmayı, fabrika işçisi olarak ayda 6 sterlin kazanmaya tercih eden yoksul Arapları görünce batılı gözlemcilerin hayretle karşıladıklarını belirtir[14]. Audrey L. Richards da, Rodezyalı Beyazların aynı tepkimeyi gösterdiklerini anlatır:

«Günde 3 - 4 saat çalışmaya alışmış adamlardan büyük plantasyonlarda yada büyük sınai işletmelerde Beyazların nezareti altında günde 8-10 saat çalışmaları istenmektedir»[15].

15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar meydana gelen sosyal ve ekonomik sarsıntılardan dolayı yerinden yurdundan olan bu muazzam işsizler kitlesinden yararlanmak, gene de ücretlerin asgari seviyede tutulmasını sağlıyordu. Böylece, burjuvazi «halkın aylaklığına karşı açılan bu mücadelede» zaferden zafere koşabiliirdi.

18. yüzyıldan itibaren İngiltere'de normal işgünü 13-14 saat[16]; İngiliz pamuk iplikhanelerinde iş haftası 1747'de 75-80 saat; 1797'de 72 saat; 1804'de 74-80 saat idi[17]. Ücretler o kadar düşmüştü ki, her işgünü bir açlık günü haline gelmişti. Bunun üzerine pazar günleri çalışılmamasını teklif eden bakan Portalis'e «halk her gün yemek yediğine göre her gün çalışmasına müsaade etmek gerekir» diyen Napoleon ondan çok daha cömert(!) görünüyordu[18].

■ *Emeğin Üretkenliğinin ve Yoğunluğunun Artırılması*

Fakat mutlak artık - değer sonsuz bir şekilde artırılamaz. Onun tabii sınırı, önce işçilerin fizik dayanma gü-

cüne bağlıdır. Sermayenin amacı, potansiyel bir artık-emek kaynağı olan işgücünü ortadan kaldırmak değil, sömür-mektir. Belirli bir fizik sınırın ötesinde işçinin verimi hız-la sifıra düşer.

Öte yandan, işçilerin sendikalar halinde örgütlenme-si 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren asgari çalışma süresinin tesbit edilmesini sağlamıştır. İşgününün kanuni sınırı önce 12, sonra 10 ve nihayet 20. yüzyılda da 8 saat olarak saptanmış, birçok ülkede iş haftası 40 saat olarak kabul edilmiş, burjuvazi de her seferinde felakete gidiyo-ruz diye bağırıp durmuştur⁽⁷³⁾.

O halde, sermaye, artık - değeri artırmak için ikinci bir yola başvurur. İşgününü uzatacağı yerde, işçinin ücre-tinin eşdeğerini üretmek için gerekli emek müddetini azalt-maya çalışır. 10 saatlik bir işgününde ücretin eşdeğerini yaratmak için 4 saat çalışmak gerektiğini varsayalım. Eğer bu gerekli emek müddeti 4 saatten 2 saate indirilirse, artık - emek müddeti 6 saatten 8 saate çıkar ve böylece sanki işgünü 10 saatten 12 saate çıkarılmış gibi bir sonuç elde edilir. Buna *nisbi artık-değerin artması* denir.

Nisbi artık değerin artması, esas itibariyle, yeni makinaların, daha rasyonel çalışma metodlarının kullanıl-ması ve daha ileri bir işbölümünün, daha iyi bir iş orga-nizasyonunun uygulanması sayesinde *emeğin üretkenliği-nin artmasından* ileri gelir⁽⁷⁴⁾. Sınai kapitalizm ekonomik hayatı, geçmiş üretim tarzlarının tümünden daha fazla de-ğiştirmiştir. Cari tüketim ürünlerinin fiyatlarındaki düşme aşağıdaki rakamlarda açıkça görülmektedir:

Belirli miktarda 40 No pamuk ipliği 1779'da 16 şilin iken

1784'de 10 şilin 11 peni

1799'da 7 şilin 6 peni

1812'de 2 şilin 6 peni

1830'da 1 şilin 2.5 peni

olmuştur[19].

Makineleşmenin Büyük - Britanya'ya oranla daha geç başladığı Birleşik-Devletleri'nde daha sonraki bir dev-

(73) İktisatçı Senior, «son saatin kaldırılması, kârın ortadan kalkmasıdır» diyordu.

(74) Artık değer, işgücünün yarattığı ürünle bu aynı işgücünün bakım mas-rafları arasındaki farktır. Sermaye, işçileri fabrikalara doldurmak ve buralarda daha ileri bir işbölümünü uygulamakla, iş aletlerine hic dokunmadan, onların üretkenliğini (üretimlerini) artırır ve artık-ürünü ele geçirir.

reyle ilgili aşağıdaki tablo ilginç bir durumu yansıtmaktadır:

Çeşitli objeleri üretmek için gerekli emek müddeti
(1000 dakika olarak)

	Elle		Makineyle	
100 çift erkek ayakkabısı	1859	86.2	1895	9.2
100 çift kadın ayakkabısı	1859	61.5	1895	4.8
100 düzine yaka	1855	81.0	1895	11.5
12 düzine gömlek	1853	86.3	1894	11.3
25.000 kilo sabun	1839	25.9	1897	1.3
12 masa	1860	33.8	1894	5.0
50 kapı	1857	83.1	1895	30.6
100.000 zarf.	1855	26.1	1896	1.9
100 ton kömür nakli	1859	7.2	1896	0.6 [20]

Sermaye, en gerekli ihtiyaç maddelerinin değerini düşürmekle, işçinin, işgünü boyunca ücretinin eşdeğerini ürettiği süreyi kısaltır. Ayrıca, emekçi sınıfların satınalmıyacakları kadar pahalı olan tüketim mallarının yerine daha ucuz olanları sağlanır -özellikle ekmeğin yerini patates alır-, işçilerin beslenme, giyim ve konut durumları gittikçe kötüleşir, bu da, nisbi artık-değerin artırılmasını kolaylaştırır.

Nisbi artık - değer in çoğalması *emeğin yoğunlaştırılmasından* da ileri gelebilir. Bunun, işgününün uzatılmasından farklı bir yanı yoktur. İşçi, vaktiyle 13 yada 14 saatte gösterdiği üretici çabayı 10 saatte göstermeye mecbur edilir. Bu yoğunlaşma çeşitli yollarla sağlanabilir: çalışma ritminin hızlandırılması, makinelerin daha hızlı çalıştırılması, nezaret edilecek makine sayısının artırılması (mesela, dokuma atelyelerinde nezaret edilecek tezgah sayısının artırılması gibi).

Çalışmanın (işin) bilimsel bir şekilde örgütlendiği kapitalist gelişmenin bugünkü safhasında (Taylor ve Bedaux sistemleri, parça başına ve verime göre iş, dakik iş, v.s.) emeğin yoğunlaştırılması, sermayenin elde ettiği nisbi artık - değeri son derece artırmıştır. Georges Friedman iki büyük fransız otomobil şirketinin (Berliet ve Citroen) bu amaçla kullandıkları iki metodu ilginç bir şekilde anlatır:

«Geniş, ferah salonlarına rağmen Berliet niçin bir zindana benzemektedir? Çünkü burada Taylor sistemi genel hatlarıyla uygulanmaktadır. Elinde kronometreyle dolaşan bir görevli, bir işçinin yapacağı «normal» üretimi tesbit eder, herbirinin yanında durur, bir parçanın yapımı için gerekli müddeti tam olarak hesaplar. İşçinin çok yavaş, çalıştığını yada gerektiği gibi çalışmadığını görürse, ona nasıl çalışacağını öğretir. İşçinin taban ücreti göstereceği gelişmeye göre tesbit edilir. Bu teknik gözetime, fabrikanın içinde dolaşan ve çömelip de sigara mı içiyorlar diye helaların kapılarını açıp bakan kasketli muhafızları da eklerseniz, durumun ne olduğu kendiliğinden anlaşılır.»

«Citroen'de daha ince usullere başvurulur. Ekipler birbirleriyle rekabet halindedirler... Mavi gömlekli şefler çalışma ritmini aksatmamak için işçilerin yardımına koşarlar. Sanki vakitten kazanmakla işçiye şahsi bir hizmette bulunurlar. Jestlerde ve hareketlerde görülmedik bir sürat başlar».[21]

«Kendisine ait olan» emek müddeti boyunca işçinin bir dakikasının bile boş geçmemesini isteyen sermaye, kârın, artık - değer, işçinin karşılığı ödenmemiş artık emeğinden başka bir şey olmadığını açıkça göstermiyor mu?

Artık - emeğe doymazlığın en belirgin örneğini, işçilere saat başına değil, bilfiil gerçekleştirilen her on dakikalık emeğe göre ücret ödendiği *General Motors*'da görmekteyiz[22].

Daniel Bell, sanayi kapitalizminin zaman kavramında gerçekleştirdiği köklü değişikliği harikulade bir şekilde dile getirir:

«İki türlü zaman vardır: uzaya bağlı olarak zaman ve süre olarak zaman. Birincisi dünyanın hareketini izler: bir yıl, güneşin çevresinde çizilen elipstir; bir gün, dünyanın kendi eksenini etrafında dönmesidir. Çalar saatin kendisi de yuvarlaktır ve bir saat burada bir doğrunun uzayda 360° lik hareketi olarak görünür. Fakat filozofların, romancıların -ve basit insanların- bildiği gibi, zaman değişkendir de: işte onun çeşitli (farklı) algıları özetleyen psikolojik formları: sıkıntılı ve neşeli anlar; mutlu ve mut-

suz anlar; durmadan ilerleyen zaman, hızla akıp giden zaman, unutulmayan zaman (an), kısacası, uzayın kronolojik fonksiyonu olarak değil, bir deneyin fonksiyonu olarak hissedilen zaman.»

«Faydacı rasyonalizm süre olarak zaman hakkında pek bir şey bilmez. Ona göre ve modern sanayi hayatına göre zaman ve çaba (emek) sadece «metronomik» bir ritme bağlıdır. Modern fabrika, çalışma ritimlerinin bir zaman duygusuna ve *mekanik bir şekilde zorla kabul ettirilen* bir uzay kavramına bağlı olduğu yerdir. Bundan dolayıdır ki, Aldous Huxley'in 'bugün her büyük büro, her modern fabrika, bir çarkın içine düştüğünün bilincine varan işçinin ıstırap çektiği *örnek bir hapisanedir*'[23] demesine şaşmamak gerekir.»

Travail en Miettes adlı kitabında Georges Friedmann, birçok işlemin bir dakikadan daha az bir zamanda yapıldığı bir İngiliz fabrikasından söz eder⁽⁷⁵⁾[25]. Ford'un *River Rouge* fabrikasında, zincirleme çalışmadan dolayı, işçiler önlerindeki işi iki dakikadan daha az bir zamanda gerçekleştirmek zorundadırlar[26]. Teknisyenler bu «şevkli çalışmanın(!)» etkisinden şüphe etmeye başlamışlardır[27].

G. Friedmann ve D. Bell'in anlattıkları modern bir fabrika, öte yandan iş organizasyonunun *hiyerarşik yapısını* da ortaya koymaktadır. Üreticinin kendisi, üretim araçlarının sahibi olduğu sürece «atelyede bir gözcü» meselesi söz konusu olmaz. Hammaddelerden tasarrufu sağlamak üreticinin kendi yararınadır. Ev sanayii genelleşince işverenlerin şikayetleri de artar, işçilerin, işledikleri maddeleri bozduklarından, hammaddeleri aldıklarından dem vururlar. İşçilerin müteşebbisin daimi gözetimi altında bulunduğu manüfaktürlerin kurulmasının başlıca sebeplerinden biri de budur.

Bu müteşebbis, sermayesini verimlendirmek isteyen bir sermaye sahibi iken, hem belirli bir teknik üretim sürecinin organizatörü, hem de gözetilmesi gereken *ücretli işçilerin kumandanı* haline gelir. Artık sadece sermayesine değil, makinelere ve insanlara da kumanda etmeye başlar.

(75) Zamanların incelenmesinde emek, saniye yada saniyenin 1/5'i üzerinden hesaplanır. Oysa hareketlerin incelenmesinde saniyenin 1/100, hatta 1/200'ü gözönünde tutulur [24].

Böylece, işletmedeki salt teknik işbölümünün yanı sıra *kumanda edenlerle, kumanda edilenler arasında sosyal, hiyerarşik bir işbölümü* gelişip mükemmelleşir⁽⁷⁶⁾.

■ İnsan Emegi ve Makinalaşma

Makinalaşma sanayi sermayesinin varoluş sebebi ve artık -değerin çoğalmasının temel kaynağıdır. Kapitalist yeni makinaları insan emeğinin üretkenliğini artırmak amacıyla satınalmaz. Yeni makinalar kullanması amaçlarının sadece tali bir sonucudur. Kapitalist bu makinaları, maliyet fiyatlarını düşürmek, daha ucuza satmak ve rakiplerini batırmak için kullanır. Maliyet fiyatlarını makinalar sayesinde indirmek, ancak bu makinaların fiyatları işçilerin aldıkları ücretlerden *daha aşağı* ise mümkündür. İngilizcede kullanılan *labour-saving machines* (emekten tasarruf sağlayan makinalar) deyişi, makinalaşmanın kapitalist üretim tarzı içindeki fonksiyonunu yeterince ifade etmektedir. Kapitalist bir işletmenin bir makina satın alması için, bu makinanın *hem insan emeğinden tasarruf sağlaması, hem de kâr getirmesi* gerektir, yani hem «labour - saving», hem de «profit increasing» olmalıdır. Makinanın fiyatı *ücretlerde sağlayabileceği tasarrufa* eşitse, *toplumun* tümü bakımından emek müddetinde önemli bir tasarruf sağlamasına rağmen satın alınmayacaktır. İşte kapitalist bir sanayinin işleyişi ile planlı ve sosyalize bir sanayinin işleyişi (dinamiği) arasındaki temel fark burdadır.

Sigara sanayii Birleşik Devletler'de 1860 yıllarında doğmuştur. Başlangıçta her şey elle yapılıyordu. Kalifiye bir işçi 10 saatlik bir işgününde ancak 3000 sigara sarabiliyordu. 1876 yılında 1000 sigara imali için yapılan ücret harcamaları 96,4 sentti. Bir firma, sigara yapacak bir makina icat edene 75.000 dolar vereceğini ilan etmişti. Bonsack 1881'de dakikada 200-220 sigara saran ve ücret harcamalarını 96,4'den 2 sente indiren (1000 sigara için) rasyonel bir makina yaptı. Bu makinalardan bir teki bile, 1875'de Birleşik - Devletler'de elle yapılan sigaraların tümünü imal edebilecek kapasitedeydi[30].

(76) Prof. Sargent Florence'ın kilise hiyerarşisi ile askeri hiyerarşi ve modern fabrikaların organizasyonu arasında kurduğu paralellik çok ilginçtir [28]. Vance Packard bunu daha da geliştirmiştir [29].

Ücretlerde tasarruf sağlayan bir makina, üreticileri üretim alanının dışına atar. Makinalaşma işçilerin işsiz kalmalarına yolaçar ve derhal böyle bir işsizlik başlar. Makinalaşmanın kurbanı olanlar kendilerini işsizliğe mahkum eden bu makinaları tahribe kalkışmışlardı (Büyük Britanya'da Luddites'lerin hareketi, 1816'dan 1825'e kadar Fransa'da buna benzer olaylar)⁽⁷⁷⁾. Makinalı keten sanayiinin rekabeti yüzünden 1840 ile 1843 yılları arasında Flaman'da evlerde çalışan iplikçi kadınların sayısı 221.000'den 167.000'e düştü[32]. 1824-1825 yılları arasında makinalı dokuma tezgahlarının kullanılması İngiltere'de büyük bir işsizliğe yolaçtı ve ücretlerde % 50 bir düşme görüldü[33].

Büyük sanayinin (makinaların) rekabetine dayanabilmek için el işçileri çok düşük ücretleri kabul etmek zorunda kaldılar. Büyük Britanya'da Bolton'da elle çalışan dokumacıların haftalık ücretleri:

1800'de	25	şilin iken	1820'de	9	şiline
1810'da	19,6	şilin iken	1830'da	5,6	şiline

düşmüştü[34].

Makinaların rekabeti yüzünden iş bulamıyan işçilerin işsiz kalması kapitalist üretim tarzında sürekli bir hal alır⁽⁷⁸⁾. Bunlar *yedek sanayi ordusunu* meydana getirirler. Bundan dolayı da ücretli işçiler son derece düşük ücretler karşılığında çalışmak zorunda kalırlar. Kapitalist üretim tarzı hangi memlekette yerleşmiş olursa olsun, sanayi kapitalizminin ilk safhasında zanaatkarlığın (el sanatlarının) büyük sermaye tarafından yıkılması büyük bir işsizlik problemi yaratır.

Sanayide makineleşme sadece üreticilerin bir kısmını yoksul işsizler haline getirmekle kalmaz, genellikle el emeğinin de değerini düşürür ve birçok kalifiye işçiye kalifiye

(77) Sanayi devriminden önceki yıllar boyunca resmi makamlar işçileri işsizliğe mahkum eden makinelere çağrı zaman el kayıyorlardı. Mesela, bir çorap örme makinesi önce İngiltere'de, sonra da 17. yüzyılda Fransa'da yasaklandı. 1623'de bir iğne makinesi, 1635'de de bir bıçkı makinesi İngiltere'de yasak edildi [31].

(78) Bugün bile, resmi ekonomi politik, aynı görüşü pek safça savunmaktadır. İşsizliğin tamamen ortadan kalkması, işçilerin ücretleri «aşırı derecede» yükseltmesine sebep olur ve enflasyona yol açarmış. 20.8.1955 tarihli *Economist*'e ve eski başkan Truman'ın demecinin yayınlandığı 15.12.1959 tarihli *L'Echo de la Bourse*'a bakınız. Truman bu demecinde: «İş arayanların daima bulunması ekonomik sağlık bakımından iyi bir şeydir», diyor.

olmayan yada yarı - kalifiye işçi haline getirir. Loncaların yada ev sanayiinin bulunduğu devirde her üretici, kendi tezgahına sahip olan kalifiye bir üreticiydi. Kalifiye olmayan işçilerin sayıca ve ekonomik bakımdan büyük bir önemi yoktu. Üreticilerin kendi meslek dallarında ustalaşmış olmaları, üretici her işletmenin başarısı için temel şarttı.

Fakat manüfaktür içinde gerçekleşen işbölümü, sonra da makineleşmenin genel hale gelmesi ve nihayet otomasyon alanında kaydedilen ilk ilerlemeler üreticilerin emeğini (çalışmasını) son derece basitleştiriyor ve mekanik bir hale sokuyordu[35]. Çalışmaları artık kalifiye bir emeği gerektirmediği için onların yaptıklarını herkes yapabiliyordu. Birkaç aylık bir staj devresi bu gün herkesin zincirleme işde iyi bir işçi olmasını sağlamaktadır. Birleşik Devletler'deki Ford fabrikalarında üretim atölyelerindeki personelin %75 ila 80'i iki haftadan az bir zamanda yetiştirilebilir. Western Electric tröstünün fabrikalarından birinde kalifiye işçilerin oranı %10'a düşmüştür[36].

Kalifiye olmayan üreticiler kitlesinin kısa bir zamanda yetiştirilmesi sanayi kapitalizminin doğuşu sırasında gurbetçi *işçilerin* ortaya çıkmasına yolaçmıştır (Büyük Britanya'da kanallar açan, demiryolları yapan *navvies*'ler bu gurbetçi işçilerdendi)[37]. Modern milletler arasındaki büyük insan göçleri sırasında doğmuş olan sanayi kapitalizmi de milli ve milletlerarası planda bu tür göçlere sebep olmuştur: Avrupa ülkelerinden Kuzey ve Güney Amerika'ya, Avusturalya'ya, Güney Afrika'ya kitle halinde göçler. Hintli işçilerin Hint Okyanusu kıyılarındaki ülkelere göç etmesi, Japonya ve Çin'den pasifikteki kıyı ülkelere göçler, v.s.

■ Ücret Şekilleri ve Ücretlerin Evrimi

Kapitalist üretim tarzında [kapitalist sistemde] işgücü bir meta haline gelmiştir⁽⁷⁹⁾. Diğer herhangi bir meta gibi bu işgücünün değeri de üretimi için gerekli emek miktarıyla belirlenmiştir. Demek ki, işgücünün değeri, *belirli bir*

(79) İşgücünü, marksistlerin bir meta derecesine düşürdüklerini söylemenin saçma olduğunu bilgisiz yada kötü niyetli muarızlara hatırlatmak gerekir mi? Onlar bu durumu kapitalizmin yarattığını her gün biraz daha görüyorlar. «Emek borsası» deyimi bunu yeterince ispatlamaktadır.

sosyal çerçeve içinde bu gücün tekrar kazanılması için yapılan masraflardır (beslenme, giyim, konut, vs.). İşçi kendisinin ve ailesinin geçimini ancak işgücünü satarak sağlayabileceği için ücretler (yedek sanayi ordusunun mevcudiyeti de göz önünde tutulursa) *asgari bir geçim seviyesi etrafında* dalgalanır. İşçiyi proleter halde tutan da bu seviyedir:

«İşçilerin, durumlarını düzeltéibilmelerini sağlayacak ekonomik bir imkana sahip olmamaları gerektir. Sınai organizasyon o şekildedir ki, işçilerin bağımsızlıklarına kavuşabilmeleri ancak para sayesinde mümkündür. Bunu nasıl elde edeceklerdir? Yün tüccarının küçük imalatçılara ödediği ücretler, gerçekte, onların sadece hayatta kalabilmelerini ve kendilerine para ödeyen adamın işletmesinde çalışmaya devam edebilmelerini sağlayacak kadardır. Bu bakımdan, eski efendilerinin hakimiyetinden zamanla kurtulmalarına, onlarla eşit bir duruma gelip rekabet etmelerine imkan yoktur»[38].

Tüccar-ustalar hesabına çalışan Orta Çağ zanaatkarlarının aldıkları ücretle ilgili bu analiz bütün medeniyetlerde görülen ücrete uygulanır. Bu ücret çağlar boyunca olağanüstü bir istikrar göstermiştir. M.Ö. 2 bin yılı başlarında Mezopotamya'daki Eşnuna'da tarım işçilerinin aldıkları ücretleri inceleyen Jacques Lacour - Gayet şu sonuca varmaktadır:

«Bu ücretleri buğdaya göre hesaplırsak, bugünkü ücretlerle karşılaştırmamız mümkün olur. Günümüzde bir orakçının eline geçen ücretle satın alınabilecek buğday miktarı, o devirdeki ücret karşılığında alınacak buğday miktarına hemen hemen eşittir»[39].

Fr. Heichelheim'e göre, Büyük İskender zamanında Delos'da bir işçinin asgari geçim ihtiyaçlarını karşılayan maddeler iki kısımdan meydana gelir: *sitos* (temel besin maddesi, ekmek) ve *opsodion* (hafif yemekler), elbiseler, öteberi. Bolluk yıllarında ücret bu asgari seviyeyi biraz aşar, işler iyi gitmiyorsa *opsodion*'u bile sağlamak pratikte mümkün olmaz[40].

Farklı töreler, gelenekler ve herşeyden önce de *işgücünün alıcıları ile satıcıları arasındaki kuvvet ilişkileri*

gözönünde tutulursa, eski Yunanistan'daki bu karakteristik durumun, ülkeden ülkeye ve devirden devire değişen ücret dalgalanması unsurlarını bilmek ve ihtiva ettiği anlaşılır. Bazı zamanlarda *opsodion* ve diğer ihtiyaç maddeleri bir hayli bol ve çeşitli olabilir. Bununla beraber, iki unsur, yani tarihi ve maddi unsur («mutlak asgari») ücretin tamamlayıcı kısımlarıdır.

Kapitalist üretim tarzında gerçek ücretlerin evrimi, belirli ve karmaşık bazı kanunlara tekabül eder. Görüşleri Ricardo ve Lassalle'ın ücret teorisinin («tunç kanunu») temelini teşkil eden Malthus'un söylediğinin aksine, işgücünün arz ve talebindeki («emek pazarındaki») dalgalanmaların tabi olduğu bir *nüfus kanunu* yoktur. Tam tersine, son tahlilde, bu dalgalanmaları *sermaye birikiminin* kanunları belirler.

Durgun bir sanayii bir canlılık safhasından sonra «boom»a ve buhrana sürükleyen kapitalist üretim devresi (cycle) boyunca meydana gelen *kısa süreli dalgalanmalar*da bu fenomen en açık şekliyle görünür⁽⁸⁰⁾. Bu devrenin başlangıcında bir önceki buhrandan dolayı emek piyasasını dolduran işsizler kitlesi, ekonomik canlılığın belirlediği işgücü talebinden fazladır. Demek ki ücretler, nisbeten aşağı bir seviyede kalacaktır. (Zaten bu, kâr marjının artmasını sağlayan satış fiyatındaki ilk yükselme ile müstakar ücretler arasında bir çelişki olduğunu gösterir. Ekonomik canlılığa yol açan şey kâr oramının artmasıdır). Buna karşılık, tam istihdam fiilen gerçekleştirilmişse, «boom» sırasında istihdam talepleri arza oranla çok daha az olur ve işçiler ücretlerin artırılması için baskıda bulunabilirler. Bu artış sonunda kâr oranının düşmesi, buhranın patlak vermesine yolaçan sebeplerden biridir:

Aynı kanunlar, *uzun süreli dalgalanmalar* için de geçerlidir. Sermaye birikimi, kendisinin sebep olduğu istihdam talebi artışından çok daha yavaş bir ritme meydana gelince, gerçek ücretler ya değişmeden kalacak, yada düşme eğilimi bile göstereceklerdir. Bu şartlar içinde, sermaye birikiminin (el sanatlarında, tarımda, ev sanayiinde, rekabete kurban giden işletmelerde) sebep olduğu işsizlik, kendi yarattığı iş hacminden çok daha büyüktür. Bundan dolayı, yedek sanayi ordusu uzun vadede artmak eğilimi gös-

(80) Bu meselenin incelendiği XI. bölüme bakınız.

terecek ve işçilerin bu sırada ücret artışı sağlamalarını önlediğinden, «boom» devresinde bile tam istihdam gerçekleşmiyecektir (Avrupa'da 1850-1870 yıllarına doğru ağır basan bu şartlar, günümüzde bile sömürge yada yarı-sömürge ülkelerin çoğunda hüküm sürmektedir)⁽⁸¹⁾. Bu durumda, sınai yayılmanın üretkenlikteki artışa oranla daha yavaş bir ritmle gerçekleştiğini de söyleyebiliriz.

Buna karşılık, sermaye birikimi, istihdam talebinde sebep olduğu artışa oranla daha hızlı bir ritmle gerçekleşince - yedek sanayi ordusundaki artış durunca, hatta dış göçler sebebiyle ve iç göçlerin engellemesinden dolayı bu yedek ordu eriyince- gerçek ücretler uzun bir süre yükselme eğilimi göstereceklerdir. Sınai yayılma, üretkenlikteki artıştan daha hızlı bir ritmle gerçekleşince de aynı durum meydana gelir.

Aslında, sermaye içinde önemli (gerekli) olan şey, ücretin *mutlak seviyesi* değildir. Gerçekte, sermaye, kendi işletmelerinde ücretlerin ne kadar mümkünse o kadar düşük olmasını ister -ama kendi rakiplerinin işletmelerindeki ücretler kadar yüksek olmasını da ister-. Onun için önemli olan şey, artık - emeği, karşılığı ödenmemiş emeği, yani artık - değeri daha çok artırmak imkanındır. Emeğin üretkenliğinde, nisbi artık - değer in çoğalmasını sağlayan artış, yedek sanayi ordusu sınırlı olduğu takdirde, gerçek ücretlerin yavaş yavaş yükselmesini mümkün kılar. Ama bunun gerçekleşmesi için, bu artan ücretlerin eşdeğerinin gittikçe azalan bir süre içinde üretilmesi, yani ücretlerin, üretkenliğe oranla daha yavaş artması şarttır.

Gerçekte, tarih açısından bakıldığında, emeğin üretkenliğinin bir devreden beri arttığı ülkelerde gerçek ücretler, bu üretkenliğin uzun zamandan beri değişmeden kaldığı yada sadece pek yavaş arttığı ülkelere oranlara genellikle daha yüksektir.

Bununla beraber, gerçek ücretlerdeki artış *mutlaka* (otomatikman) emeğin üretkenliğindeki bir artıştan ileri gelmez. Emeğin üretkenliğinin artması, kapitalist sistemde sadece gerçek ücretlerin artması *imkanını* yaratır. Bu potansiyel artışın gerçek hale gelebilmesi birbirine bağlı iki şartı: emek piyasasında kuvvetler ilişkisinin elverişli bir

(81) XI. bölümdeki misallere de bakınız.

şekilde gelişmesini (yani yedek sanayi ordusunu sınırlandıran eğilimlerin, bu ordunun sayıca artmasını sağlayan eğilimlerden ağır basmasını); ve işçilerin, aralarındaki karşılıklı rekabeti önleyecek ve «piyasadaki bu uygun şartları» değerlendirebilecek fiili bir örgüt içinde - her şeyden önce sendikal bir örgüt içinde - birleşmelerini gerektirir.

İstatistikler ve tarihi incelemeler gerçek ücretler seviyesinin doğrudan doğruya emeğin üretkenliğinin nisbi seviyesine (belirttiğimiz iki faktörü hesaba katmadan) bağlı olduğunu ileri süren teorinin gerçeğe uygun olmadığını göstermiştir. İşte, FIOM tarafından[41] yapılan bir incelemeye göre, 1957'de bazı çelik fabrikalarındaki üretkenlik (istihdam edilen işçi başına yıllık çelik üretimi) ve ortalama ücret (isviçre frankı olarak):

	<u>İşçi başına yıllık üretim</u>	<u>Her işçinin sağladığı yıllık kâr</u>	<u>İşçi başına ödenen yıllık ücret</u>
Us Steel Corp	110 T.	6.800 İ.fr.	30.000 İ.fr.
Inland Steel Corp	170 T.	6.800	29.800
Youngstown Sheelt	150 T.	6.100	27.700
8 Amerikan şirketinin ortalaması	138 T.	6.400	29.500
United Steel Ltd	96 T.	3.800	10.500
Colvilles Ltd	115 T.	3.500	8.700
8 İngiliz şirketinin ortalaması	100 T.	3.400	+ 9.500
Yawata Iron and St	70 T.	2.200	6.000
Nakayama	170 T.	7.000	7.000
Fuji Iron and St	82 T.	3.000	6.500
6 Japon şirketinin ortalaması	76 T.	3.100	6.000

Aradaki farklar hemen göze çarpmaktadır. Britanya çelik fabrikalarının üretimi japon çelik fabrikalarınınmkinden % 33 yüksektir; ama sağlanan kâr sadece % 10 fazladır. Buna karşılık, ücret farkı %50'yi aşmaktadır. Amerikan çelik fabrikalarının üretimi, britanya çelik fabrikala-

rınınkinden %38, kârı ise %80 yüksektir. Ama amerikalıların ödedikleri ücret ingilizlerin ödediklerinin 3 katıdır. Amerikan ve Japon çelik fabrikaları arasındaki üretim farkı 2, ücret farkı ise 5 kattır. Sadece bir tek japon çelik fabrikasının üretimi amerikan çelik fabrikasının üretimine eşittir, işçilere ödediği ücret ise amerikalıların ödediklerinin *dörtte biridir*.

Son sıralarda yayınlanan bir kitabında M. Madinier, Fransa'da taşra şehirleriyle Paris arasındaki ücret farkının %20 oluşunun esas itibariyle bu iki bölgedeki sendikalararası güç farkından ileri geldiğini inandırıcı bir şekilde ortaya koymuştur.

Bununla beraber, sendikal gücü, ücretlerin belirlenmesinde *bağımsız* bir değişken olarak kabul etmek yanlıştır. Çünkü -dışardan çirak ve usta almayan son derece kalifiye loncaların dışında- işçiler arasındaki rekabeti önlemek ancak yedek sanayi ordusu sürekli bir şekilde artmadığı takdirde mümkündür. Böyle bir şey mümkün bile olsa, ücret artışının karşısına teknik yada «salt ekonomik» bir engelle hiçbir ilgisi olmayan «kurumsal» bir engel çıkar. Toplam ücret hacmi net milli üründen daha az olduğu sürece, teorik bakımdan, ücretlerde bir artış olması mümkündür. Bundan dolayı, bu ücret artışı, tüketim malları sektörü ile üretim malları sektörü arasında gelirlerin *yeniden dağılımını ve kaynakların yeniden tahsisini* gerektirir. Birtakım sürtüşmelere yolaçabilecek olan, ama hakiki bir buhran yada hakiki bir enflasyon yaratmayan iki süreçtir bu ve gerçekleşmesi pekala mümkündür. Bunlar sadece kurumsal bir değişikliği, yani sermayenin güçsüzleşmesini, özellikle de kâr oranında aşırı bir düşme olunca sermayenin yatırımları durdurma gücünü yitirmesini gerektirir. Fakat kapitalist rejimde ücret artışı, fizik (maddi) yada ekonomik sınıra varmadan çok önce bir engelle karşılaşır. Tam istihdamdan dolayı ücretler üretkenlikten çok daha hızlı artınca kâr oranı ve hatta artık değer oranı düşer. Bu düşme tehlikesi kâr üzerine kurulmuş bir ekonominin readaptasyon mekanizmalarını harekete geçirir: bir yandan fiyatlarda denkleştirici bir yükselme başlar, yatırımlar azalır, istihdam kısıtlanır; öte yandan, alabildiğine bir rasyonelleşmeye gidilir ve işçilerin yerine ma-

kınalar kullanılır. Her iki durumda da işsizlik yeniden başlar. Bu «engele» erişildiği andan itibaren kapitalist rejimde gerçek ücretlerin artması imkansızlaşır. Bunun içindir ki, kapitalizmin en gönüllü savunucuları, bu rejimin ancak «aşırı istihdam», yani tam istihdam şartları içinde varolabileceğini ileri sürerler.

Gerçek ücretlerde yukarda anlatılan şartlarda meydana gelen artışı emek - değer teorisi çerçevesi içinde nasıl açıklamalı?

İşgücünün değeri sadece geçim araçlarının fiyatını (işçinin kendisi ve ailesi için gerekli, yani işgücünün tekrar üretimi için gerekli geçim araçlarının fiyatını) değil, moral ve tarihi bir unsuru da, yani memleketteki geleneklere göre asgari ücrete dahil olan emtianın (daha sonra da bazı şahsi hizmetlerin) fiyatını da ihtiva eder⁽⁸²⁾. Bu ihtiyaçlar geçmiş ve şimdiki medeniyetin izafi seviyesine, yani, son tahlilde emeğin kısa yada uzun süreli üretkenliğinin ortalama seviyesine bağlıdır. Yedek sanayi ordusunun baskısı bu ihtiyaçların «asgari ücretin» hesaplanmasında gözönünde tutulmasını engellediği sürece, *ücret, yani işgücünün fiyatı, gerçekte kendi değerinin altına düşer*. Gerçek ücretin artması sonucunda işgücünün fiyatı, ortalama medeniyet seviyesindeki yükselmeye birlikte artmak eğilimi gösteren bu değere erişmeye çalışır.

Demek ki, *emeğin verimliliğindeki artışın ücretler üzerinde çelişik bir etkisi olduğunu* görüyoruz. Bu artış geçim araçlarının değerini azalttığı ölçüde mutlak ücreti değilse bile, en azından nisbi ücreti (işgünü boyunca işçinin, ücretinin eşdeğerini, yani kendi geçimi için gerekli emtianın değerini elde ettiği kısım) ve işgücünün değerini azaltma eğilimi gösterir, lüks maddelerin değerini ve fiyatını azalttığı ölçüde seri halde üretimi (çoğu zaman kaliteyi düşürerek) geliştirir, asgari ücrete (asgari geçim maddelerine) yeni bazı emtiayı dahil⁽⁸³⁾ eder. Buna karşılık da işgücünün değerinde artma eğilimi başlar.

(82) Ücretlerin oluşumunda «gelenek» faktörünün etkisini Polanyi [42] ve Joan Robinson önemle belirtmişlerdir [43].

(83) «Society for the Diffusion of Useful Knowledge» tarafından 1831'de yayınlanan *The Results of Machinery*'de şöyle denilmektedir: «iki yüz yıl önce binde bir kişinin bile çorabı yoktu. Bir yüzyıl sonra 500' de bir kişi çorap giymeğe başladı. Fakat bugün çorap giymeyen insan kalmadı» [44].

Sermaye birikimi de istihdam hacmi ve ücretlerin eğilimi üzerinde çelişik bir etki yaratır. Makine insanın yerini aldığı ölçüde yedek sanayi ordusu artar. Fakat artık - değer çoğalıp sermayenin hareket alanı genişledikçe, yeni işletmelerin kurulduğu, sanayi ordusunun sayıca azaldığı ve sermayenin sömürülecek yeni işgücü peşinde koştuğu görülür⁽⁸⁴⁾.

Kapitalizmin başlangıcından beri ücretlerin evriminde görülen büyük eğilimler bütün bu faktörler gözönünde tutulduğu takdirde açıklanabilir. Batı Avrupa'da ise iki büyük devri birbirinden ayırdetmek gerekir: 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar süren ve ücretlerin gitgide sadece *sitos*'dan ibaret olmaya başladığı devir; 19. yüzyılın ortasından günümüze kadar devam eden ve ücretlerin önce yükselip sonra alçaldığı (yada değişmeden kaldığı) ve yeniden yükseldiği devre. *Opsidion* ve diğer maddeler miktarca artarak büyük bir farklılık gösterir, fakat bazen de bunların kalitesi bozulur. Bu durum *sitos* için de geçerlidir.

Sanayi sermayesinin ilkel birikim devresi, aşırı bir işgücü arzı, yedek sanayi ordusunun durmadan artışı ve buna bağlı olarak da, işçi sınıfının etkili bir örgütten yoksun oluşu yüzünden ücretlerin düşmeye başladığı bir devredir. sermaye mutlak artık-değer üretimini, ücretleri azaltarak çoğaltır. Mesela İngiltere'de işçiler yıllık ekmek ihtiyaçlarını karşılamak için 1495'de 10 hafta, 1533'de 14, 1564'de 20, 1593'de 40, 1653'de 43, 1684'de 48, 1726'da 52 hafta çalışmak zorunda kalmışlardır. Fiyatlardaki devrim «aylaklığı, işsizliği» ortadan (!) kaldırmıştı[45]. E.H. Phelps Brawn ve Shelia V. Hopkins, J.E., Th. Rogers'in klasik verilerini tamamen doğrulamışlardır. Bu iki araştırmacının belirttiğine göre, İngiltere'de duvarcılarının gerçek ücretler göstergesi 1475-1480'de 110-115 iken, 1528'de 56'ya, 1600'de 45'e 1610-1620'de 38'e, 1700'de 55'e, 1740-1750'de 65-70'e, 1765-1770'de 53'e, 1772'de 47'ye,

(84) Sınai bakımından son derece gelişmiş bir ülkede tam istihdam gerçekleşince, birdenbire artan bir işgücü talebi ancak binlerce hizmetçinin, küçük çocukların ve yaşlıların proleterleştirilmeleriyle karşılanabilir. İkinci dünya savaşı boyunca Birleşik-Devletler'de, Almanya'da, Büyük-Britanya'da meydana gelen durum budur. Bu engel ortadan kalkınca yabancı işgücü ithal etmek gerekir.

1800'de 38'e düşmüş, 100 göstergesi ise ancak 1880'ce doğru yeniden aşılmıştır[46].

Durum Fransa'da da başka türlü değildi. Avenel Vi-kontu'nun yaptığı hesaplara göre 1376'dan 1525'e kadar bir doğramacı 1 hektolitre buğdayın eşdeğeri [olan ücreti] kazanabilmek için ortalama beş gün çalışmak zorundaydı. Onun günlük ücreti 3 kg. et değerindeydi. Aynı işçinin 1650'de 1 hektolitre buğday alabilmesi için 16 gün çalışması gerekiyordu ve eline geçen ücretle ancak 1,8 Kg. et satınalabilirdi[47].

Buna karşılık, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gerçek ücretler yükselmeye başlıyor ve Büyük Britanya'da, Fransa'da 1854-1914 yılları arasında iki kat artıyor[48]. Kapitalistler İngilterede *corn laws*'un (hububat kanunlarının) kaldırıldığı, denizaşırı ülkelerin ihracatının arttığı bütün bir devre boyunca tarımsal ürünlerin fiyatlarında büyük bir düşme sağladılar. Kapitalist üretim tarzı, milletlerarası geniş pazarları ele geçirerek dikkate değer bir yayılma gösterdi. Ve batı Avrupa ülkelerindeki yedek sanayi ordusunu, Hindistan'a, Çin'e, Latin Amerika'ya, Afrika'ya ve Yakın Doğu'ya «yeniden ihraç etmek» için, bir bakıma adeta emdi. Avrupa'dan denizaşırı ülkelere kitle halindeki göçler, Avrupa emek piyasasındaki işgücü arzını da azalttı. Birbirine sıkı sıkıya bağlı ve dünya piyasasındaki belli bir yapının karakteristiği olan bütün bu faktörler sendika hareketinin güçlenmesi ve batı Avrupa'da gerçek ücretlerin artması yolunda elverişli şartlar yarattı.

Emek piyasasında kadın ve çocuk işçilerin rekabeti ortalama ücretlerin düşürülmesi için başvurulan başlıca yollardan biriydi⁽⁸⁵⁾. Bu amaca varmak için Orta Çağ'ın başından beri uygulanan bir sistem de *truck system*'di: üç-

(85) 1816 yılına kadar Londra'daki kiliselerin çoğu yüzlerce yoksul ve perişan çocuğu Londra'nın 300-350 km. uzağında bulunan Lancashire ve Yorkshire'deki dokuma fabrikalarına «satıyorlardı». Bu çocuklar buralara vagonlarla gönderiliyordu. İnsansever Sir Samuel Romilly, bunların sanki batı Hindistan'a gönderilmişler gibi, aileleri için bir daha geri dönmek üzere kaybolduklarını belirtmektedir. Aynı yazar 1811'de Worthey'in Avam Kamarası'nda söylediği ikiyüzlü ve iğrenç nutuktan aşağıdaki pasajı aktarmıştır : «Aynı görüşü savunan Worthey, şu hususu belirtir: Toplumun üst tabakalarına mensup çocuklarda aile sevgisi yaratmak bütün erdemlerin kaynağı olduğu halde alt tabakalarda hiç de böyle değildir ve çocukları yoksul ailelerin elinden almak onların yararınadır. Üstelik dokuma fabrikalarına böylesine bir işçi akımını durdurmak kamunun zararınadır, çünkü bu akım durursa emeğin (işgücünün) fiyatının zararlı olarak artması gerekecektir. [49].

retler aynı olarak, yani fiyatlarını patronun dilediği gibi tesbit ettiği yada kalitesini bozduğu ürünler halinde ödeniyordu. Patronların bütün baskısına rağmen işçilerin muhalefeti bu aşırı sömürme şeklini ortadan kaldırdı[50]. Bununla beraber, bu sistem, sanayi kumpanyalarında bulunan mağazalarda özel bir şekilde devam etmiştir. İşçiler gerekli ihtiyaç maddelerini bu mağazalardan satılmak zorunda kalırlar. Bu da, borçlanan işçilerin aynı patron hesabına ölünceye kadar çalışmalarına yolaçmaktadır (Bugün bile. Birleşik Devletler'in güneyinde, mesela terebentin sanayiinde, bu ücret şekli uygulanmaktadır.)

Aynı ücret hesaba katılmazsa, ücretin en çok rastlanan şekli: *saat başına ücret, parça başına ücret* (verime göre ücret)dir. Saat başına ücret, işçi sınıfının çıkarları bakımından en az zararlı olan ücrettir. Buna karşılık, parça başına ücret, verimde sürekli bir artışı, üretim ritimlerinde bir hızlanmayı, emeğin sürekli bir şekilde yoğunlaşmasını sağladığından, patronlar için, nisbi artık - değerin çoğaltılmasını gerçekleştiren ideal bir araçtır.

Parça başına ücretin örtülü bir şekli de 1870'e doğru amerikan metalürji sanayiinde uygulanan *primli ücret*'dir. Halen farklı hesaplama metodları uygulanmaktadır: Rowan, Halsey, Bedeaux, Emerson sistemleri gibi, Bütün bu metodların ortak özelliği, işçinin sağladığı verimin, aldığı ücretten çok daha hızla artmasını gerçekleştirmeleridir. İşçinin eline yarattığı değer kütesinin sadece *pek az* bir kısmı geçer, buna karşılık nisbi artık - değer sürekli olarak artar. Rowan sisteminde:

Verim	%	50 artarsa	ücret	%	33 artar
Verim	%	100 artarsa	ücret	%	50 artar
Verim	%	200 artarsa	ücret	%	66 artar

Bedeaux sistemin sayesinde Birleşik Devletler'de üretim %50 artmakta, buna karşılık ücretler %20 yükselmektedir[51].

Dr. A. Perren gibi, primli ücretin gönüllü savunucuları bu farklı sistemler sayesinde patronların büyük avantajlar sağladıklarını kabul etmektedirler[52]. *Kâra katılma* sistemlerinde de aynı sonuç elde edilir. Bu sistemlerde

işçiler sadece kendi verimlerini değil, bütün işletmenin verimini de artırmak zorunda kalırlar.

■ *Mutlak Yoksullaşma Teorisi Üzerine Tamamlayıcı Notlar*

Marx'ın eserlerinde «proletaryanın mutlak yoksullaşması teorisi»ne rastlanmaz. Bu teori siyasi muarızları tarafından, her şeyden önce de, Alman Sosyal Demokrat Partisi'ndeki «revizyonist» kanat tarafından Marx'a atfedilmiştir. Marksizme bağlı olduğunu söyleyen bütün bir ekolün bu «yoksullaşma teorisine» sarılmayı gerekli bulması ve marksist teoriye gölge düşürerek bunu inatla ve kötü niyetle savunması en azından aykırı (garip) bir tutumdur⁽⁸⁶⁾.

İşçilerin gerçek ücretlerinin gitgide düşmek eğilimi gösterdiklerini ileri süren görüşe Marx'ın eserlerinde rastlanmaz. Bu görüş Malthus tarafından formüle edilmiş, özellikle de, ücretlerin «bir tunç kanununa» tabi olduğunu söyleyen Lassalle tarafından ele alınmıştır. Marx bütün hayatı boyunca bu «tunç kanununu» şiddetle yermiştir. O-

(86) İki misalle yetinelim : Sovyetler Birliği'nde 1954'de yayınlanan *Manuel d'Economie politique* de (Ekonomi Politik El-kitabında) şöyle denilmektedir. «Mutlak yoksullaşma kendini gerçek ücretlerin düşmesiyle gösterir... 20. yüzyılda İngiltere'de, Birleşik Devletler'de, Fransa'da, İtalya'da ve diğer kapitalist ülkelerde işçilerin gerçek ücretleri 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ücretlere oranla çok daha düşük bir seviyede idi» [53]. «1938'de Birleşik Devletler'de gerçek ücretler, 1900'deki seviyeye oranla, % 74'e düşmüştü. Fransa'da, İtalya'da ve Japonya'da 19. ve 20. yüzyıl boyunca gerçek ücretler Birleşik Devletler'dekinden çok daha büyük bir oranda azalmıştı» [54]. «Fransa ve İtalya'da gerçek ücretler 1952'de savaş öncesindeki ücretlerin yarısı kadar bile değildi». «1949'da Birleşik Devletler'de bütün Amerikan ailelerinin % 72,2'sinin geliri resmi asgari ücretten de aşağı idi (!)» [56]. Akademi üyesi A. Leontiev 1955 Temmuzunda *Trud* adlı sovyet gazetesinde yayınlanan yazılarında özellikle şunları söylemektedir : «Mutlak yoksullaşma, her şeyden önce, büyük işçi kitesinin gerçek ücretlerindeki azalmada kendini gösterir. Bir amerikan işçisinin ortalama gerçek ücreti 1947-1951 devresinde, 1938-1940 devresine oranla, % 15 daha azdı. 1951'de amerikan işçisinin gerçek ücreti, 1946'ya oranla % 23 ve savaş öncesine oranla da % 21 azalmıştı. Amerikan işçileri ellerine geçen ücretle temel ihtiyaçlarının ancak % 59'unu karşılayabiliyorlardı (!)» [57]. Bu yazıları birbirine bağlarsak ortaya pek hoş (gülünç) bir durum çıkar : 1951'deki ücret, 1900'dekinin sadece % 74'ü olan 1938 yılındaki ücretlere oranla % 21 azalmıştır. Bundan dolayı da, 1900'den 1951'e kadar Amerika'da gerçek ücretlerin 100'den 58,5'e düşmüş olması gerekir. Oysa bu ücretler 1900'de 19. yüzyılın ortalarındaki seviyenin çok daha aşağısındaydı. Demek ki bu «İstatistiklere» göre, 1850-1900 yılları arasında Amerika'da gerçek ücretlerin yarıdan fazla azalmış olduğunu kabul etmek gerekecektir. Acaba böyle saçmalıklara gerçekten inanacak bir tek iktisatçı var mıdır?

nun bu alanda giriştiği mücadele John Strachey'in iddia ettiği gibi, sadece bir «yanlış anlama» ile açıklanamaz[58]. Yukarda da belirttiğimiz gibi, gerçekte Marx, ücretlerin karmaşık kanunlara tabi olduğunu ve kapitalist rejimin, nisbi ücret seviyesine bağlı kalınmaksızın, yerilmesi gerektiği üzerinde durmuştur⁽⁸⁷⁾.

Marx'ın eserlerinde, işçilerin, emekçilerin mutlak yoksullaşmasından değil, proletaryanın kapitalist rejim tarafından üretim süreci dışına atılan ve işsizlerden, yaşlılardan, sakatlardan, kötürümlerden, hastalardan meydana gelen tabakasından, yani Marx'ın deyimi ile *die Lazarusschicht des Proletariats*'dan, «ücretli emeğin damgasını taşıyan» bu en yoksul tabakadan söz edilir. Bu analiz (bu görüş) bugünkü «sosyal» kapitalist rejimde bile değerinden hiçbir şey yitirmemiştir.

Birleşik Devletler'de, gerçek ücretlerdeki büyük artışa rağmen, yoksulluk ortadan kalkmamıştır henüz[61]. Merhametsiz bir toplumun insanlıktan çıkardığı, yabancılaştırdığı bu kurbanların, dünyanın en zengin kapitalizmini kıyasıya suçladıklarını görmek için New York, Chicago, Detroit, Sanfrancisco, New Orleans'da ve diğer güney şehirlerindeki sefalet yuvası kenar mahalleleri görmek yeter⁽⁸⁸⁾. «Proletaryanın alt kesiminin» bu sürekli mutlak yoksullaşmasından söz ederken aslında, konjonktürel işsizliğin kurbanı olan işçilerin *periodik* mutlak yoksullaşmasını ve bulıranlar sırasında ücretlerin düştüğünü de gözönünde tutmak gerektir.

«Mutlak yoksullaşmayı» çok daha ince bir şekilde savunan bir eköl, bu terimin gerçek ücretler arttığı zaman da kullanılabileceğini ispatlamaya çalışır. Tartışma, böylece, semantik'in dehlizlerinde kaybolur gider. Arzuman-yan «mutlak yoksulluğun», emeğin yoğunlaşması, iş kazalarının artması, işgücü değerinin yükselmesi (!) neticesin-

(87) Roman Rosdolsky [59] Marx'ın ekonomik eserlerinde ücret teorisine dair bütün pasajları taramış ve üretkenlikte büyük bir artış olduğu takdirde gerçek ücretlerde bir yükselmenin meydana gelip gelmeyeceği hususunda tereddüde (karışıklığa) yol açan sadece bir tek pasaja raslamıştır. Steindl'in *Maturity and Stagnation in American Capitalism* adlı önemli eserine bakınız [60].

(88) Allison Davis bu sınıfa mensup insanların sefaletin ve açlığın kıyısında yaşamaya son derece alışıklarını ve üstün bilgiler edinmek diye bir tutkuları olmadığını tespit etmiştir. Ona göre «ilerleme tutkusu ve arzusu asgari bir maddi güvenliği gerektiren bir lükstür. Ancak gelecek ayın yiyecek ve konut parası sağlanınca ileri için bir eğitimvada mesleki bir yetiştirme düşünülebilir» [62].

de meydana geldiğini ve (artan) gerçek ücretlerin gitgide bu değerin altına düştüğünü ileri sürmektedir[63]. «Mutlak yoksullaşma»nın işgücünün değerinin *artması* ve gerçek ücretlerin *yükselməsi* neticesinde meydana geldiğini söylemek diyalektik mantığı olduğu kadar, forınel mantığı da zorlamaktır. Besbelliki bütün bu formüller *nisbi* bir yoksullaşmayı gerektirir, yani mutlak veriler bakımından bir yoksullaşmayı *değil* (mutlak veriler bakımından hayat seviyesinde bir düzelme vardır), sosyal servetin tümüne, artık-değere, proletaryanın sarfettiği üretici çabaya *nisbeten* (oranla) bir yoksullaşmayı gerektirir.

Gerçekte kapitalist üretim tarzı için en tipik olan şey *nisbi yoksullaşma* fenomenidir. Artık - değer oranının artması, hem sermaye birikimini sağlayan bir araç, hem de ortalama kâr oranının eğilimli düşüşünü önlemede sermayenin elinde başlıca silahtır. Kapitalist ekonominin sömürge mahiyeti artık - değer oranındaki bu artışta kendini gösterir.

Ampirik veriler, emeğin yarattığı net ürün içinde *ücretlerin* nisbi payındaki bu azalma eğilimini genellikle doğrulamaktadır. Marx'ın ekonomik sistemini sert bir şekilde ve haksız yere eleştiren John Strachey'e göre:

«Ücretlerin milli gelir içindeki payı Marx'ın devrinde % 50 iken 20. yüzyılın ilk yıllarında % 40'a düşmüş, 1939 yılına kadar bu seviyeyi muhafaza etmiş ve ikinci dünya savaşının sonlarına doğru % 50'ye yükselmiştir (silahlı kuvvetlere ödenen aylıklar dahil)»[64].

Aslında hiç de üretici olmayan silahlı kuvvetlerin ücretleri hesaba katılmazsa, 1949 yılı için % 47 oranı elde edilir ve 1951'den sonra da birçok bakımdan bir düşme görülür[65]. Oysa, bu hafif düşme eğilimi (yada başka bir deyişle, emeğin milli gelir içindeki payının bu hayret verici kararlılığı) rejimin normal işleyişinden değil, ücretli işçilerin kendilerine düşen payı artırmak için yaptıkları siddetli mücadeleden ileri gelir. O halde, kapitalizmin, nisbi bir yoksullaşma eğilimi gösterdiği, kapitalist sistemin sanayideki net ürün içinde emeğin payını azaltma eğilimi gösterdiği inkar edilebilir mi? Strachey «hayır» diyor[66].

Birleşik Devletler'de bu eğilim apaçık görülmektedir.

işte manüfaktür sanayiindeki net ürün içinde ücretlerin payı:

1880	% 48,1
1890	% 45,0
1899	% 40,7
1909	% 39,3
1919	% 40,5
1929	% 35,5
1939	% 36,7
1949	% 38,5
1952	% 35,0[67].

Saat başına brüt gerçek ürün ile saat başına brüt gerçek ücretlerin evrimi (on yıllık ortalamalar halinde) aşağıdaki tabloda açıkça görülmektedir:

	Saat başına gerçek ürün (indeks sayı)	Saat başına gerçek ücret (indeks sayı)
1891—1900	100	100
1901—1910	122,8	102
1911—1920	146,0	109,1
1921—1930	196,4	137,2
1931—1940	233,5	158
1941—1950	281,3	209 [68]

İşsizlerin ve kapitalist üretim sürecinin diğer kurbanlarının periyodik mutlak yoksullaşması; proletaryanın az çok genel nisbi yoksullaşması (yani ücretlerdeki artışın uzun vadede sosyal servetteki ve emeğin ortalama verimli-liğindeki artışa oranla daha az olması): işte kapitalist rejimde işçi sınıfının gelişme kanunları bunlardır.

■ İşgücünün Çift Fonksiyonu

Küçük meta üretimi devrinde temel iş aletleri, dokuma tezgahları, dökümhane (demirhane) tesisleri, v.s., soydan soya geçer. Bunlar, köylünün toprağı gibi, cari üretim üzerinden «amorti edilecek üretim araçlarını» değil, sadece kazanç sağlayan aletleri temsil ederler. Yüklü dokuma tüccarı küçük imalatçıya hammaddeleri satar ve onun işlenmiş ürününü satın alır. Bu iki fiyat arasındaki fark gerçekte sadece zanaatkarın ücretini temsil eder. Mü-

teşebbüs kendi hesabına dokuttuğu zaman üretim masrafları, esas itibariyle, hammaddeler için ödedikleriyle ücret olarak ödediklerinden ibarettir. İşgücü kapitalist tarafından satın alınan işçinin fonksiyonu, özellikle, hammaddelerin değerine yeni yaratılmış bir değer ilave etmektir. Bu yeni yaratılan değer bir kısmı (ücretlerin bedeli) müteşebbüslerin üretim maliyetini artırır, bir kısmı da (bunun karşılığında işçiler hiçbir şey almazlar) artık - emeği, yani kapitalistin ele geçirdiği artık - değeri temsil eder⁽⁸⁹⁾.

Ama sanayi sermayesi, kapitalist üretim tarzı ortaya çıkınca durum değişir. *Makinalar satın almak*, rekabetin hakim olduğu bir pazar için yapılan üretimin ilk şartıdır. Bu makinaları satın almak için büyük bir sermaye yatırmak gerekir. Makinalar ne soydan soya kalacak, ne de müteşebbüsün bütün ömrü boyunca kullanılacaktır. Bunlar öylesine yoğun bir şekilde kullanılacaklardır ki, bir süre sonra *fizik (maddi) bakımdan yıpranacaklardır*. Üstelik, aradan uzun bir zaman geçmeden, rakip müteşebbüsler üretimi daha ucuza mal eden modern makinalar yapacaklar ve bunlarla rekabet edebilmek için bu makinalardan almak gerekecektir. Böylece, eski makinalar, fizik bakımdan aşınmadan önce *moral bir aşınmaya* uğrayacaklardır. Çünkü kapitalist müteşebbüs, küçük meta üreticisinin aksine, makinaları sadece bir kazanç aracı olarak değil, *artık - değer birikimini sağlayan bir sermaye* olarak kabul eder.

Demek ki, makineler satın almak için yatırılan sermayenin belirli bir süre içinde amorti edilmesi gerekir, aksi halde kapitalist, teknik ilerlemeyi izleyemez, daha modern makineleri satın alamaz hale gelir. Bugün Birleşik - Devletler'de bir alet - makinanın 10 yıl sonra aşındığı kabul edilmektedir. Gerçekte ise 7 yıl sonra moral bir aşınmaya uğramakta, bundan dolayı da yerine daha modern bir makine satın alınması gerekmektedir[69]. O halde, kapitalist, makinaların değerini, yani bunları satın almak için yatırdığı sermayeyi ancak 7 yıl sonra amorti edebilecektir. Bu amortisman sadece bir tek şekilde sağlanabi-

(89) Bundan dolayı, ilk klasik iktisatçıların; özellikle de Adam Smith'in emtianın değerini sadece üreticilerin ve müteşebbüslerin gelirlerinden ibaret saymaları ve bu değer, iş aletlerinin değerinin bir parçasını tekrar üreten kısmını unutmaları (hesaba katmamaları) mantikidir.

lir: o da üretimde kullanılan üretim araçlarının değerinin bir kısmını üretilen metaya aktarmaktır (dahil etmektir).

Böylece, işgücü, kapitalistin açısından iki fonksiyonu (çift fonksiyonu) birden yerine getirir: hem üretimde kullanılan üretim araçlarının değerini muhafaza eder, hem de yeni bir değer yaratır. Bu yeni değer bir kısmı ücretin bedelini (karşılığım), yani kapitalistin yatırdığı sermayeyi temsil ettiği için, işgücünün *mevcut sermayenin tüm değerini muhafaza ettiği* ve kapitalistin cebine giden *yeni bir değer yarattığı* söylenebilir.

Her sanayici bu olgunun farkındadır. Bundan dolayıdır ki, tesislerinin (makinelerinin) kullanılmadan kaldığı süreyi mümkün olduğu kadar azaltmaya çalışır. Bir makina üretim için kullanılmadığı sürece fizik bakımdan, özellikle de moral bakımdan aşınır. Çoğu işletmelerde günün 24 saatinde ekip çalışması (vardiya) yapılmasının nedeni budur.

Bir sanayi işletmesi kuran her kapitalist, sermayesini iki farklı kısma ayırmak zorundadır: sermayesinin bir kısmını makinaların, binaların, hammaddelerin, yardımcı maddelerin satın alınmasında kullanır. Bu kısmının değeri, üretim boyunca üretilen ürünlere aktarılır (intikal eder) ve böylece *muhafaza* edilmiş olur. Buna *değişmeyen sermaye* denir. Sermayenin diğer kısmı işgücünün satın alınmasında kullanılacaktır. Bu sermaye işçilerin yarattığı artık - eşdeğerle çoğalır. Buna da *değişen sermaye* denir. Değişmeyen sermayenin değişen sermayeye oranı *sermayenin organik bileşimini* meydana getirir. Bir işletme, bir sanayi sektörü yada bir ülke ne kadar ileri bir seviyede ise, sermayenin organik bileşimi, yani toplam sermayenin, makinaların ve hammaddelerin satın alınması için sarfedilen kısmı o kadar büyüktür.

İşgücünün yeni yarattığı ürün, ücretlerle artık - değer arasındaki orana göre, patronlar ve işçiler arasında pay edilir. İşçi sınıfının sömürülme derecesini gösteren orana *artık - değer oranı* denir. Bu oran arttıkça, işgücünün yarattığı değer kapitalistler tarafından ele geçirilen kısmı da artar. Demek ki, bu oran işçilerin kendilerini son derece ilgilendirir.

Oysa patron, işgücü ücret ilişkisi altında yatan

bu sömürme oranını gizlemeye çalışır. Kapitalistin ilgilediği şey, giriştiği işten sağladığı artık - değer ile yatırdığı tüm sermaye arasındaki orandır. Zaten bu sermayenin tümünü kâr sağlamak amacıyla yatırmamış mıydı?

Makinalar satınalmak, kapitaliste göre, ancak bu amaçla yatırılan sermaye kâr getirdiği ölçüde, «üretici bir masraftır». Aksi halde, bir tek makina bile satınalmazdı. Demek ki o, kendi işletmesinde yaratılan artık - değer, yatırdığı sermayenin tümüne oranla sağlandığını kabul eder. Bu orana *kâr oranı* denir.

Değişmeyen sermayeyi c , değişen sermayeyi v , artık - değeri de s ile gösterirsek aşağıdaki formülleri elde ederiz:

$$\text{Sermayenin organik bileşimi} = \frac{c}{v}$$

$$\text{Artık - değer oranı} = \frac{s}{v}$$

$$\text{Kâr oranı} = \frac{s}{c + v}$$

■ *Kapitalizm Öncesi Toplumda Kâr Oranının Eşit Hale Getirilmesi*

Küçük meta üretiminde piyasaya iki çeşit emtia sunulur: kendi üretim araçlarıyla çalışan, bundan dolayı, sermayenin etki alanı dışında kalan üreticiler (zanaatkarlar ve köylüler) için gerekli ihtiyaç maddeleri ve lüks tüketim malları ile tüccar sermayesinin Doğu ülkelerinden getirdiği egzotik ürünler. Normal zamanlarda, en gerekli ihtiyaç maddeleri (üretimleri için sosyal bakımdan gerekli emek miktarıyla belirlenmiş) mübadele değerlerine eşit bir fiyatla, lüks tüketim maddeleri ise, tüccarlar üreticilerin ve müşterilerin⁽⁹⁰⁾ sırtından kendi yararlarına bir değer trans-

(90) Orta Çağ Avrupa'sında yiyecek fiyatları şehirlerde genellikle tespit edilmişti ve değerinden daha aşağı satılınırdığı zamanlar hariç, pek fazla kâr bırakmıyordu. Bu fiyat tespitinin gelişmediği İslam İmparatorluğunda rekoltenin bazen iyi, bazen kötü oluşu fiyatlarda (ve kârlarda da) büyük dalgalanmalara yolaçıyordu. Bağdat'da kental başına yıllık fiat ortalaması (frank olarak) şöyleydi: 960'da 29,04 F, 970'de 12,10 F, 993'de 163,20 F, 1025'de 96,81 F, 1083'de 4,84 F. [70].

feri gerçekleştirdiklerinden, tekel fiyatlarıyla, yani değerlerinin üstünde bir fiyatla satılır.

Bu iki emtia devresinin birbirinden ayrı kalması için iki şart gereklidir: bir yandan, ekonomik sebeplerden (piyasada istikrarın sağlanması) ve sosyal sebeplerden (bir zanaat koluna giriş şartlarını belirleyen kanun ve kurallar) dolayı, sermayenin üretim alanına girmemesi gerektir. Öte yandan, sermayenin nisbi azlığı ve piyasaların nisbi bolluğu lüks tüketim malları ticareti alanında *birbirinin yanısıra birçok tekelin* kurulmasına imkan vermelidir. Bu şartların birincisi Orta Çağ'ın sonuna kadar devam etmişti. 16. yüzyıldan itibaren manüfaktür ve ev sanayii, el sanatlarıyla gittikçe artan bir rekabete girdi, fakat ancak büyük fabrikaların kurulmasından sonradır ki, kapitalist sanayi işletmesi cari tüketim mallarının büyük bir kısmını üretti ve böylece bunların değerini belirlemiş oldu.

Bu şartlardan ikincisinin bambaşka bir özelliği vardır. 14. yüzyılın başlangıcından itibaren batı Avrupa'da milletlerarası ticarete yatırılan sermaye belli pazarların sınırları dışına taşmaya başlıyor. Eski tekeller Hindistan ve Çin'le yapılan ticaretten hâlâ büyük kârlar sağladıkları halde Robert Lopez'in devrin milletlerarası ticaretinin «iç çevresi (çemberi)» dediği ve Avrupa ile Yakın Doğu'nun tamamını kaplayan bölgedeki rekabet sonunda bir yandan satınalma fiyatları artıyor, öte yandan satış fiyatlarında yada kârlarda büyük bir azalma görülüyordu[71].

Önce Bizanslılar, sonra da Venedikliler, ipek ve bazı baharat satışını çoktan tekelleri altına aldıkları halde, Cenevizliler, Katalonyalılar, daha sonra da Fransızlarla Almanlar eşit şartlar içinde bu ticarete başladılar. Flamanlı çuha tüccarlarının çuha ticaretini tekelleri altına almış olmalarına rağmen, 14. yüzyıldan itibaren İtalyanlar, Brabansonlar, İngilizler, Fransızlar ve Almanlar bu tekeli yıktılar. Alman Ticaret Birliği (*Hanse*), Baltık ülkelerinde ringa, kereste ve buğday ticareti alanında tekel kurduğu halde, İngiliz, Flaman tüccarları, özellikle de Hollandalılar çok geçmeden bu tekellerde gedikler açtılar[72].

Demek ki 14. ve 15. yüzyılların en belirgin niteliği tüccar sermayesinde büyük çalkantıların meydana gelmesi ve geçen yüzyıllarda ticaret alanında kurulmuş olan tekellerin

yıkılmasıdır. Bu çalkantılar sermayeyi fiyatların ve kâr-
ların en yüksek olduğu sektörlerle yöneltti, böylece *ticari*
kâr oranında bir eşitlik gerçekleşti, Lopez'in tahminlerine
göre %7 ila %12 arasında değişen ortalama bir kâr ora-
nı meydana geldi. 16. yüzyıldaki ticari devrim sırasında
kârların birdenbire alabildiğine yükselmesi en azından yüz-
yıl sürdü, ticari rekabet çok geçmeden ispanyol ve portekiz
tekellerini yıktı ve lüks ürünlerin fiyatlarının ve bunlardan
sağlanan kârların eşit hale getirilmesi, modern dünyanın
en büyük ticaret merkezi olan Anvers, Amsterdam, Londra,
Venedik, Hamburg, Bordeaux'da çok daha büyük ölçüde
gelişti⁽⁹¹⁾.

■ *Kapitalist Üretim Tarzında Kâr Oranının Eşit Hale Getirilmesi*

Kapitalist üretim tarzının ortaya çıktığı andan itiba-
ren buna benzer bir fenomen meydana geldi. Yeni bir üre-
tim sektörü kurulunca önceleri sermaye buraya girmek-
ten çekinir. Makinalı tezgahları ilk yapanlar dokuma fab-
rikatörü oluyorlar ve çoğu zaman kendi makinalarını yap-
maya devam ediyorlardı. Sermaye, kârlar ancak yüksek
olduğu andan itibaren bir üretim koluna akınaya başlar.
Mesela, 1820 - 1830 yılları arasında dokuma makinaları-
na talep durmadan artınca, Büyük Britanya'da makinalı
üretim dayanan büyük fabrikalar kuruldu[74].

Aynı şekilde, Napolyon savaşlarından sonra, şeker-
kamışından yapılmış şekerin fiyatı, pancardan elde edilen
şekerin rekabetinden dolayı düşerken, ticari abluka siste-
minden kurtulmuş Avrupa'da kahve, fiyatları yükselince
Java, Küba, Haiti ve San Domingo'daki büyük çiftlik sa-
hipleri şeker kamışı yerine kahve ağacı yetiştirmeye başla-
dılar. 1823'den itibaren de fiyatlar ve kârlar hızla düştü

(91) Welser d'Augsbourg müessesesi Portekizlilerin 1505 yılında Hindistan'a yaptıkları seteri ve 1527 yılında Venezüella'ya yapılan yarı-ticari, yarı askeri bir başka seferi finanse etti, Lizbon, Anvers ve güney Almanya arasında baharat ticaretiyle ilgilendi, Tyrol ve Macaristan'daki gümüş ve bakır madenlerinin işletilmesine katıldı, Almanya, İtalya ve İsviçre'deki büyük şehirlerde ticari müesseseler kurdu [73]. Kısacası, yüksek kâr getiren her alana sermaye yatırdı.

ve kahve ile şeker kamışından sağlanan kâr oranı birbirine eşit oldu (denkleşti)[75].

Almanya'da Potland çimentosunu elde eden ilk teknisyen M. Bleitreu, bu alanda tam on yıl tek başına faaliyet gösterdi. Fiyatların düşmesine yolaçan diğer sermayeleri buraya çekmek için 1862 - 1864 yılları arasında «boom»un gerçekleşmesi ve ton başına %25 oranında bir kâr sağlanması gerektiği[76].

Demek ki, kapitalist üretim tarzında kâr oranının denk hale gelmesi kârların en düşük olduğu sektörlerden çekilen ve kârların en yüksek olduğu sektörlerle akan sermayelerdeki çoğalıp azalmadan ileri gelir. Sermayenin çekilmesi sonunda üretim azalır, belirli bir sanayi kolunda emtia kıtlığı başlar, bundan dolayı da fiyatlar ve kârlar yükselir. Buna karşılık, sermayenin diğer sektörlerle akması ise bu sektörlerde fiyatların ve kârların düşmesine sebep olur. Böylece, sermaye ve emtia rekabetinden dolayı, bütün sektörlerde *ortalama bir kâr oranı* sağlanır.

Küçük meta üretiminde üreticiler metalarını normal olarak değerlerine (üretimleri için sosyal bakımdan gerekli emek müddetine) eşit fiyata satarlar. Kapitalist üretimde de emtianın bir değeri vardır. Bu değer emtianın üretimi için harcanan değişmeyen sermayenin değeri ile işgücünün *yeni yarattığı* değerden meydana gelir (değişen sermaye + artık - değer). Kapitalist üretimde her metanın değeri $c + v + s$ formülü ile ifade edilebilir.

Farklı sanayi sektörlerinde A, B, C diye üç işletmenin bulunduğunu varsayalım. Mesela A işletmesi, nisbeten az makina kullanan ve el emeğine dayanan bir makarna fabrikası; B işletmesi, daha çok makina kullanan bir dokuma fabrikası; C de, A ve B 'den çok daha fazla makinanın kullanıldığı bir makine fabrikası olsun. Bu duruma göre, sermayenin organik bileşimi B 'de, A 'dakinden; C 'de de, A ve B 'dekinden yüksektir.

Şimdi de emeğin ortalama bir üretkenliğinin ve yoğunluğunun bulunduğunu, artık-değer oranının her üç fabrikada aynı, yani %100 olduğunu varsayalım. Böylece, bu üç fabrikadaki üretimin değeri şu şekilde gerçekleşecektir (her birim, mesela, 1000 frankı temsil etsin):

$$A \quad 3000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ s} = 5000$$

$$\frac{s}{v} = \%100 \frac{s}{c+v} = \frac{1000}{4000} = \%25$$

$$B \quad 4000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ s} = 6000$$

$$\frac{s}{v} = \%100 \frac{s}{c+v} = \frac{1000}{5000} = \%20$$

$$C \quad 5000 \text{ c} + 1000 \text{ v} + 1000 \text{ s} = 7000$$

$$\frac{s}{v} = \%100 \frac{s}{c+v} = \frac{1000}{6000} = \%16,6$$

Demek ki, en düşük kâr oranı, sermayenin organik bileşiminin en yüksek olduğu sektördedir. Bunun böyle olmasına sebep, artık -değeri sadece değişen sermayenin yaratmasıdır. Ama, gördüğümüz gibi, kapitalistler sadece sermayelerinin tamamının sağladığı kâr oranıyla ilgilenirler. O halde sermayeler, kâr oranının en yüksek, organik bileşimin de en düşük olduğu sektörlere yatırılacaktır. Sermayelerin bir yere akması kıyasıya bir rekabetin olduğunu, makineleşmenin ve emeğin rasyonalizasyonunun yaygın hale geldiğini gösterir. Ama bütün bu dönüşümler özellikle, sermayenin organik bileşiminin artmasıyla sonuçlanır. Sermayenin organik bileşiminin artması da kâr oranının düştüğünü gösterir. Demek ki, sermaye akını ve sermayenin geri çekilmesi, rekabet yüzünden, sermayelerinin organik bileşimini değiştirerek farklı alanlardaki kâr oranını eşit hale getirir.

■ Üretim Fiyatı ve Emtianın Değeri

Bundan farklı sanayi sektörlerinde sermayenin organik bileşiminin bir seviyeye getirilmesi, aslında, kâr oranının eşitleştirilmesinden önce gerçekleştirilmelidir gibi bir anlam çıkar mı? Hayır. Farklı üç sanayi sektörünün özelliklerini taşıyan A,B,C fabrikalarını ele alalım. Emeğin üretkenliği sermayenin organik bileşimiyle az çok oran-

tılı olarak kabul edildiğinden, bu fabrikalar arasında sermayenin organik bileşimi bakımından görülen farklar emeğin üretkenliğindeki farklara aşağı yukarı denktir. Sermayesinin organik bileşimi $\frac{400 c}{1000 v}$ olan *B fabrikasının* belli

bir devirde belli bir ülkedeki emeğin ortalama verimliliğini tam olarak temsil ettiğini varsayalım. Bu duruma göre, emeğin üretkenliğinin *B'dekinden* az olduğu *A fabrikası ortalama* üretkenlik şartlarının altında çalışır ve sosyal bakımdan *emeği israf etmiş olur* (tıpkı çok yavaş çalışan bir dokumacının küçük meta üretiminde emeği israf etmesi gibi). Buna karşılık, emeğin üretkenliğinin *B'dekinden* yüksek olduğu *C fabrikası, sosyal bakımdan insan emeğinden tasarruf sağlar.*

Bir metanın sosyal değerini, *ortalama* üretkenlik şartları içinde gerekli, yani *sosyal bakımdan* gerekli emek miktarı belirlediğine göre, demek ki, *A'nın* üretiminin sosyal değeri, bu emtianın üretimi için bilfiil sarfedilen emek miktarından az; *C'nin* üretiminin sosyal değeri ise bu emtianın üretimi için bilfiil sarfedilen emek miktarından yüksek olacaktır. O halde, üretkenliğin düşük olduğu sektörlerden üretkenliğin yüksek olduğu sektörlerle doğru sermaye ve emtia rekabeti dolayısıyla bir değer ve artık - değer transferi meydana gelir.

Fakat ancak varolan şey transfer edilebilir. Bütün emtianın toplam değeri, üretimleri boyunca muhafaza edilen ve yeni yaratılan toplam değeri aşamaz. Değer transferi, artık - değer in farklı sektörler arasında dağılımı, yani kâr oranının eşit hale getirilmesi sonunda gerçekleşir. Verdiğimiz misalde toplam artık - değer kütlesi 3000, yaratılan toplam sermaye hacmi (4000 + 5000 + 6000) 15.000

idi. Demek ki, ortalama kâr oranı $\frac{3000}{15000}$ yani % 20 dir.

A, B, ve C'nin ürettikleri emtianın piyasada gerçekleştirecekleri fiyat şöyle olacaktır:

$$A: \quad 3000 c + 1000 v + \cdot 800 s = 4800 \frac{s}{c \quad v} = \frac{800}{4000} = \% 20$$

$$B: \quad 4000 c + 1000 v + 1000 s = 6000 \frac{s}{c \quad v} = \frac{1000}{5000} = \% 20$$

$$C: \quad 5000 c + 1000 v + 1200 s = 7200 \frac{s}{c \quad v} = \frac{1200}{6000} = \% 20$$

Emtianın kapitalist pazarda gerçekleştireceği ve ürünleri için yatırılan sermaye ile ortalama kâr oranından ibaret olan bu fiyata *üretim fiyatı* denir. Normal rekabet şartları içinde bu fiyatların oluşumu, her sermayenin, toplumun ürettiği artık - değerin bir kısmını, yani toplam sosyal sermayenin bir kısmına (fraksiyonuna) eşit kısmını ele geçirdiğini gösterir.

Üretim fiyatlarının oluşumu boyunca bu fiyatların, metaların *münferit* değerine oranla pek çok değişebilmesi değer kanununa hiç de aykırı değildir. Üretkenlik seviyesinin durmadan değiştiği rekabet şartları içinde üretim yapan ve kâr esası üzerine kurulmuş bir topluma değer kanununun sadece özel bir uygulamasıdır bu. Bir metanın ihtiva ettiği emek miktarının *sosyal bakımdan gerekli* bir miktarı temsil edip etmediği özellikle rekabet içinde belli olur. Sermayenin organik bileşiminin yüksek olmadığı sanayi sektörlerinde elde edilen artık - değerin bir kısmının, sermaye rekabetinden ve kâr oranındaki eşitlikten dolayı, organik bileşimi yüksek olan sektörlerle yönelmesi ile, birinci sektörde sosyal emeğin israf edilmesi arasında bir uygunluk vardır. Burda harcanan insan emeği sosyal bakımdan israf edilmiştir ve mübadele süreci içinde bir eş-değerle telafi edilmeyecektir⁽⁹²⁾.

Meşhur «arz ve talep kanunu» da aynı değer kanununun dile getirilmesinden başka bir şey değildir. Belli bir metanın arzı talebi aşıyorsa, bu, söz konusu metanın üretimi için bu devirde sosyal bakımdan gerekli insan emeğinden çok daha fazla bir emek sarfedildiğini, bundan dolayı da piyasa fiyatının üretim fiyatının altına düştüğünü gösterir.

(92) Coğu yazarlar, Marx'ın, emek-değer teorisini *Kapital*'in birinci cildinde ele aldığını ve ancak üçüncü ciltte kapitalist ekonominin tümünün işleyiş mekanizmasını tahlil ederken yeniden gözden geçirmek zorunda kaldığını ileri sürmüşlerdir. Ama *Grundrisse*'nin yayınlanmasından sonra üretim fiyatları teorisini Marx'ın 1858'den itibaren, yani *Kapital*'in birinci cildini yazmadan önce geliştirdiği anlaşılmıştır[77].

Buna karşılık, talep arzdan fazla olunca bu, söz konusu metanın üretimi için, sosyal bakımdan gerekli insan emeğine oranla daha az bir emek sarfedildiği ve bundan dolayı, piyasa fiyatının üretim fiyatından yüksek olduğu anlamına gelir.

Piyasa fiyatları düşünce kârlar da düşer. kapitalistler, emeğin ortalama üretkenliğini artırarak (malîyet fiyatlarını azaltarak) duruma kendilerini uydurmaya çalışırlar, bu da, üretkenliğin çok düşük olduğu işletmelerin ortadan kalkmasına, arz ve talebin aynı seviyeye gelmesine yolaçar. (aslında talep, piyasa fiyatları ciddi olarak düşünce artabilir). Piyasa fiyatları yükselince, sermayeler kâr oranının yüksek olduğu sektörlerle yönelir, üretim artar ve bu durum arz talebi aşındırmaya ve fiyatlar düşmeye başlayınca kadar sürer. Rekabet ve piyasa fiyatlarının emtianın değeri (üretim fiyatları) etrafında dalgalanması, kör bir piyasa için üretim yapan kapitalistlerin kendilerini sosyal ihtiyaçlara uydurmaya çalıştıklarını gösterir sadece. Fakat, «arz ve talep kanunu» yalnız fiyat dalgalanmalarını açıklar, bu dalgalanmaların hangi *eksen* etrafında meydana geldiğini ortaya koymaz.

Kâr oranının eşitlendirilmesi ve sermayelerle kaynakların ekonominin farklı sektörleri arasında, piyasada beliren ihtiyaçlara uygun olarak, dağılımı, alıcılar arasında, satıcılar arasında ve alıcılarla satıcılar arasında tam rekabet şartları varsa gerçekleşebilir⁽⁹³⁾. Böyle tam rekabet şartları hiçbir zaman varolmamıştır. Bunun içindir ki, kapitalizmin başlangıç devrinde, önceki devirlerin kalıntısı olarak devam eden monopolistik ve yarı monopolistik sektörlerden dolayı, böyle bir eşitleştirme ancak tahminen gerçekleşmiştir. İlerde, kapitalist üretimin kendisi tekel safhasına girince kâr oranının eşitlendirilmesi yeni ve özel bir şekle bürünür.

■ *Sermayenin Temerküzü ve Yoğunlaşması*

Kâr oranının eşitlendirilmesi, en yüksek üretkenlik derecesine sahip kapitalist işletmelerin yararına ve ortalama üretim fiyatlarının üstünde üretim fiyatlarıyla çalışan

(93) Zaten, kapitalist üretim tarzının **mahiyeti gereği**, işgücünün sahipleri için, bu son şart geçerli olamaz.

işletmelerin zararınadır. Oysa, üretim fiyatlarını indirmek, ve emeğin üretkenliğini artırmak her şeyden önce, canlı emek (elemeği) yerine ölü emek (ödenmemiş emeğin billurlaşmasından başka bir şey olmayan iş aletleri) kullanarak üretim araçlarını mükemmelleştirip artırmak demektir. Demek ki, en ileri şekilde makinalaşmış ve sermayesinin organik bileşimi yüksek olan işletmeler kapitalist rekabetten galip çıkacaklardır.

«Sanayici müteşebbis, makinalaşmanın etkisiyle yeni pazarlar aramak zorunda kalmıştı. Fiyatları indirmek için rakiplerinden üstün bir durumda olması gerekiyordu. Bu da onu, hem üretiminin kapsamını artırmaya, hem de işletmesini daha modern makinalarla donatmaya zorluyordu. Sanayi devrimi en yüksek noktada bile olsa her işletme *optimum* bir boyuta kadar genişleyebilirdi. Ama bu boyut büyük bir hızla arttığından, müteşebbislerin çoğu her halde bu *optimum*'un çok gerisinde kalıyorlar ve buna erişmeye çalışıyorlardı»[78].

Makineleşme geliştikçe, işletmenin ortalama kâr sağlayabilmesi için gerekli sermayenin organik bileşimi de artar. Bu ortalama kârı sağlayabilecek yeni bir işletme açabilmek için gerekli ortalama sermaye aynı oranda büyür. İşletmelerin ortalama boyutunun da her sanayi kolunda artması demektir bu. Sermayelerinin organik bileşimi yüksek olan ve teknik alanda hızla ilerlemesini sağlayacak daha büyük rezervlerden ve fonlardan yararlanan işletmeler rekabetten galip çıkacaklardır. Binlerce misal arasında aşağıdaki tablo, batı Almanya'da işletmelerin önemine göre, yatırımların, yani teknik ilerlemenin artan büyüklüğünü göstermektedir:

1955 iş hacmine göre yatırımların oranı (% olarak) [79]				
<u>İşletmeler</u> <u>(işçi sayısı)</u>	<u>Kimya</u> <u>sanayi</u>	<u>makine</u> <u>sanayi</u>	<u>elektrik</u> <u>sanayi</u>	<u>dokuma</u> <u>sanayi</u>
1 ila 49	% 3,4	% 1,5	—	—
50 » 199	% 3,8	% 5,5	% 5,7	% 4,2
200 » 999	% 4,7	% 6,0	% 6,1	% 4,3
1000'i aşkın	% 13,6	% 8,2	% 7,1	% 4,8

Demek ki, kapitalist üretim tarzının evrimi, sermayelerin ortalama boyutu durmadan büyür; küçük işletmelerde mutlaka bir *temerküze* ve *yoğunlaşmaya* yolaçar, işlet-

melerin çoğu, bütün sanayi sektörlerinde sermayenin, emeğin, fonların ve üretimin artan bir kısmını kontrol eden bir avuç büyük işletme tarafından rekabet alanının dışına atılır. Vaktiyle ancak manüfaktürlerde bulunan üretim araçları ve ücretli işçiler birkaç büyük işletmede temerküz eder.

Büyük işletmeler, rekabet alanında küçük işletmeleri ezerler. Bu küçük işletmelerin üretimi çok pahalıya mal olduğu için metalarının satışından kâr sağlayamazlar ve iflas ederler. Buhran ve ekonomik depresyon devrelerinde bu çöküş, yüzlerce, binlerce küçük işletmeyi de çökertir. Böylece, kapitalist rekabet, kapitalist üretim tarzının temelinde varolan *mülksüzleştirme sürecini* devam ettirir. Fakat, bağımsız üreticiler yerine, şimdi kapitalistlerin kendisi bu mülksüzleştirmenin başlıca kurbanı olurlar. *Sermayenin tarihi, çoğunluğun mülkiyetinin, gittikçe ufalan bir azınlığın yararına yokedilmesinin tarihidir*⁽⁹⁴⁾.

Rekabete dayanamıyan kapitalist müteşebbisler, ya doğrudan doğruya iflas yoluyla, yada mülklerinin tamamen veya kısmen büyük kapitalistler tarafından ele geçirilmesi suretiyle sermayelerinden olurlar. Sermayesiz kalan bu kapitalistler kendi işletmelerinde sadece ücret karşılığında, müdürlük yaparlar. Aksi halde, ya küçük sorumluluklar yüklenirler yada birer teknisyen haline gelirler. Eğer işletmeleri çok küçükse ve iş çevreleriyle kurdukları bağlar hemen kopmuşsa, sadece işçi yada memur olurlar. Orta sınıfların *proleterleşmesi*⁽⁹⁵⁾, sermaye sahibi iken sadece işgücü sahibi haline gelmeleridir bu. Birleşik Devletler ve Batı Almanya ile ilgili aşağıdaki tablo bu evrimi açıkça göstermektedir:

Birleşik Devletler'de sınıf⁽⁹⁶⁾ yapısının evrimi
(% olarak aktif nüfus) [80]

	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1939	1950	1960
Her cins ücretli	62	65	67,9	71,9	73,9	76,8	78,2	79,8	84,2
Her cins müteşebbis	36,9	33,8	30,8	26,3	23,5	20,3	18,8	17,1	14,0

(94) 7. ve 12. bölümlerdeki rakamlara bakınız.

(95) İlle de hayat seviyesinin düşmesi yönünde bir yoksullaşmayı gerektirmeyen bu terimi bilimsel bakımdan bu şekilde anlamak gerektir.

(96) Aslında bu formül tamamen doğru değildir, çünkü «ücretli-aylıklılık»

Bütün Almanya'da sınıf yapısının evrimi
(% olarak aktif nüfus) [81]

	<u>1882</u>	<u>1895</u>	<u>1907</u>	<u>1925</u>	<u>1933</u>
Bağımsızlar					
(aile içindeki bağımsızlar dahil)	48,2	39,1	35	31,2	29,9
Ücretliler ve aylıklılar	57,2	60,9	65	68,8	70,1

Federal Almanya

	<u>1939</u>	<u>1950</u>	<u>1956</u>
Bağımsızlar			
(aile içindeki yardımcıları dahil)	28,6	26,4	24,8
Ücretliler ve aylıklılar	71,4	73,6	75,2

Fransa'da da ücretliler aktif nüfusa oranla 1906'da %47, 1921'de %54.3, 1931'de %57,6 ve 1953'de %65 idi.

Orta ve küçük işletmelerin, özellikle de, el emeğine dayanan işletmelerin iflasının yanısıra sanayide yeni bir işgücü talebi yaratan büyük bir atılım gerçekleşmeyince, üretim araçlarının eski sahipleri ücretli işçi haline gelmek şöyle dursun, aksine üretim alanının tamamen dışına atılırlar. Proleterleşemezler artık, sadece yoksullaşırlar. Batı Avrupa'da sanayi kapitalizminin doğuşu sırasında ve kapitalist emtia akınına uğrayan geri kalmış ülkelerde özellikle böyle olmuştur. Buna benzer bir fenomen daha dar anlamda, durmadan tekrarlanmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı boyunca ve sonunda Birleşik Devletler'de ipek sanayiinde görülmedik bir *boom* meydana geldi. Aşırı üretim ve ardından da suni ipeğin piyasayı kaplaması ipek sanayiine büyük bir darbe indirince, bir önceki devirde aldıkları yüksek ücretlerden sermaye biriktirmiş olan işsizlerin çoğu kullanılmış tezgahlar satın alarak küçük müteşebbis haline geldiler. Ama 1927'den 1940'a kadar bu işletmelerin %50'si zararına çalıştılar. Bu «işletmelerin» haftalık kazançları bazen 6-7 doları geçmiyordu [82]. Küçük toprak sahibi köylülerin durumunda olduğu gibi, burada *gizli* bir yoksullaşma söz konusudur, çünkü üretim araçlarına «sahip olmak», gelirlerin sanayi alanındaki işsizlerin gelirlerinden de düşük olduğu gerçe-

kategori, hayat tarzları, sosyal çevreleri, belirli sosyal fonksiyonları bakımından daha çok burjuvaziye mensup olan müdürleri, mühendisleri, yüksek devlet memurlarını da ihtiva eder.

ğini saklar. Bu emeğin «üretkenliği» o kadar düşüktür ki, ortada *noksan istihdam*, gizli (örtülü) işsizlik vardır.

Bununla beraber orta sınıfların, sermayedeki bu temerküz ve yoğunlaşma süreciyle orantılı olarak, ortadan kalktığı görülmez. Küçük ve orta kapitalistlerin çoğu büyük işletmelerin rekabeti çok tehlikeli bir hal almaya başlayınca üretim sektöründen kendi arzularıyla çekilirler. Öte yandan, sanayideki yoğunlaşma, «bağımsız» denilen yeni faaliyetlere yolaçar. Dev fabrikaların etrafında birçok tamir atelyeleri kurulur. Bunlar yedek parça siparişlerinin çoğunu bu küçük işletmelere verirler. Çünkü böyle si daha rantabldır. Nihayet, değişmeyen sermayedeki muazzam artış, işletme içinde, eski ustabaşı ile müdür arasında yer alan *yeni bir kadroya* yolaçar: teknisyenler, mühendisler, başmühendisler, üretim müdürleri, planlama bürosu, satış ve reklam şefleri, araştırma laboratuvarları şefi. Böylece, hayat seviyeleri eski orta sınıfların hayat seviyelerine tekabül eden *yeni orta sınıflar* meydana gelir. Ama bu yeni sınıfları eski orta burjuvaziden ayırdeden özellik, *iiretim araçlarının sahibi olmayışları* ve sadece aylık bir kazanç sağlamalarıdır. Ücret seviyesi, gelenek, hayat tarzı ve ön yargılar onları asıl proletaryadan ayırır.

■ Ortalama Kâr Oranının Eğilimli Düşüşü

Ortalama kâr oranının eşitlendirilmesi, artık - değerin işletmeler arasında pay edilmesini, sermayesinin organik bileşimi yüksek olan işletmeler lehine değiştirir. Ama işletmelerin *tümü* bakımından, bütün öbür faktörler eşit olmak şartıyla, sermayenin organik bileşiminin ortalaması artar, ortalama kâr oranı düşer. Mesela, yıllık üretimin değeri on yıl içinde 500 milyardan (300 milyar c + 100 milyar v + 100 milyar s) 600 milyara (400 milyar c + 100 milyar v + 100 milyar s) geçse, sermayenin organik bileşiminin 3'den 4'e yükselmesi kâr oranının:

$$\frac{100}{400} = \%25'den \frac{100}{500} = \%20'ye$$

düşmesine sebep olur.

«Bir sistem makineleştikçe yeni ve eski sermaye arasındaki oran azalır»[83]. Oysa sermayenin organik bileşiminin, cansız (ölü) emeğin, canlı emeğe oranla artması, kapitalist üretim tarzının temel eğilimidir. Demek ki, *ortalama kâr oranının eğilimli düşüşü*, kapitalist üretim tarzının bir gelişme kanunudur.

Aşağıdaki tabloda Amerikan manüfaktür sanayiindeki kâr oranı yıllara göre belirtilmiştir⁽⁹⁷⁾:

	Değişmeyen sermaye Sabit	Mütedavil	Ücretler ve aylıklar	Kârlar	Kâr oranı
1889	350	5,162	1,891	1,869	%26,6
1899	512	6,386	2,259	1,876	%20,5
1909	997	11,783	4,106	3,056	%18,1
1919	2990	36,229	12,374	8,371	%16,2[84] ⁽⁹⁸⁾

Steindl klasik kapitalizmde sermaye birikimi ritminin yavaşlama eğilimi gösterdiğini aşağıdaki rakamlarla ortaya koymaktadır[85]:

Yeni iş sermayelerinin (*business capital*) oluşumu
(On yıl boyunca ortalama iş sermayesi)

1869—1878:	% 3,75	1909—1918:	% 2,76
1879—1888:	% 4,65	1919—1928:	% 2,18
1889—1898:	% 4,30	1929—1938:	% 0,38
1899—1908:	% 3,75		

İşgücünün hem değer muhafaza ettiğini, hem de yeni bir değer yarattığını biliyoruz. Kâr oranının düşmesi, yıllık ürünün artan bir kısmının sadece sermayenin mevcut stok değerini *devam ettirdiğini* ve azalan bir kısmının da bu stok değerini artırdığını gösterir. Teorik bakımdan tesbit edilen bu olgu, ampirik olarak da böyledir. Mevcut alet - makinaların *artırılması* (*genişletilmesi*) amacıyla yapılan alet - makine üretiminin yıllık yüzdesiyle ilgili olarak Kuznets'in verdiği rakamlar bunu doğrulamaktadır.

1879	1888	% 57,2
1889 - 1898		% 57,9
1899 - 1908		% 54,1

(97) Hesaplama tarzı: ilâve değer-ürünün değeri = değişmeyen mütedavil sermaye. Değer düşmesi = değişmeyen sabit sermaye. İlâve değer (ücretler + aylıklar + değer düşmesi) = kâr.

(98) Monopoller devrinde kâr oranının evrimi için 12. ve 14. bölümlere bakınız.

1909	1918	% 43,1
1919 - 1928		% 36,6

Kuznets, sermayenin brüt oluşumu içinde mevcut sabit sermayenin amortisman masraflarını (yüzde olarak) aşağıdaki rakamlarla ortaya koymaktadır:

1879 - 1888	% 39,7
1889 - 1898	% 43,0
1899 - 1908	% 46,5
1909 - 1918	% 50,1
1919 - 1928	% 62,4
1929 - 1938	% 86,7
1939 - 1948 :	% 67,8[86]

Bununla beraber, kâr oranının düşme eğilimi, yıldan yıla yada her on yılda bir, yeknesak bir şekilde görülmez. Bu eğilim, ters yönde etki gösteren faktörlerle sınırlandırılmıştır.

a) *Artık - değer oranının yükselmesi*: Sermayenin organik bileşiminin yükselmesi, emeğin üretkenliğinin artması demektir. Emeğin üretkenliğinin artması da nisbi artık - değer, yani artık - değer oranının yükseldiği anlamına gelebilir. Üretimin toplam değeri, on yıl sonunda (300 milyar c + 100 milyar v + 100 milyar s) = 500 milyardan (400 milyar c + 100 milyar v + 125 milyar s) = 625 milyara yükselmişse, artık - değer oranı ($\frac{s}{v}$), % 100'den

% 125'e çıkar, ve sermayenin organik bileşiminin 3'den 4'e yükselmesine rağmen, kâr oranı aynı kalır:

$$\frac{100}{400} = \% 25, \quad \frac{125}{500} = \% 25$$

Bununla beraber, artık - değer oranının ve sermayenin organik bileşiminin *eşit şekilde* yükselmesi zamanla imkansız bir hale gelir, çünkü emeğin üretkenliğinin artmasıyla birlikte işçilerin ihtiyaçlarında ve işgücünün değerinde de bir artış olur, bu da, işçi hareketinin gelişmesine yolaçar ve böylece artık - değer oranının yükselmesini sınırlandırır. Belirtilmesi gereken bir husus da şudur: artık - değer oranının yükselmesi, *mutlak* sınırlarla engellenir (gerekli

emeği sifıra indirgemenin imkansızlığı), oysa sermayenin organik bileşimi hiçbir engelle karşılaşmadan yükselir.

b) *Değişmeyen sermayenin fiyatının alçalması*: Sermayenin organik bileşimi sadece iş aletlerinin *maddi kitlesi* ile işçi sayısı arasındaki oranı değil, üretim araçlarının *değeri* ile iş gücünün *fiyatı* arasındaki oranı da ifade eder. Oysa, emeğin genel üretkenliği artınca her emeğin münferit değeri azalır. Bu kanun, makinalar ve diğer üretim araçları dahil, bütün emtia için geçerlidir. Sermayenin organik bileşimi makine fiyatlarının değerinin, yani değişen sermayeye oranla değişmeyen sermayenin değerinin azalmasına da yolaçabilir ve böylece kâr oranının eğilimli düşüşünü önler.

Ne var ki, üretkenlikteki her ilerleme değişmeyen sermayenin her biriminin değerini gerçekten azaltsa bile, bu ilerleme, bu birimlerin sayısında büyük bir artışı da gerektirir. Bir makinanın değeri düşer, ama makinaların sayısı durmadan artar, demek ki, makinaların toplam kitlesinin değeri durmaz artar. Mesela, Birleşik Devletler'de üretim araçlarının değeri, milli servete oranla, 1900'de % 7,4 iken, 1910'da % 8,3'e, 1920'de % 10'a, 1930'da % 9'a, 1940'da % 8,7'ye, 1950'de % 10,9'a 1955'de % 11,9'a yükselmiştir[87].

c) *Kapitalist üretimin temeli [olan mübadelenin] yayılması*: Sermaye, dış ticaret yoluyla, ham maddeleri ve en gerekli ihtiyaç maddelerini ucuza sağlar, bu da hem değişmeyen sermayenin değerini hem de işgücünün değerini düşürür ve artık - değer oranı ile kâr oranını artırır. Yeni sektörlerle yada sermayenin organik bileşiminin daha düşük olduğu ülkelere kapitalist üretim tarzı girince kâr oranındaki düşme de önlenir.

Bununla beraber, kapitalist üretim tarzının temeli olan mübadeleler kaçınılmaz bir şekilde artar (genişler). Sanayici ülkeler, geri ülkelere ithal ettikleri emtia karşılığında işlenmiş ürünler ve sermaye ihraç eder. Bunun sonunda, bu ülkelerdeki yerli üretim tarzı yıkılır ve buralarda kapitalist üretim tarzı yer alır. Genişleyen ve genelleşen kapitalist üretim tarzı, yüksek bir kâr oranının sağlanabildiği sektörleri azaltır. Her ne kadar bu yayılma, kâr oranının eğilimli düşüşünün azaltılmasında yada durdurul-

masında bütün bir devir boyunca önemli bir rol oynamışsa da, zamanla etkinliği azalır ve hatta tam tersi bir durumun meydana gelmesine bile yolaçabilir: geri kalmış ülkeler, sanayileşince, ileri ülkeleri sermayenin organik bileşiminde büyük bir artış sağlamaya mecbur ederler.

d) *Artık - değer kütlelerinin artışı*: Sermayenin hareket alanının durmadan genişlemesi, sermayenin birikimi ve ücretli işçi sayısının artışı, artık - değer *kütlesinde* daimi bir artışı gerektirir. Ortalama kâr oranının düşmesi nisbette sınırlı (az) olunca, bu mutlak artış, kapitalisti sistemle «bağdaştıracak» mahiyettedir. Bu kapitalist, gerçekte, 200 milyon üzerinden % 12 kazanmaktansa, ilerde 1 milyar üzerinden sadece % 10 kazanmayı tercih eder. Kâr oranındaki hafif düşüş, kâr hacminin 24 milyondan 100 milyona yükselmesiyle giderilir. Mütedavil sermayenin devir müddetinin azalması, artık - değer hacminin artmasına son derece yardım eder.

Kapitalist üretim tarzında bir metanın değeri $c + v + s$ şeklinde görünür. Kapitalist üretim tarzının gelişme kanunları bu formüle göre şu şekillere bürünebilir:

a) $\frac{c}{v}$ nin artması, sermayenin organik bileşiminin yükseldiğini,

b) $\frac{s}{c}$ nin artması, artık - değer oranının arttığını,

c) $\frac{s}{c+v}$ nin azalması, ortalama kâr oranının düştüğünü gösterir.

Fakat bu üç gelişme eğilimi, üretim güçlerinin gelişmesine oranla, genel tarihi anlamları açısından ele alınmalarına göre, yada kapitalist sistemde büründükleri *özellikle* oranla incelenmelerine göre farklı bir şekilde ortaya çıkar. Üretim süreci içinde canlı emek tarafından harekete geçirilen iş aletleri kütlelerinin artması; işgününün en gerekli ihtiyaç maddelerinin üretimine ayrılan kısmının azalması; yıl içinde üretilmiş servetin, toplum tarafından derece derece biriktirilmiş servete oranla azalması, işte sosyalist

bir toplum dahil, herhangi bir toplumda medeniyetin ilerleyişinin, üretici güçlerin gelişmesinin başlıca belirtileri (genel indeksleri) bunlardır.

Kapitalist toplumda bu eğilimlerin görüldüğü özgül güç *antagonist şekildir*. Sosyal artık - ürünün, gerekli ürüne oranla artması, refahın ve konforun toplumun tümü bakımından artmasına değil, *hakim sınıfların ele geçirdikleri artık - emeğin* artmasına, işçi sınıfının sömürülme derecesinin artmasına yolaçar. Yıl içinde yaratılan yeni servetle, birikmiş sosyal servet arasındaki oranın azalması, insanlığın sadece ve sadece bu birikmiş servetle yaşayabileceği, boş vakitlerin durmadan artacağı anlamına gelmez, aksine bu azalma, periodik sarsıntılara, buhranlara ve işsizliğe yolaçar. Cansız emek kütlesinin, canlı emeğe oranla artması insan emeğinden daimi bir tasarruf sağlandığını değil, büyük bir yedek sanayi ordusunun yaratıldığını ve bu yedek ordunun baskısıyla üreticilerin sadece gerekli ihtiyaç maddelerini tükettiklerini ve bedenlen sarfettikleri çabanın arttığını yada yoğunlaştığını gösterir. Kapitalist rejimin gelişme eğilimlerinin büründüğü bu antagonist şekil, bu rejimin mutlaka yıkılacağına kanıttır.

■ *Kapitalist Rejimin En Yüksek (Temel) Çelişkisi*

Kapitalist üretim tarzının bütün çelişkileri temel ve genel çelişki içinde özetlenebilir. *üretimin sosyal karakteri ile temellükün (mülkiyetin) özel, kapitalist şekli* arasındaki çelişki temel çelişkidir.

Kapitalist rejimde üretimin sosyalizasyonu (sosyal karakteri), kapitalist üretim tarzının genelleşmesinin en önemli, en ilerici tarihi sonucudur. Ataerkil, köleci ve feodal toplumların birbirinden bağımsız ve aralarında sadece ilkel bağlar (özellikle mübadele bağları) bulunan binlerce üretim ve tüketim hücreciklerine ayrılması sonunda *beşeri ilişkiler genelleşir*. İşbölümü, sadece bir tek ülkede değil, bütün dünyada genelleşip mükemmelleşir. Hiç kimse, kendi tüketimi için kullanım değerleri üretmez. Her insan ancak diğer binlerce insanın emeği sayesinde yaşayabildiği (hayatta kalabildiği ölçüde) herkesin emeği bütün insanla-

rın hayatta kalması için gereklidir. Ferdi emek sadece sosyal emeğin çok küçük bir parçası olarak vardır. Modern kapitalizmde üretim faaliyetinin geliştirilmesi yada devam ettirilmesi, bütün insanların işbirliği (emeği) sayesinde gerçekleşir. Demek ki, bu üretim, bütün insanlığı kendi yörüngesine sokarak, objektif bakımdan sosyalize olur. Kapitalist rejimde üretimin sosyalizasyonu üretici güçlerde muazzam bir gelişme sağlar. Değişmeyen sermayenin artması, herşeyden önce de makinaların, sanayi ve ulaştırma araçlarının artması ancak işbölümünün son derece gelişmesiyle mümkündür. Üretim güçlerindeki bu olağanüstü gelişme, sermayenin organik bileşiminin yükselmesinde, serayenin yoğunlaşmasında, bütün dünyayı ele geçirmeye uğraşan kapitalist üretim tarzının temelindeki genişlemede (potansiyel olarak) mevcuttur ve beşeri ihtiyaçların muazzam bir şekilde gelişmesini, bütün insanların evrensel gelişme imkanlarının bilincine varmasını gerektirir. Ama insanlığın emeğini gerçek (objektif) bir işbirliği haline getiren üretimin bu sosyalizasyonu düzenli, güdümlü değildir, bilinçli bir plana göre yönetilmez. Bu sosyalizasyon, kör kuvvetlere, «piyasa kanunlarına», kâr oranındaki dalgalanmalara, kâr oranının eşitlendirilmesinin etkisine tabidir. Bunun içindir ki, objektif bakımdan sosyalize olmuş üretimin tümü, kendi yarattığı beşeri ihtiyaçlara bağlı kalmaksızın gelişir.

Temellükün (mülkiyetin) özel şekli, kâr elde etmeyi, üretimin amacı, muharrik gücü haline getirir; üretici güçlerin gelişmesine düzensiz bir nitelik verir. Üretim, en acil gerçek ihtiyaçların karşılanması gerektiği sektörlerde değil, en yüksek kârların sağlanabildiği sektörlerde sıçramalarla gelişir. Alkollü içkiler, resimli romanlar ve uyuşturucu maddeler üretimi, havanın kirlenmesini önlemek, tabii kaynakların korunmasını sağlamak için yapılan mücadeleden, hatta okul ve hastane yapımından önce gelir[88]. Bugün Büyük-Britanya'da müşterek bahis için sarfedilen para, kanseri, çocuk felcini ve damar sertliğini önlemek için sarfedilen paradan daha çoktur. Sosyal artık - ürünü ele geçirmenin özel şekli kapitalist üretimin *anarşik* karakterini belirler. Bir sektörde üretim düşerken, bir başka sektörde aşırı üretim gerçekleşmekte ve bu anarşmin (düzen-

sizliğin) zararları aşırı üretim ve buhranlarla periyodik olarak geçirilmektedir. Çeşitli üretim kolları arasındaki dengesizlik, nisbetsizlik, bu anarşiyi kaçınılmaz hale getirir. İnsan emeğinin farklı üretim kolları arasında dağılımı satınalma gücünün bu sektörlerdeki ürünlere göre dağılımına hiçbir zaman tam olarak tekabül etmez. Bu nispet-sizlik çok şiddetli hale gelince, geçici bir denge sağlayan bir buhrana dönüşür.

Kapitalist üretimin sosyalizasyonu (sosyal karakteri) ile temellükün özel şekli arasındaki çelişki, üretici güç-lerin sınırsız gelişme eğilimi ile tüketimin dar sınırları ara-sındaki çelişki olarak görünür. Kapitalist üretim tarzı böy-lece, üretimin tüketimden tamamen ayrıymış gibi görün-düğü ve sanki bizzatı bir amaç haline geldiği ilk üretim tarzıdır. Ama periodik buhranlar, üretimin, zamanla, top-lumun tüketim imkanlarının tamamen dışında kalamıyaca-ğını acı bir şekilde hatırlatır.

■ *Hür Emek ve Yabancılaşmış Emek*

İlkel bir toplumdaki üretici, üretken faaliyetini, yani «emeğini» genellikle diğer beşeri faaliyetlerden ayrı tut-maz. Şüphesiz, kendini tamamen topluma vermenin (ada-manın) bu yüksek şekli bütün beşeri imkanların evrensel gelişmesine yönelmiş bilinçli bir çabadan çok, toplumun yoksulluğunu ve ihtiyaçların son derece sınırlı olduğunu ifade eder. Tabiat kuvvetlerinin kölesidir o. Tabii çevrenin bilincine bir türlü varamaz, sihire bel bağlar, düşüncesi il-kel bir gelişme gösterir. Ama sosyal dayanışma ve işbirli-ğinin çok kuvvetli oluşu bu yoksunluğu giderir. Fertle top-lumun kaynaşması nisbeten bir uyum içinde gerçekleşir. Tabii çevre çok zalim değilse, emek, hem bedeni ve sos-yal ihtiyaçları, hem de estetik ve ahlaki ihtiyaçları tatmin eder.

Üretici güçler çoğaldıkça insanlık tabiat kuvvetlerinin hakimiyetinden gitgide kurtulur, tabii çevrenin bilincine varır ve onu kendi amaçlarına elverişli hale getirmeyi öğ-renir. Böylece, insanı tabiatın ve evrenin hakimi haline getirecek olan bilimin ve bilimsel tekniklerin zafer yü-rüyüşü başlar.

Ama insanlık bu kurtarıcı ilerlemenin kefaretni çok ağır öder. Mutlak yoksulluk içindeki bir toplumdan nisbi bir yoksulluğun bulunduğu bir topluma geçiş, aynı zamanda tam bir uyum içindeki toplumdan sınıflı topluma geçiştir. Toplumdaki bir avuç azınlık eğlencelerle vakit geçirmeye başlayınca toplumun büyük çoğunluğunun başkaları hesabına karşılığı ödenmemiş bir emek, yabancılaştırmış bir emek harcadığı görülür. İnsan oğlu tabiat kuvvetlerinin hakimiyetinden kurtuldukça kör sosyal kuvvetlerin hakimiyeti başka insanların hakimiyeti (kölelik, toprak köleliği) yada kendi yarattığı ürünlerin hakimiyeti (küçük meta üretimi ve kapitalist üretim) altına girer.

Köle emeğinin yabancılaştırmış karakteri, gelişmeleri gerektirmez. Köle ve serfin hayatı başkasının elindedir, vakitlerinin büyük kısmını onun için harcarlar. İçinde bulundukları sosyal şartlardan dolayı, sadece kişiliklerinin serbestçe gelişmesi değil, genellikle her türlü gelişme onlara yasaktır. Ama kapitalist toplumdaki emek de yabancılaştırmış bir emektir ve insanın tamamen yabancılaştırmasını gerektirir.

Bu yabancılaştırma her şeyden önce, iş (emek) ile «ekonomik olmayan» bütün beşeri faaliyetlerin birbirinden tamamen ayrılması şeklinde görünür. Kapitalist bir toplumdaki vatandaşların ezici çoğunluğu, mesleklerini sevdikleri, iş sayesinde kendi benliklerini gerçekleştirdikleri, işi, bedeni ve fikri yeteneklerinin gelişmesi için gerekli ve yeterli bir şart olarak kabul ettikleri için değil, aksine, *mecbur oldukları için, iş dışındaki beşeri ihtiyaçlarını tatmin edebilmek için çalışırlar*. Kapitalist rejimin başlangıcında -hatta bugün bile Üçüncü Dünya'nın büyük bir kısmında- bu ihtiyaçlar son derece basittir. İhtiyaçlar artıp emek müddeti azaldıkça «kaybedilmiş zaman» ile «kazanılmış zaman» arasındaki çelişki (çatışma) daha da keskinleşir.

Yabancılaştırma, işçinin çalışma şartlarını, iş aletlerini ve emeğinin ürününü kontrol edemez hale geldiğini de gösterir. Bu durum nisbi artık -değer çoğaldıkça ve işgünü, gitgide yabancılaştıran emeğin yoğunlaşması ve makineleşmesi bahasına, kısaldıkça büsbütün belirgin bir hal alır.

Zincirleme iş (çalışma), yarı -otomasyon, eski niteliklerin yitirilmesi ve uzman işçilerin genelleşmesi de bu

yabancılaşmanın safhalarıdır. Bu evrimin sonunda işçi iki canavar makinanın: kendisini ezen iş aletlerinin yani asıl makinanın ve zümreleri, hiyerarşisi, buyrukları, para cezaları ile kendisini bir o kadar ezen sosyal makinanın, ufak bir dışısından başka bir şey değildir artık⁽⁹⁹⁾. Bu ezilmenin yanı sıra, makineleşmenin verdiği can sıkıntısı işçinin yaşama gücünü körektir ve büro işleri makineleştikçe memurlar da aynı can sıkıntısının kurbanı olurlar⁽¹⁰⁰⁾.

Kapitalist toplumda her şeyin meta haline gelmesi de, yabancılaşmanın bir belirtisidir. Satılınmayan ve satılmayan hiçbir şey yoktur. Herkesin herkesle mücadelesi insanlığın en temel ve en belirgin eğilimlerinin inkar edilmesine yolaçar: güçsüzlerin, ihtiyaçların çocukların korunması; gruplar arasında dayanışma; insan sevgisi, işbirliği ve yardımlaşma arzusu diye bir şey kalmaz.

Batı Almanya'da protestan papazların bazıları, tıpkı katolik işçi-papazlar gibi, büyük fabrikalarda birkaç ay çalıştılar, bu vesileyle, kapitalist sistemde emeğin yabancılaşmış karakteri hakkında ilginç gözlemlerde bulundular:

«Kazanılmış niteliğin ve durmadan yenilenen tecrübenin kendileri bakımından hâlâ önemlice bir rol oynadığı birkaç zanaatkarın tutumu bir yana bırakılırsa, işçilerin iş karşısındaki tutumu genellikle olumsuzdur. Diğerleri için, fabrikada çalışmak *kaçınılmaz bir felakettir*. Kullanmak zorunda olduğu makinaları, ekip şefinden işletme müdürüne kadar uzayıp giden yöneticileri gerektiren ve bütün bir ömür boyunca her gün yapmak mecburiyetinde kaldığı iş, işçinin «düşmanı»dır... *İşletmede (fabrikada) çalışmak ömür tüketmektir*.

«Çalışma tarzı ve formu (yorucu bedeni çalışma yada sadece makinaların gözetimi) inceleye çalıştığımız işletme-

(99) Kelimenin asıl (iş kazalarının durmadan artması) ve mecazi anlamıyla.

(100) Yarı uzmanlaşmış bir işçi 25 yıllık yorucu bir çalışmadan sonra, yanbasındaki makinada çalışan 17 yaşındaki oğlanın hemen hemen kendisinininkine eşit bir ücret aldığını farkeder. Zaten çevresindeki binlerce işçi aşağı yukarı aynı ücreti almaktadır. Her gün saatlerce tekrarladığı aynı jestler ona dayanılmaz bir can sıkıntısı vermeye başlar. Herhalde kendisinden daha yoksul olan, ama hiç değilse yaptığı fiçılardan gurur duyan babasını düşünür. Oysa şimdi her işi makina görmektedir ve gurur konusu olan şey makinadır. Belki de yanındaki arkadaşıyla konuşması, yada bir bardak su içmesi yasaktır» [90].

lerde *işçinin vesayet altında tutulması* şeklinde kendini gösteren sosyal değerlendirmeler kadar büyük bir rol oynamaz.

«İşçi -sendikaya ve işletme konseyi hakkındaki kanuna rağmen- şüphe yok ki, ekonomik sistemimizin en güçsüz yanıdır: Sarsıntıların, üretimin geçici olarak durdurulmasının, buhranların ilk kurbanı odur. *Geleceğine güvenememek ve işletme ekonomimizin keyfi gidişine bel bağlamak duygusu*, hiçbir sosyal tabakada işçi kesimindeki kadar kuvvetli değildir. Hiç şüphesiz, işçilerin sosyal bilincinin hemen değişmesi, ancak onların sosyal durumundaki gerçek değişimle orantılı olarak düşünülebilir»[91]⁽¹⁰¹⁾.

■ Sınıf Mücadelesi

Toplum sınıflara bölündüğünden beri süregelen sosyal eşitsizliği insanlar, toplumun ilerlemesinin kaçınılmaz bir aşamasıdır deyip sineye çekmediler. Üreticiler, yarattıkları artık -ürünün hakim sınıflar tarafından ele geçirilmesini hiçbir zaman normal yada tabii karşılamadılar. Bu düzene her zaman başkaldırdılar. Hakim sınıfların en yiğit düşürmeleri de sosyal eşitsizliği yerdiler ve sömürüye karşı mücadelede sömürülenlerin yanında yer aldılar.

Sınıflı toplumun başlangıcı kölelerin isyanlarıyla doludur. Ne var ki, genellikle Spartacus'ün isyanı ve Verres'in öncülüğünde Sicilya'daki kölelerin isyanı bilinir. Oysa aynı devirde, İspanya madenlerinde çalışan 40.000 köle isyan etmiş, Makedonya ve Delos'da kölelerin, Yunanistan'da da Laurium madencilerinin büyük isyanı patlak vermişti[92]. M.S. 3. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun batı kesiminde («Bagaudae»lerin hareketi) ve Kuzey Afrika'da kölelerin ve yoksul köylülerin isyan ettikleri görülmektedir. Roma İmparatorluğu'nun çökmesinde bu isyanların oynadıkları rolün önemi genellikle iyi değerlendirilmemiştir[93]. Arab tarihçisi Ebu Zekeriya, Donatistlerden söz ederken, bu isyanların mahiyetini açıkça ortaya koymaktadır:

(101) A. Andrieux ve J. Lignon'nun *L'ouvrier d'aujourd'hui* adlı kitabında Fransa'da işçi sınıfının durumu hakkındaki analiz'e bakınız.

«Onlar efendilerden ve zenginlerden nefret ediyorlardı, arabasına binmiş bir zengin görünce, onu indirip, kölelerini arabaya bindiriyorlar, kendisini de yürümeye zorluyorlardı. Yeryüzünde eşitliği sağlamaya geldiklerini söylüyorlar ve köylüleri isyana teşvik ediyorlardı»[94].

Vizigotların Bizans İmparatorluğu'nu istilaları sırasında kölelerin, özellikle de, Trakya'daki madencilerin isyanları patlak vermişti[95]. Daha sonraları (820 - 823) Bizans İmparatorluğu'nda müthiş bir isyan oldu. Halkın bir kısmının da desteklediği bu isyanı imparator II. Mişel'in ordusu ancak üç yılda bastırabildi.

Aynı devirde, Şatt-ül-Arab'ın kurutulması işinde çalıştırılan zenci köleler ordusu isyan etmiş ve tam 15 yıl imparatorluk ordularının saldırılarına karşı koymuştu. Denizaşırı ülkelerde ticari ve manüfaktür sermaye köleliğinin yeniden doğmasına yolaçınca isyanlar başladı: Java adasında Surapatı'nın yönettiği isyan (1690 - 1710), Bolivyalı Yerlilerin isyanı (1686, 1695, 1704 ve 1767). Haiti adasında siyah Jakobenlerin isyanı[96].

Angarya yada tarımsal rant yüzünden inim inim inleyen köylüler de, sömürünün boyunduruğundan kurtulmak için birçok kereler isyan ettiler. İlk Çağ'ın, Mısır'ın, Filistin'in, Atina'nın, Roma'nın bütün tarihi, tefeciliğe, borçlanmaya, özel mülkiyete karşı girişilen köylü hareketleriyle doludur. M.S. 5. ve 6. yüzyılda Sasaniler devrinde *Mazdeklerin* hareketi görülmektedir. Bunlar emlakın kamulaştırılmasını, imtiyazların kaldırılmasını, canlı hayvanların kesilip yenilmesinin yasaklanmasını istiyorlardı. Şüphesiz bunun içindir ki, hakim sınıfların hizmetindeki tarihçiler onlara «barbar» demektedir.

Çin tarihi boyunca iktidardaki hanedanlar hep ayaklanan köylüler tarafından devrilmiştir. Han ve Ming hanedanları da başlangıçta sadece toprak mülkiyetinin değil, tefeci ve tüccar sermayesinin kaldırılması için de mücadele etmişlerdir[97]. 14. yüzyıl bütün Batı Avrupa ülkelerinde (Fransa'da, Büyük - Britanya'da, Flandr'da, Bohemya'da, İspanya'da) köylü isyanlarıyla geçmiştir. 16. yüzyılda Almanya'da büyük çapta köylü savaşları gelişmiş ve Thomas Münzer ile Anabaptistlerin temsil ettikleri en keskin devrimci fikirlerin kaynaştığı şehirlerde buna benzer sos-

yal eğilimler görülmüştür. 17. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Japonya'nın tarihi, para ekonomisinin genelleşmesi yüzünden aşırı bir sömürünün kurbanı olan köylülerin yıllarca süre ayaklanmalarıyla doludur. Sadece 1603 ile 1863 yılları arasında 1100'ü aşkın isyan patlak vermiştir[98].

Nihayet, modern proletaryanın ataları küçük zanaatkarlar ve onların kalfaları, hem büyük şehir merkezlerinde siyasi haklarını elde etmek, hem de tüccar sermayesinin boyunduruğundan, sömürsünden kurtulmak için ayaklandılar⁽¹⁰²⁾. Orta Çağ'da sadece İtalyan şehirlerindeki zanaatkarlar değil, islam şehirlerindeki zanaatkarlar da böylesine bir mücadeleye girişmişlerdir. 9. yüzyılda devrinin bütün ileri fikirlerini temsil eden ve Anadolu'da, İstanbul'da 17. yüzyıla kadar[100] bazı loncaların ayaklanmalarını da etkilemiş olan milletlerarası *Qurmates* hareketi bunlardan biridir. Bu hareket Bahreyn ve Yemen'de 11. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar devam eden komünist bir devlet kurulmasına da yolaçmıştır.

Sosyal eşitsizliği ortadan kaldırmak için girişilen bütün bu hareketler aslında niçin başarısızlığa uğramıştır?⁽¹⁰³⁾. Çünkü sömürüyü ve sosyal eşitsizliği ortadan kaldırmak için gerekli maddi şartlar henüz olgunlaşmamıştı.

İnsanlığın tarih öncesinde sınıfların bulunmayışının sebebi, sosyal ürünün, gerekli ürüne genellikle eşit olmasıdır. Toplumun sınıflara bölünmesi, sosyal birikim fonksiyonlarının gerçekleştirilmesi için gerekli boş vakitleri bütün topluma sağlayacak kadar bol bir artık - ürünü değil, sadece belirli bir miktar artık - ürünü yaratan üretim kuvvetlerinin gelişmesine tekabül eder. Üretim kuvvetlerinin gelişmesi böylesine yetersiz olduğu için, sosyal eşitsizliğin başgöstermesi, toplumun sınıflara bölünmesi (bu bölünmeye geçici bir süre son verilmiş de olsa) zamanla kaçınılmaz bir hal alacaktır.

Üretim kuvvetlerine sağladığı harikulade gelişme sayesinde, bütün sınıflı toplumların ortadan kaldırılması için gerekli ekonomik şartları insanlık tarihinde ilk defa

(102) Tarihte ilk işçi grevi M.Ö. 1165 yılında, III. Ramses devrinde, Mısırlı işçilerin Dar-ül-Medinede yaptıkları grevidir.

(103) Önce mal ortaklığının gerçekleştiği katalik kiliselerinin ve Tabor şehrinin evrimi buna örnek olarak gösterilebilir. Bu şehrin kuruluşu sırasında bütün mallarını «genel mezarlara» bırakmak gerekiyordu, ama birkaç yıl sonra küçük meta üretimi gene başlamıştı [101].

kapitalist üretim tarzı yaratmıştır. Sosyal artık - ürün, bütün insanların emek müddetinin son derece azalmasını sağlayacak, bu da kültürün alabildiğine gelişmesine yolaçacaktır. Kapitalizmin objektif bakımdan sosyalleştirdiği emeğin bilinçli bir şekilde örgütlenmesi, üretim kuvvetlerinde yepyeni bir gelişmenin gerekli şartı haline gelir.

Kapitalist üretim tarzı sadece sınıflı toplumun kaldırılması için gerekli *ekonomik* şartları yaratmakla kalmaz, aynı zamanda *sosyal şartları* da yaratır. Üretim araçlarından yoksun olduğu için, bu araçlar üzerindeki her türlü mülkiyet şeklinin ortadan kaldırılmasından büyük bir yarar uman bir sınıf yaratır. Bu sınıf modern toplumun bütün üretici fonksiyonlarını da yerine getirir. Büyük fabrikalarda yoğunlaştığı için içgüdüleri ve günlük tecrübeleriyle kesin olarak inanmıştır ki, ancak kuvvetlerini toparladığı ve *örgüt, işbirliği ve dayanışma* niteliklerini harekete geçirdiği takdirde kendi geleceğini savunabilir. Önce, niteliklerini, patrona sağladığı yeni değerden daha büyük bir pay almakta kullanır. İş günününün kısaltılması ve ücretlerin artırılması için mücadele eder. Ama çok geçmeden öğrenir ki, bu mücadele, sermayenin ve onun devletinin⁽¹⁰⁴⁾ tüm hakimiyetine karşı koymakla etkili olur. Modern proletaryanın sınıf mücadelesi, kapitalist mülkiyetin kaldırılması, üretim ve mübadele araçlarının sosyalizasyonu ve sınıfsız bir sosyalist toplumun kurulması için siyasi hareket şeklinde gelişir.

(104) *The Town Labourer* adlı eserlerinde J.L. ve B. Hammond, XIX. Yüzyılda, devletin tamamen sermayenin hizmetinde olduğunu ilginç bir şekilde anlatılır. Caerphilly ve Merthyr Tydfill bölgelerinde dökümhane sahibi iki yargıç, kendi işçilerini yargılıyorlardı (!) Kanunların uygulanmasından sorumlu olan bu yargıçlar *truck system*'i onlara yasaklıyorlardı. [102].

6

Ticaret

■ *Ticaret, Eşit Olmayan Ekonomik Gelişmenin Sonucudur.*

Esas itibariyle, kullanım değerlerinin üretimi üzerine kurulmuş bir toplumda tüccarlar ucuza satınaldıkları emtiayı pahalıya sattıkları için kâr ederler. Bu da ticaretin, başlangıçta, az - çok aynı ekonomik gelişme seviyesinde bulunan halklar arasında gelişemediğini gösterir. Bu durumda, iki ülke, mübadele edilen emtianın üretimi için yaklaşık olarak gerekli emek müddetini bilir. Satıcılar da alıcılar da kendilerince çok elverişsiz buldukları mübadelelere girişmezler⁽¹⁰⁵⁾. Ancak, cari tüketim mallarında ya da gerekli hammaddelerde birdenbire bir azalma olursa ticarete büyük kârlar sağlanabilir.

Buna karşılık, ekonomik bakımdan gelişmemiş halklarla yapılan ticaret muazzam kârlar elde edilmesini sağlayan ideal şartları yaratır. Buralardan çok ucuza satın alınan hammaddeler ya da yiyecek maddeleri (madenler, kereste, buğday, balık, şarap, v.s.) işlendikten sonra (çömlekler, madeni aletler, süs eşyaları, kumaşlar, v.s.) değerlerinin çok üstünde satılır. Maden devriminden itibaren tica-

(105) II. ve III. bölümlere bakınız.

retin serpilip gelişmesinin kökenini halklar arasındaki eşit olmayan ekonomik gelişmede aramak gerektir.

«Birbirine yakın yada birbiriyle ilişkiler kurabilen çeşitli topluluklar arasında kaynakların farklı ve çeşitli olduğu görülür. Tarihçiler, atalarımız hakkında yaptıkları incelemelerde en eski devirlere doğru uzandıkça yeryüzünün her tarafında bütün mübadelelerin bu ebedi şartlarına rastlarlar»[1].

Ampirik veriler bu tezi tamamen doğrulamaktadır. Her şeyden önce, bu veriler, ticaretin bütün ilkel toplumlarda daha ileri bir toplumdan gelmiş *yabancı tüccar* şeklinde görüldüğünü ortaya koymaktadır. Eldeki belgelere göre Mısır'da ilk tüccarlar yabancılardı[2]. Eski Yunanistan'da, yeni kurulan şehirlerde önce yabancı tüccarlar görülmektedir[3]. İran'ın kutsal kitabı olan *Avesta*'nın eski metinlerinde belirtildiğine göre kırala ve asillere lüks maddeler getiren tüccarlar yabancılardır[4]. Hint medeniyetinin yazılı en eski belgesi olan *Rig - Veda*'da anlatılan tüccarlar, kervanlar halinde seyahat eden yabancılardır (pani)[5]. Roma'da ilk tüccarlar yunanlılaşmış yabancılardı[6]. Bizans'ta büyük ticaret önceleri Suriyelilerin, Yahudilerin ve Doğuluların elindeydi[7]. İslam imparatorluğunda ilk tüccarlar Hristiyanlar, Yahudiler ve Zerdüştlereydi[8]. İlk Çağ'ın başlangıcında Batı Avrupa'da da ilk tüccarlar Suriyeliler ile Yahudilerdi[9]. Aynı devirde ticareti Japonya'ya ilk defa Koreliler getiriyorlardı[10]. Çin'de Tang hanedanından Ming hanedanına kadar dış ticaret yabancılardan özellikle Hintlilerin yada müslümanların elindeydi. İskandinavya'da Alman tüccarların, Polonya'da, Macaristan'da, Romanya'da Yahudi tüccarların, Asya'daki Türk imparatorluğunda Ermeni tüccarların, doğu Afrika'da Arab tüccarların, Güney Doğu Asya'da Çin'li tüccarların hakimiyeti, büyük ticaretin bu ilk safhasını yüzyıllarca devam ettirmişlerdir.

Öte yandan, ampirik veriler, eşit olmayan aynı ekonomik gelişme kanununun, ticari akımların hızla değişmesini gerektirdiğini de ortaya koymaktadır. Kıta Yunanistan'ında ilk tüccarlar Anadolu'dan gelmiş yabancılardı (Meteklerdi). Ama çok geçmeden Yunan kolonileri Anadolu'da ticareti tekelleri altına alacaklar ve bu hakimiyet Romalıların fü-

tuhatına kadar devam edecektir. İslam İmparatorluğunda ilk tüccarlar Yahudiler, Hristiyanlar ve Perslerdi. Ama kısa bir süre sonra, Avrupa'da, Orta - Doğu'da ve İran'da Arab tüccarlar önemli bir rol oynayacaklardır. M.S. 5. yüzyılda Hintli tüccarlar Arab denizinde ticarete hakim olmuşlar, birkaç yüzyıl sonra da Arab tüccarlar Hindistan'da ticareti ele geçirmişlerdi[11]. 17. yüzyılda Moğol İmparatorluğu'nda Hintli ve İranlı tüccarlar Arab tüccarlardan daha etkili oldular. Bizans'taki Yahudiler ile Suriyeliler Orta Çağ'ın başlarında İtalya'da büyük ticareti tekel-leri altına aldılar. 11. yüzyıldan itibaren Venedikliler ve Cenevizliler Bizans'ta ticaret alanında büyük bir önem kazandılar.

Roma İmparatorluğu'nun tarihi bütün bu ticari akımlarla doludur. M.Ö. 2. ve 1. yüzyılda Roma'nın fethi ve bunu izleyen ticaret Anadolu'da İskender devrinden beri kurulmuş olan ekonomik hakimiyete son verdi. Ama M.S. 1. yüzyıldan itibaren Roma, Doğu'yu Suriyeli tüccarlara bıraktı ve 2. yüzyıldan itibaren bütün İmparatorlukta ekonomik üstünlüğü Suriyelilerle paylaşan Galya'ya çekildi[12].

■ *Artık - Değerin Üretimi ve Gerçekleşmesi*

Kapitalizm öncesi üretim tarzlarında hakim olan tüccar sermayesi esas itibariyle kullanım değerlerinin üretimi üzerine kurulmuş bir toplumun bağrında doğan para ekonomisini temsil eder. Tüccar sermayesi böyle bir toplumda hem milletlerarası büyük ticaret, hem de seyyar satıcılık şeklinde görünür. Küçük meta üretimi geliştikçe üreticiler metalarını pazarda kendileri satarlar. Asıl ticaret (mesleki ticaret) ancak emtianın bu normal tedavülünün dışında gerçekleşir.

Bununla beraber, üretimle ticaretin birliği ancak sınırlı bir çerçeve içinde halledilebilecek teknik problemler yaratır. Ürünlerini piyasaya kendisi getiren zanaatkar yolda geçen süre içinde üretici çalışmasını durdurmak zorunda kalacaktır. Bunun içindir ki, küçük meta üretimine dayanan bir toplumda pazarlar ancak bayram günleri kurulur. Malezyalı balıkçılarla konuşan Raymond Firth bun-

ların normal olarak bir işgünü ticaretle uğraşmadıklarını, herhangi bir sebepten dolayı balık avına çıkmadıkları takdirde «satmak için balık satın aldıklarını» tesbit etmiştir[13]. Tüccar - küçük üreticilerin ürünlerini pazara götürmelerini kolaylaştırmak için Şorti Yerlileri:

«İsteyen herkese, hatta yabancılara da, yiyecek, yatak ve meşale vermeyi adet haline getirmişlerdi. Ev sahibi bütün bunlar için bir ödemede bulunulmasını beklemez, sadece gerektiğinde kendisine de aynı konukseverliğin gösterilmesini isteyebilirdi»[14].

Bütün bu adetler ancak üretim yeri piyasadan çok uzakta değilse etkili olur. Uzaklık artarsa ürünlerini piyasaya kendisinin getirmesi üreticiye çok pahalıya gelir. Nurembergli zanaatkarlar Orta Çağ'da metalarını Frankfurt panayırına kadar kendileri götürüyorlar, ama daha uzak yerlere tüccarlar aracılığı ile gönderiliyorlardı[15].

Demek ki asıl ticaret, ürünlerini doğrudan doğruya satmak için üretimlerini durdurmak yüzünden uğrayacakları zarardan üreticileri koruyan bir işbölümünün sonucu olarak görünmektedir[16]. Profesör Jacquemyns, 19. yüzyılın birinci yarısında Flamanlı dokumacıların gerekli hammaddeyi yakın pazarlardan satınalmak ve dokudukları ketenleri gene aynı pazarlarda parça parça satmak için uğradıkları kayıpları hesaplamış ve bunun, mütevazî gelirlerinin 1/5'ini bulduğunu tesbit etmiştir.[17].

Profesör Ashton, Britanya dokuma sanayiinin 18. yüzyıldaki durumunu incelerken daha kesin sonuçlara varıyor:

«Dokuma işçisi, ihtiyaç duyduğu maddeleri kendisi gidip getirmek zorundaydı... Kuzey yollarında iplik paketlerini sırtlarında yada top top kumaşları kucağında taşıyan dokumacılar görülürdü. Bir günlük yola yaya giderlerdi. *Midlands* tuhafiye sanayiinde haftada iki buçuk gün sipariş almak, malzeme aramak, işlenmiş ürünleri nakletmek ve ücretleri tahsil etmekle geçerdi»[18].

Küçük meta üretimine dayanan bir topluluğu inceleyen Sol Tax, üreticilerin, muhtemel müşterilerine doğrudan doğruya satacakları metaların *emek müddetini*, kelimenin tam anlamıyla hesapladıklarını ve *emek müddetinden tasar-*

ru) gerçekten söz konusuysa (satış için geçecek zaman zarfında gerçekleştirilebilecek üretim tüccara satmakla elde edilecek kârdan daha pahalıya mal oluyorsa) tüccarlara satmayı tercih ettiklerini saptamıştır:

«Panajaşel'de tüccarlar çiftliklere giderler ve rekolmeden önce soğanları satınalmak için pazarlık ederler. Çiftçi soğanlarını pazara götürüp toptan yada perakende satsa daha çok kazanıp kazanmayacağını hesaplar, yani böyle yapmakla gerçekte, emek müddetinin değerini hesaplamış olur»[19].

Bağımsız küçük üreticinin yerini sanayi sermayesi ve eski tüccarın yerini de ticari sermaye alınca gene aynı problem söz konusu olur. Emtia üretimi tamamlandığı anda sanayici kapitalist, işçilerinin yarattığı artık - değere sahiptir. Fakat bu artık - değer özel bir şekilde mevcuttur, tıpkı sanayicinin yatırdığı sermaye gibi, emtia şeklinde maddeleşmiştir. Sermaye de, artık - değer de bu şekilde kaldıkça kapitalist hiçbir şey elde etmemiş olacaktır; demek ki, emtianın paraya tahvil edilmesi gerektir. Artık - değer, üretilen emtia satılırsa gerçekleşir. Oysa, sanayici belirli müşteriler için değil («son tüketicilerin» siparişlerini yerine getirmesi hariç) anonim bir piyasa için çalışır.

Demek ki, bir üretim devresi tamamlanınca, kapitalistin fabrikada işi durdurması, masraflarını çıkarmak için emtiasını satması, ancak bundan sonra üretime başlaması gerekecektir. Ürettiği emtiayı sanayiciden satınalmakla tüccarlar onu doğrudan doğruya tüketiciler (müşteriler) bulmak endişesinden kurtarılır. Ona üretimine kesintisiz devam etmesi için adeta avans vermiş olurlar.

Fakat yatırdıkları sermayeyi çıkarmaları ve artık - değeri gerçekleştirmeleri için gerekli fonları sanayicilere veren tüccarlar da satınaldıkları emtiayı hemen satmak zorundadırlar. Kapitalist üretim tarzı yayılıp emtia üretimi genelleştikçe şehirlerle köylerde gittikçe artan toptancı ve perakendeciler görülür. Nasıl gezginci tüccarların yerleşik tüccarlar[20] haline gelmesi Orta Çağ'da lüks ticaretin yayılmasının belirgin özelliği ise, tıpkı bunun gibi, gezginci satıcıların köylere yerleşmesi de doğmakta olan sanayi kapitalizminin belirgin özelliğidir[21]⁽¹⁰⁶⁾.

(106) Doğu Avrupa'da, Balkanlar'da ve Rusya'da 20. yüzyılın başlangıcına

Orta Çağ'da, mahalli pazarda satılan ürünlerin toptan ticareti ile perakende ticareti birbirinden pek ayrı değildi. Hatta çoğu zaman toptan ticaret diye bir şey yoktu. Uzmanlaşmış perakendeciler ancak *çerçilerle* birlikte ortaya çıkmıştır. Fransa'da 1292'de 70, 1570'de 200, ve 1642'de 2800 perakendeci vardı[23]. Ancak ticari devrimden sonradır ki, sömürgelerdeki büyük kumpanyalar sadece toptan ticaretle uğraşmaları için toptan ticaretle perakende ticaret birbirinden ayrılmıştır.

Sanayici kapitalist sadece artık - değeri *gerçekleştirmeyi* değil, onu resulmale çevirmeyi, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için kullanmadığı (tüketmediği) kısmıyla makineler, hammaddeler satınalmayı, ücretleri ödemeyi de ister. Demek ki, artık - değerın resulmale çevrilmesi, sanayicinin satıcı olarak değil, alıcı olarak görüldüğü bir emtia tedavülünü de gerektirir. Bu bakımdan, sanayici emtianın ve hammaddelerin tedavül devresini ve siparişlerle teslimat arasında geçen süreyi mümkün olduğu kadar kısaltmaya bakar. Demek ki, ticari sermaye ona iki bakımdan yararlı olur, yani hem kendi emtiasının tedavül süresini, hem de satınalmak istediği emtianın tedavül süresini kısaltır.

■ Yıllık Artık - Değer Kütleleri ve Yıllık Kâr Oranı

Küçük esnaf (zanaatkar) emeğinin ürünlerini kendisi satarsa bir kısmını tüccara bırakmakta yarar gördüğü bir kazanç sağlar. Sanayici kapitalist işçilerinin yarattığı artık - değerden başka bir kazançta sahip değildir. O halde, Satındığı ve sattığı emtianın tedavül devrelerinin kısaltılması işçilerinin yarattığı artık - değeri artırır mı?

Sanayi sermayesi tedavülü bakımından iki kısma ayrılır. Bu sermayenin oldukça uzun bir devreden, yani birçok üretim devrelerinden sonra değiştirilen ve binalarla makinelerden ibaret olan kısmına *sabit sermaye* denir. Sanayici tarafından bir defada avanse edilen bu sermayenin

kadar seyyar satıcılar ve emeklerinin ürününü kendileri satan zanaatkarlar görülmüştür. Geri bırakılmış ülkelerde, bunlara bugün bile rastlanmaktadır. İleri memleketlerde bile henüz tamamen ortadan kalkmış değildir. Belçika iktisat Bakanlığınca yayınlanan *Beyaz Kitap*'da (1953) Flaman bölgesinde kapı kapı dolaşan seyyar satıcıların sayısının bir hayli yüksek olduğu belirtilmektedir. [22].

değeri yavaş yavaş amorti edilir. Her üretim devresinin sonunda, yani üretilmiş emtia satılınca, bu sermayenin sadece bir kısmı amorti edilmiş olur. Sabit sermayenin tamamının amorti edilmesi için gerekli devreye, sabit sermayenin rotasyon devresi denir ve bu devre birçok üretimi devrelerini ihtiva eder.

Mütedavil sermaye, yani değişmeyen sermayenin hammadde-lerden, yardımcı maddelerden ve değişen sermayeden (kapitalistin ödediği ücretlerden) ibaret kısmı böyle değildir. Mütedavil sermaye her üretim devresinin başlangıcında avanse edilmelidir. Ama bu üretim devresi boyunca üretilmiş emtia satılır satılmaz kapitalist yatırdığı bu mütedavil sermayeyi elde eder ve yeni bir üretim devresine başlayabilir. Demek ki, mütedavil sermayenin rotasyon devresi, emtia üretimi devresi ve buaynı emtianın tedavülü devresi diye iki devreye ayrılır. Emtianın tedavül devresini azaltmak, mütedavil sermayenin rotasyon devresinin kısaltıldığını ve belirli bir zaman içinde (mesela bir yılda) birçok üretim devresinin meydana geldiğini gösterir.

Mesela bir pamuklu fabrikasında mütedavil sermayenin her rotasyon devresinin 2 ay olduğunu, bunun birinci ayında belirli bir miktar pamuklu üretildiğini, ikinci ayında da bu emtianın satıldığını ve yeni bir hammadde stoku sağlandığını varsayalım. Demek ki, mütedavil sermaye yılda 6 rotasyon devresinden geçecektir. Pamuklu kumaşların satışı ve yeni hammaddelerin satın alınması için gerekli bir aylık devre 1 haftaya indirgenirse mütedavil sermayenin rotasyon devresi 5,3 haftaya indirgenmiş olur, yani yılda 6 devre yerine 10 devre meydana gelir.

Oysa, her üretim devresi aynı artık - değer kütesini sağlar (sermaye ve artık - değer oranı değişmediği takdirde). Bir yıl içinde ardarda gelen üretim devrelerinin sayısını artırmak, yıl içinde üretilen toplam artık - değer kütesini artırmak demektir. Emtianın tedavül süresini azaltmak sadece artık - değeri *daha kısa zamanda* gerçekleştirmek değil, onun *kütlesini de artırmaktır*.

«İşletmede para - sermayenin rotasyonu ne kadar çabuk gerçekleşirse rantabilitesi (yıllık kâr oranı) o kadar yüksek olur»[24].

Emtianın değerinde ise, mütedavil sermayenin rotasyon devresinin azalmasından dolayı herhangi bir değişiklik olmaz. Emtianın üretim devresi değişmediği sürece emtianın değeri aynı kalır. Ama sermayenin kâr oranı bakımından durum hiç de böyle değildir. Bu oran üretim devresine göre değil, mali yıla göre hesaplanır. Kapitalistin 1000 milyar değerinde bir tesise sahip olduğunu, bunun % 1'nin her üretim devresinde amorti edildiğini, her devrede de 10 milyonu hammaddeler satınalmak, 10 milyonu işçilerin ücretlerini ödemek için olmak üzere sanayicinin 20 milyon frank yatırması gerektiğini varsayalım. Demek ki, her devredeki üretimin değeri, artık - değer oranı % 100 olduğuna göre, şöyle gerçekleşecektir:

20 milyon $c + 10$ milyon $v + 10$ milyon $s = 40$ milyon frank.

Demek ki 6 üretim devresinden sonra yıllık üretimin değeri 240 milyon olacaktır. Fakat yıllık kâr oranını hesaplarken kapitalist *iş hacmini* değil *bilfiil yatırdığı sermayeyi* gözönünde tutar:

60 milyon (sabit sermayenin % 6'sı) + 20 milyon (mütedavil sermaye) = 80 milyon.

Her devre sonunda 10 milyon kâr ettiğine göre kapitalistin yıllık kâr oranı 60/80, yani % 75 olacaktır. Üretim devresi sayısı yılda 6'dan 10'a yükselirse yıl içinde yatırılan sermaye 10 kat artar, yani:

100 milyon (sabit sermaye) + 20 milyon (mütedavil sermaye) = 120 milyon olur.

Kâr 10 kat artarak 100 milyona yükseleceğinden, yıllık kâr oranı da 100/120'yi yani % 83,3'ü bulur.

Demek ki, emtianın tedavül devresini (devrini) azaltmak yıllık kâr oranının artırılmasını sağlar. Sürekli üretim kapitalist *rasyonalizasyonun* önemli bir formudur, ve ortalama kâr oranının eğilimli düşüşünün önlenmesinde etkili olur. Mesela, Japon manifaktür sanayii, 1945 yenilgisinden ve amerikan işgalinden beri böyle bir rasyonalizasyonu gerçekleştirerek Çin ve Kore pazarlarının kaybedilmesinin olumsuz etkilerini ve ücret giderlerinin artışını (artık - değer oranının düşmesi) gidermeyi başarmıştı. Japonya'da sanayie yatırılan bütün sermayenin altı aylık rotasyon devreleri sayısı 1936'nın ilk altı ayında 0,66 iken 1950'nin

ilk altı ayında 1,54'e, 1951'in ikinci yarısında da 1,84'e yükselmiştir. 25 yıl öce sanayici kapitalistler yatırdıkları sermayeyi 40 haftada elde ederlerken, bugün sadece 14 hafta gerekmektedir.[25].

Emtianın tedavül müddetini mümkün olduğu kadar azaltmak için ticarethaneler, şirketler ve kumpanyalar ağı, karayolları, kanallar ve demiryolları ile tamamlanmaktadır. Sermaye sadece artık - değerin peşinde koşmakla yetinmez, mütedavil sermayenin rotasyon devresini de mümkün olduğu kadar azaltmaya çalışır. Bu azaltma *mütedavil sermayenin daima sabit sermayeye dönüşmesini*, yani ikinciye oranla birincisinin azaltılmasını sağlar. Sanayi devriminin özü buna dayanır[26].

■ *Ticari Sermaye ve Ticari Kârlar*

Emtianın tedavül devresinin mümkün olduğu kadar azaltılmasında sanayici kapitalistin büyük bir çıkarı vardır. Bunun içindir ki, dağılım alanındaki işlemlerin önemli bir kısmını, nakliyat, stoklama, yerinde alım ve satım, reklam, v.s.) sermayenin özel koluna, ticari sermayeye bırakır. Fakat bu uzmanlaşmanın gerçekleşmesi için, dağılım alanına yatırılmış olan sermayenin sanayie yatırılmış sermayenin tümünün sağladığı kâr oranını sağlaması gerktir. Ticari tesisler büyük sanayi işletmelerinden daha az sermayeyi gerektirdiği için dağılım alanındaki sermaye dalgalanmaları üretim alanındakinden çok daha kolay olur. Sınai kâr oranından yüksek bir ticari kâr oranı, sermayenin ticaret alanına akmasına yolaçacak, bu da artan rekabet yüzünden kâr oranının düşmesine sebep olacaktır. Ticari kâr oranı sınai kâr oranından düşük olursa, dağılım alanından çekilen sermaye üretim alanına akacak ve artan sınai rekabet yüzünden sınai kâr oranında bir düşme meydana gelecektir.

Demek ki, ticari sermaye artık - değerin genel dağılımına katılır, fakat kendisi en ufak bir artık - değer yaratmaz. Elde edilen toplam artık - değer kütlesi sadece emtia *üretiminin* sonucudur ve sadece emtianın ihtiva ettiği ödenmemiş emekten ileri gelir. Ticari sermaye artık - değer yaratmadığı halde, sınai sermaye ile birlikte toplam artık -

değerin payedilmesine katılır, çünkü ticari sermaye emtia-
nın tedavül süresini azaltınakla sanayicilerin yıllık artık -
değer oranını ve kütlesini artırmalarına yardım eder. Ti-
cari sermayenin her koluna: toptan, yarı - toptan ve pera-
kende sermaye alanına uygulanır. Demek ki ticari kâr, ti-
caret alanına yatırılan sermaye ile orantılıdır. Kâr oranının
eşitlendirilmesi sayesinde ticari kâr, toplam artık - değer,
toplam sosyal sermayenin bir miktarıyla orantılı kısmını
temsil eder.

Bir ülkede toplam üretimin 900 milyar frank oldu-
ğunu, bunun 800 milyarının işgücü tarafından muhafaza
edilen değişken ve değişmeyen sermayeden, 100 milyarının
da işgücünün yarattığı artık - değerden meydana geldiğini
varsayalım. Toplam ticari sermaye de 200 milyar frank
olsun. Bunun 100 milyarının toptan ticarete, 40 milyar-
ının yarı - toptan ticarete, 60 milyarının da perakende tica-
rete ayrıldığını kabul edelim. Bu durumda ortalama kâr
oranı 100/1000, yani % 10 olacaktır.

Sanayiciler metalarını toptancılara 880 milyara sata-
rak % 10 kâr sağlayacaklardır. Toptancılar aynı emtiayı
yarı toptancı tüccarlara 890 milyara satıp 10 milyar kâr
elde edecekler, yani 100 milyarlık sermayelerinin % 10'u
tutarında bir kâr sağlayacaklardır. Yarı perakendeci tüc-
carlar da gene aynı emtiayı perakendeci tüccarlara 894 mil-
yara satarak 4 milyarlık bir kâr elde edecekler, yani 40
milyarlık sermayelerinin % 10'u tutarında bir kâr sağlamış
olacaklardır. Nihayet, perakendeciler de bu emtiayı tüke-
ticilere 900 milyara satarak 6 milyarlık bir kâr, yani 60
milyarlık sermayelerinin % 10'u tutarında bir kâr sağla-
yacaklardır. Bu ardarda satışlar sonunda emtia kendi de-
ğerine, yani 900 milyar franka satılmıştır. Bu tedavül bo-
yunca hiçbir yeni değer yaratılmamış, her sermaye aynı
ortalama kârı sağlamış, yani % 10 kâr getirmiştir.

Araya ticari sermaye girmeseydi, sanayi sermayesi
daha yüksek bir kâr (% 12,5) getirirdi denilecektir. Ama
unutulan bir şey var, o da şudur: emtianın tedavül süresi
ticari sermaye tarafından azaltılmasaydı, artık - değer
toplam kütlesi (100 milyar) daha az olurdu, yada başka
bir deyişle, sanayi sermayesi bir önceki devrede üretilmiş
ürünler daha tüketicilere satılmadan önce sürekli bir şekil-

de gerçekleştirilen üretime yatırılmış daha büyük bir para - sermaye fonu ile çalışmak zorunda kalırdı. Kısacası, kimse zararlı çıkmamış olurdu.

Ticaretin çeşitli kollarında ve ticaretle sanayi arasında gerçekte kâr oranında böyle bir *mutlak* özdeşlik yoktur. Ticari kârda çeşitli dalgalanmalar olur. Bu dalgalanmalar her yerde sınai devrenin somut aşamasına bağlıdır. Ekonomik canlılık ve «boom» safhalarında, yani fiyatlar hızla yükseldiği, stoklar değerlendirildiği ve kolayca satılabildiği zamanlarda talep arzdan fazla olduğu için tüccarlar sanayie oranla aşırı kârlar elde ederler. Böyle zamanlarda tüccar sayısı hızla artar. Ticaret, sanayie, oranla daha az sermaye (değişmeyen sermaye) yatırımını gerektirdiğinden birçok küçük kapitalist, genel bir refah devresinde şansını denemek için ortaya çıkabilir. Batı Avrupa'da 1954'den, Batı Almanya'da da 1948 para reformundan sonra böyle bir durum meydana gelmiştir. Fakat, genellikle, ticari kâr oranı, ortalama kâr oranının dışında uzun müddet kalamaz. Aksi halde, sanayiciler doğrudan doğruya halka satmak için örgütlenmeye başlarlar.

Buhran ve depresyon devreleri boyunca ilk önce tüccarlar zarar görür. Rezervleri büyük sanayicilerinkinden daha az olduğu ve bankalardan kolay kolay kredi alamadıkları için, stoklarını ne bahasına olursa olsun elden çıkarmak, yani zararına satmak zorunda kalırlar. O zaman, ticari kâr oranı, sanayi kâr oranının altına düşer. Ticari kâr oranının ve sanayi kâr oranının eşitlendirilmesi, son tahlilde konjunktürdeki bu dalgalanmalara göre gerçekleşir.

Ticaret alanındaki bu konjunktürel daralmalar ve genişlemeler şu rakamlarda kendini iyice göstermektedir: 1929 refah devresinde Ameraki Birleşik Devletleri'nde perakendeci mağazaların iş hacmi bütün tüketim giderlerinin %61,3'üydü, 1933 buhran devresinde ise sadece %49'unu temsil ediyordu. Bu miktar 1933'de %62,9'a ve «boom» yılı olan 1945'de %72,9'a yükselmişti[27].

■ Ticari Kâr ve Dağılım Alanındaki İşgücü

Ticari sermaye, ilk bakışta, sanayi sermayesinin geçirdiği değişikliklerin aynısını geçiriyormuş gibi görünür. Bü-

yük tüccar, önce *sabit sermaye* (mağaza olarak kullanılan binalar, depolar, antrepolar, vs) ve *mütedavil sermaye* (emtia stoku ve işçilere ödenen ücretler) şeklinde belirli bir para - sermaye yatırarak işletmesini kurar. Sermayesinin «organik bileşiminden» bile söz edilebilir, çünkü tıpkı sanayici kapitalistinki gibi, onun sabit sermayesi ile mütedavil sermayesi de çok farklı rotasyon devrelerinden geçer. Fakat görünüşteki benzerlik burada kalır. Gerçekte, tüccarın «değişen sermayesi» -dağılım alanında çalıştırılan işgücünün satın alınması için gerekli sermaye- hiç de değişken değildir, çünkü hiçbir yeni değer, hiçbir artık - değer yaratmaz. Tüccar kapitalistin satınaldığı işgücü, üretken işçilerin yarattığı artık - değerın payedilmesine onun da katılmasını sağlamaktan başka birşey yapmaz.

Yeni değer üretimi açısından üretken emekle üretken olmayan emek kavramlarını, toplumun çıkarları açısından üretken emek ve üretken olmayan emek kavramlarıyla karıştırmamak gerektir. Dum dum kurşunları, afyon, açık, saçık romanlar üreten işçiler yeni değerler yaratırlar, çünkü bu emtia, piyasada alıcı bulduğundan, kendi mübadele değerlerinin gerçekleşmesini sağlayan bir kullanım değerine sahiptir. Fakat toplumun genel çıkarları açısından bakıldığında, bu işçiler tamamen faydasız, hatta zararlı bir emek sarfetmişlerdir. Büyük bir mağazaya giren çıkan emtiayı kaydeden, aynı metanın çeşitli renkleri arasında müşterilerin bir seçme yapmalarını sağlayan müstahdemler, yeni bir değer yaratmamalarına rağmen, toplumun genel çıkarları açısından faydalı ve üretici bir emek sarfederler. Bununla beraber, yeni bir değer yaratan emekle, böyle bir değer yaratmayan emek arasında kesin bir sınır çizmek güçtür. Genellikle şöyle denilebilir: kullanım değerleri yaratan, bunları değiştiren yada muhafaza eden yada bunların gerçekleşmesi için *teknik bakımdan gerekli* her emek, üretken bir emektir, yani onların mübadele değerlerini artırır. Bu kategori içinde sadece sanayideki asıl üretici emek değil, stoklama, paketleme ve sevkiyat işi (emeği) de yeralır. Bunlar olmazsa kullanım değerleri tüketilemez⁽¹⁰⁷⁾.

(107) Saint Thomas d'Aquin'in, Marx'dan altı yüz yıl önce, ticari emeğin bu iki şekli arasında, esas itibarıyla aynı ayrımı yapmış olması (üretici emek ve üretici olmayan emek ayrımı) gerçekten ilginçtir. [28].

Şüphesiz, tüccarların depolarında spekülasyondan, zararına satıştan, rekabetten yada tüccarın iyi değerklen-dirememesinden dolayı duran emtianın stok edilmesi söz konusu olunca mesele değışir. Bu durumda, metanın değeri artacağı yerde azalır, çünkü stoklama müddeti çoğu zaman (gerçek yada moral) bir aşınmayı gerektirir. Birçok emtianın ambalajlanması da onlara bir değerkatmaz. Bu ticari ambalajlama, yatırılan ticari sermaye fonunun ihtiva ettiği müteferrik dağılım masraflarını temsil eder. Fakat sıvıların (süt, meşrubat, konserve meyveler, her çeşit konserve) kapları bakımından durum böyle değildir, çünkü bunlar olmazsa bu emtia tüketicilere ulaşamaz. Burda, bir metanın kullanım değerkinin gerçekleşmesi için gerekli masraflar söz konusudur. Çoğu zaman bu masraflar, o metanın üretim fiyatının temel unsurudur.

İster emtia satın alınmasında kullanılsın, ister işçi çalıştırmaya yada yer kiralamaya yarasın, tüccarın yatırdığı bu fonlar, ortalama kârı sağlaması gereken sermayeyi temsil ederler. Tüccarın açısından bu böyledir. Ama durum sanayici kapitalist açısından değışiktir. Çünkü o, tüccarların, ancak emtiasının değerkini bir an önce gerçekleştirmesini sağlayan sermaye avanslarının gerekli olduğunu kabul eder. Bunun dışında her şey onun gözünde munzam ve faydasız masraflardır, daima yakındığı dağılım masraflarının artmasından başka bir şey değildir. Sanayi sermayesinin etkisi altında kalan ekonomi politik, tüccarın emtia satın alması için gerekli «sermayesi» ile, işgücü satın alınması, mağazalar ve yer kiralaması için gerekli ve aslında emtianın fiyatını «boş yere» artıran «genel masraf» arasında bir ayırım yapar.

«Sermayenin organik bileşiminin» ticarete sanayidekinden daha düşük olduğunu, sabit yatırımlar için çoğu zaman fon bulunmadığını da belirtmek gerekir. Birleşik Devletler'de, sigorta şirketleri ve mali tröstler çoğu zaman arsa satın alıp buralarda büyük mağazalar yaptırmakta ve bunları perakendecilere kiralamakadırlar[29].

■ *Ticari Sermayenin Yoğunlaşması*

Sanayi sermayesinde olduğu gibi, ticari sermayede de büyük bir yoğunlaşma eğilimi görülür. Geniş rezervleri olan

ve büyük kredi imkanlarından yararlanan mağazalar buhran ve aşırı rekabet devrelerinde, küçük dükkanlara oranla daha fazla dayanırlar. Yüksek konjonktür devrelerinde de büyük tüccarlar daha büyük fonlar yatırabilirler, daha çok emtia satın alabilirler ve aşırı kârlar sağlama imkanları daha da artabilir. Büyük mağazalar daha ucuza mal satabilirler, çünkü toptancı olarak satın alırlar ve dükkancılardan emtianın toptan fiyatına ilave ettikleri perakendeci kâr marjını büyük ölçüde azaltabilirler:

«Simsarların aylıkları, toptancıların komisyonları, propagandistlerin ücretleri, reklam masrafları, satıcıların ve sanayicilerin metalarına perakendeci pazarlar bulmak için gösterdikleri çabanın sonucudur. Fakat, toptancılıkla perakendecilik bir arada yürütülünce artık, perakendecinin dükkanını «ele geçirmenin» gereği kalmaz. Birçok şubeleri bulunan büyük bakkaliyelerin, birbirine bağlı olmayan perakendeci ve toptancı sistemlerine oranla, daha kârlı çıkmalarının sebebi işte budur»[30].

Daha modern ve daha etkili bir materyel kullanmak, pahalı maddelere duyulan ihtiyaçtan hemen yararlanmak, işlek yerlerde mağazalar açmak, seçkin personel çalıştırmak, emtianın standardizasyonunu ve hizmetlerin rasyonalizasyonunu gerçekleştirmek başka avantajlar da sağlar[31]. Büyük mağazalar sanayi işletmelerinden muazzam bir reklam parası alırlar. 1934 yılında birçok şubeleri olan Amerikan mağazaları Atlantic and Pacific 6 milyon dolar «reklam masrafı», 2 milyon dolar da «reklam simsarlığı» ücreti almışlardır[32]. Oysa, bu mağazaların gerçek reklam masrafları yılda sadece 6 milyon dolardı.

Ticari rekabetin sonucu olan sermaye yoğunlaşması farklı şekillere bürünmüştür:

a) *Çeşitli reyonları olan büyük mağazalar*, «moda giyim eşyası» satan mağazaların yayılması sonunda önce Paris'te kuru!muş (1826'da *La belle Jardinière*, sonra 19. yüzyılın ikinci yarısında bütün kapitalist ülkelerde yer almaya başlamıştır. 1852'de Paris'te *Bon Marché*; 1860'da Büyük Britanya'da *Whiteley* ve *Peter Robinson*, sonra *Selfridge* ve *Harrod's*; aynı devirde New York'da R.J.

Macy's (1858), Şikago'da *Marshall Fields*, Philadelphia'da *Wannamaker* (1861); 1882'de Almanya'da *Tietz* kurulmuştur. Bu tip mağazalarda iş hacmi, yatırılan sermayedeki artıştan daha yüksek bir artış gösterir[33].

b) *Tek fiyat uygulayan büyük mağazalar*, önce Amerika Birleşik Devletlerinde görülmüştür. Bunlardan biri olan *Woolworth* 1879'da kurulmuştur. 1910 yılına doğru Büyük Britanya'da *Woolworth*'un bir şubesi açılmış ve tek fiyat uygulayan bu mağazalar Fransa'da, Almanya'da, sonra da bütün Avrupa'da hizmete girmiştir. Bu tip mağazalar genel masrafları son derece azaltırlar (paketleme işi azalır, faturaların ödenmesi için muhasebecilere lüzum yoktur, evlere teslimat yapılmaz, v.s.), sermayenin çok daha hızlı bir rotasyonunu sağlarlar (1938'de Fransa'da çeşitli reyonları olan büyük mağazalarda sermayenin rotasyonu yılda 3 ila 4 iken, bu tip mağazalarda rotasyon sayısı yılda 8,4 idi), böylece yıllık kâr oranı daha yüksek olur[34].

c) *Birçok şubeleri bulunan mağazalar*, ticari sermayedeki yoğunlaşmanın en karakteristik şeklini temsil ederler. Bunlar sabit tesislere yatırılmış sermaye hacmini artırmaksızın, faaliyet alanlarını daha da genişleten mağazalardır. Büyük ölçüde uygulanan ucuz satışlardan ve idari masraflarda sağlanan tasarruftan dolayı kâr oranı artar[35]⁽¹⁰⁸⁾. 19. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir gelişme gösteren bu tip mağazalar, toplam ticaretin önemli bir kısmını kendine çekmiştir.

1906'da *Fransa*'da gıda maddeleri sektöründe 1792 şubesi olan 22 büyük mağaza vardı. 1936'da mağaza sayısı 120'ye, şubelerin sayısı da 22.000'e yükselmiştir. Bu rakam Fransa'daki bütün gıda mağazalarının %16'sıdır.

Büyük Britanya'da bu tip mağazaların ve bunlara bağlı olan şubelerin sayısı 19. yüzyılın sonlarından itibaren durmadan artmıştır:

(108) Galbraith, Halton ve diğerlerine göre, Porto Rica'da müstahdem başına iş hacmi ayda 254 dolardan, 466, 724, 1061, 1485 ve 1901 dolara yükselmiş; aylık iş hacmi 500 dolardan az olan mağazaların iş hacmi ise ayda 500 dolardan 1000'e, 1000'den 2000'e, 2000'den 4000'e, 4000'den 10000'e ve 10000'den 40000'e çıkmıştır [36].

Yıllar	10'dan fazla şubesi olan firma sayısı	Şube sayısı
1875	29	978
1880	48	1.564
1885	88	2.787
1890	135	4.671
1895	201	7.807
1900	257	11.654
1905	322	15.242
1910	395	19.852
1915	433	22.755
1920	471	24.713
1925	552	29.628
1930	633	35.894
1935	668	40.087
1939	680	44.487
1950	638	44.800 [37].

O zamandan beri bu firmalar yoğunlaşma süreci geçirmekte, şubeleri arttığı halde sayıları azalmaktadır⁽¹⁰⁹⁾.

Genellikle, birçok şubeleri bulunan büyük mağazaların Britanya'da perakende ticaretteki payı 1900'de % 3 ila, 4,5 iken, 1920'de % 7-10'a, 1935'de %14-17'ye, 1950'de ise % 18-20,5'e çıkmıştır. Fakat bazı ürünler bakımından bu oran çok daha yüksektir, özellikle elbise ve kundura mağazalarının payı 1900'de % 3,5 - 5,5 iken 1925'de % 11,5 - 14'e, 1950'de ise % 27 - 30,5'a yükselmiştir[39].

Birleşik Devletler'de «chain store»lar (bunların en büyüğü 1859'da kurulmuş olan *Atlantic and Pacific Tea Cy* dir) perakende ticaret alanındaki toplam iş hacminin 1929'da % 20,8'ini, 1939'da % 22,7'sini, 1954'de % 30,7'sini sağlamıştır[40]. 1914'de 8000 olan şube sayısı 1950'de 105.000'e yükselmiştir.

Öte yandan, ticari sektörde sermaye yoğunlaşmasının klasik *indekslerini* (belirtilerini) görmekteyiz. Büyük mağazalarda çalışanların sayısı, küçük mağazalarda çalıştırılan müstahdemlere oranla artmaktadır. *Fransa*'da

(109) 1880'de 200 den fazla şubesi alan sadece bir tek firma vardı. Bu miktar 1900'de 11'e, 1920'de 21'e, 1950'de 40'a yükselmiştir. 500'den fazla şubesi olan ilk firma 1890'dan önce kurulmuştur. 1910'da 1000'den fazla şubesi olan firma sayısı 2 iken, 1950'de 5 olmuştur (toplam olarak 9695 şube [38]).

10'dan fazla personel çalıştıran ticari müesseselerdeki ücretli müstahdem sayısı 1906'da 268.187 iken 1931'de 765.293'e yükselmiştir. Buna karşılık, 10'dan az personel çalıştıran müesseselerdeki ücretli müstahdem sayısı sadece 517.650'den 631.796'ya çıkmıştır. 1906'da ticari alandaki bütün ücretli müstahdemlerin %66'sı küçük ve orta mağazalarda çalışırken, bu miktar 1931'de %45'e düşmüştür[41]. 1958'de, ticaret alanındaki müstahdemlerin %23'ü 100'den fazla personel çalıştıran müesseselerde hizmet görüyordu (yani bütün mağazalarda çalışanların %0,33'ü).

Almanya'da 1882'de ticaret alanındaki ücretlilerin toplam sayısının %2,5'u 50'den fazla ücretli müstahdem çalıştıran ticari işletmelerde toplanmıştı. Bu miktar 1895'de %3,2'ye, 1907'de %8,9'a, 1925'de %14,5'e yükselmiştir.

Büyük mağazaların birkaçının iş hacmi, küçük mağazaların çok büyük bir kısmının iş hacmine eşittir. *İngiltere*'de 1950'de gerçekleştirilen dağılım sayımına göre, gıda maddeleri sektöründeki en büyük 255 işletmenin toplam iş hacmi yılda 40 milyon sterlindir, yani 27.000 küçük işletmenin iş hacmi kadardır. İşletmelerin %75'i toplam iş hacminin sadece %35'ini sağlamaktadır[42].

Batı Almanya'da perakende ticaretin tümünde, yıllık iş hacmi 100 bin DM'dan az olan küçük mağazaların %76,7'si, 1956'da bu ticaretteki iş hacminin sadece %22'sini gerçekleştirmiştir. 4447 büyük ve orta firma, yani toplam perakendecilerin %0,85'i, toplam iş hacminin %35'ini[43] sağlamıştır. Yoğunlaşma eğilimi 1950'den beri hızlanmıştır. Hanovre'da büyük mağazaların gıda maddeleri alanındaki payı 1951'de %16,2 iken 1952'de %19,4'e, 1953'de %23,6'ya, 1954'de %27,1'e ve 1955'de %28,6'ya yükselmiştir[44].

Birleşik Devletler'de perakendeci mağazaların %65'i 1954 iş hacminin sadece %17,5'ini gerçekleştirmiştir. Perakendecilerin yüzde biri, (yıllık iş hacmi 1 milyon doların üstünde olan perakendeciler) toplam iş hacminin %26'sını sağlamıştır. Gıda mağazalarının (büyük gıda pazarlarının) tümünün %6'sı 1955'de iş hacminin %60'-

ını gerçekleştirdiği halde, küçük mağazaların %80'i iş hacminin ancak %13,9'unu sağlayabilmişlerdir.[45].

Nihayet, *Büyük Britanya*'da, perakende ticaret alanındaki küçük perakendecilerin payı durmadan azalmaktadır. Bunların payı 1900'de %86,5 iken 1910'da %81,5 85,5, 1920'de %77-82,5, 1925'de %76-80, 1930'da %71-76, 1939'da %63,5-67,5 ve 1950'de %61,5-67,5 olmuştur[46].

Bununla beraber, ticari yoğunlaşma, özellikle 20. yüzyılda son derece arttığı halde, bu yoğunlaşmayı önleyen engeller, her şeyden önce de büyük mağazaların hakimiyeti, üretim alanındakinden çok daha büyük olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, küçük bir ticari teşebbüse girmek büyük bir sermayeyi gerektirmediği için, özellikle yüksek konjonktür devresinde eski köylüler, zanaatkarlar hatta kalifiye işçiler zaman zaman yeni mağazalar açabilmişlerdir. Bazen bu küçük ticaret, bir işçinin ücretini bile karşılamaya yetmiyecek kadar az bir kazançla rağmen yürütülür, İşçinin karısı yada emekli akrabaları bu işten ek bir gelir sağlamaya bakarlar.

Bu az kazanç karşısında, büyük mağazanın rekabeti etkisini yitirir çünkü makineleşme, sanayide olduğu gibi, işgücünün yerini alamaz:

«Toptan ve perakende ticaretin tabi olduğu kıyasıya rekabet şartları ve az bir parayla bir dükkan açılabilmesi, hızla ortadan silinmelerine rağmen yeni işletmelerin çoğalmasına imkan verdiğinden, rantabl olmayan bir durum yaratırlar ve böylece, ticaret alanında ortalama üretkenlik seviyesini düşürürler. Perakendeci mağazaların batma oranının yüksek oluşu ve perakendecilerin büyük bir kısmının çok az bir gelir sağladıkları gözönünde tutulursa, bu alanda çalışanların bazılarına gizli işsiz denilebilir»[47].

Bu «kapitalist» alana girmenin nisbeten kolay oluşu, işletmelerin verdikleri korkunç «telefat»tan ileri gelmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1944 ile 1945 arasında bütün perakendeci mağazaların %21,7'si, bütün sinemaların ve eğlence yerlerinin %28,9'u, bütün barların, kahvelerin ve restoranların %37,2'si, bütün benzin istasyonlarının %39,2'si ya kapanmış yada başkalarının

eline geçmiştir (sahip değiştirmiştir)[48].. Bu yıllar içinde aşağı yukarı 320.000 işletme ortadan silinmiştir.

Sanayide olduğu gibi, ticarete de, sermayenin yoğunlaşmasıyla birlikte sabit masraflar da artar, bundan dolayı kâr oranında eğilimli bir düşme başlar. Fakat sanayide bu eğilimli düşüş, *tek el kârının* ortaya çıkmasıyla kısmen önlendiği halde, tekellerin pek az olduğu yada hiç bulunmadığı dağılım alanında böylesine bir kâr sağlamak çok daha güçtür. Bu yüzden, «normal» zamanlarda ticaret alanında sağlanan net kârlar tekelleştirilmiş sanayi alanında sağlanan kârlardan çok daha azdır. *Harvard Business School*'a göre, 1955'de net kârların %2,6'sı büyük mağazalar, %5,1'i «drugstore»lar, %4,6'sı moda mağazalar, %2,25'i hırdavatçılar tarafından gerçekleştirilmiştir[49]. Bu demektir ki, ticari teşebbüsler rantabilite sınırını zorladılar mı sermayenin yoğunlaşması kâr marjlarının azalmasıyla sonuçlanır. Sabit masrafların ve müteferrik masrafların artması büyük mağazaları, bunların satış fiyatındaki payını 1939'da %25-30'dan %35-40'a çıkarmak zorunda bırakmıştır[50]. Amerika Birleşik Devletleri'nde bu pay 1944'de %27,1 iken, 1948'de %31,2'ye, 1954'de %35,2'ye yükselmiştir[51]. Bundan dolayı, büyük mağazalar fiyatların düşmesine değil, nisbi pahalılığa yol açarlar⁽¹¹⁰⁾.

Öte yandan, sınai yoğunlaşmanın artması ve üretim alanında tek elci tröstlerin ortaya çıkması, bu tröstlerin dağılım alanına el atmalarına imkan verir. Bu müdahale (el atma) büyük mağazaların kurulması şeklinde değil, bağımlı birçok küçük işletmenin kurulması şeklinde gerçekleşir (şarap, bira ve içki tröstleri kahveler açar; petrol tröstleri benzin istasyonları kurar; otomobil tröstleri otomobil mağazaları, garajlar ve tamir atölyeleri işletirler). Buralardaki «işletme şefleri», gerçekte, tröstlere bağlı ve aylıklarını, onlardan alan yöneticilerdir. Fakat sermayelerin yoğunlaşmasını önlemek için bu şeflerin kâr marjları sınırlandırılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde otomobil sanayiî bunun en ilginç misalidir. Bu ülkede oto-

(110) Bu evrim bir tepkimeye yolaçmış, istihdamı Komprime hale getirerek, marjlarını azaltmaya çalışan «büyük gıda, pazarları» kurulmuştur. Gene de bu marjlar %18 - 20 civarında kalmakta ve bir artma eğilimi göstermektedir [52].

mobil ticareti kârlarının %97'sini yedek parça satışından sağlayan ve İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ortalama %25'nin piyasadan çekildiği 40.000 işletme arasında dağıldığı halde, otomobil üretiminin %85'i üç tröstün elindedir[53]. Alderer ile Mitchell'in çok yerinde belirttikleri gibi «Otomobillerin dağılımı o şekilde örgütlenmiştir ki, rekabetin yükünü genellikle imalatçılar (fabrikatörler) değil, tüccarlar çeker»[54].

Perakendecileri büyük tröstlere tabi kılan bağlar uygulanma alanı gittikçe genişleyen mecburi fiyatlarda da kendini gösterir. Büyük Britanya'da 1938'de perakende satışların %31'i, mecburi bir fiyata (empoze edilen bir fiyata) göre yapılmıştı. Bu oranın 1955'de %50 olduğu tahmin edilmektedir[55].

Batı Almanya'da da bazı tröstler ticari kâr marjını %10-15'e kadar düşürmüşlerdir[56].

■ Nakliyat Alanına Yatırılan Sermaye

Nakil araçlarının gelişmesi, emtianın tedavül devresinde büyük bir kısalma olduğunu ve gerekli nakil masrafları mübadele değerine dahil edildiğinden, emtianın değerinin de azaldığını gösterir. Orta Çağ'ın başında Doğu ülkelerinden lüks maddeler getirmek karmaşık ve tehlikeli bir teşebbüstü. Ancak yükte hafif pahada ağır emtianın ticareti kârlı oluyordu[57]. 16. ve 17. yüzyıllarda deniz ve kara yolculukları çok uzun sürüyordu ve tehlikeliydi. Ağır ve ucuz emtia ticaretinin gelişmesini önleyen başlıca engellerden biri buydu.

Demiryollarının ve buharlı gemilerin yapılması bu durumu kökten değiştirdi. Artık dünyanın her bölgesi büyük manüfaktür merkezlerine daha sıkı bağlanmış oluyordu. 19. yüzyılda nakil araçlarında bu görülmedik gelişme olmasaydı, dünyada hakiki bir işbölümü sağlanamaz ve hakiki bir dünya piyasası gerçekleşmezdi.

Gezginci ticaret devrinde «nakil masrafları», ticari kârın sadece çok ufak bir kısmını teşkil ettiğinden, bu ikisi arasında bir ayırım yapılmıyordu. Gemiler, arabalar, çuvallar ucuzdu ve bunların değeri bir seferde amorti edilmiş oluyordu. Ama nakil araçları çağımızda muazzam

bir gelişme gösterince artık durum değişti. Demiryolları, gemiler, uçaklar büyük masrafları gerektiriyor ve bu masraflar oldukça uzun bir devre boyunca amorti ediliyor. Nakil masrafları, böylece, sınai devrenin [eriştiği] belli aşamaya bağlı kalmaksızın, emtianın fiyatlarına dahil edilen sabit masraflar haline gelmektedir. Bu da, ticari sermayeyi, çürümeyen emtia için daha ucuz nakil araçları aramaya mecbur etmektedir. 1933'de hububatın nakil ücreti kilometre-ton başına deniz yoluyla 5,50 F, kara yoluyla 126 F idi. Kömürün tonu kilometre başına sırasıyla, 3,5 F ve 107 F, petrolün ise 4 F ve 210 F. arasında değişiyordu[58]. Böylece, ticari rekabet sermayeyi, ağır emtianın tedavül devresini kısaltmaya değil, uzatmaya zorlamaktadır.

Öte yandan, nakliyat alanına yapılan muazzam sermaye yatırımı kapitalist sanayiın tarihinde nakliyatın özel çifte bir fonksiyonu yerine getirmesine yolaçmıştır. Önce, nakil araçlarının yapımı ağır sanayinin konjonktürünü belirlemede büyük bir rol oyadı; ilkin demiryolları, sonra otomobiller ve uçaklar yapıldı. Sermaye, diğer sanayi sektörlerine oranla nakliyat sektöründe daha köklü ve daha hızlı bir şekilde yoğunlaştı. Diğer sermaye kollarının yüksek nakil ücretlerine karşı açtıkları mücadele nakliyat sektörünün ya sanayici veya banker tekелci tröstler tarafından ele geçirilmesiyle yada bu sektörün millileştirilmesiyle sonuçlandı. En sonunda, nakil masraflarını azaltmayı kapitalist sınıfın genel çıkarları bakımından sadece devlet başarabildi. Ancak kara nakliyatının geniş ölçüde yayılmasıyla ki, orta, hatta küçük özel sermaye nakliyat alanında son sıralarda görünmeye başladı.

■ *Milletlerarası Ticaret*

Kapitalizm öncesi büyük ticaret, özellikle yabancı ülkelerle yapılan ticaretti ve kaynaklarını dünyanın çeşitli bölgeleri arasındaki eşit olmayan ekonomik gelişmeden sağlıyordu. Kapitalist üretim tarzı ilerleyince milletlerarası ticaret o zamana kadar görülmedik bir seviyeye erişti. Ama bu ticaret genelleştikçe mahiyeti de değişti. Vaktiyle esas itibariyle lüks emtia ticareti iken şimdi, her

şeyden önce, cari tüketim malları, hammaddeler ve üretim araçları ticareti haline geldi. Bir *dünya pazarının* kurulması, ticari kârların esasını teşkil eden hile ve kurnazlığı ortadan kaldırdı. Metaların büyük kısmı bütün dünyada fiili üretim fiyatlarına satıldı. Bundan böyle, ticari kârlar, işçilerin yarattıkları toplam artık-değerden sağlanır oldu.

Ama bu, kapitalist üretim tarzının bütün dünyaya yayılması sonunda gittikçe artan eşitsizliğin (ekonomik gelişmeler arasındaki eşitsizliğin) ilave-kârlar için, servetlerin bir ülkeden bir başka ülkeye transferi için bir kaynak olmaktan çıktığını göstermez. Kapitalist üretim tarzı ve ilk büyük sanayi ülkelerinde üretilen sınaî emtianın ihracatı *dünya pazarını* birleştirir. Ama *dünya üretimini*, bunun teknik ve sosyal şartlarını, ve emeğin ortalama üretkenlik derecesini birleştirmiş (tevhid etmiş) değildir.

Tam tersine, kapitalizm tarafından gerçekleştirilen dünya pazarının birliği, antagonist, çelişik unsurlardan meydana gelmiş bir birliktir. Hintli bir köylünün emeğinin ortalama üretkenliği ile bir amerikan yada ingiliz işçisinin emeğinin ortalama üretkenliği arasındaki fark, Roma'da en büyük işletmedeki köle emeğinin ortalama üretkenliği ile, imparatorluğun sınırlarındaki yoksul bir köylünün emeğinin ortalama üretkenliği arasındaki farktan çok daha büyüktür. Gelişmedeki bu eşitsizlik, kapitalist üretim tarzında *aşırı kârların* sağlanmasına yarayan özel bir kaynak haline gelir.

Bir metanın değeri, üretimi için sosyal bakımdan gerekli emek miktarıdır. Sosyal bakımdan gerekli bu emek miktarı da emeğin ortalama üretkenlik seviyesine bağlıdır. Birçok ülkede ortalama üretkenlik seviyeleri arasında büyük farklar bulunduğu göre bir metanın değeri (üretim fiyatı) bu ülkeler arasında büyük farklılıklar gösterebilir.

Oysa, bir dünya pazarının kurulması dünya fiyatlarının gerçekleşmesini gerektirir. Modern dokuma sanayi başlangıçtan itibaren - gerçekte bugün bile - yeryüzündeki bütün insanların giyecek ihtiyacının tümünü karşılamadığından, elbiseleri el tezgahları yada diğer köhne usullerle imal etmek için sarfedilmiş insan emeğinin bir

kısmı, dünya piyasasında hâlâ sosyal bakımdan gerekli emeği temsil eder. Demek ki, geri kalmış ülkelerde pamuklu emtianın değeri, menşe ülkelerdeki değerlerinden yüksek olacaktır.

Fakat, köhne usullerle elbise imali için sarfedilmiş insan emeğinin durmadan azalan *bir kısmı*, sadece bu kısmı, sosyal bakımdan israf edilmemiştir (boşa gitmemiştir), yani gerçekte kendi ürünlerini satabileceği alıcılar bulmuştur. Bunun içindir ki, geri memleketlerde pamuklu emtianın değeri (en modern üretim metodları uygulanmadan önce) mahalli üretim fiyatlarının çok aşağısında olacaktır.

Demek ki, emtialarını geri kalmış ülkelere ihraç eden ve buralardan hammaddeler, yiyecek maddeleri alan ileri sanayi ülkeleri, metaları değerleri üstünde satacak ve değerlerinin altında emtia satınalacaklardır, yani ekonomik bakımdan ileri bir ülkeyle, ekonomik bakımdan gelişmemiş bir ülke arasında «dünya piyasasındaki fiyat-lara» eşit bir mübadele görünüşü altında, yapılan ticaret, az-emekle çok-emek arasındaki mübadeleyi yada başka bir deyişle, geri ülkeden ileri ülkeye bir değer transferini temsil eder⁽¹¹¹⁾.

«Avrupa halklarının dünyanın diğer ülkelerindeki halkları yoksullaştırarak zenginleştikleri sık sık ileri sürülmüştür. Bu suçlamada bir hakikat payı vardır»[60].

Milletlerarası ticaret, ileri kapitalist ülkeler için sadece bir aşırı kâr kaynağı değil, aynı zamanda kapitalist sanayiın gelişmesi için gerekli bir emniyet supabıdır da. Sınai üretimin gelişmesi menşe ülkelerinde pazarın genişlemesinden çok daha büyük bir hızla gerçekleşir. Aslında, üretimin sınırsız gelişme eğilimi ile halkın, tüketimi daima kısıtlamak eğilimi arasındaki çelişki kapitalist üretim tarzının temel çelişkinin en belirgin ifadesidir. 19. yüzyılın ilk yarısında kapitalist sanayiın, her şeyden önce İngiliz sanayinin, baş döndürücü gelişmesi ancak milli pazarın dışında sınırsız bir milletlerarası pazar bulunduğu

(111) Modern kapitalizmin başlangıcında Britanya sermayesinin, meşhur «üçgen ticaret» (Batı Afrika'ya pamuklu emtia satmak, buradan satın alınan köleleri sonra aynı gemilerle Antiller'e satmak ve buralardan İngiltere'de satmak üzere şeker ve rom almak) sayesinde gerçekleştirdiği muazzam kârların mahiyetini açıklayan özellikle budur. [59].

için mümkün olmuştur. İngiltere'nin pamuklu ihracatı kapitalist üretim tarzına paralel olarak gelişmiş ve 1781'de 300.000 sterlin olan ihracat 1825'de 30 milyon sterline yükselmiştir[61]. Hindistan'la yapılan ticaret ise 1820'de 250 milyon frank iken 1880'de 3 milyar frank olmuş ve toplam dünya ticareti 1830 ila 1850 yılları arasında 10 milyardan 30 milyara çıkmıştır[62].

■ *Dağılım Masrafları*

Dağılım masraflarının tümü,artık-değerin payedilmecine katılan ticari sermaye tarafından gerçekleştirilir. Bu sermaye, her şeyden önce, emtianın tedavül devresini ve mütedavil sermayenin rotasyon devresini kısaltarak yıllık kâr hacmini ve oranını artırdığı sürece toplam fiyatlarda genel bir alçalmaya yolaçar. Böylece artan yıllık artık -değer hacmi, gerçekte gittikçe modernleşen sınai tesislere dönüşür.

Fakat bu rol, kapitalist evrim boyunca tamamen değişir. Gittikçe sıklaşan fasıllarla kapitalist piyasanın sınırlarına dayanan üretim kuvvetleri alabildiğine geliştikçe (yayıldıkça) dağılım, artık-değer hacminin artırılmasından çok *gerçekleştirilmesinin sağlanmasında* büyük bir rol oynar.

Bu gerçekleşme, kapitalist emtianın toplam miktarı bakımından gittikçe karmaşık bir hal alır, daha çok zamanı gerektirir ve kıyasıya bir rekabetin kurbanı olur. Fabrikalarda ve perakendecilerde emtia stokları artmaya başlar. Bu stoklar buralarda sadece haftalarca değil, aylarca, hatta *bazen* yıllarca kalır⁽¹¹²⁾.

Teknik bakımdan gerekli *dağılım masraflarına* rejimin mahiyetine göre belirlenen ve emtia fiyatlarının gittikçe ağırlaşan yükünü son tüketicinin omuzlarına yükleyerek durmadan artan *satış masrafları* ilave edilir⁽¹¹³⁾.

(112) Bu stokların toplum için gerekli ihtiyat fonları fonksiyonunu kısmen yerine getirdiğini belirtelim. Bu sayede toplum, büyük bir talep artışını karşılayabilir yada sosyal veya tabii felâketlerin sonuçlarından kendini koruyabilir.

(113) E.H. Chamberlin ve Steindl, asıl dağılım masrafları ile sâsyal satış masrafları arasındaki bu farkı ortaya koymuşlardır. [63]

Dağılım masraflarındaki bu artış, her şeyden önce, dağılım alanında çalışanların sayısındaki artışta kendini gösterir. Birleşik Devletler'de ticaret alanında çalışan ücretli sayısındaki artış yıllara göre şöyledir:

Yıllar	Ücretli sayısındaki artış (%)
1880	10,7
1990	16,4
1910	18,9
1920	21,2
1930	23,9
1939	24,4
1950	24,7
1960	27,6 [64]

Harold Barger, Birleşik Devletler'de 1870'de toplam faal nüfusun %6,1'inin, 1929'da %9,9'unun ve 1950'de de %16,4'ünün dağılım alanında çalıştığını tesbit etmiştir.[65].

Almanya'da ticaret alanında çalışanların sayısı şöyledir:

Yıllar	Ticaret alanında çalışanların sayısı
1861	83 kişide 1 kişi
1875	65 » 1 »
1882	54 » 1
1895	39 » 1 »
1907	30 » 1 »
1925	19 » 1 »
1939	17,5 » 1 » [66]

Bu artış, nihai satış fiyatına dahil edilen asıl ticari kâr marjının yükselmesiyle ifade edilir. Ticaret alanında genel masraflarda ve sabit masraflarda görülen artışın yanısıra, sanayide olduğu gibi (mütedavil sermayeye oranla sabit sermayenin artmasından dolayı), bir rasyonalizasyon hareketi meydana gelmez. Böylece, büyük kapitalist ülkelerde perakende emtianın ortalama satış fiyatlarında dağılım masrafları payının genellikle % 35 ila 40

arasında değiştiği tahmin edilmektedir⁽¹¹⁴⁾. Öte yandan, mevcut toplam sermayenin gittikçe artan bir kısmı çeşitli dağılım alanlarında donmuş bir halde ve bizzat sanayi alanında da stoklar şeklinde kalır.

Azami yayılma sınırına yaklaştıkça ve sanayiın bazı önemli kollarında asıl *üreticilerin* işgal ettikleri yer gitgide daraldıkça kapitalist üretim tarzının bürünmeye başladığı *asalak* karakteri bundan daha iyi gösteren bir kanıt yoktur.

Mesela, 1 Temmuz 1948'de Birleşik Devletler petrol sanayiinde 2 milyon ücretli işçi vardı ve bunların sadece 400.000'i (% 20'si) üretici faaliyet alanlarında (üretim, rafinaj, v.s.), 125.000'i idari işlerde ve bilimsel araştırmalarda, 225.000'i nakliyat; 120.000'i çeşitli hizmetlerde çalışıyordu. Demek ki, işçilerin %24'ü üretimle ticaret arasındaki tali alanlarda çalıştırılıyordu. Dağılım ve satış alanında çalışanların sayısı 1,1 milyondur, yani bu sanayi kolunda çalışanların tümünün %55'i'dir.[68] Otomobil sanayiinde de aynı yıl içinde üretim alanında 978.000 ücretli işçi, satış ve dağılım alanlarında ise 1,5 milyon işçi çalışıyordu.[69].

Kapitalizm olgunluk çağına erişip çöküş devresine girince sermayelerin üretmek için değil, artık-değer elde etmek için kullanılmak istenmesi tam bir saplantı haline gelmektedir. *Fortune* Dergisi'ne göre:

«Amerikan vatandaşı sabahın kör karanlığından gecenin geç vaktine kadar sıkıyönetim altında yaşamaktadır. Günlük hayatta gördüğü, işittiği, dokunduğu, tadına baktığı yada hissettiği her şey ona bir şey satabilmek çabasına dayanır. Onun benliğine işleyebilmek için reklamcılık bütün hünerini kullanır: kızdırır, şaşırtır, sinirlendirir, durmadan tekrarlayarak onun direncini kırar»[70].

Belçika Üretkenliği Artırma Ofisi'nden 1953'de Birleşik Devletler'e giden bir heyet, çağdaş kapitalizmin içinde bulunduğu saçma durumu çok güzel dile getirmiştir:

(114) *Journal of Marketing*'e göre, 1939 yılında milli üretime dahil toplam ilave değere dağılım ve nakliyatın «ilave ettiği değer» % 50'yi aşmaktadır. Batı Almanya'da yapılan son bir incelemeye göre, yiyecek maddelerinin dışındaki bütün ürünlerin satış fiyatlarında dağılım masraflarının payı % 44'dür. Amerika Birleşik Devletleri'nde muzların fiyatlarında dağılım ve nakil masrafları payının % 75 (!) ve sadece dağılım masrafları payının ise % 55 olduğu ileri sürülmüştür [67].

«Endişe verici bir kolaylığa kaçan üretim, fiili tüketimi aşmak eğilimindedir. Teknolojik işsizlik, ancak tüketimde devamlı bir gelişme sağlanırsa atlatılabilir. Gittikçe hızlanan bu evrimi kolaylaştıracak tek çare dağılımdır. Tüketici satınaldığı takdirde üretimi faydalı kılacak olan dağılımdır. *Why produce if you cannot sell* (satamadıktan sonra niçin üretim yapmalı)? Bütün bir üretim - tüketim devresinin başarısı yada başarısızlığı hakkında hüküm verecek tüketiciye giden son yol ayrımı budur.

«Bugün ekonominin birçok sektörünü tehdit eden en büyük(!) tehlike aşırı üretimdir. Gerek tarımsal ürünlerde gerek sınai ürünlerde üretim potansiyeli ihtiyaçların çok üstündedir...

«Üretimin çarkları şimdi öylesine bir hızla dönmektedir ki, tüketicinin en ufak bir tereddüdü bütün ekonomik yapıyı çökertebilir(!)»[71]

Piyasa incelemelerinden halkla ilişkilere, reklam, pazarlama (*marketing*) ve *motivational research* tekniklerine varıncaya kadar teknik alandaki bütün uzmanlar bu «tereddütleri» önlemeye yada gidermeye uğraşıyorlar. 1955'de reklam masraflarına 9 milyar dolar harcanmıştır.⁽¹¹⁵⁾ Tüketicinin hürriyetini sağlayacağını iddia eden bir sistemin, yani kapitalizmin savunulmasını gülünç hale düşüren bu şartlandırma (tüketicinin şartlandırılması) insanın tamamen yabancılaşmasına sebep olur: İçgüdüleriyle hareket eden bilinçsiz kitleleri satınalmaya, «seçmeye» ikna etmek için her çareye başvurulur. Vance Packard, *The Hidden Persuaders* adlı eserinde kitlelerin bu türlü şartlandırılmasını müthiş bir şekilde anlatmıştır:

«Bu tekniğin gerektirdiği temel görüşlerden biri şudur: *insanın kişiliği ile istenildiği gibi oynamak*»[72]

Böylece, kapitalizmin çelişkilerinin saçmalığa kadar vardırıldığını görmekteyiz. Kârı ve piyasa ekonomisini yarı-bolluk şartları içinde devam ettirmek isteyen kapitalizm, insanın üretici gücünün yarattığı ürünleri serbestçe dağıtacağı ve bu gücü insan kişiliğinin hür gelişmesinin temeli haline getireceği yerde, insanı, hür gelişme imkan-

(115) Genellikle, bunun ceremesini çekecek olan gene tüketicinin kendisidir. Çünkü reklam masrafları birçok emtianın maliyet fiyatlarına dahil edilmiştir.

larının günden güne arttığı ölçüde, mutsuz kılmaya, yaramamaya çalışır. Bolluk içinde yokluk, akıl çağının üstün gelmesi gerekirken tutkuların suni bir şekilde açığa vurulması, bütün ihtiyaçları tatmin etmek mümkünken, yersiz bir tatminsizlik duygusunun yaratılması, insanın, tabiatın (maddenin, eşyanın) hakimi olabileceksen, eşyanın kölesi haline gelmesi... işte kapitalist üretim tarzının verdiği sonuç.

■ Üçüncü Sektör

Sir William Petty'nin sanayi devriminden önceki bir yorumundan hareket eden iktisatçı Colin Clark, «üçüncü sektörün» (ticaret, nakliyat, kamu hizmetleri, sigortalar, bankalar, serbest meslekler, v.s.) «ikinci» sektörden, yani sanayi sektöründen daha «üretken» olduğunu ileri süren bir teori geliştirmiştir. Bu teoriye göre, üçüncü sektörde istihdam edilen faal nüfus oranı arttıkça milli gelir yükselir.[73] Üçüncü sektörün gelişmesi, insanlığın ekonomik ilerlemesinde bir dönüm noktası olacaktır.

Hemen belirtelim ki, bu sektörün tanımı - *le Grand Espoir du XXe siècle* adlı eserinde «hizmetler» sektöründen söz eden Fransız iktisatçısı Jean Fourastié'nin ele alıp geliştirdiği tanım -, son derece belirsizdir. Colin Clark'ın yaptığı bu tanımın kapsamına üretici faaliyetler (nakliyat ve gaz, su elektrik gibi kamu hizmetleri), üretici olmayan faaliyetler, faydalı faaliyetler (eğitim, sağlık, yöneticilik, genel saymanlık) ve faydalılığı şüpheli faaliyetler (reklamcılık, askerlik, jandarmalık) girmektedir.

Colin Clark «üretkenliği» (prodüktiviteyi) kaba anlamda, yani «gelir sağlama» anlamında kullanmıştır. Fakat *belirli bir sosyal ve politik ortamda bir motivation research* uzmanının, bir amiralin, bir başbalerinin bir mühendisten, bir madenciden, bir yüksek fırın işçisinden daha çok kazanmaları keyfiyeti, bu ikincilerin yerini birinciler alırsa bir milletin daha zengin olacağı gibi saçma bir sonuç yaratmaz.

Nihayet, Colin Clark'ın teorisi, kendi istatistikleriyle çelişmektedir. Bu istatistiklere göre İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Japonya'da faal nüfusun % 34'ü, İsveç'te

% 30,4'ü, İsviçre'de % 33,2'si üçüncü sektörde çalışmaktadır. Bununla beraber, İsveç'in ve İsviçre'nin Japonya'dan daha müreffeh olduğuna hiç kimse itiraz edemez. Gene bu istatistiklere göre, Çin'de faal nüfusun % 20'si, Bulgaristan'da % 16,8'i ve Yugoslavya'da da % 15'i üçüncü sektörde çalışmaktadır. Ama, geri ülke olmalarına rağmen, bu ülkeler, Çin'den daha yoksul değildirler. Mısır'la İtalya'da üçüncü sektörde çalışanların oranı aynıdır. Buna rağmen, bu iki ülkeden birincisi ikincisinden kat kat yoksuldur[74].

Gerçekte, Colin Clark'ın hatası, özellikle, üçüncü sektör tanımında yarattığı karışıklıktan ileri gelmektedir. Bir milletin ekonomik ilerlemesine ve ortalama üretkenlik seviyesine oranla, aslında *birbiriyle çelişen* beş farklı fenomeni gözönünde tutmak gerekir:

1. Bir noksan istihdamın, örtülü bir işsizliğin ifadesinden başka bir şey olmayan ve manüfaktür sanayiinde çalıştırıldıkları takdirde büyük bir ilerleme sağlayacak olan küçük «perakendeciler» kitlesinin *varoluşu*. Eski Çin ve Mısır gibi gelişmemiş ülkelerde üçüncü sektördeki bu şişkinlik bu fenomenle açıklanır (bu fenomenin sonucudur).

2. Bazı milletlerin, aslında üretici bir faaliyet olan nakliyat alanında (özellikle deniz nakliyatında) uzmanlaşması. Norveç ve kısmen de Japonya gibi ülkelerde üçüncü sektördeki şişkinlik bu fenomenin sonucudur. (Bu fenomenle açıklanır).

3. Bazı dağılım ve şahsi hizmetler alanında (özellikle: perakende ticaret, sigorta şirketleri, bankalar, kundura ve elbise tamiri, berberler, güzellik enstitüleri) makineleşme ve rasyonalizasyonun, sanayideki makinalaşmaya oranla, *geri oluşu*. Bu durum, «üçüncü» sektördeki şişkinliğin *sınai* üretimdeki artıştan ileri geldiği izlenimini verir. Bu şişkinlik «hizmetlerde» üretkenliğin yükseldiğini değil, azaldığını (gerilediğini) gösterir. Ama *geçici* bir gerilemenin söz konusu olduğu şüphesizdir. Büro işlerinin makinalaşması, büyük gıda pazarlarının kurulması, ve buna benzer diğer fenomenler farklı bir evrimin söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Zaten, bu vesileyle belirtmek gerekir ki, Colin Clark sebep-sonuç

ilişkisini *tersine çevirmiştir*. *Kapitalist* bir ülke zenginleştikçe artık-değerin, hizmetlerin satın alınmasına ayrılan kısmının arttığı, bol ücret alan işçilerin ihtiyaçlarındaki farklılaşmanın hızlandığı doğrudur. Demek ki, sosyal zenginleşmenin sebebi, hizmetler sektörünün gelişmesi değil, tam tersine, hizmetlerdeki gelişmenin sebebi sosyal zenginleşmedir.

4. Kapitalizmin çöküş devresinde artık - değer in gerçekleştirilmesinde karşılaşılan güçlüklerin artmasından dolayı, dağılım faaliyetlerine bağlı «hizmetler» de meydana gelen şişkinlik.

5. Nihayet, emtia üretimine bağlı olmayan yaratıcı mesleklerin gelişmesi: uygulamalı bilimler, bilimsel araştırma, sanat, tıp, sağlık, öğretim, beden eğitimi; eğlence ve dinlenmeye bağlı «üretici olmayan» faaliyetlerin tümü. Bu, beş fenomenden, ekonomik ilerlemeye ve emeğin üretkenliğindeki artışa sınımsız bağlı görünen sadece bu fenomendir. Bu, insanlığın gittikçe artan bir kısmının, yaratıcı olmayan bir iş görmek mecburiyetinden kurtulduğunu gösterir. Harikulade bir geleceğin habercisidir bu. Bütün tüketim mallarının üretimini otomatik makinalar sağlayınca, insanların hepsi, mühendis, bilgin, sanatçı, atlet, öğretmen yada doktor olacaktır. Bu anlamda, ama sadece bu anlamda gelecek (istikbal) ««üçüncü» sektöründür.⁽¹¹⁶⁾

■ Yardımlaşma ve Kredi

Ticaret farklı topluluklarda üretimin eşit olmayan gelişmesinden, kredi de aynı topluluktaki farklı üreticilerin gerçekleştirdikleri üretimin eşit olmayan gelişmesinden doğmuştur. Hayvancılık ve tarım (toprağın işlenmesi) özel işletmeye dayanmaya başladığı andan itibaren fertler arasındaki kabiliyet farkları, toprağın ve hayvanların verimliliğindeki farklılık ve insanların yaşantısındaki yada tabiattaki sayısız olaylar, farklı üreticilerin gerçekleştirdikleri üretimin bu eşit olmayan gelişmesine yol açar. Böylece, birkaç yıllık ürün fazlası (artık-ürün) sağlayan çiftliklerle, tüketimini ve tohum ihtiyacını karşılayamayacak kadar düşük bir üretim yapan çiftlikler bir arada bulunur.

Aynı halkın çeşitli üreticilerinin gerçekleştirdikleri üretimin eşit olmayan bir şekilde gelişmesi *otomatikman* kredinin gelişmesine yol açmaz. Kredi, tabii bir kurum değil. belirli sosyal ilişkilerin bir sonucudur (ürünüdür). Sürüleri ve toprağı özel işletme tarzı, yavaş yavaş parçalanmakta olan ilkel topluluklarda gelişir ve uzun bir geçiş süresi boyunca, işbirliğine dayanan emekle içiçe bulunur. Oysa, işbirliği üzerine kurulmuş emeğe dayalı

nan bir toplum kredi nedir bilmez. Böyle bir toplumda sadece yardımlaşma vardır. Topluluğun talihli üyeleri, hiçbir maddi karşılık gözetmeksizin, kötü durumda olan üyelerin yardımına koşarlar. Bugün bile çoğu ilkel halklarda aynı şey görülür.

Kuzey Amerika'da bir yerli kabile olan Dakotalarda yiyecek maddeleri ve av malzemesi yardımı bedava yapılır[1]. Endonezya'daki *desa*'da ödünç verilen tohum, meyva ağaçlarına ve hayvanlara karşılık bir şey beklenmez[2]. Malezyalı balık avcıları, muson rüzgarları esince, yada denize açılmadıkları zamanlarda dostlarından yada akrabalarından ödünç pirinç veya para alırlar[3].

İlkel bir toplum, mübadele ilişkilerinin ve işbölümünün genelleşmesine yolaçacak kadar parçalanınca, değerlerin emek müddetinden tasarruf esasına dayanan eşdeğerliliği kavramı, aynı bir topluluğun üyeleri arasındaki ölçülemiyen yardımlaşma kavramından ağır basar. Kullanım değerleri üretimi mübadele değerleri üretimine oranla gerilemeye başlayınca karşılıksız yardımın (bedava yardımın) yerini karşılıklı ikraz (pret avec compensation) alır.

Yeni-Hebrides'lerde aynı klanın üyelerine bir karşılık beklemeksizin avans besin maddeleri vermek adet haline gelmişti. Öte yandan, *kabul paralarla* (*sedef paralarla*) gerçekleştirilen avanslara yada ödünç bir kayığa karşılık hediyeler verilmesi gerekiyordu[4]. Kolomb öncesi Meksika yerlilerinin hayatı hakkında ilginç gözlemlerde bulunan ve 16. yüzyılda yaşamış olan iki yazar, Zurita ve Mariano Veytia, Aztekler'de avansların genellikle kâr gözetilmeksizin verildiğini de anlatırlar. Bununla beraber, Meksika'nın bazı bölgelerinde nakit avanslara karşılık kakao, altın tozu, bakır levhalar ve yeşim taşı istemek adeti gelişmişti. Demek ki, ilkel ekonomik hayatın *dolaylarında*, doğrudan doğruya geçimle (yaşamayla) ilgili olmayan faaliyet bölgelerinde, kredi ile yardımlaşma birbirinden ayrılır.

Topluluğun bütün üyelerinin geçimini sağlamak amacıyla yapılan yardımlaşma geleneği köy ekonomisinin parçalanmasından sonra da tarımcı toplumlarda uzun bir sü-

re devam etmiştir. Faizsiz (karşılıksız) buğday ikrazı Çin'de Çu hanedanı[5] zamanında uygulanmıştır. İlk Hint, İsrail, İran, Aztek ve İslam kanunlarına göre, ikraz edilen buğdaya yada hayvana karşılık bir şey istemek yasaktı[6]. Eski İran'da Sus şehrinde faizli ikrazın yanı sıra faizsiz ikrazın da M.Ö. 2000 yılına doğru yerleştiği görülmektedir[7]. Orta Çağ'ın başlangıcında manastırlarda faizsiz ikraz uygulanmıştır.[8]. Hamurabi kanunları sayesinde bildiğimiz Babilonya'da son derece gelişmiş küçük meta üretimine dayanan toplumda bile, faizli ikrazın yanısıra yoksullara, hastalara, muhtaç köylülere karşılıksız ikraz uygulanıyordu[9].

Bugün bile «Latin Amerika'daki yerli toplulukların çoğunda hiçbir faiz (karşılık) beklemeksizin ödünç veren mülk sahipleriyle kolonlar arasında yardımlaşma gelenek halindedir»[10]. Bauer ve Yamey, «büyük aile» sistemi yürürlükte kalınca (Hindistan'da olduğu gibi) yardımlaşmanın geniş ölçüde yayıldığını da gözlemlemişlerdir[11].

Demek ki, krediyle yardımlaşmanın birbirinden ayrılması, topluluğun üyeleri arasındaki ilişkilerden çok yabancılarla kurulan ilişkilerde gerçekleşmektedir. Eski Ahit'de ve Kuran'da bu *ayrım* açıkça ifade edilmiştir. Köy topluluğu ile küçük meta üretiminin bir bütün teşkil ettiği toplulukların hepsinde vergilerin köycek kollektif olarak ödenmesi en yoksul köylüleri tam bir iflastan koruyan özel bir yardımlaşma şeklidir.[12]

■ Bankaların Doğuşu

Küçük meta üretiminin gelişmesi, emtia tedavülünün, para tedavülünden dolayı, ikiye ayrılmasına ve sadece kullanım değerleri üreten bir toplumda bir para ekonomisinin gelişmesine yolaçar. Sosyal gelişmenin bu safhasında *tefeciliğin* üreticiler üzerindeki etkisini açıklayan da budur. Fakat bir para ekonomisinde para sadece bir mübadele *aracı* değildir. Paranın kendisi de bir mübadele *konusudur*. Nasıl ticaret vaktiyle zanaatkarlıktan ayrılmışsa, tıpkı bunun gibi para ticareti de asıl ticaretten ayrılır.

Para ekonomisinin doğuşunda değerli madenler na-

dirdi ve tedavülleri sınırlıydı. Değerli madenler her şeyden önce, toplum için bir ihtiyat ve güvenlik fonunu temsil ediyordu ve bir tedavül konusu olmaktan çok bir hazineleştirme konusuydu. Oysa, bu karışıklıklar devresinde değerli madenleri evlerde saklamak son derece tehlikeliydi çünkü her an çalınabilir yada müsadere edilebilirdi. Böylece, bunları, devrin en güvenilir kurumlarına, *tapınaklara* emanet etmek adet haline geldi. Değerli diye kabul edilen bütün madenler gibi, değerli madenler de, başlangıçta, sihir ve ayinle karışık bir fonksiyonu yerine getirmiyorlar mıydı? Bundan dolayı bu hazineleri tapınaklara saklamak çok normaldi. Değerli madenlerin tapınaklarda yoğunlaşması, para ekonomisinin gelişmeye başladığı andan itibaren, *tapınakları ilk (tesadüfi) kredi kurumları* haline getirdi. Samas tapınağı tarafından ortalama faiz oranı tespit edilince[13], ilk büyük Uruk banka-tapınağından (M. Ö. 3400-3200) Hamurabi devrine kadar (M. Ö. 2000) Mezopotamya'da böyle bir durum ortaya çıktı. Eski İran'da ikraz ilk defa tapınaklar tarafından gerçekleştirilmiş[14] ve bu, Sasaniler devrine kadar süregelmiştir[15]. İsrail'de, Tapınak menkul servetin emanet edildiği başlıca yerdi[16]. Eski Yunanistan'da Olimpos, Delfos, Delos, Mile, Efes, İstanköy tapınakları ile Sicilya'daki bütün tapınaklar paraların emanet edildiği ve banka fonksiyonunu yerine getiren kurumlar haline gelmişti[17]. Yunanlılaştırma devrinde de bu durum değişmedi. Roma'da Panteon banka merkeziydi[18].

Bizans imparatorluğunda, 5. yüzyıldan itibaren hazinelerin saklandığı başlıca yerler manastırlardı. Bu hazineler ancak 8. yüzyıldaki put kırma hareketi patlak verince tedavüle çıkarıldı[19]. Tang hanedanı zamanında da buna benzer bir olay Çin'de meydana geldi. Buda banka-tapınakları gittikçe artan değerli madenler stokunu ve kredi işlemlerini tekelleri altına aldılar. Devlet bunlara elkoydu, binlerce tapınağı ve manastırı laikleştirdi ve değerli madenlerden yapılmış bütün heykelleri 843 yılında eritti[20]⁽¹¹⁷⁾.

(117) Yang Lien-Şeng'e göre, Çin'de ve Japonya'da rehin karşılığında ikrazda bulunmanın kökeni Buda tapınaklarına kadar uzanmaktadır. Rehin karşılığında «ikraz» terimi (Çan-Şeng-Kin) manastırlarında, başlangıçta «manastır hazineleri» anlamına geliyordu [21].

«İç karışıklıkların patlak verdiği Orta Çağ Japonyasında dini kurumlar en güvenilir yerlerdi. Ticari işler mezarlarda ve tapınaklarda yapılıyordu. Savaşlarda yağma edilmesin yada çalınmasın diye bazı kimseler hazinelerini kutsal yerlere emanet ettiler. Mezarlar ve tapmaklar ikrazda bulunan, bir yardımlaşma kredisi (müjin ve tanomoşi) tesis eden ve poliçeler kullanan mali kurumlar haline geldiler»[22].

Bizans İmparatorluğu devrinde, henüz tabii ekonominin hakim olduğu Orta Asya'nın güneyinde banka hizmeti gören kurumlar sadece tapınaklardı[23]. Avrupa'da Orta Çağ'ın başlangıcında sadece manastırlar gayrimenkul rehin karşılığı ikrazda bulunuyorlardı[24]⁽¹¹⁸⁾.

12. yüzyılın başlangıcında Templier tarikatı mevduat, transfer ve ipotekli kredi işlemlerinin yapıldığı milletlerarası ilk banka oldu[25]⁽¹¹⁹⁾.

Büyük ticaret gelişince değerli madenler daha çok tedavül etmeye başladı. Oysa, gördüğümüz gibi, büyük ticaret, başlangıçta, her şeyden önce milletlerarası bir ticaretti. Demek ki bu ticaret, gerçek değerlerine göre birbirleriyle mübadele edilmesi söz konusu olan ve menşeleri, muhteviyatı farklı bir sürü paranın aynı zamanda tedavüle katılmasını gerektirir. Bundan dolayı da bizzat parayla ilgili yeni bir tekniğin meydana gelmesini zorunlu kılar ve ortaya sarraflar çıkar. Ellerindeki değerli madenleri güvenilir bir yere bırakmak (emanet etmek) isteyenlere yüklüce bir teminat veren bu sarraflar, böylece ilk emanetçiler, sonra da bankerlerin ilk öncüsü olurlar. Zaten, banka kelimesi, İtalyanca «banco» kelimesinden, yani sarrafların üzerinde bütün işlemlerini gerçekleştirdikleri «tezgah, masa» kelimesinden gelir. Eski Yunanistan'da banker anlamında kullanılan «trapezit» kelimesi de «trapeza» kelimesinden türemiştir.

Antik Çağ'da sarraflar ilk bankerlerdi[26]. Paralar-

(118) «Gayrimenkul rehin karşılığı ikraz» deyimi, ikrazda bulunanın bir araziyi, bir evi, bir değirmeni rehin olarak tuttuğunu ve borçlu borcunu ödeyinceye kadar bu gayri menkulün gelirlerini aldığını gösterir. Papa 3. Alexandre'in bir fermanıyla yasaklanıncaya kadar, yani Orta Çağ'ın başlangıcından 12. Yüzyıla kadar devam eden ipotekli kredinin başlıca şekli buydu. Sonra bunun yerini rant satışı aldı (IV. bölüme, bakınız.) «Gayrimenkul rehni» kelimesi, İngilizcede **mortgage** (ipotek) teriminin kullanılmasına yol açmıştır.

(119) Templier'ler, başlangıç sermayelerini müslüman esirlerden zorla aldıkları fidyeler sayesinde gerçekleştirdiler.

daki çeşitliliğin, milletlerarası ticaretin değil, mahalli paralar arasındaki farklılığın bir sonucu olduğu Hindistan ve Çin'de[27] ilk bankerler sarraflardı[28]. Tokugava devrinde Japonya'da sarraflar hakiki bankerler haline geldiler[29].

Abbassiler devrinde gümüş ölçek'in yanısıra bir altın ölçek'in kullanılması sarrafları ekonomik bakımdan gerekli kişiler haline getirdi ve bunlar kısa bir zamanda banker olup çıktılar[30]. Kulischer[31] Orta Çağ'da sarrafların ortaya çıkmasına yolaçan ve bunların banker haline gelmelerini kolaylaştıran karmakarışık şartları şöyle anlatır: «13. ve 14. yüzyılda Fransa'da kralın yada büyük vasallların bastıkları paraların yanı sıra Arap, Sicilya, Bizans, Florentin paraları, Güney Fransa'da milano *libri*'leri, venedik dükaları; Champagne'da ispanyol *real*'leri; bourguignon ve ingiliz *nobil*'leri, Hollanda kuronları tedavül ediyordu. Her yerde Lübeck ve Cologne'da basılmış paralar, İngiliz *sterlin*'leri, Fransız *tur*'ları kabul edildi. Venedik *grossi*'leri ve *düka*'ları, Florentin *fiorini*'leri en yaygın olanlarıydı.»

R. De Roover Orta Çağ'da bankaların doğuşundan söz ederken der ki: «Cenevizli sarraflar çok geçmeden faaliyet alanını genişlettiler, vadesiz mevduat ve transfer işlemlerini gerçekleştirip müşterilerine hesabı cari avansları verdiler. Sarrafların dükkanları zamanla mevduat ve transfer bankaları haline geldi. Bu gelişme süreci Ceno-va'da 12. yüzyılın sonlarına doğru tamamlandı»[32].

1609'da kurulan ünlü Amsterdam bankası bu devirde Birleşmiş Eyaletler Cumhuriyetinde para alanında hüküm süren karışıklıkların sonucudur[33].

■ Kapitalizm Öncesi Toplumda Kredi

İlk banka işlemleri, kelimenin asıl anlamıyla, «para ticareti» işlemleri değildi. Gerçekte *depositum regolare* devrinde emanetçi, müşterisine bir faiz vermek şöyle dursun, mevduatı muhafaza etmek amacıyla gördüğü hizmetlere karşılık ondan para alıyordu[34]. 17. yüzyılda Amsterdam Bankası bile bu durumdaydı⁽¹²⁰⁾[35].

(120) Emanet edilen servet karşılığında bir muhafaza ücreti talep etmek âdeti 19. yüzyılın ikinci yarısında kiralık kasalar sistemiyle yeniden ortaya çıkmıştır (1861'de başlayan *Safe Deposit Cy of N.Y.*)

Bu işlemler, esas itibariyle, üretimin ve emtia mübadelesinin dışında kalan yada dolaylarında bulunan sosyal sınıfları ilgilendirmektedir. Para ekonomisinin gelişmesiyle birlikte bu sınıflar kısmen yada tamamen tefeciliğin kurbanı olurlar. Orta Çağ'da krallar, prensler söz konusu olunca milletlerarası büyük ticari (banker) şirketler, avam takımı söz konusu olunca da Lombardlar *rehin karşılığı ikraz* da bulunuyorlardı[36]. Aslında burada, bir *tüketim kredisi söz konusudur*[37].

Hakiki «para ticareti» ancak emtia ve sermaye ticaretine katılan sınıflarla, yani tefeciler ve tüccarlardan meydana gelen genç burjuvazi ile birlikte ortaya çıkar. Milletlerarası ticaretin gelişmesi bir kredi ihtiyacı da yaratır. Satınalma ile teslimatın⁽¹²¹⁾; satınalıcı ile satıcının birbirinden ayrılması; sürekli dalgalanmalara uğrayan büyük miktarda parayı uzak yerlere transfer etmek zarureti, işte ticari bir krediyi yada *tedavül kredisini* gerektiren bunlardır[39]. Gelişmiş milletlerarası ticaretle uğraşan her toplum bu kredinin temel araçlarını, yani poliçeleri ve akreditifleri kendisi yaratır: «poliçelerin kullanılması milletlerarası ticaretin sonucudur»[40].

Bunların M. Ö. 2000 yılında Babilonya'da Ur şehrinde, Çin'de Çeu hanedanı zamanında (M. Ö. 1134-256) ve Hindistan'da Buda devrinin başlangıcında ortaya çıktığı[41], eski Yunanistan'da M. Ö. 4. yüzyıldan itibaren geniş ölçüde uygulandığı, sonra da yunanlılaşmış bütün ülkelerde yayıldığı[42], buradan Bizans ve İslam imparatorluğuna. oradan da Orta Çağ Avrupa'sındaki bütün ülkelere geçtiği[43] görülmektedir.

Ciro edilemeyen bu ilk ticari senetlerle sağlanan tedavül kredisi sermayenin hareket alanını genişletmiyor, sadece daha hızlı devretmesini sağlıyordu. *Yatırım kredisi*, yani artık-değer elde edecek bir teşebbüs için sermaye avansı ortaya çıkınca sermayenin faaliyet alanı genişlerdi. «Kısır» para, sermaye haline gelince, artık-değerin elde edilmesinde kullanıldı.

Bu müteşebbis kredisinin en eski şekli, ticari bir te-

(121) «Cenevizliler teslimattan önce parasını ödeyerek yün satın aldıkları ölçüde daha ucuza satınalmış aluyorlardı. Tamamını yünü satın aldıkları anda ödemek şartıyla kilo başına birkaç real fazla vermeye hazırdılar» [38].

şebbüsün gerçekleşmesi için sermaye sahibi biriyle maceracı bir kaptan arasında kurulan ortaklıktır. Bu ortaklık elde edilecek kârın payedilmesiyle ilgili hükümlerde kendini gösterir[44]. «İpotekli gemi karşılığında ödünç verme» eski Yunanistan'dan Bizans İmparatorluğu'na yayılmış, oradan 9. yüzyılda İtalya'ya geçmiş, buradan da bütün Orta Çağ Avrupa'sında *komandit şirket (ortaklık)* şeklinde yayılmıştır[45].

Ne var ki, böyle bir ticari şirket ancak bir tek teşebbüs için geçerlidir. Ama daha sonraları, gezginci ticaretten yerleşik ticarete geçilince *commenda*'nın yerini çok *ortaklı kumpanyalar* (şirketler) aldı. 13. yüzyıldan itibaren, büyük İtalyan kumpanyalarının tümü (Peruzi, Bardi, Medici, v.s.) bu türlü şirketlerdi. Mesela, Bardi kumpanyası 1331'de 11 ortağa ait olan 58 hisse senetinden teşekkül etmiş bir sermayeye dayanıyordu[46].

Nihayet, milletlerarası ticaret, hiç değilse belli bir alanda maceracı niteliğini yitirince, işletilmeyen sermayelerin önemli bir kısmını kendisine çekti. Bu sermayeler büyük banker-tüccar kumpanyalarına *depositum irregolare* şeklinde yatırıldı. Artık kısa vadede ödenmeyecek olan bu meblağları tüccarlar diledikleri gibi kullanacaklar ve buna karşılık, gerçekleştirdikleri tüccar kârına katılma payı olarak belirli bir faiz ödeyeceklerdi.[47].

Böylece, küçük meta üretiminden itibaren bankçılar «nakit-sermaye verenlerle isteyenler arasında aracılık yaptılar»[48]. Oysa, bu devirde paraya ihtiyacı olanlar özel kişiler değil, Devlet'di (krallar, prensler). Demek *devlet borçları* tedavül kredisine ve yatırım kredisine paralel olarak gelişiyor ve gittikçe artıyordu.

Kamu kredisi ile ilgili en eski misal *Economie*'nin 2. kitabında Aristo'nun verdiği misaldir. Küçük Asya'daki (Anadolu'daki) İyonya kolonisi Klazomene, gecikmiş aylıkları ödemek için ücretli askerlerin kumandanlarından borç alır ve bu borcu kendi zengin vatandaşlarından cehren borç aldığı parayla öder. Bu zengin vatandaşlar altın ve gümüş paralarına karşılık demir paraları kabul etmek zorunda kalırlar. Han-Çu'nun yıllığında M.Ö. 154'de Wu Yen-Çi adındaki bir çinli tefecinin «isyan eden yedi kıralığa karşı» savaşabilmesi için hükümete 1000 altın

cattie (yaklaşık olarak 244 Kg., yani 1 milyon altın frank) borç verip %1000 faiz, yani 10 milyon altın frank aldığı belirtilir.[49]

Nihayet, kamu kredisi, devletin ilerdeki (müstakbel) gelirlerini rehin alarak, yani her türlü verginin icara verilmesiyle, klasik şekline kavuştu. Küçük meta üretimine dayanan toplumların çoğunda kamu kredisi işlemleri arada sırada uygulanır ve genellikle, ikrazda bulunanların iflasıyla sonuçlanırdı.

Fakat 16. yüzyıldan itibaren *devlet borçları ile ilgili esham ve tahvilatın alınıp satılabilmesi*⁽¹²²⁾ kredi tarihinde bir dönüm noktası oldu ve sermayelendirilmemiş büyük miktarda parayı sermaye haline getirerek sermayenin hareket alanını alabildiğine genişletti. Fransa kralının İtalya'ya yaptığı seferler sayesinde kamu kredisi milletlerarası bir niteliğe büründü.

«Başlangıçta sadece bir ödeme konusu olan alacak, zamanla bizzatı bir değer haline geldi, alınıp satılabilen bir mübadele objesi oldu»[51].

Castille kralının tahvilleri, Hollanda hükümetinin, İngiltere ve Portekiz krallarının akreditifleri, Anvers Borsasında serbestçe alınıp satılıyordu. 16. yüzyıldaki mali sarsıntı ve karışıklık sırasında bütün eski bankerler iflas etti. Böylece, burjuvalar için gerekli mevduatı saklamayı taahhüt eden ve bu mevduattan en fazla devletin yararlanacağını vadeden *modern kamu bankaları* doğdu. 1587'de kurulan Venedik *Rialto Bankası*, özellikle bu amaçlardan birincisini gerçekleştirmiştir. 1609'da kurulan *Amsterdam Bankası* para tedavülü ihtiyacını da karşılamıştır. 1619'da kurulan *Hambourg Bankası* bu fonksiyonların yanı sıra Devlete ikrazda bulunmak fonksiyonunu da yerine getirdi. 1656'da kurulan *İsveç Bankası* da aynı şeyi uyguladı, oysa 1696'da kurulan *İngiltere Bankası* için sonuncu fonksiyon daha kârlıydı.[52]

16. yüzyıldaki ticari devrimden sonra milletlerarası ticaretteki büyük gelişme ticari kredinin daha da yaygın-

(122) «1. François muazzam para harcardı. Sermaye elde etmek için yeni bir teknik uygulamak gereğini duydu. Paris belediyesine başvurarak, bölgeden topladığı 20.000 frankı karşılık gösterdi. Belediye rant karşılığı şehir halkından % 8 faizle topladığı 200.000 frankı kira- la verdi. Meşhur Belediye *istikrazi*, böylece teşekkül etmiş oldu [50].

laşmasına yolaçtı. Devlet borçları ile ilgili esham ve tahvilatın yanısıra ticari senetler de 16. yüzyıldan itibaren ciro ve iskonto edilmeye başlandı[53]. Hisse senetli sömürge kumpanyalarının gelişmesi de yatırım kredisinin faaliyet alanını genişletti. Fakat kredinin asıl ticaret alanından üretim alanına geçmesi için kapitalist üretim tarzının gelişmesini beklemek gerekecekti.

■ *Ticari Sermaye Devrinde Nakit Sermaye Arzı ve Talebi*

Böylece, yepyeni bir fenomen olan kredi, ticari sermayenin gelişmesiyle birlikte ekonomik hayatın bir kurumu haline geldi. Ticari senetlerin kırdırılması, 17. yüzyıldan itibaren İngiltere’de, 18. yüzyıldan itibaren de Fransa’da ve milletlerarası büyük ticaret merkezlerinde geniş ölçüde yayıldı[54]. Ticaret alanının genişlemesi, Amerika ile Uzak Doğu arasındaki deniz ticaretinin uzun sürmesi, başlıca ticarethanelerin milletlerarası birkaç büyük merkezde toplanması, ticari senetlerin sermayeyi hareketlendiren bu türlü kullanılışını kolaylaştırdı.

Poliçeler vaktiyle sadece bir spekülasyon aracı olduğu halde[55], şimdi tedavül kredisi verilmesine ve «kısır» nakdi sermayenin, kısa vadeli yatırımlarda kullanılmasına yarayan bir araç haline geldi. Böylece *nakit sermaye piyasası* gelişti.

Piyasadaki talebin en büyük kısmı ticari sermaye devrinde doymak bilmez bir müstakriz olan Devletten geliyordu. Clapham’a göre, sanayi devrimine kadar İngiltere Bankası kredi işlemlerinin çoğunu kraliyet hükümetiyle birlikte uyguluyordu[56]. 1776’da kurulan *Caisse d’Escompte* ve kamu kredisiyle ilgili işlemler yüzünden batan Law Bankası[57] aynı şekilde hareket ediyordu.

Bununla beraber, Devlet’in yanısıra başka borçlular da görülüyor. Bunların başında hisse senetli büyük ticari şirketler gelmektedir. Bu şirketlerin paraya öylesine büyük bir ihtiyaçları vardı ki, çoğu zaman bunu karşılamak için kredi kurumlarına başvurmak zorunda kalıyorlardı. Böylece, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası Amsterdam Bankası’ndan istikrazda bulunuyordu. Oysa, Devletin ya-

nısıra, İngiliz doğu Hindistan Kumpanyası da İngiltere Bankası'nın başlıca borçlularındandı[58].

Sonraları ellerinde kamusal borç senetleri ve ticari senetler bulunan ve likit sermayesi olmayan kiinseler (rantiyeler, asiller, tüccarlar, ve bankerler) bu senetleri kırdırmaya başladılar. 18. yüzyılın sonlarına doğru özel ticari senetlerin kırdırılması yaygın hale geldi.

Nihayet, küçük meta üretimi devrinde olduğu gibi, asiller ve devlet memurları da para talebinde tüketim kredisi talebinde - bulunuyorlar ve talepleri rehin karşılığı (değerli madenler, mücevherler, esham ve tahvilat) ikraz şeklinde yerine getiriliyordu.

Ellerinde likit sermaye bulunanlar, her şeyden önce büyük toprak sahipleri, ve büyük tüccarlar nakit sermaye arzını temsil ediyorlardı. Avrupalı bankerler 17. yüzyılda ve 18. yüzyılın ilk yarısında özellikle kambiyo ve tahsilat işlemlerine bakıyorlar, kredi vermiyorlardı. Ama 17. yüzyıldan itibaren İngiltere'de müşterilerine arada sırada sermaye veren tüccarlar ortaya çıktı.

Para tedavülünün artması, toplumun zenginleşmesi, nakit sermaye arz ve talebinin gelişmesi neticesinde. 18. yüzyılın ortalarına doğru, önce İngiltere'de, sonra Avrupa'da, sermaye arıyanlarla, likit para rezervlerini sermayelendirmek isteyenler arasında aracılık fonksiyonunu yerine getiren mahalli özel bankalar kuruldu. Bu mahalli bankalar, mevduat kabul ediyorlar, bankonot basıyorlar ve ticari senetleri kırıyorlardı: böylece modern banka sistemi doğuyordu[59].

Sanayi devrimi, bu ilk bankaları hızla geliştirdi. 1750 yılında İngiltere'de sadece bir düzine kadar mahalli banka varken bu rakam 18. yüzyılın sonunda 200'e yükseldi (hatta bazı yazarlara göre 350'yi buldu)[60]⁽¹²³⁾. Bu bankaların devrin üretim tarzı içinde organik bir şekilde gelişmesi Norwich'teki Gurney ticarethanesinin 5 Ekim 1838'de bankerlere yolladığı tamimde belirtilmiştir:

«İngiltere'nin güneyindeki... manüfaktürlerinde üretilen iplikleri toplamak ve bunları, dokumacılara satmak

(123) 17. ve 18. yüzyılda Londra'daki bankerlerin arşivlerini inceleyen D.M. Joslin, bankaların, genellikle tüccarlara yada müteşebbislere fon vermediklerini tesbit etmiştir. Ancak 1770'de sanayicilerin de katılmasıyla kurulan birkaç banka, sanayi yatırımlarına kredi tahsisinde bulunmaya başlamıştır. [61].

için stok yapmak çok kârlı bir iş oldu... yün iplikhaneleriyle kurduğumuz ilişkiler boyunca, onlara ücretleri ödemeleri ve işlerini aksatmadan yürütmeleri için likit para vermeye başladık. İşte bizim banka işlemlerimiz bu şartlar içinde doğdu»[62].

Bu hızlı gelişme her şeyden önce, İngiltere'nin farklı bölgelerindeki eşit olmayan gelişmenin sonucudur. Tarımsal nitelikteki bölge bankalarında bir yatırım alanında kullanılmak istenilen mevduat vardı⁽¹²⁴⁾, oysa bölgedeki sanayi bankaları kredi taleplerini karşılamaya çalışıyorlar, bu yüzden de durmadan fon arıyorlardı. Londra'da para piyasası bunun neticesidir ve fonksiyonu likit sermayeleri fazla olan bankalarla, pek az olan bankalar arasında aracılık etmekten ibarettir.

■ *Sınai Kapitalizm Devrinde Nakit Sermaye Arzı ve Talebi.*

Fakat sanayi devrimiyle birlikte nakit sermaye (para-sermaye) piyasası genişlemiş ve büyük ölçüde değişmiştir. Toplumun kapitalist-öncesi tabakalarından (toprak sahipleri, tüccarlar, zanaatkârlar, devlet memurları, rantiyeler) yükselen nakit sermaye arz ve talebinin yanısıra bizzat kapitalist üretim mekanizmasının sonucu olan bir nakit sermaye arz ve talebi görülmektedir.

Para sermaye, sermayenin rotasyonunun hem başlangıç noktası, hem de sonuç noktasıdır, ama rotasyonu sadece başlangıcında ve sonunda görüldüğü anlamına gelmez bu. Üretim süreci boyunca para sermayenin bir kısmı daima bu sürecin dışına çıkar ve kapitalistin açısından, «üretici olmayan para» haline gelir. Kendi öz sermayelerini en iyi rantabilite şartları içinde gerçekleştirmelerini sağlayacak *munzam* para-sermaye talebi de daima müteşebbislerden gelir.

Bir işletmenin sabit sermayesini yenilemek için gerekli para-sermaye ancak birkaç yıl geçtikten ve mütedavil sermayenin rotasyonu birçok devreyi tamamladı-

(124) 19. yüzyıla kadar tarım bankaları, kırdırılacak ticari senet sağlamaları için Londra borsa simsarlarına komisyon veriyorlardı. Bu da kısa vadeli sermaye yatırımın ne kadar arzulandığını gösterir [63].

tan sonra birikir. Bu *amortisman fonları*, bu arada başka amaçlar için kullanılmamışsa, bu devre boyunca «üretken olmayacaktır». Her üretim devresinin başlangıcında yatırılan *ücret fonu* bu üretim devresi bir ayı (aylık ücret alan işçiler bakımından) ya da bir haftayı (haftalık ücret alanlar için) geçtiği ölçüde verimsiz olacaktır. Yıllık kârından kapitalistin kendi tüketimi için (üretici olmayan tüketim fonu) ayırdığı kısım ancak bütün bir yıl boyunca harcanır. Bunun büyük bir kısmı, yılın büyük kısmında hiçbir işe yaramadan kalacaktır. İşletmenin *birikim fonu*, yani kârların işe yeniden yatırılan kısmı, bütün bir üretim devresinin başından itibaren tamamen kullanılmamıştır. Bu kârları yatırmadan önce, kapitalist uygun bir zamanı, mesela piyasada iyi bir konjonktürü bekleyecektir.

Ote yandan, sabit serayenin yenilenmesi ille de gerekli amortisman fonlarının biriktiği (toplandığı) sırada gerçekleşmez. Önemli miktarda sermayenin yatırılmasını gerektiren ve büyük rizikolara yolaçabilecek bu yenilenme, tercihan, ekonomik devrenin belirli anlarında, mesela kapitalistler piyasada önemli bir genişlemenin olacağını sezinledikleri zamanda gerçekleşecektir[64]. Bir kapitalist bu belirli anlarda henüz amortisman (ve birikim) fonunu sağlayamamışsa bu fırsatı kaçırmamak için gerekli sermayeyi ödünç almanın çaresine bakacaktır. Ürünlerinin sürümünü artıracak teknik bir icadı değerlendirmek için gerekli sermayeden yoksun bir kapitalist de buna benzer bir durum içindedir[65].

Ekonomik devrenin bazı anlarında sanayici, üretimdeki artış ne olursa olsun, bunun piyasa tarafından emileceğini bilir. İşte tam bu anda sermayesini biriktirmesi, kârlarını yatırımlarda kullanması gerektir. Kârları henüz gerçekleşmemişse, bunu önceden sağlamak için istikrazda bulunmalıdır.

Nihayet, bir üretim devresinin tamamlanmasından sonra üretimin, teorik olarak, emtianın tedavül devresinin son bulduğu andan itibaren başlaması gerekecektir. Fakat, yıllık kâr hacminin ve oranının, yıllık üretim devrelerinin sayısına, yani sanayicinin, üretilmiş ama henüz satılmamış emtiaya yatırdığı mütedavil sermayesi kendisine dönmeden önce, üretime tekrar başlaması ihtimaline (imka-

nına) bağlı olduğunu görmüştük. Bu amaca varmak için de, metalarının satışından sağlanan meblağ eline geçer geçmez ödeyebileceği munzam bir para-sermaye bulmaya çalışacaktır.

Kapitalizmde kredi kurumlarının fonksiyonu, parası olanlarla, sermayelerini ödünç sermayeyle artırmaya çalışanlar arasında bu aynı aracı rolünü yerine getirmektir. Demek ki, banka sermayesi ile sermayenin diğer şekilleri arasındaki kapitalist - öncesi ilişki tersine dönmüştür. Kapitalist üretim tarzında banka sermayesi sanayi sermayesinin hizmetine girer. Fakat, modern tüccar - kapitalist ile sanayici kapitalistin birbirinden ayrılması, sadece fonksiyonel bir işbölümü meselesi olduğu halde, banker kapitalist ile sanayici kapitalist arasındaki ayrılık kapitalist üretim tarzı ortaya çıkışı andan itibaren kaçınılmaz hale gelir.

Sanayicinin ve tüccarın aksine, banker, gerçekte, *doğrudan doğruya* sosyal bir rol oynamak zorundadır. Banker, sosyal sermayenin sayısız ferdi mülkiyetlere bölünmesini önleyebildiği ölçüde, ancak bu ölçüde, kapitalist üretim tarzına yararlıdır. Onun bütün sosyal önemi, *sosyal sermayenin temerküzü* fonksiyonundan ileri gelir. Toprak sahiplerinin, zengin ve orta köylülerin, devlet memurlarının, zanaatkarların (küçük esnafın), devlet memurlarının, teknisyenlerin hatta yüksek konjonktür devrelerinde kalifiye işçilerin biriktirdiği fonların temerküzü bu sosyal temerküzün kapsamına girer.

«1875'e doğru Britanya'da mevcut bütün sermayenin Londra para piyasasında temerküzünü (yoğunlaşmasını) sağlayan örgü fonksiyonunu mükemmel bir şekilde yerine getirdi, yirmi yıl önce de böyle etkili bir şekilde iş görmüştü. Bu yirmi yıl içinde İskoçya'da ve taşrada şubeleri bulunan bankalar köy halkının çekmecelerde ve dolaplarda sakladığı hazineleri kendilerine çekmişlerdi ve birikmiş meblağları Kuzeyden güneye doğru akıtan bir kanal açılmıştı. East - Anglia'dan, Güney - Batıdan ve İngiltere'den başlayan kanallar çoktan faaliyete geçmişti. Londra'da kullanılmayan ne varsa, tüccar ve sanayici senetlerine iskonto ve reeskont uygulanarak sanayi bölgelerine aktarılmıştı. Londra'daki kambiyo tellallarına gün doğmuştu.»[66].

Aynı zamanda para - sermaye piyasası gittikçe özelleşti ve birbirinden farklı iki piyasa teşekkül etti:

— Bankaların hakim olduğu para piyasası, *kısa vadeli kredi* arz ve talebi (Kambiyo tellallarının uzun bir süre büyük bir rol oynadıkları İngiltere hariç).

— Önce bankaların ve Borsanın hakim olduğu mali piyasa, *uzun vadeli kredi* talep ve arzı. Bunlara 20. yüzyılda sigorta şirketleri, tasarruf sandıkları, *building society*'ler ve doğrudan doğruya sarfedilmeyen bütün para gelirlerini (çoğu zaman sahiplerine hiçbir kâr vermeksizin)⁽¹²⁵⁾ sermaye haline getirmeye çalışan diğer tasarruf kurumları da katıldı. Para sermayenin temerküzü böylece en yüksek, en mükemmel safhasına ulaşır. Bankalar «her meblağı verimlendirir.»

■ Faiz ve Faiz Oranı

İlk zamanlar tefeci sermayesinin kârı ile karışan faiz, ekonomide ortaya çıktığı sırada, değer borçlu ile alacaklı arasında *yer değiştirmesinden* başka bir şey değildi. Köylü gelecek rekolteye kadar X miktar ödünç buğday alsa ve sonra da borcunu ödemek için bu rekolte $X + Y$ miktar buğdayı alacaklısına verse, ikrazdan dolayı her iki tarafta mevcut toplam buğday miktarında bir artış görülmez. Sadece Y miktar (buğday) borçludan alacaklıya geçmiş olur. Hâlâ uygulanmakta olan bu tefecilik, kurbanlarını yoksullaştırır ve onları alacaklılara kul eder:

«Cochinchin'de çiftçi yada 'ta dien', kendini ve ailesini geçindirmek için rekolde zamanına kadar borç alır. Fakat rekolte genellikle borcunu karşılamaya yetmez ve 'ta dien', tıpkı Orta Çağ'daki serf gibi, borcundan dolayı top-rağa bağlanır kalır»[67].

Kapitalist toplumdaki tedavül ve yatırım kredisi böyle değildir. Sermaye avansının amacı borçlunun geçimini sağlamak değil, *bir kâr elde etmesini sağlamaktır*: «Mevcut bir meblağ ticarete ve sanayide daha büyük bir meblağ getirecek şekilde (yani bir artık-değer, bir kâr getirecek

(125) Devlet giderlerini finanse etmek için kullanılan tasarruf sandıkları ve sosyal sigorta fonları bunun en belirgin örneğidir. 13. bölümde «savaş ekonomisine» bakınız.

şekilde) kullanılabildiği takdirde, müteşebbisler bir (miktar) faiz ödeyeceklerdir»[68]⁽¹²⁶⁾.

Tedavül kredisinin amacı, üretilmiş emtianın değerini bir an önce (vadesinden önce) gerçekleştirmektir: yatırım kredisi ise bir işletmenin sermayesini artırmak için kullanılır. Her iki durumda da artık - değer miktarı, ya rotasyon müddetinin kısaltılması yada sermayenin çoğaltılması sayesinde artar. Demek ki faiz, *bir sermaye istikrazı sonunda elde edilen münzam artık-değerin bir kısmıdır ve ortalama kârın altında kalır*⁽¹²⁷⁾. Faiz, ortalama kâra eşit olsaydı, daha fazla istikrazda bulunulmayacaktı, çünkü istikraz edilen sermayenin kendisi ortalama kâr getirecekti. Alacaklı memnundur, çünkü ödünç vermeden önce, sermayesi «boş» duruyordu, hiçbir şey getirmiyordu. Borçlu da memnundur, çünkü alacaklıya (müstakrize) bir faiz ödemesine rağmen, eskisine göre daha çok kazanmıştır.

Bir sermaye istikrazı için kapitalist müteşebbisin ödediği faiz, aslında, işçilerinin ürettiği toplam artık - değer bir kısmıdır. Müteşebbis bunu vermeye razıdır, çünkü istikraz, artık - değer ödenen faize oranla daha çok artmasını sağlamıştır. Fakat kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle birlikte her müteşebbis münzam sermaye peşinde koşar. Aynı zamanda, bankaların sosyal bakımdan temerküz ettirici fonksiyonu da her meblağın münzam para-sermaye (nakit-sermaye) haline gelmesini sağlar. Böylece, *ortalama faiz oranı*, yani «işletilen» her meblağın sağladığı «normal gelir», para-sermayenin arz ve talebine bağlı olarak teşekkül eder. Bunun, paranın «asli nitelikleriyle» bir ilgisi yoktur. Bu sadece, toplumdaki bütün işçiler tarafından yaratılan artık - değer bir kısmının ele geçirilmesine yolaçan bu meblağı *sermayelendirmek* (resulmale çevirmek) imkanını veren belirli üretim ilişkilerinin neticesi olduğunu gösterir. Burjuva toplumunda her geliri, itibari bir sermayenin sağla-

(126) «Bilindiği gibi, son tahlilde, paranın faiz oranı sermaye arzı ve talebine bağlıdır ve faiz oranı bizzat sermayenin kullanılmasından elde edilen kârlarla ödenir» [69].

(127) Faiz oranının toprak rantının bir kısmını da gerektirdiği geri kalmış memleketler hariç. Böylece faiz oranı tüccar sermayesinin kâr oranı aşar. Bu ülkelerde tefeci sermayesinin hakimiyetinin sebebi budur. 1955 tarihli *New York Times*'de Karşı'li bir çamaşırcının 100 rupilik borç için, faiz olarak 3925 rupi ödediği, yani ayda % 25, yılda % 300 tutarında faiz verdiği anlatılır [70].

dığı gelir olarak kabul etmek alışkanlığının doğması bundandır⁽¹²⁸⁾.

«Kapitalist zihniyetin yayılması sonunda gerçekten faydalı bir alışkanlık gelişti. 14. yüzyıldan itibaren önce Almanya'da görülen bu alışkanlık her geliri (şahsi hizmetler karşılığında elde edilen gelir hariç) bir sermaye değerinin yüzdesi olarak ifade etmekten ibarettir»[71].

Bu alışkanlık yüzünden burjuva iktisatçıları, özellikle kendi sermayesi ile iş gören bir kapitalist müteşebbisin sermayesinin getirdiği faiz ile toplam kârdan bu faiz çıkarıldıktan sonra geriye kalan müteşebbis kârını (Marshall gibi bazı yazarlar buna «rant» diyorlar) birbirinden ayırdetmek fikri doğmuştur. Her müteşebbis, sermayesi sayesinde sadece ortalama bir faiz değil, ortalama bir kâr (oranı) elde etmeyi düşündüğüne göre, gerçekte burada, «ideolojik», yani itibari bir işlem söz konusudur. Kâr meselesini, yani sömürü meselesini örtbas etmeye ve kendi sistemlerinde kâr meselesiyle ilgili her teoriyi bir faiz teorisiyle geçiştirmeye yaradığı için bu alışkanlık burjuva iktisatçıları'nın büsbütün işine gelmektedir⁽¹²⁹⁾.

Kredi kurumları, para - sermaye arzedenlerle talep edenler arasında salt özgecilik (altruisme) açısından aracılık etmez. Bu kurumlar da ortalama kâr getirecek olan bir sermaye ile iş görürler. Bunların kârı, mevduat olarak yatırılan para - sermayeler için ödedikleri faiz oranı ile, kendilerinden kredi talebinde bulunanlardan aldıkları faiz oranı arasındaki farktan ibaret olan *banka kârı* şeklinde görünür. Buna, komisyon, borsa simsarlığı, acyo v.s. gibi diğer gelirler de eklenir.

Kredi kurumları, her şeyden önce de bankalar, birkaç günlüğüne bile olsa yatırılan paralar karşılığında bir faiz ödediklerinden bu işlemlerden bir kâr sağlamak için kendi kasalarında mevcut bütün parayı da ödünç verirler. Böylece, asıl tedavül kredisinin yanı sıra, para piyasasında kısa vadeli (günü gününe) kredi («call money») ortaya çıkar. Büyük meblağların biriktiği ve bunun, pi-

(128) Ortalama faiz oranı % 5 olduğu halde, yılda 500 sterlinlik bir gelir, 10.000 sterlinlik itibari bir sermayenin sağladığı gelir olarak kabul edilecektir.

(129) Keynes'le birlikte burjuva iktisatçıları faizin sadece likit sermaye, yani para-sermaye talebini ilgilendirdiğini, bundan dolayı da, üreten sermayenin sağladığı geliri belirleyemeyeceğini yeniden keşfediyorlar.

yasada para yokluğuna sebep olduğu 1830 yıllarına doğru bu tür kredi ilk defa İngiltere’de görülmüştür.

Bu meblağlar, para darlığını gidermek ve «işletilmek amacıyla», bu tür krediye ihtiyacı olanlara, her şeyden önce, bunları reeskont işlemlerinin hacmini artırmak için kullanan iskonto kurumlarına («discount houses») birkaç haftalığına, hatta birkaç günlüğüne avans olarak verildi. Mevduat bankaları da mevcut fonları kısa vadeyle ikraz etmeye başladı[72].

Böylece, vadeli mevduat için ödenen ve kısa vadeyle ikraz edilen para karşılığında alınan faizden başlayarak uzun vadeli mevduata ödenen ve yatırım ikrazından alınan faize kadar derece derece yükselen faiz oranları tesbit edildi ve her kademede bankalar ve kredi kurumları tarafından ödenen faiz (oranları) ile, bunların müşterilerine uyguladıkları oranlar arasında bir fark meydana geldi.

Bu çeşitli oranlar arasındaki fark, özellikle, kredilerin, toplum tarafından üretilen artık - değer kütesinin artmasında doğrudan doğruya katkıda bulunma derecesine bağlıdır. Gerçekte, yatırım kredisine, yani her şeyden önce, üretim araçlarının krediyile satın alınmasına uygulanan uzun vadeli faiz oranı, en yüksek olan ve ortalama kâr oranına en çok yaklaşımdır. Her şeyden önce, tedavül kredisine uygulanan kısa vadeli faiz oranı, tedavül kredisini, sermayenin rotasyon devresinin kısalmasından dolayı, artık - değer kütesinin artmasını *mümkün kıldığı* ölçüde, uzun vadeli faiz oranından daha azdır. Bununla beraber, kısa vadeli faiz oranı bazı durumlarda, mesela, hem sermayenin rotasyon devresinin uzamasına yolaçabilecek, hem de bizzat sermayenin varlığını tehlikeye düşürebilecek (iflas tehlikesi) bir para darlığı başgösterdiği zaman, uzun vadeli faiz oranından yüksek olabilir.

Öte yandan, faize dahil edilen ve ikraz süresine göre ve -serbest piyasada- farklı faiz oranlarında günlük dalgalanmalara yolaçan nakit sermaye arz ve talebindeki özel şartlara göre değişen bir sigorta ve riziko primini de gözönünde tutmak gerektir. Fakat bu dalgalanmalar, son tahlilde, ortalama kâr oranı seviyesiyle belirlenen ortalama bir seviye etrafında gerçekleşir.

Bundan dolayı, *sınai sikl* (devre) safhalarından do-

ğan normal dalgalanmaların dışına, faiz oranında bir yüz-yıldan beri süregelen gelişmeyi tesbit etmek güçtür. Bu gelişme, son tahlilde, kâr oranının nisbi seviyesiyle ilgili olarak nakit sermayede meydana gelen darlığa yada nisbi bolluğa bağlıdır.

Böylece, küçük meta üretimine dayanan ve farklı bölgeler arasında ekonomik gelişmedeki eşitsizliğin gitgide azaldığı milletlerarası geniş bir piyasayı birleştirmiş olan bir toplumda faiz oranı düşer. Sezar devrinden itibaren İlk Çağ'da⁽¹³⁰⁾, ve 14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Çağ Avrupasında böyle bir durum meydana gelmiştir[73]. Bir tarım ülkesinde para ekonomisi genelleştiği, bundan dolayı da tarımcı sınıfları tefeci sermayenin baskısından bir parça kurtulduğu zaman, faiz, eskiden olduğu gibi, artık toprak rantının bir kısmını gerektirmez.

19. yüzyılın sonlarına doğru büyük emperyalist yayılmanın arifesinde, sanayileşmiş ülkelerin hepsinde, sermayenin yeni yatırım alanları bulamamasından dolayı, ortalama faiz oranında büyük bir düşme meydana geldi. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, Birleşik-Devletler'de ve İsviçre'de sermaye bolluğuna rağmen, ortalama kâr getiren yatırım alanlarının olmayışı, faiz oranını son derece düşürdü, oysa savaş ve genel yoksullaşma yüzünden sermayedarlığın hüküm sürdüğü diğer kapitalist ülkelerde (Almanya, Fransa, İtalya) faiz oranı yükseldi.

■ Tedaviül Kredisı

Emtianun değerini fiili satıştan önce gerçekleştirmek amacıyla verilen her kredi bir tedaviül kredisidir[74]. Üç ayı pek geçmeyen kısa vadeli bir kredidir bu.

Kapitalist üretim tarzının genelleşmesiyle birlikte üretim, gitgide piyasadan ayrılır, emtianın değerinin ve artık-değerin gerçekleşmesi daha karmaşık bir hal alır ve içine ticari sermaye de karışsa, sermayenin rotasyon devresini uzatmak tehlikesi başgösterir. Fakat özellikle bu devrededir ki, sermayenin daima artan bir kısmının sabit sermayeye dönüşmesinden dolayı kâr oranında meydana

(130) Bu sırada köylülere aynı ikrazda bulunmak daha rantabl oldu, çünkü bu ikraz çok yüksek bir faiz getiriyordu. Bu aynı ikraz, Roma İmparatorluğu'nda tefeciliğin en geçerli şekli haline geldi.

gelen eğilimli düşüşü önlemek için kapitalist, mütedavil sermayenin rotasyon müddetini *kısaltmaya* çalışır. Tedavül kredisinin asıl fonksiyonu da budur.

«1810'dan önceki dört beş yıl boyunca simsarların gerçekleştirdikleri sayısız işlemlerden söz eden *Bullion Report*, Londra'daki artan iskonto imkanlarının, sermayesinin daha hızlı devretmesini sağlayarak taşradaki fabrikatörün işlerinin gelişmesine yolaştığını belirtir»[75].

Macrae'ye göre bütün Britanya sanayiindeki mütedavil sermayenin % 30 ila 40'ı krediyle sağlanmıştır[76].

19. yüzyılda, tedavül kredisi özellikle *ticari senetlerin kırdırılması* (iskontosu) şeklinde işliyordu. Mesela, pamuklu kumaşlar imal eden üretici, tüccara peşin ödemiyor, ona bir senet yada makbuz veriyordu. Tüccar da bu senedi bir bankere götürüp kırdırıyordu. Senedin vadesi gelince üretici borcunu bankere ödüyordu. Demek ki, banker gerçekte bu meblağı üç ay için tüccara vermiş, böylece, onun, sermayesinin rotasyon müddetini üç ay kısaltmasını sağlamıştır.

Bununla beraber, Orta Çağ'dan itibaren, tedavül kredisinin bir başka şekli de görülmektedir[77]⁽¹³¹⁾. Her kapitalist, bir banker nezdinde, ödemelerini gerçekleştirmesini ve hesaptan hesaba nakil suretiyle para almasını sağlayan bir cari hesap açtırıyordu. Giren ve çıkan paralar, böylece, bankerin elinden geçiyor ve banker adeta kapitalistin baş muhasebecisi oluyordu. Belli bir anda kapitalistin bankadaki alacaklı cari hesabında sadece 1 milyon frank bulunduğunu, fakat üretime devam edebilmesi ve ücretleri ödeyebilmesi için derhal iki milyon frank gerektiğini varsayalım. Banker, fabrikatörün eline satılacak maldan birkaç hafta sonra bol para geçeceğini bilmektedir. Bu bakımdan, hesabındaki paradan daha fazlasını çekmesine («overdraft») müsaade eder; gerçekte ona 1 milyon frank avans verir. Tabii, fabrikatör böyle bir cari hesap avansı için bir faiz ödeyecektir; çok büyük firmalar söz konusu değilse, bu faiz genellikle en azından %5'dir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren cari hesap avansı, tedavül kredisinin başlıca şekli olarak ticari senetler is-

(131) Polanyi cari hesap avansları ile ilgili bir sistemin Asurlu bankerler tarafından uygulanmış olduğunu ileri sürmektedir [78].

kontosunu geriletmiştir[79]. Sermayenin yoğunlaşması, kendileri için gerekli kısa vadeli kredinin tümünü, cari hesap avansları yoluyla, bankalarından sağlayabilecek kadar itibar sahibi büyük işletmelerin kurulmasına yolaçmıştır. Buna karşılık, iskontolu ticari senetlerini *belirli tarihte* ödemek zarureti küçük işletmeleri çok sıkışık durumda bırakıyor, ödeyememenin yanısıra protesto olmak ve ticari itibarlarını yitirmek tehlikesi başgösteriyordu. Nihayet, büyük işletmelerin, bunların hammaddelerini sağlayan müteahhidlerin ve satış organizasyonlarının tröstler, mali gruplar, v.s. halinde kaynaşmaları, ticari senetlerle iş gören klasik ortaklıklara son verdi[80]. Böylece, Büyük Britanya'da iskonto edilen ticari senetler hacmi 1913'de 250 milyon sterlin iken 1937'de 100 milyon sterline düştü, oysa, sanayi alanında 1929 yılında 850 milyon sterlin olan cari hesap avansları 1938'de 1 milyon sterline ulaştı[81].

Bununla beraber, 1929'daki büyük buhrandan bu yana, özellikle Birleşik Devletler'de büyük sanayie verilen cari hesap avansları, tekelci sermayenin sağladığı muazzam likit para rezervlerinden ve özellikle banka kredisıyla iş gören sanayilerdeki nisbi çöküntüden, perakende ticarete peşin ödemelerin yaygınlaşmasından ve özel kredi kurumlarının gelişmesinden dolayı azalmaya başladı. Cari hesap avansları talebinde bulunanların başında küçük ve orta müteşebbisler geliyordu[82]. Buna paralel olarak, son yıllarda İsviçre, Fransa ve Belçika gibi bazı Avrupa ülkelerinde, parasal gelişmeyi daha dolaysız etkileyebilmeyi düşünen para otoritelerinin ilginç bir şekilde uyguladıkları reeskont politikası yüzünden iskonto hacminde bir artış görülmüştür[83].

■ Yatırım Kredisi ve Mali Piyasa

Sanayici bir müteşebbis yada bir tüccara ait olan *sermayenin miktarını (kütlesini)* artırmak amacıyla verilen her kredi bir yatırım kredisidir. Nisbeten önemli meblağlarla ilgili *uzun vadeli bir kredidir* bu, alacaklı bu krediyi *devamlı bir gelir sağlamak* için vermiştir.

Orta Çağ'da toprak rantının satın alınmasında, ticari kumpanyaların kurulmasında, 14. yüzyıldaki büyük ticari

şirketlere yatırılan sabit faizli mevduatta ve krallara, prens-
lere, sitelere Orta Çağ tüccarları ve tefecileri tarafından
yapılan ikrazlarda yatırım kredisinin izlerine rastlanır⁽¹³²⁾.
Bu kredi modern niteliğini ancak 16. yüzyıldan itibaren,
borsaların kurulması ve esham ve tahvilatın alınıp satıl-
masıyla birlikte kazanır. Bu andan itibaren servetini - ser-
mayesini - uzun vadeli kredi işlemlerine yatırmak ve bu
yatırımlardan sağlayacağı kârla sermayesini artırmak iste-
yen sosyal bir sınıf ortaya çıkar. Çekirdek halindeki mali
piyasada sermaye *arzını* temsil eden bu sınıftır. Bu piya-
sada sermaye *talebini*, her şeyden önce Devlet ve hisse
senetli şirketler temsil eder. Batı Avrupa'nın mali piya-
salarında bütün bir ticari sermaye devri boyunca, yani 19.
yüzyılın başlangıcına, hatta ortalarına kadar çoğu ülke-
lerde devlet eshamının üstünlüğü devam etmiştir.

Zamanla, devlet borçları, devletin gelecekteki tahsila-
tı üzerinden ödenecek olan⁽¹³³⁾ ve *sabit bir gelir* getiren es-
ham ve tahvilat şekline büründü. Özel tahviller her şey-
den önce, bunları ihraç eden şirketlerin yıllık (yada 6 aylık)
kârlarıyla belirlenmiş *değişen gelirli* tahvillerdi ve bu nite-
likleri değişmedi. Her iki durumda da bir tahvil (esham)
satın almak, kapitalist için, bir *gelir senedi* satın almak,
sosyal artık - değer dağılımından pay almak hakkıdır.
Borsa işlemleri yayıldıkça; burjuvaların büyük kısmı git-
tikçe çoğalan şirketlere katılmalarını sağlayan portföy sa-
hibi oldukça; birçok devletler, iller, komünler ve diğer ka-
musal kuruluşlar hazine eshamı ihraç ettikçe yatırım
kredisinin sosyal karakteri daha da belirir.

Uzun vadeli bir teşebbüse büyük meblağlar yatırmak-
la göze alınan tehlike munzam teminatın sağlanmasını ge-
rektirir (mesela, ikraz edilen fonların sarfını, işletmenin
genel yönetimini denetlemek hakkı gibi). Bunun içindir ki,
yardım edilen işletmelere doğrudan doğruya katılmak, yani
çok ortaklı şirketlerin kurulması, yatırım kredisinin, her
zaman için en normal şekli olmuştur.

İlk Çağ'da Çin'deki, Orta Çağ'da Bizans'taki eski

(132) Borsanın, devlet borçlarının ve hisse senetli şirketlerin kökenlerinin anlatıldığı IV. bölüme bakınız.

(133) Devlet borçlarının faizlerini ödeyemeycek durumda olan hükümet-
ler (başlıca gelir kaynağı olan!) gümrük idaresinin yabancıların
eline geçtiğini görürler. 19. yüzyılda Çin'de ve 20. yüzyılda Vene-
züella'da böyle bir durum meydana gelmiştir.

kumpanyaların hepsi *sorumluluğu sınırsız* kumpanyalardı: ortaklar şirketin borçlarından sorumluydular, şirkete yatırmış olsalar da olmasalar da, şahsi servetleri üzerinden bu borçları ödemek zorundaydılar. Yatırım kredisi veren bütün Orta Çağ bankalarının hızla iflas etmesi bundandır. Venedik'te 14. yüzyılda kurulmuş 103 bankadan 96'sı iflas etmişti[84]. Kapitalist üretim tarzının gelişmesi sonunda kredi *şahsi olmaktan çıktı* ve en mükemmel şekline hisse senetli şirketlerde, modern anonim şirketlerde kavuştu; bir işletmenin esham ve tahvilatının satın alınması yatırım kredisi vermenin normal şekli haline geldi.

Gerçi hisse senetli şirket 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır ama ancak 19. yüzyılda kendisini kabul ettirmiştir. Çünkü 18. yüzyılın başında meydana gelen iki büyük iflas: İngiltere'de *South Sea Cy'nin*, Fransa'da *Compagnie de Mississipi'nin* iflası burjuvazide bu kredi şeklinin zorunlu kıldığı[85] rizikoya karşı bir çekingenlik yaratmıştır. Gerçekten, manüfaktür devri, daha sonraları sanayi kapitalizmindeki atılımın kredide gerektirdiği böylesine bir gelişmeye henüz elverişli değildi.

Bundan dolayı, özel şirketlere verilen yatırım kredisi. 16. yüzyılla 18. yüzyıl arasında pek az yayıldı. Hisse senetli şirketler yavaş yavaş geliştikleri halde, Orta Çağ'ın sonunda patlak veren iflasları gözönünde tutan[86] mevduat bankaları, yatırım işlemlerine girişmediler. Bankalar sadece Devlete ve imtiyazlı birkaç müşteriye uzun vadeli kredi veriyorlardı.

Bankerlerin özel, ticari ve sınai işlerle tekrar ve fiilen ilgilenmeleri için 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan İngiliz *merchant banker*'leri ve Avrupa'daki «yüksek banka» müesseselerini beklemek gerekti. İlk iş bankası 1822'-de kurulan *Société Générale de Belgique* idi. Önce, sınai teşebbüslere kısa vadeli krediler veren bu banka, bir süre sonra, hisse senetli şirketlerin kurulması için faaliyet gösterdi[87].

Fransa'da da *Société Générale*'in izinden gidildi, fakat Pereire kardeşlerin kurdukları *Crédit Mobilier*'nin uğradığı büyük başarısızlık 1872'den sonra[88] Avrupa ülkelerinin çoğunda iş bankalarının gelişmesine yolaçtı. Birçok ülkede karma bankaların, yani hem mevduat kabul

eden, hem de yatırım kredileri veren bankaların serpilip geliştiği görüldü.

20. yüzyılda mali piyasa, muazzam sermayeler toplamakla birlikte, bunları değişken gelirli esham ve tahvilat satınalmak için kullanmayan sigorta şirketlerinin, tasarruf sandıklarının ve sosyal sigorta fonlarının etkisiyle bir dönüşüm geçirdi. Çoğu ülkelerde bu sınırları belirleyen yada bunları mevduat bankalarına da teşmil eden kanunlar çıkarıldı. Bu bakımdan, devlet eshamı çağdaş mali piyasada önemli bir yer tuttu[89]. Bu fenomenin yanı sıra büyük işletmelerin *otofinansmanı* meselesi ortaya çıktı⁽¹³⁴⁾.

Sosyal sigortalara, tasarruf sandıklarına, v.s.'ye yatırılan fonları bankalardaki kapitalist fonların birikimiyle az - çok eşdeğerli bir *para - sermaye birikimi* olarak düşünmek yanlıştır. Gerçekte işçi tasarrufları, büyük kısmı daha mevduat sahibinin hayatı boyunca harcanan *geç ödemeli bir tüketim fonundan* başka bir şey değildir. *Ücretli ve aylıklı işçilerin* gelirleriyle ilgili bir istatistikte, bu tasarrufun hizasında hasta, sakat, emekli işçilerin borçlarını da belirtmek gerektir. İstatistiklerin doğruladıkları global bir bilanço, gerçekte işçilerin bütün hayatları boyunca gelir senetleri biriktirmediklerini gösterir.

■ Borsa

Nakit sermayelerini hisse senetli şirketlere hisse senetleri ve tahvilat şeklinde yatıran kapitalistler ve kredi kurumları bu ikrazlar karşılığında *ortalama faiz* oranı sağlamayı umarlar. Sabit gelirli tahvilat ve senetler için bu onlara önceden garanti edilmiştir. Asıl hisse senetlerinin tamamı gözönünde tutulduğunda, elde edilen faiz gerçekleştirilen kâra göre değişir, buna temettü denir.

Fakat hisse senetleri, tahviller ve diğer esham ve tahvilat, gelir senetleri olarak, borsada alınıp satılır. O zaman bunların fiyatı (değeri) *yıllık temettünün (yıllık gelirin) ortalama faiz oranına göre kapitalizasyonundan* başka bir şey değildir. Bu fiyat hisse senedinin borsadaki kurudur⁽¹³⁵⁾.

(134) 15. bölümde «otofinansman» kısmına bakınız.

(135) Bu mutlak olarak doğru değildir. Şirketin dağılması halinde muhtemel ödemeyi de gözönünde tutmak gerektir. Bu faktör, dağılma gerçekte söz konusu edilmişse hesaba katılır.

Bir şirket tarafından dağıtılan temettü yıldan yıla, ve bununla ilgili tahminler de yıl boyunca değiştiği için bu kurlarda büyük dalgalanmalar olur. Kurların alçalıp yükselmesine göre tam bir spekülasyon başlar, çoğu zaman da suni fiyat hareketleri yaratılır. Ortalıkta aslı olmayan söylentiler dolaşır, teşebbüsün rantabilitesi ile ilgili ani değişiklikler sağlanır.

Bazı ülkelerde bu spekülasyonun büyük kısmı krediyle gerçekleşir. Mesela, New York'da Wall Street'deki spekülatörlere verilen krediler para piyasasında görülen başlıca işlemlerdendir[90].

Hisse senetleri ve tahvil sahipleri ortalama faiz alırlar, hisse senetli sınai, ticari ve mali şirketler ortalama *kârı* gerçekleştirirler. Aradaki fark nereye gider? Teşebbüse tekrar yatırılmadığı ve rezerv olarak ayrılmadığı ölçüde bu fark *kurucu kârı şeklinde önceden kapitalize edilir*: munzam hisse senetlerinin ayrılması, rüçhanlı hisse senetleri ihracı v.s., gibi. Bütün bunlara şirket kurucuları sahip olur. Sınai bir işletmenin 100 milyon franklık bir sermayesi olduğunu ve teşebbüsü genişletmek için 200 milyon munzam sermaye elde etmek istediğini varsayalım. Ortalama *kâr oranı* %10, ortalama faiz oranı da %5 olsun. Eğer 300 milyon frank tutarında hisse senedi ihraç edilmiş olsaydı, bu, yılda ortalama olarak 15 milyon frank temettü sağlayacaktı. Fakat hisse senetli şirketin kurucuları 30 milyon franklık bir yıllık *kârı* öngörmektedirler. Ortalama faiz ile ortalama *kâr* arasındaki fark, yani 15 milyon frank, %5 faiz oranına göre kapitalize edilecek ve böylece meydana gelecek 300 milyon franklık munzam sermaye kurucuların olacaktır. Demek ki, kurucu *kârı* şöyle gerçekleşir: İtibari toplam sermaye karşılığı olarak 600 milyon franklık hisse senedi çıkarılır, fakat bunun sadece 300 milyon frankı fiilen ödenir. 300 milyon munzam hisse senedi sadece *gelir senetleri* olarak kalacak ve şirket kurucularının, ortalama *kâr* ile ortalama faiz arasındaki farkı yani müteşebbis *kârını* cebe indirmelerini sağlayacaktır. Böylece, kimya alanında İngiltere'nin en büyük tröstü olan *Imperial Chemical Industries* 1926'da kurulduğunda nominal sermayesi 56.803.000 sterlin olduğu halde, toplanan sermaye sadece 38.000.000 sterlin idi[91].

Kurucu kârının kapitalizasyonu, hisse senetli şirketlerin kurulduğu devirlerde («Gründerjahre») «sanayi krallarının» büyük bir hızla zenginleşmesinin nedenini ortaya koymaktadır. Fakat gerçekte, ortalama kâr ile ortalama faiz arasında *öngörülen* fark *önceden* kapitalize edilir, bu da çok spekülâtif bir unsuru gerektirir. Hisse senetli şirketlerin birçoğu, özellikle aşırı kapitalizasyon yüzünden temettüleri ödeyememekte, diğerleri ise iflasa bile sürüklenmektedirler.

Kurucu kârını ele geçirmenin bir başka şekli de, borsadaki hisse senetleri kurlarında aşırı bir yükselme sağlamaktır. Her biri 10.000 franklık 1000 hisse senedine ayrılmış 10 milyon frank sermayeli bir şirket kurulduğunu varsayalım. Bu şirket ortalama kâr oranıyla belirlenmiş yıllık bir kâr sağlayacaktır. Ortalama kârın %15, yıllık kârın 1,5 milyon frank, yani hisse senedi başına 1500 frank olduğunu kabul edelim. Fakat, ortalama faiz %5 olduğundan, ikraz edilen bir meblağ sadece %5 gelir sağlayacak ve 1500 frank, 30.000 franklık bir sermayenin normal yıllık geliri olarak kabul edilecektir. Bundan dolayı, kurucular, hisse senetlerini Borsada senet başına 10.000 frank yerine 30.000 franka satacaklar ve *öngörülen* (*müstakbel*) ortalama kâr ile hali hazır ortalama faiz arasındaki farkın kapitalizasyonundan ibaret olan kârı cebe indireceklerdir. İngiliz kauçuk tröstü Dunlop'un 1896'da çıkardığı 3 milyon sterlin tutarındaki hisse senetleri, ihraçlarından 6 hafta sonra 5 milyon sterline satılmıştır[92].

Kurucu kârının bu iki şekli arasındaki kombinezonu en iyi belirten misal, 1889'da kurulan hisse senetli büyük İngiliz Şirketi *Harrod's*'un durumudur. Şirketin 1 milyon sterlinlik sermayesinin 1400 sterlin'i, kârdan en yüksek payı alan kuruculara ayrılmış rüçhanlı hisse senedi idi.

Harrod's'un normal hisse senetlerinin yıllık temettüsü 20 yıl boyunca önce %10, sonra da ortalama %20 olduğu halde, kurucuların hisseleri derhal 140000 sterline fırladı ve 1911'de borsada 1.470.000 sterlin üzerinden işlem gördüler, yani nominal sermayenin 10 katı ve ödenmiş sermayenin de 1000 katı bir yükselme sağlanmıştı[93].

Borsa'da, simsarların yada kambiyo tellallarının elinde hisse senetleri ve tahviller böyle alabildiğine tedavül et-

tiği halde bunların bedelini temsil ettiği gerçek değerler çoktan ortadan kalkmış olur. Bir hükümetten istikraz edilen sermayelerle inşa edilmiş harp gemileri denizini boylamış olabilir, bir hisse senedinin satışından elde edilen parayla satın alınmış makineler de bir hurda yığını haline gelmiş olabilir. Reel sermaye ile borsada işlem görem esham ve tahvilat arasındaki ayrılık (boşluk) bu andan itibaren iyice belirir. Esham ve tahvilatın tümü, toplam şirket sermayesinin bir kısmıymış gibi görünerek hakiki karakterini gizleyen *itibari bir sermaye*'den başka bir şey değildir artık.

■ *Hisse Senetli Şirketler ve Kapitalizmin Evrimi*

Hisse senetli şirketlerin gelişmesi, sermayenin yoğunlaşmadığının, aksine, «demokratlaştığının» bir kanıtı olarak gösterilmek istenildi. Bazı ülkelerde, mesela, Birleşik Devletler'de milyonlarca hissedar bunun en belirgin ifadesi değil miydi? kalifiye her işçi, biriktirdiği parayla, büyük sanayi şirketlerinin hisse senetlerinden satın alamaz mıydı?

Bu görüş çifte bir karışıklığa (aldatmacaya) dayanmaktadır. Hemen belirtelim ki, son tahlilde, toplam artık-değerin payedilmesinden bir gelir elde eden herhangi bir kimse kapitalist değildir. Bu hesaba göre, her harb malülünün de «kapitalist» olması gerekecektir. Sermayelerinden sağladıkları gelir sayesinde işgüçlerini satmadan yaşayabilen hissedarlar, sadece bunlar, bu kategori içinde yer alabilir.

Amerika Birleşik Devletler'inde *Brookings Institute*'ün 1952'de yaptığı bir ankete göre 30 milyon Amerikan işçisinin sadece %2'si hisse senedi sahibidir. Toplam 6,5 milyon hissedarın 4,5 milyonu 100'den az hisse senedine sahiptir ve bu hisse senetlerinden sağladıkları yıllık ortalama gelir 200 dolar kadardır, yani ortalama bir işçinin aylık ücretinden daha azdır. O halde, bunları «kapitalist» olarak kabul etmek saçmadır.

Her ne kadar hisse senetli şirketler üretim araçları mülkiyetinin yayılmasını sağlayan kurumlar olarak görünüyorlarsa da, aslında sermayenin yoğunlaşmasında önem-

li bir safhayı temsil ederler. Mesela, ufak bir hisse senedi sahibi bir işçiyi *General Motors* gibi dev bir tröstün «ortağı» olarak düşünmek bir hayaldir. Gerçekte o, sadece bir *gelir senedinin* sahibidir. Bu senet karşılığında, biriktirdiği paraları diledikleri gibi kullansınlar diye, büyük sanayicilerin ve bankerlerin emrine verir. Demek ki, hisse senetli şirket, küçük tasarruf sahiplerinin, anonim bir güç yararına değil, *büyük kapitalistler* yararına örtülü bir şekilde *mülksüzleştirilmesidir*.

«Büyük bir şirkete sermaye yatıran bir kimse şirketin yöneticilerinin (*corporate management*) bu sermayeyi diledikleri gibi kullanmalarını kabul etmiş olur. Sadece, kârdan, nakit olarak bir pay almak, bir de hissesini satmak hakkına sahiptir...»[94].

Bir ingiliz mahkemesinin verdiği karar çok ilginçtir. Lord Evershett 1949 yılında aşağıdaki hükmü vermiştir:

«Hissedarlar, kanun karşısında, işletmenin kısmi sahibi değildirler. İşletme, hisse senetlerinin tamamından apayrı bir şeydir.»

The Economist, «başka bir deyişle, hissedarın şirketin sermayesinde belirli bir payı yoktur. O sadece dağıtılan kârlardan belirli bir pay almak hakkına sahiptir» diye ekliyor[95].

Hisse senetli şirketlerin gelişmesinden önce, fiilen kontrol edebilmek için bir işletmenin sermayesinin büyük kısmının sahibi olmak gerekiyordu. Gardiner C. Means, bu şirketlerin gelişmesi ve hisse senetlerinin küçük hissedarlar arasında dağılması sayesinde birkaç büyük hissedarın büyük tröstler üzerinde nasıl bir kontrol kurmuş olduklarını anlatır[96]. Mesela, *American Telephone and Telegraph Cy.*'de 1935 yılında, 45 büyük hissedar 242500 küçük hissediten daha fazla hisse senedine sahipti. Amerikan sigara tröstlerinin en büyüklerinden biri olan *Reynolds Tobacco Cy.*'de 1939 yılında hissedar sayısı 66357 idi, fakat bunların içinde 20 hissedar A tertibi hisse senetlerinin % 59,7'sine ve B tertibi hisse senetlerinin de % 22,5'ine sahipti[97]. İngiltere'deki *Rowaters* tröstünde 1959 yılında 42866 hissedar vardı, fakat 26000 küçük hissedar 2,8 milyon sterlin tutarında hisse senedine sahipken, 4,3 milyon sterlinlik hisse senedi 151 büyük hisseda-

rın elinde bulunuyordu (Bunların da 63'ü 3,4 milyon sterlin tutarında hisse senedine sahipti.)

Profesör Sargant Florence Amerika ve İngiltere'deki hisse senetli şirketlerin büyük ve küçük hissedarları arasında hisse senetlerinin dağılımını ayrıntılarıyla incelemiştir. Sonuç çok ilginçtir: 1429 Amerikan şirketinde hissedarların %98,7'si -küçük hissedarlar- hisse senetlerinin sadece %38,9'una sahiptir, oysa hissedarların %3'ü -5000'den fazla hisse senedine sahip olanlar- hisse senetlerinin %46,7'sini ellerinde bulundurmaktadırlar. Sermayesi 100 milyonun üstünde olan şirketler ele alındığında bu yüzdeler tıpatıp uymaktadır (rakamlar 1935 - 37 yıllarındaki durumla ilgilidir).

Profesör Sargant şu sonuca varmaktadır:

«Demek ki, bilinenden bilinmeyene doğru gidilirse 'menager'ler devrimi'nin sanıldığı kadar ilerlemediği ve birçok şirkette ve kumpanyada önemli meseleler hakkında sadece en büyük kapitalist hissedarların hüküm verdiği ve işleri bunların yönettiği anlaşılır»[98]⁽¹³⁶⁾.

Birleşik Devletler'de 1967'de yayınlanan ve sansasyon yaratan kitabında profesör G. William Domhoff, servetlerin ve hisse senetlerinin «dağılması» konusuna değinerek bir senato komisyonunda Birleşik Devletler'deki *menager*'lerin %1'den daha az bir kısmının, hisse senetli şirketlerin bütün hisse senetlerinin %80'den fazlasını ellerinde bulundurduğunun ifade edildiğini anlatır. Harvard Üniversitesi'nden 3 profesör, menagerlerin %0,2'sinin, hisse senetlerinin %65'inden fazlasına sahip olduklarını ileri sürmektedir ki, bu görüş, *Brooking Institute*'nin birkaç yıl önce yaptığı araştırma sonuçlarına oldukça uygundur. Profesör Domhoff bu konuda şu ilginç tabloyu yayınlamıştır:

Ülkenin en zengin *menager*'lerinin %1'inin
elinde bulunan hisse senetlerinin
global değeri

1922	1929	1939	1945	1949	1953
%61.5	%65,6	%69	%61,7	%64,9	%76,0[99]

Birleşik Devletler'deki bütün büyük *korporasyonları* bir bir inceleyen Ferdinand Lundberg bunların 1965'de bir avuç azınlık, hatta birkaç aile tarafından kontrol edildiği sonucuna varıyor[100]. Profesör Titmuss; Büyük Britanya'da 1954 yılında menagerlerin %1'inin hisse senetli şirketlerin hisse senetlerinin %81'ine sahip olduğunu belirtir ve servet eşitsizliğinin İkinci Dünya Savaşı sonucu 1960 yılı başlarında hissedilir derecede arttığına dikkati çeker[101].

Büyük şirketlerin hisse senetlerinin şğıdaki şekilde dağıldığı Hindistan'da durum aynıdır[102].

Kategori:	ADVANCE MİLL		TATA MİLLS		TATA HYDRO- ELEC.	
	Hissedar	H. sen.	Hissedar	H. sen.	Hissedar	H. sen.
	%	%	%	%	%	%
1-25 hisse senetli	93,6	40,0	79,0	14,1	82,0	24,2
150'den fazla H. senetli	0,9	36,5	2,4	64,0	2,2	48,33

Her durumda, bir avuç hissedarın sahip olduğu hisse senetleri, küçük hissedarların elindeki hisse senetleri kaddır, hatta bazen daha da fazladır ve bu bakımdan, şirket, bunların kontrolü altındadır. Gerçekte, hisse senetli şirketlerin yönetimi küçük bir grubun elindedir.

«Ortaklık şekli, gerçek bir aristokrasinin, hakiki bir oligarşinin yaratılmasını kolaylaştırır, sermayeli büyük şirketlerin yönetimini sağlayan meslekten yöneticiler yetiştirilmesine yolaçar. Birçok şirketi birleştiren bağları çoğaltarak bunlar arasında adeta şahsi bir hanedanlık kurar. Ve böylece, tekellerin doğmasma yolaçar»[103].

Hisse senetli şirketlerin genelleşmesi (anonim şirketler), *korporasyonlar*, mahdut mesuliyetli şirketler, kredinin ve tüm ekonominin sosyalizasyonunu sağlama yolunda önemli bir safhadır. Banka, küçük bir gelir sahibinin yatırdığı paraları sanayiciye ikraz edince, sanayici işlettiği sermayenin büyük bir kısmının sahibi olur. Hisse senet-

li şirketlerin kurulmasıyla, *müteşebbis* ve *ra'ıtiye mülk sahibi* (*para sahibi*) birbirinden gitgide ayrılır. Müteşebbisin sermayesi, kendisinininkinden çok daha büyük sermayelere kumanda eden bir araç haline gelir.

■ Tüketim Kredisi

Tedavül kredisi ve yatırım kredisi, esas itibariyle, büyük ve küçük burjuvazinin faaliyet alanı içindedir. Ama kapitalist çağda tüketim kredisi tefecilik şeklinde yada başka bir şekilde tekrar ortaya çıkar. Gerekli ihtiyaç maddelerini sağlayan mağazalara borçlanan işçiler, memurlar, işsizler, v.s., amansız bir alıcının eline düşerler ve kazandıkları paranın büyük bir kısmı borçlarının faizine gider. Bundan bir türlü kurtulamazlar. Tefeciliğin bu şekli, işçinin işgücünü sattığı işletmenin mülkiyetindeki mağazalar tarafından uygulandığı zaman büsbütün iğrenç olur.

Dayanıklı denilen tüketim mallarının seri halinde üretimi ile birlikte (mutfak takımları, dikiş makinaları, buzdolapları, çamaşır makinaları, radyolar, pikaplar, bisikletler, motorlar v.s.) 1915 yılına doğru tüketim kredisinin bir başka modern şekli ortaya çıktı[104]. İşçilerin ve müstahdemlerin ücretleri genellikle, bu tür emtiayı peşin almaya yetmez. Bununla beraber, aylık yada haftalık ücretin bir kısmının taksitide gitmesi sonunda bunları edinmek mümkün olur. Bu *taksitli satışı* teşvik etmek sanayicilerin ve tüccarların yararınadır, çünkü ancak böylece, tüketim malları piyasasını genişletebilirler ve genellikle, bu kredi üzerinden muazzam bir faiz alırlar (peşin fiyatla taksitli fiyat arasındaki fark)⁽¹³⁷⁾. Aynı zamanda tüccarların genel masrafları son derece azalmış olur, çünkü çoğu zaman bu masrafları alıcılar yüklenirler. Fakat taksitli ödeme sisteminin aşırı derecede gelişmesi, özellikle her ekonomik *sikl*'de «boom»un sonuna doğru ve iflasın eşliğinde, kapitalist sistemin kararsızlığını gösteren bir unsurdur[105].

Modern tüketim kredisi ile seri halde tüketim mallarının üretimi arasındaki sıkı ilişki açıkça belirmektedir. Çünkü 1914'den önce hemen hemen hiç görülmeyen bu krediler

(137) Çoğu zaman bir tefeci faizi söz konusudur. Çünkü % 50'si yada % 75'i daha önce ödendiği halde faiz, malın tüm fiyatı üzerinden hesaplanmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Birleşik Devletler'de (1929'da 6,3 milyar dolar, 1952'de 25 milyar dolar), ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Büyük Britanya'da, Batı Almanya'da, Belçika'da, İsveç'de ve Fransa'da, yani otomobil, motor, buzdolabı, radyo, televizyon bu ülkelerde hızla geliştiği bir sırada yaygın hale gelmiştir[106].

■ Kredi ve Kapitalizmin Çelişkileri

Demek ki, kredi kapitalizmin tarihine ve gelişmesine kendi damgasını vurmuş, mevcut bütün para rezervinin kapitalizasyonunu sağlayarak sermayenin hareket alanını adamakıllı genişletmiş; emtianın tedavülünü kolaylaştırmış, hızlandırmış, genelleştirmiş; kapitalist üretimi, rekabeti, sermayenin yoğunlaşmasını kamçılammış, kısacası kapitalist gelişmenin bütün eğilimlerini harekete geçirmiştir. Kredi kapitalist üretim tarzına ticaret kadar gerekli bir araç olarak görünür, çünkü ortalama kâr oranının eğilimli düşüşüne karşı büyük bir tepkimedir.

Kredi burjuva sınıfının kendisini de değiştirmiştir. Faizin kârdan, rantıye bir sınıfın burjuvaziden ayrılması kapitalist gelişmenin mantıki bir sonucu ve onun çöküşünün ilk belirtisidir. Gerçekte, aile mülkiyeti (olan) kapitalist işletmede şahsi ve somut bir bağ olarak kalan kapitalist temellükün *özel* karakteri, hisse senetli şirketlerde gitgide objektif olur ve soyutlaşır. Sermayenin hakimiyeti en genel ve anonim şekline bürünür. Sömürüyü uygulayanlar ete kemiğe bürünmüş varlıklar değil, objektif ve kör ekonomik kanunların eşdeğeri olan «şirketler» ve «kumpanyalar»dır.

Tıpkı ticaret gibi, kredi de, sermayenin rotasyon müddetini büyük ölçüde azaltır, *sermayenin artan bir kısmının sabit dev tesislerde hareketsizleşmesi karşısında mütedavil sermayeye daima daha büyük bir hareketlilik kazandırır*⁽¹³⁸⁾. Böylece kapitalizmin gelişmesinden doğan çelişkileri kısa bir süre için hafifletebilir ama uzun vadede bu çelişkileri artırır da. Sanayi kapitalizminin doğuşu sıra-

(138) Buhranın başlangıcında kredi, fiyatlardaki ani bir düşüşün ilk şoklarını etkisiz kılabilir. Müteşebbis istikraz edilmiş sermaye ile iş gördüğü sürece, üretim fiyatının altında satış yapabilir. Yeterki elde ettiği parayla, ortalama kârdan daha az olan faizi ödeyebilsin.

sında her kapitalist, emtiasını üretmek için sarfedilen emek müddetinin sosyal bakımdan gerekli olup olmadığıı hemen farkedebilirdi. Bunu anlaması için piyasaya gitmesi ve orada bu emtiayı üretim fiyatlarına satabileceği alıcılar bulması yetiyordu. Sanayici ile tüketici arasında ticaret ve kredi girince bu sanayici emtiasının değerini otomatikman gerçekleştirir. Fakat artık bu emtianın gerçek bir pazar bulup bulmayacağını, bir «son tüketiciye» rastlayıp rastlamayacağını bilemez. Ürettiği emtianın bedeli olan parayı harcadıktan çok zaman sonra, bunların satılamadığını, *sosyal bakımdan gerekli emek müddetini* gerçekte temsil etmediklerini öğrenir, ama artık *krach* kaçınılmazdır. Kredi bu *Krach*'ı uzaklaştırmak eğilimindedir, fakat gerçekleşince de onu büsbütün şiddetlendirir.

Emtianın tedavülünü ve tüketimini hızlandıran kredi periyodik buhranların vadesini geciktirir, dengesizlik faktörlerini artırır, bundan dolayı da, buhran patlak verdiği zaman onu büsbütün şiddetlendirir. Çünkü kredi paranın iki temel fonksiyonu arasındaki temel ayrılığı -tedavül aracı ve ödeme aracı olma niteliğini- daha da körükler, emtia tedavülü ile bunun mübadele değerini gerçekleştiren para tedavülü arasındaki temel çelişkiyi, yani kapitalist buhranların ilk ve genel kaynakları olan çelişkileri durmadan geliştirir.

■ *Paranın İki Fonksiyonu*

Genel eşdeğer olan para, her şeyden önce, diğer bütün metaların değerini ifade eden bir metadır[1]. 25 çuval buğday 1 livre altına eşittir dendiğinde, bu, mübadele değerlerinin, yani sosyal bakımdan gerekli emek müddetlerinin, eşdeğerli olduklarını gösterir. Ortak değer ölçüsü olarak paranın hiçbir esrarlı niteliği yoktur, kendisi de insan emeğinin bir ürünü olduğu ve belirli bir değere sahip bulunduğu için bu fonksiyonu yerine getirebilir.

Mübadeleler basit seviyede olduğu ve alımlarla satımlar gitgide mübadelenin yerini aldığı zaman paranın bu temel niteliği açıkça görülür. Küçük meta üretiminin başlangıcında, çoğu zaman, değer ölçüsü olarak birarada kullanılan iki üç genel eşdeğer vardı: Mısır ve Mezopotamya'da buğday ve altın yada bakır; Çin'de de buğday, pirinç ve gümüş. Bu şartlar içinde hiç kimse parayı sadece itibari bir mübadele aracı olarak düşünemezdi.

İşbölümü henüz nisbeten basitti ve bütün açıklığı ile görünüyordu. 25 çuval buğdayın, 5 ineğin ve 1 livre altının birbirleriyle mübadelesinde çiftçinin, hayvan yetiştiricinin ve madencinin her birinin emeği, ortak bir ölçüye, emek müddetinden tasarruf esası üzerine kurulmuş bir toplumda mevcut toplam emek müddetinin ortak bir fraksiyonuna (kısmına) indirgenmiştir.

Fakat mübadeleler çoğalıp gitgide yaygın bir hale gelince bu basit ve çok somut ilişki ortadan kalkar. Para artık sarece ortak bir değer ölçüsü değildir, bir mübadele aracı haline de gelmiştir[2]. Çok sayıda emtia sahipleri tarafından piyasaya getirilir. Bu emtia kullanım değerlerini gerçekleştirecek olan alıcılarını buluncaya kadar elden ele geçecektir. Bu alıcılar, bu metaları piyasadan tamamen çekerler. Para ardarda yapılan bu mübadeleleri kolaylaştırır ve onların birleşmiş bir piyasa şartları içinde gerçekleşmelerini sağlar[3]. Ama bu fonksiyonun yerine getirilmesinde onun asli değeri sadece ikinci derecede bir rol oynar. Eğer 25 çuval buğdayın değeri 5 ineğin değerine eşitse, çiftçiler ve hayvan yetiştiricileri için bu iki metayı 1 livre halis gümüş yada düşük ayarlı 10 livre gümüş karşılığında mübadele etmiş olmanın pek önemi yoktur. Çünkü, emtia tedavülünün tümü, paranın sadece *tali* bir rol oynadığı bir mübadele işlemleri dizisi olarak görünür, yani ekonominin düzgün işlemesi bakımından genel eşdeğerin kendi değerinin önemsiz olduğu yanılığı doğabilir.

Gerçekte bir yanılığ söz konusudur. Emtia tedavülü bir meta ve bir para tedavül olmak üzere ikiye ayrıldığı ölçüde paranın kendisi de tedavül aracı ve (*geç*) *ödeme aracı* diye ikiye ayrılır. Esas itibariyle emtia üretimine dayanan bir toplumda emtianın büyük bir kısmı kredi sayesinde tedavül eder. Bu emtianın eşdeğeri olan para ancak daha sonra ele geçecektir[4]. Genel eşdeğer olan paranın asli değerindeki her dalgalanma alacaklılarla borçlular arasındaki ilişkilerde hemen bir karışıklığa yolaçar. Yani paranın değeri yükselince borçlular zarar görür -Roma Cumhuriyeti devrinde özellikle bakırın değerindeki yükselme bunun en belirgin örneğidir- paranın değeri düşünce alacaklılar büyük zarara uğrar.

■ *Metal Paranın Değeri ve Fiyat Hareketi*

Değerli madenler hemen her yerde genel eşdeğer olarak kabul edildikleri andan itibaren bunların asli (zati) değerlerindeki dalgalanmalar emtia fiyatlarında -yani bu metaların değerlerinin paraca ifadesinde- büyük karışıklık-

lara yolaçtı. Metal paranın değerinin yükselmesi (bu parayla ifade edilen) fiyatların düşmesine, metal paranın değerindeki bir düşme de fiyatların yükselmesine sebep oldu.

Demir iş aletlerinin kullanılmasından dolayı gümüş - metal üretimi şartları son derece düzelince paranın değerinde ilk büyük devrim (değişiklik) meydana geldi ve bu da, gümüşün değerinde M.Ö. 900 yılına doğru büyük bir azalmaya yolaçtı. Bu değer düşüşü, (gümüş) para olarak ifade edilen fiyatların birden yükselmesine sebep oldu: 1 «*qur*» buğdayın fiyatı Hamurabi devrinde 2 *sikl* gümüşe, M.Ö. 950'ye doğru da 15 sikle çıktı[5]. Altı yüz yıl sonra Büyük Iskender Pers İmparatorluğunun hazinesindeki değerli madenleri ele geçirdi ve bu yağma, çok ucuz bir üretimin yaratacağı sonuçların aynısını yarattı, yani altının ve gümüşün değerinde %50 kadar bir azalmaya, fiyatlarda da bu oranda bir yükselmeye yolaçtı[6].

M.S. 2. yüzyıldan itibaren durum tersine döndü. Köle fiyatlarının yükselmesi, kölelerin verimlerinin azalması, birçok maden işletmesinin kapatılması, gümüşün değerini artırdı ve değerli madenlerle ifade edilen fiyatlarda bir alçalmaya yolaçtı[7]. Bu hareket 8. ve 9. yüzyıllarda en yüksek noktasına ulaşacaktı. Sonra tersine bir eğilim baş gösterdi. 14. ve 15. yüzyıldan itibaren gümüş madenlerinin işletilmesinde gerçekleştirilen hakiki bir teknik devrim, bu maddenin değerini azalttı ve fiyatlarda bir yükselmeye sebep oldu. Bolivya'daki Potosi gümüş madenlerinin ve Meksika madenlerinin köle emeği sayesinde işletilmesinden itibaren, yani 16. yüzyılın ikinci yarısında bu durum genelleşti, bu da üretim masraflarının azalmasını sağladı ve Avrupa'da birçok madenlerin kapatılmasına yolaçtı.

Metal para değerindeki dalgalanmalarla fiyatlardaki dalgalanmaları karşılaştırırken, üretkenlikteki artıştan dolayı metalin değerinde bir azalmaya sebep olan aynı teknik karışıklıkların, *bütün* metallerin değerinde de bir azalmaya sebep olduğunu da gözden kaçırmamak gerektir. Bu şartlar içinde altının ve gümüşün değerindeki bir azalmanın yanı sıra emtia fiyatlarında da bir kararlılık, hatta bir azalma meydana gelir. Böylece, demir çağında, M.Ö. 10. yüzyılda, gümüşün değerinde bir azalmaya yolaçan aynı

teknik devrim az masraflı tarımsal üretimin büyük ölçüde yayılmasını sağladı ve M.Ö. 10. ve 7. yüzyıllar arasında tarımsal ürünlerin fiyatlarının birdenbire düşmesine sebep oldu (mesela, buğdayın fiyatı «qur» başına 15 sikl'den 1/2 sikl'e düştü)[8].

Dünya piyasası, birbirleriyle pek seyrek ve sınırlı ilişkiler kuran binlerce bölgesel piyasaya ayrıldığı sürece yüzünde birçok genel eşdeğerin yanyana bulunması mübadelelerde büyük bir güçlük yaratmadı. Portekizliler, sonra da Hollandalılar Endonezya'da ticarete kalkışınca orda birbirinin yanısıra farklı para ölçüleriyle karşılaştılar. Yerli topluluklarda altın ve gümüş para, kabuk (sedef) paralarla birarada bulunuyordu[9]. Ancak sanayi kapitalizmi dünya piyasasını gerçekten birleştirdiği ve artık sadece mübadele değerleri üretildiği zamandır ki, bütün ülkeler için genel bir eşdeğere ihtiyaç duyuldu. Birçok ülkede hem altını, hem de gümüşü genel eşdeğer olarak kullanmak teşebbüsü (çift mikyasa usulü) başarısızlığa uğradı. Kapitalist çağda birçok dalgalanmalara uğrayabilen bu iki metalin her biri kendi mübadele değerine sahip olduğundan, bir metalin fiyatlarının diğer metalle yada emtia fiyatlarının bu iki metalden biriyle ifade edilmesi mutlaka karışıklıklara yolaçacaktı[10]. Nihayet, 19. yüzyılın sonlarına doğru hemen hemen bütün ülkelerde altın esas kabul edildi, altın bütün ülkelerde genel değer ölçüsü oldu. Bununla beraber, genel eşdeğer olarak gümüşün kabul edildiği Uzak Doğu'da (16. yüzyıldan beri önce Çin'de, sonra da Hindistan ve Japonya'da) altın esasına karşı muhalefet süregeldi.

■ *Metal Paranın Tedavülü*

Kendileri de belirli bir mübadele değerini temsil ettiklerinden, değerli madenler mübadele aracı hizmeti görürler. Eşit değerler eşit değerlerle mübadele edildiğinden, metal bir para kullanılınca tedavüldeki bütün emtianın toplam fiyatıyla bu emtianın mübadele değerini gerçekleştirebilmek için gerekli para miktarı (kütlesi) arasında belirli bir ilişki kurulacağı açıktır. Bu ilişkiyi belirleyebilmek için, aynı bir paranın ardarda birçok mübadeleyi gerçekleştirebildiği olgusunu gözönünde tutmak gerektir.

Piyasada bir köylünün çuha satın aldığı aynı parayla çuhacı değirmenciden un, değirmenci de bir köylüden buğday satın alır. Demek ki, bu aynı para bir tek günde, her biri paranın kendi değerine eşit olan, üç mübadele işlemini gerçekleştirecektir. Paranın tedavül hızına v -belirli bir süre içinde aynı paranın gerçekleştirdiği mübadele işlemleri sayısı-, tedavüldeki emtia sayısına Q , ortalama fiyat indeksine p dersek, tedavüldeki para kütlesini (M 'yi) tanımlayan aşağıdaki formülü elde ederiz.

$$M \cdot v = Q \cdot p [11]$$

Paranın tedavül hızının tedavüldeki toplam para kütlesiyle çarpımı, ortalama fiyat indeksinin tedavüldeki toplam emtia miktarıyla çarpımına eşit olmalıdır. Buradan, tedavüldeki bütün emtianın mübadelesi için gerekli para kütlesiyle ilgili şu formülü elde ederiz:

$$M = \frac{Q \cdot p}{v}$$

Nihayet, $Q \cdot p$ 'nin yerine, tedavüldeki bütün metaların toplam fiyatlarının ifadesi olan P 'yi koyarsak aşağıdaki formül elde edilir:

$$M = \frac{P}{v}$$

Tedavüldeki toplam para kütlesi *mübadele edilen bütün emtianın toplam fiyatının* paranın tedavül hızına bölünmesine eşittir.

Bu formülü tersinir (reversible) olarak kabul etmemek gerektir. Üç faktörün bilinmesiyle otomatikman dördüncü faktörün elde edilebileceği bir cebir formülü olarak da kabul etmemek gerekir[12]. Bu formülde normal olarak *tek bağımsız değişken* P 'dir. Emtianın üretim fiyatları değerle birlikte dalgalanmalara uğrayabilir, teknik ilerleme fiyatlarda az çok köklü bir azalmaya yolaçabilir. Bu durumda, metal paranın bir kısmı ya tedavül dışına çıkar yada hazineleştirilir. Eğer tedavüldeki emtia kütlesi, üretkenlikte müteakbil bir artış olmaksızın, hızla artarsa, mübadeleleri gerçekleştirebilmek için bir miktar munzam para gerekecektir. O halde, değerli madenlerin üretimini artırmak için her çareye başvurulacaktır (kapanmış madenlerin açılması, yeni maden yataklarının keşfedilmesi gibi), 14.

yüzyılın sonundan 16. yüzyıla kadar özellikle böyle olmuştur. Fakat paranın tedavül hızı bağımsız (özerk) bir faktör değildir:

«Paranın tedavül hızı, üretimin kendisiyle birlikte değişmek eğilimindedir, bu bakımdan para tedavülündeki değişiklikler fiyatları etkilemez»[13].

■ Özel Fidişyer Paranın Kökenleri

Bununla beraber, küçük meta üretimi geliştiği andan itibaren sadece metal paranın kullanılması mübadelelerin hızla gerçekleştirilmesini frenleyebilir. Milletlerarası ticarette birdenbire meydana gelen bir gelişme bir sikke darlığına yolaçabilir ve bu yüzden ekonomik yayılmayı önleyebilir. 14., 15. yüzyıllarda sadece batı Avrupa'da değil, Abbasiler devrindeki İslam İmparatorluğunda[14], Yunanlaştırma devrindeki Mısır'da[15], Laurium madenlerinin keşfedilmesinden önce eski Yunanistan'da [16], M.S. 9. yüzyılda Çin'de de [17] böyle bir durum meydana gelmiştir. Sikke yokluğu (darlığı) devrelerinin genel özelliği, daha çabuk aşınan, bu bakımdan da, ağırlığı ve değeri azalan basılmış paraların daha hızla tedavül etmesidir.

Öte yandan, sadece metal paranın kullanılması son derece gelişmiş bir küçük meta üretimi çerçevesi içinde birçok güçlükler yaratır. Mübadele araçlarını uzun bir devre boyunca beraberlerinde götürmek zorunda kalan kervanların ve uzun deniz seferlerine çıkanların hareketi birdenbire sikke kıtlığına yolaçabilir[18]. R. de Roover, Uz-zano'nun yazdığı (16. yüzyılda) bir ticaret kitabından söz eder. Bu kitapta belirtildiğine göre Venedik'te her yıl Haziran ve Temmuz aylarında, İstanbul'a giden kadırgalar yüzünden para kıtlığı baş göstermektedir. Orta Çağ'da «para piyasasındaki» bu «gerilim», Eylül başında kadırgaların İskenderiye'ye hareketinden sonra da devam etmiştir (15 Aralık ve 15 Ocak tarihleri arasında). Buna karşılık, Ekim ve Kasım aylarında sikke bollaşmıştır, çünkü baharat satınalmaya gelen Alman tüccarlar Venedik'e çok para (gümüş) getirmişlerdi[19].

Ödemeleri gerçekleştirmek için çoğu zaman çok

miktarda parayı taşıma zarureti bile metal para kullanmanın pek zahmetli olabileceğini göstermektedir:

«[16. Louis devrinde] Massageries'nin gerçekleştirdiği sikke nakliyatı çok külfetli idi. Mercier'nin *Tableau de Paris*'de anlattığına göre ayın 10'unda, 20'sinde ve 30'unda saat 10'da öğleye kadar para dolu hurçları sırtlarında taşıyan hamallar görülürdü. Bunlar sanki düşman ordusu şehri zaptedecekmiş gibi koşarlardı»[20].

Altın ve gümüş yerine daha adi madenlerin, yani bakırla demirin kullanıldığı Çin gibi ülkelerde nakil güçlükleri daha da artıyordu.

Buna, genellikle, böyle devirlerde hüküm süren ve en çeşitli paraların aynı zamanda devretmesinden ileri gelen parasal güvensizliği ve özellikle kralliyet hazinelerince para ayarında yapılan hileli işlemleri de eklemek gerektir. 16. ve 17. yüzyıllarda bu fenomen İngiltere'de öylesine yaygın bir hal aldı ki, 1695'de İngiliz vergi gelirlerinin %50'si, toplanan paraların eksik ağırlıkta olmasından dolayı hiçbir işe yaramadı[21].

Bütün bu sebepler, küçük meta üretiminin gelişmesinin belli bir safhasında ticari gelişmenin tüccarları niçin mübadeleleri hızlandırıp kolaylaştıracak ve *paranın yerini tutacak olan semboller (işaretler)* icad etmek zorunda bıraktığını açıklamaktadır. Tüccar sermayesinin geliştiği bütün toplumlarda genellikle kullanılan bu sembollerin klasik iki şekli ödeme mektupları ve hesaptan hesaba nakildir (kaydi para).

Ödeme mektubunun satınalma ile teslimatın ve alıcı ile satıcının birbirinden ayırılabilmesi sonunda doğduğunu görmüştük⁽¹³⁹⁾. Orta Çağ Avrupasında bu mektuplar başlangıçta poliçelerden ve kredi araçlarından ibaretti. Diğer toplumlarda, Japonya'daki «pirinç bonoları»[22] gibi sadece kredi araçları; yada Song hanedanı[23] zamanında Çin'deki «çay bonoları» gibi metal parayla veya belirli emtia ile ödenebilen çekler kullanılıyordu. Kredi aracı olarak oynadıkları rol gözönünde tutulmazsa, bu belgeleri nitelendiren şey, kullanılmaları genelleştikçe paranın yerini tutan semboller haline gelmeleridir. Bunun için devredebilmeleri yani üzerlerinde yazılı olan şahısların dışındaki şa-

(139) VII. bölüme bakınız.

hıslar tarafından kabul edilmeleri yeter. Batı Avrupa'da bu tedavül, muhtemelen 16. yüzyılın[24] başından itibaren yaygınlaşan *ciro* sayesinde (poliçelerin ciro edilmesi sayesinde) gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın başında İskoçya ve Lancashire'de poliçeleri hakiki mübadele araçları olarak tedavül ediyorlar ve üzerlerinde birçok imza bulunuyordu[25].

Metal para yokluğunu gidermek için, en azından, Orta Çağ'ın başlangıcından itibaren batı Avrupa'da hesaptan hesaba nakil (teknîği) çok daha geniş bir şekilde uygulandı. Tüccarların çoğu büyük müesseseler yada banker - tüccarlar nezdinde hesap açtırıyorlar, emtia satmaldıkları zaman, ödenecek meblağı borçlu hesabına ve alacaklı hesabına kaydetmesini bankerlerine emrediyorlardı. Aynı şekilde, ürünlerini sattıkları zaman da, kendilerine ödenecek meblağı alacaklı hesabına ve müşterilerinin borçlu hesabına kaydetmesini bankerlerinden istiyorlardı. Her tüccarın alacaklı ve borçlu hesabının bakiyesi bankerlerine yatırdıkları mevduatla ve munzam nakit ödemelerle tasfiye ediliyordu. Özellikle 13. yüzyıldaki panayırlar sayesinde gelişen bu hesaptan hesaba nakil sistemi Orta Çağ toplumunda muazzam bir sikke tasarrufuna yolaçtı:

«Baharat ve yünlü kumaş ticaretinin yoğunlaştığı bu büyük panayırarda takas yoluyla ödemeler yapıldı. Troyes'da yada Provins'de pek az para kullanılıyor, buralarda özellikle alacaklar mübadele ediliyordu. Panayır sonunda sarrafların dükkanları hakiki bir *takas bürosu* (clearing house) haline geliyordu. Aslında, ödenmemiş alacaklar, bir komisyon karşılığında, panayırdan panayıra devrediliyordu»[26].

14. ve 15. yüzyılda yaşamış Brüjli bankerlerin defterlerinde binlerce nakil (virement) ihbarnamesine rastlayan De Roover, bu devirde banka mevduatının hakiki bir para haline geldiğini belirtmektedir[27]. Ödeme ve mübadele aracı olarak hesaptan hesaba nakilin uygulanmasına kaydi para denir çünkü paranın el değiştirmesi sadece banka defterlerine kayıt düşmek suretiyle uygulanır.

Ödeme mektubu, poliçe ve kaydi para bir dizi para işlemini gerçekleştirmek için metal para yerine kullanılabilir. Fakat para yerine geçen bu işaretler itibari (füdis-

yer) bir parayı temsil ederler, çünkü bunları veren şahsa (yada hesaptan hesaba münakaleyi gerçekleştiren bankere) güvenileceği ölçüde, ancak bu ölçüde, ödeme yapılır. Özel şahıslar tarafından verildiği (ihraç edildiği) için *özel fidüsyer (itimada dayanan) bir para* söz konusudur.

Metal paranın yerine geçen işaretler, genel eşdeğer olan *metal paraya* çevrilebilmek şartıyla, ancak bu şartla, mübadele aracı ve emtia bedeli olarak kullanılabilirler. Özel fidüsyer paranın tedavülü, nihai ödemenin genellikle kabul edilen kamusal bir parayla yapılmasını gerektirir. Her tüccar kendi makbuzlarının (senetlerinin) konvertibilitesinden sorumludur. Sonunda bunlar ödenmez hale gelirse tüccar iflas eder ve ellerinde bu senetlerin bulunduğu şahıslar verdikleri parayı kaybederler. Demek ki, özel fidüsyer para, tanımı gereği, bir kredi şeklidir, bir *kredi parasıdır* ve geçerliliği -metal paranın eşdeğeri olma derecesi- bunu çıkaranların ödeme kabiliyetlerine bağlıdır.

■ Genel Fidüsyer Paranın Kökenleri

Bununla beraber, metal paranın yetersizliğini gidermek için sarfedilen *özel* çabada tutarsız bir şey vardır. Genel eşdeğer olan para, tanımı gereği, mübadelelerin zamanla ve mekanda en az tahditle gelişmesini sağlamak için emtiada özel olarak ne varsa nötr hale getirmesi gereken *sosyal bir araçtır*. Kullanılması (geçerliliği) münferit şahısların ödeme kabiliyetine bağlı bulunan para işaretleri, zamanla bu sosyal fonksiyonu yerine getiremezler. Bunun içindir ki, tüccar sermayesinin gelişmesi *para yerine geçen genel işaretlerin*, yani genel fidüsyer paranın yaratılmasını gerektirir. Tarihi bakımdan, genel fidüsyer para, özel fidüsyer paranın bir üçüncü şekli olan ve banknot fonksiyonunu yerine getiren mevduat makbuzlarından türemiştir. Bunun asıl vatanı Çin'dir[28].

Çin'de Çeu hanedanı zamanından beri (M.Ö. 1134 - 256) ticari senet bilinmektedir. Metal para yokluğunun başgösterdiği 9. yüzyılda il merkezlerinden gelen tüccarlar değerli madenlerini özel kişilere emanet etmek ve bunun karşılığında aldıkları *mevduat makbuzlarını*[29] kullanmak alışkanlığını edindiler. Bu özel fidüsyer paraya *fei - çien*

denildi. Merkezi hükümet, değerli madenler tedavülünden kalkar korkusuyla bu uygulamayı yasakladı. Ama ortada gerçek bir para darlığı olduğu için bizzat hükümet 812 yılında başkentte mevduat büroları açmak zorunda kaldı. Para sahipleri mevduat makbuzları sayesinde madeni para taşımaktan kurtuldular. Daha sonraları, 10. yüzyılda, bu sistemin tümünü yönetmek için bir «banka» kuruldu.

Bu bankalardan alınan mevduat makbuzları henüz «nama muharrerdi». Fakat 11. yüzyılın başında Ze - cuan ilinde basılmış demir paralar çok ağırlık verdiği için emtia tedavülünü engelliyorlardı. Bu yüzden tüccarlar bunları tedavülünden tamamen kadırmaya karar verdiler. Zengin tüccarlara ait sekiz ticarethane bütün madeni paralarını ortaya koydular ve sadece nama değil, hamiline de ödenmek üzere ve bu stoktan karşılanan kredi mektupları (akreditifler) verdiler, bunlar tedavüldeki bütün metal paranın yerini tutuyordu. Bu makbuzlar ihtiyatsızca çıkarıldıkları için tüccarlar iflas ettiler. Fakat merkezi hükümet duruma müdahale ederek, 1021 yılında Ze - cuan'da *genel banknot ihracı için* bir banka kurdu. İki yıl sonra, bu banknotlar bütün imparatorlukta tedavül etmeye başladı. Derken, bu kağıt paranın ihracı ve tahvili için özel bir banka kuruldu. 1161'de, sadece 700.000 *kuan* madeni para bulunduğu halde, tedavülde 41.470.000 *kuan* tutarında kâğıt para vardı. Yan hanedanı (tatarlar) ve Ming hanedanı zamanında tedavüldeki kağıt para bolluğundan depresyon ve enflasyon safhaları birbirini izledi. Zaten Ming hanedanının devrilmesi, kısmen, kağıt para enflasyonundaki hızlı gidişin sonucuydu. Bu felaketten sonra, Mançu hanedanı, 17. yüzyıldan itibaren, kağıt parayı tedavülünden kaldırdı ve bu durum 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etti.

Genel fidüsyer para Avrupa'da da tamamen aynı şekilde ortaya çıktı. Venedik ve Barselona'daki özel bankalar 15. yüzyıldan itibaren, mevduat sahiplerine mevduat makbuzları vermeye başladılar. Bu bankalar iflas edince, 16. yüzyılın sonlarına doğru *Banco di Rialto*, sonra Venedik Bankası, kağıt para gibi tedavül eden ve hamiline muharrer mevduat (emanet) belgeleri çıkardılar. Fakat bunlar çok geçmeden değerlerini yitirdiler. 1609'da

kurulan Amsterdam Bankası, Provinces - Réunis'de basılmış paralara oranla kendi nezdinde bulunan madeni paraların eşdeğeri olan belgeler ihraç etti. Bu belgeler 18. yüzyılın sonlarına kadar şaşılacak bir kararlılık gösterdi. Asıl banknot ihraçı, 1661'de kurulmuş İsveç bankasının eseri-
dir[30].

■ Genel Fidüsyer Paranın Doğuşu İlk Kaynak: İskonto.

Genel fidüsyer para, yani banknot, klasik şekline İngiltere'de bürünmüştür. Banknot, bu ülkede de özel fidüsyer bir paradan, *goldsmith notes*'dan türemiştir. İngiliz tüccarları mücevherlerini ve özel servetlerini önce, Krala emanet etmişlerdi. Fakat 1640'da, mali güçlükler içinde bocalayan 1. Charles bunlara elkoydu. Bunun üzerine, tüccarlar, servetlerini kuyumculara emanet edip karşılığında emanet makbuzu aldılar. Bunlara «goldsmith notes» deniliyordu, Kuyumculara banker denmeye başlanınca bunların adı «banker's notes» oldu[31].

Başlangıçta bu belgeler toplam mevduat miktarı kadar ihraç edildi. Mevduat sahibi bu mevduatın bir kısmını çektiği takdirde, belgenin üstüne sadece çekilen parayı gösteren bir kayıt düşülüyordu. Daha sonraları, belgelerin üstüne sabit meblağlar yazıldı, mevduat sahipleri birçok belge alabiliyor ve bunların toplam değeri mevduatın değerine eşit oluyordu. İskoçya'daki özel bankerler ve 1697'de kurulmuş olan İngiltere Bankası her iki banknottan da ihraç etti[32].

Oysa bir süre sonra, İskoçyalı bankerler ve kuyumcular kendilerine ait olmayan metal stoktan üçüncü şahıslara ikrazda bulunmaya başladılar. Bu ikraz karşılığında teminat alıyorlardı. Bu andan itibaren kağıt para sadece metal stokla değil, üçüncü şahısların teminatıyla da karşılanmış oluyordu. İngiltere Bankası 1697'de kurulunca bir metal para stoku ve Devletin kendisine olan borcu karşılığında banknot ihracına başladı[33].

Ellerinde banknot olanlar bunun hepsini bir anda meskükata tahvil etmeyi düşünmedikleri için üçüncü şahısların teminatları karşılığında banknot ihracının belirli

bir sınıra kadar gerçekleştirilebileceğini bankerler tecrübeyle öğrendiler. Banknot ihracını hem kasalarında mevcut metal stok sayesinde, hem de önce devlet esham ve tahvilatının sonra da ticari senetlerin kırdırılması sayesinde düzenleyen mekanizmayı İngiltere Bankası 18. yüzyıl boyunca ağır ağır geliştirdi[34]. Ticari senetlerin kırdırılması (reeskontu), sadece Büyük Britanya'da değil, bütün kapitalist ülkelerde banknotların ve genel fidüsyer paranın ortaya çıkmasında başlıca kaynak olmuştur.

Emisyon bankası bir ticari senedi kırarsa yada ikinci defa kırarsa senet sahibine (yada bankaya) faizi düştükten sonra nominal değerini öder, böylece, bu meblağa eşit değerde banknotları tedavüle çıkarır. Senetin vadesi gelince bu meblağı geri alır, yani aynı miktar banknot tedavülden çekilmiş olur. Demek ki, emisyon bankasının senetler portföyündeki dalgalanmalar, tedavüldeki kağıt para kütlesinde meydana gelen dalgalanmaları belirleyecektir. Kırdırılan ticari senetlerin hacmi iyi konjonktür devrelerinde artar, buhran ve depresyon devrelerinde azalır, kırdırılan senetlerle karşılanan kağıt para ihracı, para stokunun (miktarının) ekonomideki mübadele araçları ihtiyacına tekabül etmesini sağlayan çok esnek bir parasal araç teşkil eder[35].

■ *Genel Fidüsyer Paranın Doğuşu, İkinci Kaynak: Hesabı Cari Avansları*

Ticari senetlerin kırdırılması (iskontosu) tedavül kredisinin başlıca şekli olduğu sürece tedavüldeki fidüsyer paranın büyük kısmının kökeni merkez emisyon bankalarının iskonto ve reeskont işlemleridir. Fakat hesabı cari avansları kısa vadeli başlıca kredi şekli olarak iskontonun yerini aldığı andan itibaren -Büyük Britanya'da 19. yüzyılın sonundan, kapitalist dünyanın diğer ülkelerinde 20. yüzyılın başından itibaren-, banka mevduatının (kaydi paranın) tedavülü para tedavülünün temel unsuru olur.

Kapitalistler, gerçekte, mütedavil sermayelerinin sadece ufak bir kısmını likid para şeklinde bulundururlar. Bunun büyük kısmını bankalara yatırır. Bankerler onların veznedarları gibi çalışırlar, gerekli meblağları öderler, ken-

dilerine ödenen meblağları tahsil ederler. Bütün bu ödemeler çeklerle yada hesaptan hesaba nakil şeklinde yapılır, yani likit paraya ihtiyaç duyulmadan, sadece yazışmalarla gerçekleştirilir⁽¹⁴⁰⁾.

Bu kaydi paranın kökeni mevduat sahiplerinin yatırdıkları likid paralardır diye düşünülebilir. Bu ancak kısmen doğrudur. Banka mevduatının büyük bir kısmı, banka müşterilerinin gerçekten yatırdıkları mevduattan değil, bankanın kapitalistlere uyguladıkları hesabı cari avanslarından meydana gelir. Mevduatı yaratan bu ikrazlardır:

«— *Mevduat küttlesinin (miktarının) kökeni bizzat bankaların faaliyetidir. Bir banka ikrazda bulunduğu, yatırılan mevduatın üstünde para çekilmesine müsaade ettiği, menkul değerler satın aldığı zaman, defterlerinde, bir mevduatın eşdeğeri olan alacaklı hesapları açar*»[39].

Böylece toplanan banka mevduatı -hiç değilse vadeli mevduat- memleket içinde herhangi bir satın alma ve ödeme işleminin gerçekleştirilmesinde kullanılabildiği için *parayı*; tedavülleri, son tahlilde, genel eşdeğerin asli (zati) değerine değil, bankaların iyi yönetilmesine ve ödeme kabiliyetine bağlı olduğu için *fidüsyer parayı*; ve bütün gelişmiş ülkelerde önemli bankaların hepsi kaydi paranın İhraç Bankasının çıkardığı banknotlarla karşılanmasını sağlayan özel bir sistemle İhraç Bankasına bağlı bulundukları için *genel fidüsyer parayı* gerçekten temsil ederler.

Bankaların kapitalistlere verdikleri ve aslında, büyük bir kısmı vadesiz mevduata dayanan krediler kullanılmak içindir. Bankalar mevduatın tedavül etmesi amacıyla mevduat yaratırlar. Bir banka bay X'e bir cari hesap kredisi verdiği zaman bay X'in mevduatını 4 milyondan 6 milyona çıkarır; bay X, bu 6 milyonu ya bay Y'ye olan borcunu ödemek yada bay Z'den emtia almak için kullanacaktır. Bu kapitalistlerin de bankalarda hesapları vardır. Eğer bunlar aynı bankada bir hesap açtırmışlarsa bütün bu işlemler sdece kayıt düşmek suretiyle gerçekleşecek

(140) Çek kelimesi, İngilizce **to check** (doğrulamak, tahkik etmek) fiilinden gelir ve emre muharrer senetleri gayri muntazam yırtarak yırtılan kısımların birbirine uyup uymadığına bakmak alışkanlığı ile ilgilidir [36]. Aynı usul İlk Çağ'da seramik parçalarıyla uygulanmıştır. İlk kağıt çekler 14. yüzyıldan itibaren Venedik ve Barselona'da kullanılmış fakat bunların kullanılması yasaklanmıştır [37]. Emre muharrer senetleri gayri muntazam bir şekilde yırtmak alışkanlığı Orta Çağ'da yer etmiştir [38]. İlk ingiliz çeki 1695 tarihlidir.

ve banknotlar hiçbir şekilde el değiştirmeyecektir. 6 milyonluk mevduat sadece bay X'in hesabından bay Z'nin hesabına transfer edilmiş olacaktır. Eğer bu kapitalistler başka bankalarda hesap açtırmışlarsa, söz konusu transferler, ancak diğer bankalar bay X'in hesabının bulunduğu bankaya aynı miktar bir meblağın transferini gerçekleştiremedikleri ölçüde banknotların el değiştirmesini gerektirecektir. Gerçekte, özellikle bu amaçla kurulmuş *takas odaları* bir bankadan bir başka bankaya likid para transferlerini asgari hadde indirirler⁽¹⁴¹⁾

Kısacası, bankalar, diğer bankalar kendilerine kredi verdikleri, Merkez Bankası, bunların kendi nezdindeki borçlu hesaplarını artırdığı ölçüde cari hesap kredilerini artıracaklardır[41]. Bankerler, halkın normal zamanlarda, bankalardan sadece toplam mevduatın nisbeten az bir kısmını karşılayan para çektiklerini tecrübeyle bilirler⁽¹⁴²⁾. Demek ki, bankaların normal olarak cari hesap avansları verebilmeleri ve kaydi para yaratabilmeleri için bu mevduatın, «cash ratio» yada likidite katsayısı denilen belirli bir likidite oranını aşmaması yeter (gerekir). Olağanüstü durumlarda, bu kredi sisteminin çökmesini önlemek için Merkez Bankası müdahale eder. Gelişmiş ülkelerin çoğu, ihtiyatlı davranmak amacıyla, hükümet tarafından tesbit edilmiş bir «teminat» (karşılık) katsayısı uygulanlar⁽¹⁴³⁾.

1946'dan beri[43] teminat katsayısı Büyük Britanya'da %8; Birleşik Devletler'de büyük bankalardaki vadesiz mevduat için %24, kısa vadeli taahhütler için Belçika'da %4, İsveç ve İtalya'da %25'dir. Ayrıca Belçi-

(141) Bankalar arası bu ödemeler için gerekli meblağları nakletmekle görevli tahsildarlar (Londra bankalarının tahsildarları) 18. yüzyılın ikinci yarısında, hesaplarını karşılaştırmak, borçlu hesap ile alacaklı hesap (yada bunun tersi) arasındaki farkı ödemek için içkili bir yerde toplanmayı alışkanlık haline getirmişlerdi. 1775'den itibaren bizzat bankerler de aynı şekilde davrandılar. Böylece **Clearing-House** ortaya çıktı. Takas odaları dünyanın bütün büyük şehirlerinde gelişti. Bu odalar büyük meblağlarla ilgili işlemleri gerçekleştirdiler, mesela 1945'de **Federal Reserve Bank** Birleşik Devletler'de 688 milyar dolarlık takas işlemini gerçekleştirmiştir [40].

(142) Bu para çekmeler, her şeyden önce, ücretleri aylıkları ödemek, kapitalistlerin ve diğer tasarruf sahiplerinin üretici olmayan ihtiyaçlarını karşılamak için yapılırdı.

(143) **Kasa katsayısı** (peşin paranın toplam mevduata oranı) ile **likidite katsayısı** (toplam mevduata oranla, peşin para, günü birlik alacaklar ve iskonto edilmiş senetler arasındaki ilişki) birbirinden ayırd edilir [42].

ka'da toplam vadesiz mevduatın %65'inin devlet istikrazıyla karşılanmış olması gerekmektedir[44].

Görüldüğü gibi, kaydi para, para stokunun (miktarının), yani belirli bir ülkedeki toplam mübadele ve ödeme araçlarının, büyük bir kısmını temsil etmektedir. Mesela kaydi para, 1952 yılında Birleşik Devletler'deki para stokunun %78,6'sını, Büyük Britanya'da %65'ini, Avusturalya ve İtalya'da %51'ini teşkil ediyordu[45]. Kaydi paranın tedavül hızının, genellikle, banknotların tedavül hızından daha büyük olduğunu da belirtmek gerekir[46].

■ *Genel Fidüsyer Paranın Doğuşu. Üçüncü Kaynak: Kamu Giderleri.*

İskonto yada cari hesap avanslarıyla yaratılan genel fidüsyer para ekonomik sistemin gerektirdiği kredi, mübadele ve ödeme ihtiyaçlarına; bu fidüsyer paranın yaratılmasını Devletin kontrol etmesi gerçeği de, içiçe geçmiş mübadele ilişkileri modern kapitalizmin bağrında daha da karmaşık bir hale geldikçe, paranın gitgide beliren sosyal mahiyetine tekabül eder. Fakat bu kontrol aynı zamanda birçok karışıklığın kaynağıdır.

Kağıt para ihracını kontrol eden ve son tahlilde, para stokunun kapsamını bir bütün olarak belirleyen Devletin kendisi de, gerçekte hem alıcı hem de satıcıdır, böyle olduğu için de, mübadele ve ödeme araçlarına ihtiyacı vardır. Genel fidüsyer paranın doğuşundan itibaren, bu paranın ihracını kontrol eden hükümetler bunu kendi ihtiyaçlarını karşılamak için de kullanmayı denemişlerdir. Kağıt para basımı ile ilgili tecrübeler doğrudan doğruya enflasyonist karışıklıklara yol açmıştır. Mesela, tatar Kubilay Han'ın imparatorluğu zamanında Çin'de 249.652.290 *kuan* tutarında kağıt paranın basılmış olması böyle bir sonuç vermiştir[47]. İlk tecrübeler öbür ülkelerde de buna benzer bir durum yaratmıştır. 17. yüzyılda Amerika'daki Britanya ve Fransız kolonilerinde kullanılan «kart paralar», Birleşik Devletler'de bağımsızlık savaşı sırasında çıkarılan «kita parası» ve Fransız ihtilali boyunca kullanılan Asinya'lar bunun örneğidir[48].

En kesin para ilkelerine göre yönetilen bir burjuva

Devletinde bile artan para ihtiyacında meydana gelen geçici ve devrevi hareketin (mesela devlet memurlarının aylıklarının ödenme vadesi yaklaştığı sırada) devlet hazinesini, İhraç Bankasına daha çok borçlanmak zorunda bırakması kaçınılmazdır. Bu munzam para kütlesi, sonra, normal olarak emilir (masedilir). Fakat Devlet, uzun vadeli giderlerini finanse etmek yada, daha kötüsü, bütçe açığını kapatmak amacıyla para tedavülünü artırınca, munzam bir emtia kütlesi, tedavüldeki bu munzam para kütlesine tekabül etmediği ölçüde para değerinin azalma tehlikesi başgösterir[49].

■ Sosyal Bakımdan Gerekli Para Stoku.

Kaydi para piramidi böylece, bir kağıt para temeli üzerinde yükselmiş olur. Aynı şey, daha önce belirttiğimiz gibi, özel fidüsyer para için de geçerlidir. Her kredi parası, nihai bir ödeme aracı olarak, belirli bir para kütlesini gerektirir. Çünkü, gerçekte, ödenmesi gereken bir yığın alacak (créance) söz konusudur. Demek ki, kapitalist bir toplumda tedavüle çıkarılan para kütlelerinin çifte bir fonksiyonu yerine getirmesi, yani: hem bu tedavüle katılan *emtianın* eşdeğeri olması (tedavül aracı olarak iş gören para), hem de vadesi gelen *alacakların* bedelini temsil etmesi (ödeme aracı olarak iş gören para) gerektir.

Alacakların ödenmesini sağlayan para, ödeme aracı olarak (tıpkı tedavül aracı olan para gibi) belirli bir tedavül hızına sahiptir: aynı miktar bir meblağ elden ele, firmadan firmaya geçebilir ve ardarda bir seri ödemeyi belli bir süre içinde gerçekleştirebilir. Böylece bütün ödemeleri sağlamak için gerekli para kütlesiyle ilgili olarak şu formülü elde ederiz:

■ Toplam Tahvilat Miktarı - Birbirini Nötr Hale Getiren Toplam Ödemeler, Ödeme Araçlarının Tedavül Hızı

Buna, emtianın tedavülü için gerekli para stoku ile, alacakların ödenmesi için gerekli para stokunu ilave edersek, kapitalist ekonominin iyi işlemesi için gerekli toplam para stokunu belirleyebiliriz. Aynı bir banknotun hem bir meta satılmak için, hem de bu metayı satanın ilerde

retlerin) kullanılması paranın mahiyetiyle ilgili bir problem yaratmaz. Para, kendi asli değeri gereğince genel eş-değer olmakta devam eder. Banknotun sadece bir kısmının metal para stokuyla karşılanmış olması (tıpkı kaydi paranın sadece bir kısmının banknotlarla karşılanmış olması gibi) tedavül araçlarında sosyal bir tasarruf sağlandığını gösterir. Bu tasarruf, halkını davranışını gözönünde tutan ve amprik olarak keşfedilmiş kanunlarla mümkün olur.

Bu kanunlar da *kapitalist ekonomide gittikçe artan sosyalizasyonu ve paranın objektif karakterini* yansıtır. Para mekanizmasının işleyişini engellemek için, sosyal bakımdan gerekli para stokunun sınırları dışına çıkmadan konvertibl fidüsyer paranın kullanılmasını devam ettirmek yeter. Aşırı bir emisyon, değerli madenlerde bir kan kaybına ve konvertibilitede para değerinin düşmesine sebep olacak bir durgunluğa yol açar.

Enkonvertibl paranın tedavülü meselesi ancak modern kapitalizmde paranın bu artan objektif karakterinden hareket edildiği takdirde anlaşılır. Enkonvertibl paranın tedavülü satın alma gücünde mutlaka bir azalmayı gerektirmemelidir. 19. yüzyıldan itibaren bunun tecrübesi yapılmıştır. Fransız frankı 1870 ile 1877 yılları arasında enkonvertibl olmuş fakat, altına ve konvertible dövizlere oranla değerinde %1,5 kadar bir azalma meydana gelmiştir.

Gerçekte, para değerinin azalmasını önleyebilmek için enkonvertibl kağıt para ihracını (ve kaydi para yaratmayı) sosyal bakımdan gerekli para stokuyla sınırlandırmak yeter. Tedavüle çıkarılan her para, cari ekonomik işlemler yoluyla emildiğinden (masedildiğinden) bu tür enkonvertibl bir para ancak aynı meblağın yerine tedavül eder ve *milli piyasa çerçevesi içinde* hiçbir karışıklık meydana gelemez.

Bazı yazarlar paranın asla bir meta olmadığını kanıtlamak için bu fenomeni ileri sürerler[52]. Bununla beraber, özellikle çifte para ölçüsünün geçerli olduğu ülkelerde 19. yüzyılda geçirilen tecrübeler, parasal dalgalanmaların, altın ve gümüşün asli değerindeki dalgalanmalardan ileri geldiğini göstermiştir.

«19. yüzyılın ilk yarısında Kaliforniya ve Avusturalya'da altının keşfinden sonra, çok pahalı bir metal haline

gelen gümüşü tedavülde tutmak güçleştirdi. Fakat durum çok geçmeden tersine döndü. 1842'den itibaren, kurşun madenlerinden gümüşün ayrışmasını kolaylaştıran usuller keşfedildi. «Rocky Mountains States» denilen bölgenin 1848 ve 1853 yılları arasında Meksika'nın hakimiyetinden Birleşik Devletler'in hakimiyetine geçmesi üzerine bu usuller geniş ölçüde uygulandı. Böylece, bu metalin fiyatı, altına oranla düştü ve gümüş gitgide tedavülden kaldırıldı»[53].

Gerçekte, 19. yüzyılda altın (yada gümüş) esasına dayanan paradan, Birinci Dünya Savaşından bu yana *kısmen enkonvertibl* paraya geçiş, birbirinden tamamen farklı iki fenomene tekabül eder: bir yandan, silahlanma ve savaş giderleri ve durmadan artan devlet borçlarının baskısı yüzünden para değerinde meydana gelen gerçek bir düşüş (para değerindeki bu düşüş, 1968 yılında 1 doların satılma gücü 2. Dünya Savaşından önceki 40 sentin satılma gücünün de altına düştüğünden, dünyadaki bütün altın rezervlerinin büyük bir kısmına sahip olan Amerika Birleşik Devletler'ini bile etkilemiştir). Öte yandan, ekonomik hayata devletin artan müdahalesinin yanı sıra, bazı ekonomik sektörlerin burjuva sınıfının çıkarları uğruna, Devlet tarafından örgütlenmesi ve bundan dolayı da bir piyasa ekonomisine imkan veren «saf» şartların ortadan kaldırılması («örgütleyici» ve «bilinçli» başka güçlerin: tekellerin, tröstlerin, holdinglerin ve genellikle tekelci gruplaşmaların müdahalesi de bu şartları ortadan kaldırmıştır)⁽¹⁴⁴⁾. «Ekonomik örgütlenme» unsurları ekonomiye dahil edildikçe, asli değerli bu paranın yerini «soyut» bir para, bir hesap parası alabilir[54].

Fakat çöküş devresi boyunca kapitalizmin ekonomiye dahil ettiği bu örgütleyici unsurlar, tutarsız ve çelişik unsurlardır, bunlar, anarşiyi ve piyasa otomatizmini, daha yüksek bir seviyede uygulamak için, ortadan kaldırırlar. Paranın altın esasına dayandığı devirde sadece milli piyasada değil, milletlerarası piyasada da ödemelerin büyük bir kısmı, işin içine değerli madenler karışmaksızın, gerçekleşiyordu. Enkonvertibl yada kısmen konvertibl milli paralar devrinde milletlerarası ödemeler karmaşık bir hâli

(144) 12. ve 14. bölümlere bakınız.

alır, altın (ve altına tahvil edilebilir dövizler) milletlerarası ödemelerde geçmişe oranla daha çok gerekli olmaktadır.

Bu bakımdan, enkonvertibl kağıt para rejiminde bile, değerli madenler, dünya piyasasında tek genel eşdeğer olarak kahrılar. Tedavül aracını metal temelinden gerçekten koparacak olan «organize» bir dünya parası kapitalist bir ekonomide yaratılamaz. Böyle bir paranın doğuşu ancak sosyalizmin bütün dünyadaki zaferinin ürünü olacak bir planlamaya, yani ekonominin dünya ölçüsünde planlanmasına bağlıdır.

Bunun içindir ki (kağıt para haline gelmiş) bir banknot karşılığında bir zerre bile altın elde edilemeyeceği kanunla belirlenmiş de olsa, modern paralar, gerçekte, metal bir temelden tamamen kopmuş değildirler⁽¹⁴⁵⁾. Dış ticarete ve milletlerarası ödemelerde her milli para hem altına hem de diğer milli paralara bağlanır ve onun nisbi satınalma gücündeki dalgalanmalar ve serbest piyasada yada karaborsada tedavülü sırasındaki dalgalanmalar, değerini ne dereceye kadar kaybetmediğinin belirtileridir. Değerindeki bu azalma sadece genel fidüsyer paraya özgü bir nitelikten ileri gelir, bu nitelik, *Devletin bastığı bütün banknotlar arasındaki bağıllık ve kollektif eşdeğerliktir*.

İnsan emeğinin ürünü olan metal paranın asli bir değeri vardır. Tedavülünde, sosyal bakımdan gerekli para stokunu aşan bir artış, değerinin azalmasına değil, iddiharına (hazineleştirilmesine) yol açar. Ödeme kabiliyeti olmayan kapitalistlerin çıkardıkları özel fidüsyer para, bu parayı çıkaranların iflasıyla birlikte kendi değerini tamamen yitirir fakat diğer kapitalistlerin çıkardıkları özel fidüsyer paranın değerini otomatikman düşürmez.

Buna karşılık, enkonvertibl genel kağıt para, aşırı şekilde ihraç edildiği ve tedavüldeki emtiada buna eşit bir artış meydana gelmediği andan itibaren, değerini yitirmeye başlar. Bütün banknotlar da değerlerini yitirdiklerinden,

(145) Bu ikiliğin (dualité) garip hukukî uygulamalarla karşılaştığını belirtelim. Fransız kanunları, Fransa dahilinde ikamet edenler arasındaki bütün anlaşmazlıklarda genellikle sadece «nomial» frankı kabul etmektedir. Fakat milletlerarası anlaşmazlıklarda, Fransız savunucuların lehine de olsa (Lahey Adalet Divanı'nda 1929'da Sırp-larla Brezilyalıların borçları hakkındaki anlaşmazlık) aleyhine de olsa («Messageries maritimes» istikrazı) sadece altın-değer yürürlüktedir [55].

para tedavülündeki artış, bunların hazineleştirilmesine değil, hazineleştirilmemesine yol açar. Bundan dolayı da, değerleri, azalan satın alma güçlerine bağlı olur. Nicel (kantitatif) para teorisi bu durumda kısmen uygulanabilir⁽¹⁴⁶⁾.

Artık bu para değerini yitirdiği için, herkes bunu elinden çıkarmaya, ve buna karşılık, sadece değerli madenleri, metal paraları yada değerini yitirmemiş diğer kağıt paraları hazineleştirmeye bakar⁽¹⁴⁷⁾. 1946 ve 1951 yılları arasında altındaki özel hazineleştirmenin 250 milyon dolar olduğu tahmin edilmektedir. Böylece Gresham kanunu kendini gösterir: «kötü» bir para (değerini az çok yitirmiş bir para) iyi parayı tedavülden kovar.

Kağıt paranın değerini yitirmesi neticesinde fiyatların otomatikman yükselmesi, fiyatların az çok «serbestçe» olduğu bir ülkede, ancak böyle bir ülkede, görülür. Enkonvertibl para, mübadeleler sıkı bir kontrol altına alınmak şartıyla, bir ülkeye belirli bir süre için empoze edilir, bu da, kağıt para ibracının artmasına ve kağıt para değerinin azalmasına rağmen (bu durum sadece yabancı ülkelerdeki serbest döviz piyasasında ve «paralel» piyasalarda görülür), fiyatlardaki yükselmenin mümkün olduğu kadar azaltılmasını sağlar. Özellikle nazi Almanyasında böyle olmuştur. Bununla beraber, bu tür bir sistem «güdümlü» denilen bir ekonomi ve bir silahlanma ve savaş ekonomisi çerçevesi içinde incelenmesi gereken başka çelişkileri gerektirir.

(146) Bu teori hakkında 18. bölüme bakınız. Marx'da para ve kredi teorisi ile ilgili eserinde [56] Bruno Fritsch, bir yandan metal paraya yada değerli madenlere tahvil edilebilen kağıt para ile, öte yandan enkonvertibl kağıt para arasında Marx'ın yaptığı temel ayrıma yeterince dikkat etmiyor. Eğer bu ayrımı gözönünde tutsaydı nicel para teorisinin genellikle enkonvertibl kağıt paraya uygulanışının, değer-emek teorisi hakkındaki kesin görüşten (ve parayı bir mübadele aracı olarak kabul eden görüşten) ileri geldiğini anlamış olacaktı. Gerçekte, enkonvertibl banknotlar, belirli miktarda değerli madenin kısımlarını temsil eden işaretlerden başka bir şey olmadıkları andan itibaren değerli madenlerin ve diğer emtianın asli değerinde değişiklik olmadığı takdirde) miktarları artarsa, değerlerini yitirirler. Çünkü bu durumda, her banknot, değerli madenlerin sadece daha az bir kısmını temsil eder.

(147) Kağıt paranın değerini yitirmesi çok izafi bir kavramdır. 1938'den 1946'ya kadar Birleşik Devletler'de sınai üretim ancak iki kat arttığı halde, tedavüldeki banknot % 400 artmış, daların satınalma gücü ise hemen hemen % 40 azalmıştı. Demek ki, dolar değerini yitirmişti. Ama Amerikan doları Fransa ve İtalya'da hazineleştirildiğine göre, Doların değerindeki azalma, Fransız frankı ve lîret gibi diğer kağıt paraların değerindeki düşüşe oranla, daha azdır.

Bir kağıt para «sağlam olduğu, yani gerekli para stokunu aşan bir miktarda ihraç edilmediği ve geleneksel olarak, yeterli kabul edilen bir altın - karşılığı bulunduğu zaman bile konvertibilitesini yitirebilir. 1931'den itibaren özellikle sterlin bu durumdadır. Bu enkonvertibilite, altının *çifte tonksiyonundan*, yani hem kağıt paranın karşılığı olmasından, hem de milletlerarası ödemelerde biricik para olarak kabul edilmesinden ileri gelir. Nasıl özel fidüsyer paranın bir ülkede tedavül etmesi bu parayı ihraç edenin ödeme kabiliyetine bağlıysa, tıpkı bunun gibi, genel fidüsyer paranın milletlerarası alanda tedavül edebilmesi de, ihraç eden ülkenin ödeme kabiliyetine, başka ülkelere olan borçlarını altınla ödeyebilmesine bağlıdır.

Ama bu, yabancı memleketlerden satın alınan emtia için satıcı ülkeye bir altın nakli gerektiği anlamına gelmez. Milli ve mahalli alanda olduğu gibi, milletlerarası alanda da takas sistemi yabancı ülkelere ödenecek meblağlarla, yabancı ülkenin söz konusu ülkeye ödemesi gereken meblağlar arasında sadece *bakiyelerin* transferini gerektirir. Bu bakiyeler ödeme dengesinde görülür. Ödeme dengesi başlıca şu bölümlerden meydana gelir:

- a) Ticari denge, yani belli bir ülkeye yapılan ihracat ile bu ülkeden yapılan ithalat arasındaki fark. İhracat tutarı ithalattan fazla ise ödeme dengesinde bir alacaklı hesap; ithalat ihracattan fazla ise bir borçlu hesap vardır.
- b) Sermaye hareketi, yani çıkan sermaye ile giren sermaye arasındaki fark. İlk kategori içinde yabancı ülkelerde hisse senetleri tahvilat ve gayri menkul alımını, yabancı bankalara sermaye yatırımını, hatta, söz konusu ülkede alacakları olan yabancılara, temettülerin, faizlerin, sigorta pirimlerinin gönderilmesini; ikinci kategoride ise, söz konusu ülkeye sermayelerini *getiren* yabancılar tarafından esham ve tahvilat, gayri menkuller, fabrikalar satın alınmasını, milli bankalara yabancı sermaye yatırımını, v.s. sıralamak *gerektir*. Sermaye ithalatı, sermaye ihracatından yüksekse bu fasıl ödeme dengesinde matluba; sermaye ihracatı, sermaye ithalatından yüksekse zimmete kaydedilir.

- c) Denizcilik faaliyeti. Yabancı ülkelere emtia taşıyan milli gemiler navlun ücretlerini yabancı döviz olarak alırlar ve bunu ülkelere getirirler. Buna karşılık, emtia getiren yabancı gemiler ülkeyi terkederken navlun ücretlerini döviz olarak alırlar. Eğer ilk meblağ ikincisinden yüksek ise, bu fasıl, hesap dengesinde matluba; tersi bir durum varsa, zimmete kaydedilir.
- d) Turistik faaliyet: söz konusu ülkenin turistleri bu ülkeye gelen yabancı turistlerin sarfettiklerinden daha fazlasını yabancı ülkelerde sarfediyorlarsa bu fasıl zimmete; aksi halde, matluba kaydedilir.
- e) Göç hareketi: Gelen göçmenler giden göçmenlerden çok daha fazla servet getiriyorlarsa, bu fasıl matluba; aksi halde zimmete kaydedilir.

Bir ülke genellikle alacaklı bir ödeme dengesine sahip oldukça kağıt parasının convertibilitesi sadece nispeten az bir metal stokla belirlenir (şartlanır). Ama ödeme dengesi boyunca borçla kapanmaya başladığı andan itibaren ancak büyük bir metal stok kağıt paranın convertibilitesini normal olarak devam ettirebilir. Aksi halde altın kaybı spekülasyona ve bir paniğe sebep olabilir[58]. Nihayet, büyük ticari ülkelerin çoğu, 1930 yıllarında olduğu gibi, altın esasını bıraktıkları takdirde diğer ülkeler de aynı şeyi yapmak zorunda kalırlar, aksi halde bu ülkelerin milli paraları milletlerarası spekülasyona konu olur ve tedavülden sistemli bir şekilde çekilir.

Ödeme dengesi para tedavülünün hacmini. bundan dolayı da, kısmen yada tamamen enkonvertibl bir para rejiminde paranın satın alma gücünü etkiler. Ödeme dengesinde devamlı bir açık, enflasyonist eğilimlerin. devamlı bir fazlalık da deflasyonist eğilimlerin sonucudur⁽¹⁴⁸⁾. Bununla beraber, kısa vadede, ihraç bankası ihracatçılara biriktirdiği döviz fazlasının eşdeğerini verince, bu munzam satınalma gücü piyasada eşdeğer bulamadığı için, ödeme dengesindeki bir fazlalık bir enflasyon eğilimine yol açar.

(148) Alacaklı bir ödeme dengesi uzun bir devre boyunca satınalma gücünde bir kısırlaşmaya tekabül eder; Merkez Bankası'nın kasalarında biriken altın çeşitli emtianın ithali için, yani munzam gelirlerin sağlanması için kullanılabilir. Devamlı açık veren bir ödeme dengesi de ülkede aşırı bir ödeme gücünün yaratıldığını ve bunun karşılığında yabancı ülkelere mal ve hizmet ithal etmek gerektiğini gösterir.

bilir. Bu sonuçlardan kaçınmak için, ödeme dengesindeki fazlalığın iç tasarruftaki artışla giderilmesi gerekir[59].

■ *İhraç Bankaları ve Banka Kredisi*

Bir para altın - esasına dayandıkça İhraç Enstitüsü'nün rolü, her şeyden önce paranın konvertibilitesini korumaktan ibaret olur. İskonto oranını artırarak kredide sağlayabileceği kısıtlama önce fidüsyer tedavülü sınırlandırma aracı olarak ve sadece dolaylı bir şekilde, bir «boom»-daki sapmaları düzeltme aracı olarak tasarlanır. Fakat enkonvertibl kağıt para devrinde ihraç bankasının görevleri artar ve ekonominin tümü üzerinde bir kontrol kurar. Gerçekten de, ekonominin işleyişini etkileyen ticaret bankalarının kredi politikasını kontrol etmesi gerektir[60].

19. yüzyıldaki ihraç bankaları, ihraç ettikleri banknotların, altın (yada gümüş) mevcudunu ve iskonto edilmiş ticari senetleri karşılık olarak, gösteriyorlardı ve iskonto fiyatı (oranı) yardımıyla kredi hacmini etkiliyorlardı.

Birinci Dünya Savaşından itibaren kapitalizmin çöküş devresini karakterize eden ekonomik ve mali kararsızlık ihraç bankalarını, krediyi etkilemek için munzam karşılıklara ve farklı yollara başvurmak zorunda bırakmıştır. Bir yandan, büyük özel bankalar, Merkez Bankasının iskonto politikasına bağlı kalmadan faaliyet göstermelerini mümkün kılan muazzam rezervlere sahiptir. Öte yandan, depresyon devresinde, iskonto fiyatının düşmesi bile kredi hacmini, mübadeleleri ve para tedavülünü artırmak için artık yeterli olmuyordu. Bu şartlar içinde ihraç bankası, 17. ve 18. yüzyıldaki bankaların geniş ölçüde uyguladıkları eski bir tekniğe: açık pazar (*Open Market*) politikasına başvurdu.

Amerika Birleşik Devletlerinde bu politikaya daima cevaz verilmiş, ama ancak 1933'den sonra geniş ölçüde uygulanmıştır. Bu politikanın uygulanabilmesi için Büyük Britanya'da 1931'de, Fransa ve Belçika'da 1936 yılında özel bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanuna göre İhraç Bankası, Devlet esham ve tahvilatını açık pazarda satabilir. Hükümet tedavüldeki para hacmini azaltmak isteyince Devlet esham ve tahvilatını satabilir, bu da banknotların

toplanmasına (yani bir kısırlaşmaya), yada başka bir deyişle özel bankaların merkez bankasındaki alacaklı cari hesaplarında bir azalmaya ve bundan dolayı da bu bankaların yaratabilecekleri kaydi paranın azalmasına sebep olabilir[61]. Buna karşılık, hükümet tedavüldeki para (kredi) hacmini genişletmek isteyince Devlet eshamını geri satınalmak zorunda kalır, bu da yeni banknotların ihracına yada özel bankaların merkez bankası nezdindeki alacaklı hesaplarında bir artışa yol açabilir. Bununla beraber *Open Market* sistemi, bütçe açığını kapamak uğruna Devlete verilen avansları karşılayan bir araç haline gelip soysuzlaşabilir[62].

Para değerindeki azalmanın Avrupa'dakine oranla çok daha az olduğu Birleşik Devletler'de, bugün Devlet eshamı özel bankalardaki kaydi paranın başlıca karşılığını teşkil etmektedir:

«1933'e kadar para yaratmanın başlıca kaynağı özel şirketlerin kısa vadeli istikrazı idi. 1929'da ticaret bankalarının ikrazları ülkedeki para stokunun 2/3 sini temsil ediyordu. 1950 yılının sonunda sadece 1/3 ini temsil eder oldular. Şimdiyse para tedarikinin ana kaynağı hükümetin istikrazıdır. Ticaret bankalarındaki hükümet tahvilleri alacağı, kısa vadeli ikraz hacminin kat kat üstündedir»[63].

Bununla beraber, son likit para kaynağı sıfatıyla ihrac bankasının yerine getirebileceği kontrol fonksiyonu mutlak değildir. İhraç bankası para stoku hacmini kesin olarak belirleyebildiği gibi, para - sermaye (likit para) fiyatını yani faiz oranını da kesinlikle belirleyebilir. Birinci yolu 19. yüzyılda izledi, ikincisini ise şimdi izlemektedir»[64]. Fakat, kapitalist bir ekonomide hem para hacmini hem de faiz oranını sıkı bir şekilde kontrol etmek imkansızdır.

■ Para İşlemleri

Altının çifte fonksiyonu, -yani kağıt paranın metal dayanağı ve milletlerarası ödeme aracı olması- bu değerli madeni ekonomik ve ticari bir araç haline getirir. Milli paralar, altına serbestçe tahvil edilince bunların değerleri doğrudan doğruya ya metal paranın muhtevası ile yada değerli madenlerin yerini tutan işaretlerin, yani banknot-

ların altın - karşılığı ile belirlenir. Kağıt paraların konvertibilitesi az çok ortadan kalktı mı yabancı paralara oranla *mecburi bir kura* sahip olurlar. Bu kur, genellikle milletlerarası anlaşmalarla belirlenir ama tek taraflı olarak da değiştirilebilir. Bu kur her iki paranın satın alma gücü arasındaki gerçek ilişkiye tekabül ediyorsa, iki memleket arasındaki ödeme dengesinde meydana gelen geçici sarsıntıların sebep olduğu dalgalanmalardan pek az zarar görecektir[65].

Eğer bu kur suni bir kur ise, bir «paralel piyasa», bir «serbest» piyasa yada karaborsa belirecek ve resmen aşırı değerlendirilmiş para burada değerini yitirecektir.

Bir hükümet ya ödeme dengesini sağlamak, ya işlerin genel gidişini kolaylaştırmak için böyle bir değer düşüklüğünü kasten yaratmaya çalışabilir. Konvertibl olmayan bir paranın kambiyo fiyatı mecburi bir kur olduğundan hükümet sadece bir kararnameyle bunu düşürebilir. Dilerse, para birimine bundan böyle, mesela %20 devalüe edilmiş bir altın - eşdeğerin tekabül ettiğini, bundan dolayı da yabancı dövizlerin artık önceki kura oranla bir üstünlük kazandığını bir kararnameyle ilan ediverecektir. Paranın değerinde böylesine bir azalmaya *devalüasyon* denir ve bu, yabancı piyasalardaki milli ürünlerin fiyatını düşürür.

İngiliz otomobilleriyle Amerikan otomobilleri Avusturalya piyasasında rekabet halindedirler. Bir Amerikan arabasının satış fiyatının Avusturalya'da 3000 dolar, yani 750 Avusturalya sterlini olduğunu varsayalım. 600 sterline giden İngiliz arabaları da 750 Avusturalya sterlinine satılacaktır. Fakat Britanya sterlini %20 devalüe edilirse, bu aynı araba, maliyet fiyatında yada imalatçı firma kârında hiçbir azalma olmaksızın 600 Avusturalya sterlinine satılacaktır.

Fakat devalüasyonun rekabet silahı olarak kullanılması iki engelle karşılaşır:

a) Bütün ülkeler ticari dengelerini aynı şekilde sağlamaya çalıştıkları için, bir çığ gibi büyüyebilir. 1931'de İngiliz sterlininin devalüe edilmesinden sonra böyle bir durum meydana gelmiş ve 1931 ile 1935 yılları arasında diğer 34 milli paranın devalüe edilmesine yol açmıştır.

Aynı şey Sterlinin 1949'daki devalüasyonundan sonra da görülmüştür.

b) Her memleket sadece ihraç etmek değil ithal etmek zorundadır da. Devalüasyon ihracat fiyatlarını düşürdüğü halde ithalat fiyatlarını yükseltir. Demek ki ithal edilmiş hammaddelerle iç piyasa için çalışan sanayilere oranla, yerli hammaddelerle ihracat için çalışan sanayilere kolaylık sağlar ve böylece milli gelirin yeniden dağılımına yol açar. Devalüasyondan önce önemli miktarda yabancı hammadde stoku sağlanmışsa bu etkiler hafifçe geçirilebilir. Kısacası, parasını devalüe eden ülkenin ihraç ettiği ürünlere yabancı talebi tam bir esneklik kazandırır[66].

Devalüasyonun tersi bir para politikası da ihracatta bir yükselmeye yol açabilir. Milli kağıt paranın altın yada dövizle sağlanmış karşılığını değiştirmeksizin, krediyi ve para tedavülünü kısıtlayarak, nominal ücretleri indirerek iç piyasa fiyatlarında bir düşme sağlanabilir. Bu düşüş böylece ihracat fiyatlarında yansıyacaktır. Fakat genellikle, böyle bir *deflasyon* politikası, ülke içinde işleri büsbütün durgunlaştırır ve işsizliği artırır[67]. Bu da ihracat artışından umulan bütün avantajları ortadan kaldırır.

«Nominal ücret oranı üzerinde baskı bir ülkenin ödeme dengesini sağladığı zaman bu ülkedeki üreticiler yabancı üreticilerin zararına bir üstünlük kazanmak ve işsizliğin başka ülkelere sıçramasını sağlamak mümkün olur. Ihracatının azalıp, ithalatının arttığını farkedenden bu ülkeler kendi ücretleri üzerinde bir baskı kurarak işsizliğe karşı koymaya çalışacaklardır. Fakat A ülkesindeki ücret indirimini B ülkesindeki ücret indirimleri izlerse, birinci ülke bundan hiçbir avantaj sağlamayacaktır»[68].

Öte yandan, faiz oranının ekonomik konjonktür üzerindeki etkisini abartmamak gerektir. Birleşik Devletler'de yapılan bir ankete göre bir müteşebbisin ödediği faiz üretim fiyatının pek az bir kısmıdır: mamul ürünlerin maliyet fiyatının %0,4'ü, inşaat sanayiinin maliyet fiyatının %0,2'si, maden ürünlerinin maliyet fiyatının %0,8'i, dağılım maliyetinin %0,2'si[69].

Bankaların (ihraç bankasının da yardımıyla) kredinin ve para stokunun yayılmasını tek başlarına gerçekleştire-

bileceklerini sanmak boş bir kuruntudur. Olsa olsa daha düşük fiyatla avans verirler. Fakat para stokunun cari hesap kredileri yoluyla gerçekten yayılması için, *müteşebbislerin kendilerine sağlanan kolaylıklardan gerçekten yararlanmaları gerektir*[70].

«Derin bir depresyonda ufuk öylesine karanlıktır ki, faiz oranı ne kadar düşerse düşsün, çok istekli olmadıkça, bir iş adamı yeni bir teşebbüs sahasına atılamaz»[71].

Demek ki bir depresyondan bir ekonomik canlanmaya geçiş, ekonomik konjonktürün tümünü belirleyen faktörlerle açıklanır. Bu faktörler içinde para stokundaki ve faiz oranındaki işlemler sadece tali bir rol oynarlar⁽¹⁴⁹⁾.

■ Enflasyonun Üç Şekli

Para değerinin düşmesi, paranın (kendisi) kadar eskidir. Para basan yada kağıt belgeler ihraç eden Devletin ihtiyaçlarından doğmuştur. En eski şekli, değerli madenlerin yerini tutan kaba metallerin karışım ve katışımından doğmuştur. Fiyatlar da sebep olduğu dalgalanmalar yüzünden küçük meta üretimi üzerine kurulmuş bütün bir toplumun ekonomisini darmadağın etmiştir. 1125'de ölmüş olan çek tarihçisi Cosmas:

«O, vebadan da korkunçtur, bir düşman istilasından daha beterdir, açlık ve diğer felaketler onun yanında hiç kalır» der [72].

Metal temelinden kurtulmuş görünen kağıt para, mahiyeti gereği, sürekli yada fasılalı bir enflasyona yatkındır.

Bundan dolayıdır ki, emperyalist devirde enflasyon hemen hemen genel bir fenomen haline gelmiştir. Bununla beraber birkaç tür enflasyon vardır.

İlimli enflasyon, karşılığı olmadan (emtia yada hizmet şeklinde) fidüsyer para basmaktır (yada para stokunun başka yollarla artırılmasıdır). Fakat bu öylesine şartlar içinde gerçekleştirilir ki, istihdam ve üretim hacminin kısa bir sürede artabileceği şartlar içinde gerçekleştirilir ve her şeyden önce de bir parça işsizlik olmasını kullanılmamış üretim araçları rezervlerinin bulunmasını ge-

rektirir[73]⁽¹⁵⁰⁾. Devlet, tahrip araçları imal etmeye yarayan emtia ve işgücü (yani tekrar - üretim sürecine katılmayan emtia) satın almak için artan para stokundan yararlanınca, fiyatları sıkı bir kontrole tabi tutarak enflasyonu geçici bir süre *örtbas* edebilir. ama bu, para tedavülü ile, emtianın gerçek tedavülü arasındaki nispetimsizlik geçici dengeyi bozana kadar sürer⁽¹⁵¹⁾. Kamu gelirlerinin bir kısmını mecburi tasarruf şeklinde kısırlaştırmak bu fiyat kontrolünün kaçınılmaz bir sonucudur[74]. Bu durumda, *örtülü enflasyon*, yerli üretimi artırarak, emtia tedavülünün de ilerde artmasını sağlayacak bir vaad olarak görünür. Karşılığı olmayan satın alma gücündeki bu emme gerçekleşmezse enflasyon, fiyatlarda mutlaka bir yükselmeye sebep olur.

Enflasyonist bir kağıt para ihracı uzun bir süre boyunca satın alınabilecek emtianın tedavülünde bir durgunluk yada bir azalma ile birlikte -özellikle, daha önce yada bir savaş ekonomisi çerçevesi içinde erişilmiş tam istihdam hali- fiyatlarda derhal bir yükselmeye yol açar ve bir kısır döngü yaratır. *Enflasyon kendi kendisini besler (emzirir)*. Para değerindeki düşme sonunda fiyatlar fırlar. Fiyatlardaki bu yükselme, yeni bir enflasyonist kağıt para ihracıyla karşılanan bütçe açığı artırır, bu da fiyatları yeniden yükseltir. Herkes elindeki değersiz paradan kurtulmaya bakar ve *gerçek değerleri*: altınları, yabancı dövizleri, mücevherleri, sanat eserlerini gayri menkulleri hazineleştirir. Enflasyondan en çok zarar görenler ücretli sınıflardır[75].

Devlet giderleri, kaybedilen bir savaş yüzünden, işgal yada kalkınma masrafları yüzünden gelirlerin çok üstünde olursa *Enflasyon dört nala* gelir. Paranın değeri, saatten saate değilse de, günden güne azalır. Çuvallar dolusu kağıt para daha basılmadan değerini yitirir. Mübadele darlaşır, trampaya dönülür. Sanayi yatırdığı sermayeyi çıkaramaz duruma düşer. Emtiayı bu değersiz para karşılığında satmaya kalkışırsa artık - değer gerçekleştiremez. Bu yüzden metalar piyasadan çekilir, stoklanır bu da ekonominin işlemez hale gelmesine ve paranın çökmesine sebep

(150) 10. Bölümde «savaş ekonomisi»ne ve 14. bölümde «buhransız bir kapitalizm mi?»ye bakınız.

(151) Aynı bölümlere bakınız.

olur. Bu fenomenler 1922 - 23 ve 1945 - 48 yıllarında Almanya'da, 1945 - 49 yıllarında Çin'de, 1945 - 47 yıllarında Romanya ve Macaristan'da görülmüştür⁽¹⁵²⁾

■ *Satınalma Gücü, Para Tedavülü ve Faiz Oranı*

Faiz «para kirası» diye kabul edildiği ve *likid para* arz ve talebine bağlı olduğu sanıldığı için tedavüldeki para miktarı ile faiz oranı arasında bir ilişki kurmaya kalkışıldı. Oysa bu oranın *likid para - sermayenin* arz ve talebine bağlı olduğu ve *paranın sermaye* haline gelmesi için belirli şartların gerektiği unutuluyor. Gerçekten bu para kütlesi sosyal bakımdan iki büyük kategoriye ayrılır:

— İşçilerin, memurların, müstahdemlerin ücret ve aylıklarıyla, kapitalistlerin kendi özel tüketim giderleri için öngörülen fonlar.

— İşletmelerin mütedavil sermayesi, henüz yatırım alanına girmemiş kazançlar, henüz kullanılmamış sabit sermayenin amortisman fonları ve muhtelif «tasarruf».

Birinci kategori bir likid para - sermaye arzını değil, bir *tüketim araçları talebini* temsil eder. İkinci kategori hem bir *üretim araçları talebini* hem de bir *likid para-sermaye* arzını temsil edebilir[76]. Ancak bu ikinci kategori içindedir ki faiz oranı, hazineleştirilecek kısmı, bankalara yada sınai ve ticari firmalara yapılacak ikrazları ve kapitalist tarafından doğrudan doğruya üretim araçlarının satın alınmasında kullanılacak kısmı gerçekten etkileyebilir. Fakat, *para - sermaye*'nin farklı hedefler arasındaki bu dağılımı ne özellikle, ne de herşeyden önce, faiz oranına değil işlerin genel gidişine (sınai devrenin belirli safhasına), kâr oranına, kâr oranı ile faiz oranı arasındaki ilişkilere bağlı olacaktır.

«Para stokundaki bir artışın faiz oranında bir azalmaya yol açacağı ve bu stoktaki bir azalmanın bu faiz oranında bir yükselmeye sebep olacağı ileri sürülemez. Bu sonuçlardan birinin yada diğerinin gerçekleşmesi, aslında, mülkiyetin (gelirlerin) yeni dağılımının sermaye birikimine az çok elverişli olup olmadığı gerçeğine bağlıdır.»

(152) Çökmekte olan kapitalizmin kendi içindeki enflasyon eğilimleri için 14. bölüme bakınız.

Faiz oranı ile, piyasadaki işlemlere katılanların ellerindeki para kütlesi arasında doğrudan doğruya bir ilişki yoktur. Sadece gelirlerin, servetlerin sosyal dağılımı içinde yer değiştirmeler şeklinde ve fiyatların aracılığı ile gerçekleşen dolaysız bir ilişki vardır[77].

Ama bu, para hacminde artışın kapitalizmin evriminde sadece tali bir rol oynadığı anlamına gelmez. Aksine, bu artış, bu evrimin vazgeçilmez mutlak bir şartıdır. İki sebepten dolayı bu böyledir:

Bir yandan, kapitalizmi karakterize eden üretim ve üretmenlikteki muazzam artış, para stokunda bunu karşılayan bir artış (değerli madenlerin işletilmesinden bağımsız bir artış) olmadıkça gerçekleşemez (imkansızdır)[78].

Öte yandan, fiyat seviyesi üzerindeki etkisi gözönünde tutulursa, fidüsyer ve kaydi para stokundaki artış, milli gelirin büründüğü özel şekli tekrar - dağılımı yani her ekonomik canlanmanın başlangıcında *kâr oranında meydana gelen yükselmeyi* belirler ve bu olmadıkça kapitalist ekonomide canlanma (kalkınma) imkansızdır.

Von Misen ve Schumpeter gibi iktisatçılar *mecburi tasarruf* dedikleri bu fenomeni [79] eksiksiz anlatmışlardır. Mecburi tasarruf (yani para değerinin düşmesinden dolayı ücretlerin satın alma gücünün azalması) von Misen tarafından sermayeyi oluşturan kaynak diye nitelendirilmiştir. Sömürüye dayanan her artık - değer teorisini inkar eden bu yazarlar, sermayenin, tasarrufun kapitalistlerin katlandıkları fedakarlıkların değil, mecburi tasarrufun, *ücretlilere kapitalist mekanizma tarafından zorla kabul ettirilen fedakarlıkların ürünü* olduğunu dolaylı bir şekilde kabul ediyorlar:

«Bir sınıf şimdi bir başka sınıfın gelirlerinin bir kısmını çalmış ve bu hırsızlıktan sağladığını tasarruf etmiştir. Bu yağma sona erince, kurbanların, artık yararlanmadıkları bu sermayeyi tüketemiyebilecekleri gün gibi açıktır. Gerçi ücretlidirler ve gelirlerinin her kuruşunu tüketmektedirler, fakat tüketimlerini artırmak imkanları yoktur»[80].

Başka bir deyişle, şöyle diyebiliriz: *Kâr oranında ücretlilerin (ücretlerinin satın alma gücünün) zararına olarak meydana gelen bir artışın yanı sıra faiz oranının azalmasıdır ki, kapitalist üretime bir hız verir.*

■ *Tarım ve Emtia Üretimi*

Tarımın gelişmesi hakiki bir işbölümünün, şehirle köyün birbirinden ayrılmasının, mübadele ilişkilerinin genelleşmesinin temellerini yaratır⁽¹⁵³⁾. Fakat tarım kendi yarattığı bu tedavül tarzının uzun süre dışında kalır. Milletlerarası ticaretin merkezi olan büyük şehirlerde küçük meta üretiminin başlamasından sonra kullanım değerleri üretimi, metropollerin birkaç kilometre uzağındaki kırlık bölgelerde uzun bir süre hakimiyetini devam ettirir ve piyasaya sadece birkaç çiftliğin üretim fazlası gelir.

Roma imparatorluğu, Roma proletaryasının ve lejyonlarının beslenmesini sağlamaya kalkıştığında buğday, zeytinyağı, şarap ve zeytin ticaretinde büyük bir ilerleme oldu. Hatta bu ticarete meydana gelen dalgalanmalar, bazı yazarlar tarafından İmparatorluğun çöküşünün kesin belirtisi olarak kabul edildi[1]. Oysa, gerçekte anonim bir piyasa için değil, Devlet için yapılan bir erzak teslimatı[2], hem de bedava yada yok pahasına bir teslimat[3], yani doğrudan doğruya yada örtülü bir vergi şekli söz konusuydu. Tüccar sermayesi bu tarımsal ürünlerin sadece temerküzünün ve naklinin sağlanmasına geniş ölçüde katıl-

(153) 1. bölüme bakınız.

muş, Devlet de bu ürünleri Roma ve Bizans gibi büyük şehir merkezlerindeki ahaliye ve lejyonlara bedava dağıtmıştır. Demek ki, bütün bu erzak tedariki devresi (cycle) emtia üretiminin dışında kalır. Emtia üretimi (tarımsal ürünlerin üretimi) ancak köylülerin ve asillerin ürün fazlaları mahalli piyasalarda; yada Sicilya'da köle emeğine dayanan plantasyonlarda elde edilen ürünler Devlete satıldığı zaman ortaya çıkar. Kapitalist öncesi bütün toplumlar da genellikle böyle olmuştur.

14. yüzyıldan itibaren para ekonomisi Batı Avrupa'da genelleşince emtia üretimi kırılık yerlerde (köylerde) gitgide yayılır. Aynı zamanda, sermayenin gelişmesi, yeni bir sosyal sınıfı, müstecirler sınıfını yaratır. Bunlar geçimlerini sağlamak için değil, satışından bir kâr sağlayabilecekleri tarımsal emtia üretimini gerçekleştirebilmek için toprak ararlar.

18. yüzyıldan itibaren büyük fabrika ürünlerinin hücumuna uğrayan ev sanayii ve kırılık bölgelerdeki el sanatları ortadan kalkmaya başlar. Bütün bu evrim batı Avrupa'da ancak 19. yüzyıl boyunca tamamlanacaktır. Doğu Avrupa'da ve dünyanın ekonomik bakımdan geri kalmış diğer bütün ülkelerinde buna benzer bir evrim ancak 19. yüzyılın sonunda ve 20 yüzyılda görülmüştür ve bu ülkelerin hiçbirinde henüz son bulmuş değildir. Zaten dünyanın hiçbir yerinde tarımsal emtia üretimi kullanım değerleri üretimini tamamen ortadan kaldırmamıştır, çünkü Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve Belçika gibi sanayice son derece gelişmiş ülkelerde bugün bile *subsistence farmers*, yani piyasada sadece üretim fazlalarını satan köylüler vardır (1929'da bunların sayısı 1.250.000 aileyi buluyordu)[4].

■ Kapitalist Öncesi Rant ve Kapitalist Toprak Rantı

Kapitalist öncesi medeni toplumda, tarım, insanın başlıca ekonomik faaliyetidir. Bu toplumda toprak rantı sosyal ürün fazlasının temel şeklidir ve gerçekte, toprağı kendi üretim araçlarıyla işleyen ve emek müddetlerinin bir kısmını (angarya) yada üretimlerinin bir kısmını (aynî

rant) hakim sınıflara bırakmak karşılığında toprak üzerinde bir kullanma hakkına sahip olan tarım üreticileri tarafından yarılmıştır. Köylülerin ürettikleri ürünün gerekli ürüne ve artık - ürüne ayrılması piyasanın tamamen dışındadır, yani kullanım değerleri üretimi alanında gerçekleşir.

Kapitalist öncesi toplumda, toprak rantının, aynı ranttan nakdî ranta dönüşmesi sosyal parçalanmanın açık bir belirtisidir ve üretimin, emtia tedavülünün ve para tedavülünün geniş ölçüde gelişmiş olmasını gerektirir. Köylüler, feodal beylere borçlu oldukları bu yeni rantı ödemek için gerekli parayı ürünlerinin bir kısmını satarak elde ederler. Fakat nakdî rantın ortaya çıkması için emtia üretimi gerektiği halde, nakdî rantın miktarı, piyasa şartlarına bağlı değildir. Nakdî rantı -ve önceki bütün şekilleriyle daima bu aynı niteliği gösteren *kapitalist öncesi rantın* evrimi sonunda aldığı yeri- belirleyen şey, onun *sabit* olması ve üreticinin eline geçen para miktarına bağlı bulunmamasıdır[5]⁽¹⁵⁴⁾. Özellikle rant sabit kaldığı ölçüdedir ki tarımsal ürün fiyatlarının yükseldiği her devirde en kârlı çıkanlar köylüler olmuştur (13. yüzyılın başlangıcından 14. yüzyılın ortalarına kadarki devre)[6].

Öte yandan, kapitalist öncesi rant devrinde, toprağın kendisinin, bir para - sermaye yatırımı olarak, yani bu sermayeyle orantılı bir gelir sağlayacak yatırım olarak kabul edilmesi ancak olağanüstü bir durumdur:

«Barbarlar devrinde ve feodal devrin ilk zamanlarında toprağın sadece çok ufak bir kısmı serbestçe alınıp satılırdı; ormanlık ve otlaklık muazzam topraklar kırıllardı; diğer geniş topraklar kiliselerin ve manastırların mülkiyetindeydi, ferağ edilemezdi. Laik mülkiyetlerin büyük bir kısmı bile, ferağ edenlerle imtiyaz sahipleri arasındaki bütün bir ilişkiler hiyerarşisine bağlıydı ve ferağ edilmeleri türlü yollarla önlenirdi.

«Toprak sahipleriyle köylüler (çiftçiler) arasındaki ilişkiler de bir o kadar sabitti. Toprağı kullanma hakkının yerine anlaşmaya dayanan bir bağ kurulması tarım emekçilerini, toprağı dilediği zaman terkedemiyen, fakat buradan da atılamıyan toprak köleleri durumuna getirmişti»[7].

(154) Şüphesiz bu, kapitalist öncesi rantın yüzyıllar boyunca sabit kaldığı anlamına değil, rekolteden rekolteye değişmediği anlamına gelir.

Kapitalist toprak rantının mahiyeti ise tamamen farklıdır. Bu rant şekli, toprağın ve topraktan elde edilen başlıca ürünlerin emtia haline geldiği bir toplumda ortaya çıkar ve ortalama kâr getirecek sermayelerin tarım alanına yatırılmasının sonucudur. Tıpkı kapitalist sanayi gibi, bu rant da üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasını (koparılmasını) gerektirir. Ayrıca, toprak sahibi ile kapitalistin ve üretim araçları ile müstecir - müteşebbisin birbirinden ayrılmasını da gerektirir. Onu özelleştiren ve kapitalist kârdan ayırdeden de budur.

■ Kapitalist Toprak Rantının Kökenleri

Avrupa'da bir tarımsal ürünler pazarının doğuşu Orta Çağ'da şehirlerin gelişmesine sıkı sıkıya bağlıdır. Ticaretteki bir ilk gelişme, feodal beyin malikanesinin hububat ihtiyacının sağlanması sistemini parçalar ve tarımsal ürünlerin satıldığı ilk mahalli pazarların kurulmasına yolaçar:

«Feodal beyin malikanesinin hububat ihtiyacının karşılanmasını sağlayan sistemin yerini, yavaş yavaş oluşan mahalli bir pazar aldı. Başka bir deyişle, toprak ürünlerinin satıldığı mahalli pazar, malikanelerin hububat ihtiyacının sağlanması sistemine gitgide sızmaya başladı ve sonunda, tamamen onun yerini aldı»[8].

Bununla beraber, bu evrim çok yavaş gerçekleşti. Hakiki mahalli buğday pazarları Büyük Britanya'da ancak 15. yüzyılın ikinci yarısında hakim olmaya başladı[9]. Öte yandan, toprak ürünlerinin satıldığı pazarların oluşumu, yiyecek maddeleri fiyatlarının yükselmesini vargücüyle önlemeye çalışan şehirlerin beslenme politikası yüzünden engellendi[10]. Bu şartlar içinde milli pazarın birleştirilmesi imkansız hale geldi ve her ülkede fiyatların birbirinden çok farklı olduğu ve bölgedeki bolluk yada nisbi kıtlıkla ilgili şartları yansıtan bölge pazarları kuruldu. Orta çağ İngilteresinde buğday fiyatının en yüksek olduğu bölge ile en düşük olduğu bölge birbirinden sadece 50 mil uzaktı. Birbirlerinden sadece 12 mil uzakta bulunan

Oxford ile Cuxham arasında buğday fiyatı farkı nisan 1308'de %40 idi.[11].

Tarımda kapitalizmin kökenini, esas itibariyle, kullanım değerleri üretenlerin ürün fazlalarıyla beslenen bu mahalli pazarların 16. yüzyıldan itibaren büyük metropol pazarlarına doğru gelişmesinde aramak gerektir. Londra, Paris, Anvers, Amsterdam, Hamburg gibi şehir merkezlerindeki görülmedik gelişme tarımsal ürünlerle ilgili arz ve talep ilişkilerini altüst etti[12]. Bu metropoller, ülke nüfusunun çok büyük bir kısmını kendi içlerinde toplamışlardı. Londra'da, 17. yüzyıldan itibaren ülke nüfusunun %10'u; 19. yüzyıldan itibaren de %20'si yaşıyordu. Bunların yiyeceklerinin sağlanması sadece yakın tarım bölgelerine, fakat çoğunlukla da milli tarımın tümüne bağlıydı[13]. Bu da tarım ürünleri fiyatlarının milli ölçüde eşitlendirilmesine yolaçtı, öyle ki metropollerdeki satış fiyatları, bütün ülkedeki buğday fiyatlarının temeli oldu.

Bu bakımdan, Orta Çağ'daki mahalli pazarlarda olup bitenlerin aksine, başkent yakınında bol buğday fazlasının bulunduğu bölgeler buğdaylarını uzak bölgelere oranla (nakil masrafları göz önünde tutulursa) daha pahalı satacaklardır[14]. Zaten metropol pazarından *dünya hububat pazarına* bir yüzyıl içinde geçilmiştir: Londra artık sadece kendisine yetecek kadar buğdayın değil, ihraç edilecek buğdayın da geldiği yerdir[15].

16. ve 17. yüzyıldan itibaren geniş metropol pazarlarının ortaya çıkışıyla birlikte büyük şehirlerin beslenme politikası da tamamen değişir. Bu şehirler için, artık, Orta Çağ'da olduğu gibi, yiyecek maddeleri fiyatlarını vargücüyle sınırlandırmak değil, aksine, şehrin beslenmesi için yeterli hububatın ne *bahasına* (ne *fiyata*) *olursa olsun* sağlanması söz konusudur[16]. Metropoller açıktan açığa sınırsız bir pazar olurlar ve böylece kapitalizmin tarıma girmesine yolaçarlar. Artık şehre sadece kırlık bölgelerin ürün fazlaları değil, mümkün olduğu kadar çok buğday gönderilir, bu da çoğu zaman köy ahalisini kendi yağıyla kavrumak durumunda bırakır[17].

Kamu arazisinin *çitle çevrilmesi* hareketi, sadece hayvancılığın daha büyük avantajlar sağlayacağı düşüncesi-

le değil, buğday fiyatlarının son derece yüksek oluşu dolayısıyla da hızlanmıştır. Metropol pazarlarının ortaya çıkışı ve tarım üreticileri bakımından, toprağın serbestçe kullanılmasının (yani kapitalizmin tarıma girmesinin) önlenmesi, birbirine sıkı sıkıya bağlıdır[18]. 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar İngiltere’de buğday fiyatı indeksinin 100’den 275’e, Fransa’da 100’den 572’ye fırladığı, buna karşılık, maden ve dokuma fiyatları indeksinin aynı devre içinde sadece % 30 arttığı gözönünde tutulursa, bu hızlanmanın ne kadar geniş kapsamlı olduğu daha iyi anlaşılır[19].

Aynı devirde, tarımın rasyonalizasyonu, üç ayda bir ekin değiştirme yerine toprağın bereketliliğini artırıcı ekime geçilmesi, kimyevi gübrelerin kullanılması, önce Flandr, Hollanda ve Almanya’nın bazı bölgelerinde, sonra, Büyük Britanya ve Fransa’da yükselen tarım ürünleri fiyatlarındaki bu görülmedik mucizeden yararlanabilmek için her müstecirin elinde bulunması gereken asgari sermayenin artırılmasına yolaçıyor. 18. yüzyılın sonlarından itibaren, İngiltere’de tarıma elverişli bir çiftliği işletebilmek için *akr* başına en azından 5 sterline, yarı tarıma, yarı hayvancılığa elverişli bir çiftlik için *akr* başına 8 sterline, ve hayvancılığa elverişli bir çiftliği işletebilmek için de *akr* başına 20 sterline sahip olmak gerekiyor[20]. O halde, bir *sermaye*’ye sahip olmak tarımsal bir işletmenin devam edebilmesi için gerekli şart haline geliyor. Böylece, sermayenin tarım alanına girmesini sağlayan bütün şartlar biraraya gelmiştir.

Demek ki, batı Avrupa’nın eski ülkelerinde tarım alanına giren bu sermayenin karşısına sanayide ve ticaretteki şartlardan apayrı iki şart çıkıyor. Sanayide üretimin bütün maddi faktörleri -makinalar, hammaddeler, işgücü- kapitalizmin kendisi tarafından tekrar tekrar üretilbildiği hem de nisbeten düşük fiyatlarla yada gittikçe düşen fiyatlarla (yedek sanayi ordusu sayesinde meydana gelen işgücü) üretilbildiği (yaratılabildiği) halde, tarımda üretimin temel maddi unsuru olan toprak, daima *sınırlıdır*. Toprak, her zaman için yokluğu duyulan tabii bir tekel oluyor[21]. Sermaye bütün sanayi kollarına serbestçe

giris çıkabildiği halde, tarıma elini kolunu sallayarak giremiyor. Tarımdaki toprak mülkiyeti *toprak sahipleri sınıfının* elinde olduğu için, sermaye buraya ancak karşılığında bir rant ödemek şartıyla girebiliyor.

Demek ki, kapitalist üretimin doğuşu sırasında toprak çifte bir tekeli: tabii bir tekel ile bir mülkiyet tekeli temsil ediyor. Tarımsal üretkenlik, nüfus artışının ve sınai üretkenliğin gerisinde kaldığı sürece fiyatlar arasında çifte bir ayırım olacaktır. Tarımsal üretimin tümü piyasa tarafından emildiğinden, buğdayın satış fiyatı, (bereketliliği, işletilmesi yada coğrafi durumu bakımından) *en az verimli* tarlalardaki üretim şartları tarafından belirlenecektir, öyle ki bu satış fiyatı, daha rantabl olan, bundan dolayı da *aşırı bir kâr* sağlayan çiftliklerin üretim fiyatının çok üstünde olacaktır. Öte yandan, tarım, kâr oranının genel eşitlendirilmesine katılmadığı için, en az verimli şartlarda üretilmiş buğday bile üretim fiyatına göre değil, sanayie oranla tarımdaki teknik gerilemeden ve sermayenin organik bileşiminin tarım alanında daha düşük olmasından dolayı, *değerine* göre satılacaktır. *Kapitalist toprak rantı bu çifte ayırma dayanır ve ancak bir çifte ayırım mevcut olduğu ölçüde vardır.*

Sanayide aşırı kârlar bir işletmenin üretkenliği ortalama üretkenlikten yüksek olunca gerçekleşir. Bu yüksek üretkenlik, emtianın üretim fiyatlarının üstünde satılmasını sağlasa bile, piyasadaki ortalama fiyatların *alçalması* sonucunu yaratır. Tarımda da, üretkenlikler arasındaki büyük farklar bazı işletmelerin ve bazı toprak sahiplerinin aşırı bir kâr elde etmelerini sağlar. Fakat bu aşırı kâr, piyasa fiyatlarında bir alçalmaya değil, bir yükselmeye yolaçar. Nüfus artışından ve tarımsal üretkenliğin geri oluşundan dolayı tarımsal ürünler talebi, arzdan büyük olursa, bu fiyat, en az verimlilik şartları içinde üretilmiş tarımsal emtianın değeriyle belirlenecektir. Yiyecek maddelerinin üretimi için sarfedilmiş insan emeğinin tümü, sosyal bakımdan gerekli emek ise -bütün tarımsal ürünler alıcı bulunduğu sürece-, en az verimli şartlar içinde üretilmiş tarımsal emtia bile değerleri üzerinden satılacaktır; demek ki, buğdayın ortalama satış fiyatını belirleyecek olan bu değerdir. Yüksek üretkenli tarlalarda üretilmiş buğdayın

üretim fiyatıyla bu fiyat arasındaki fark, toprak sahibi tarafından ele geçirilen *diferansiyel bir rantı* temsil eder.

Bu diferansiyel rant iki farklı şekilde doğabilir: tarlaların farklı tabii bereketliliğinden (yada coğrafi durumundan) ve farklı sermaye yatırımından. Biz bu duruma, birinci tipten diferansiyel rant ve ikinci tipten diferansiyel rant diyoruz.

Yüzölçümü aynı olan üç tarlada organik bileşimleri birbirine eşit aynı sermayeyi kullanan müstecirlerin çalışmasını varsayalım. Yılda bir milyon frankı bulan bu sermayenin A tarlasında 80 kental, B tarlasında 100 kental ve C tarlasında 120 kental buğday sağladığını kabul edelim. ortalama kâr oranı % 20 ise, buğdayın satış fiyatı kental başına:

1.200.000

———— frank, yani 15.000 frank

80

olacaktır ki bu, en az verimli tarlada elde edilen buğdayın üretim fiyatıdır.

Demek ki, A tarlası, hiçbir diferansiyel rant getirmeyecektir. B tarlasının üretimi 1,5 milyon frank değerinde olacaktır; eğer bu tarla kiralanmışsa, sahibi 300.000 frank diferansiyel rant elde edecek, müteşebbis - müstecir de 200.000 franklık ortalama kâr ile yetinecektir. C tarlasının üretimi 1,8 milyon frank değerinde olacaktır; eğer bu tarla kiralanmışsa, sahibi 600.000 franklık bir diferansiyel rant elde edecek, müteşebbis - müstecir de yine 200.000 franklık ortalama kâr ile yetinecektir.

Nakil masrafları tarımsal ürünlerin satış fiyatlarına dahil edildiğinden, bir metropole yakın olan tarlalar önemli bir diferansiyel rant yaratırlar. İşte Birleşik - Devletler'le ilgili bir misal:

Louisville'den

(Kentucky'den)

uzaklık, mil olarak

Akr başına
toprak rantı

Akr başına
toprağın fiyatı

8 yada daha az

11,85 dolar

312 dolar

9-11

5,59 »

110 »

12-14

5,37 »

106 »

15 yada daha fazla

4,66 »

95 » [22]⁽¹⁵⁵⁾

(155) Bütün topraklar aynı ekime elverişli olmamakla beraber, şehirdeki pa-

Tarımsal ürünlerin fiyatları yükselme eğilimi gösterdiği sürece, ekilmemiş topraklarda ekimi genişletmek yada daha önce ekilmiş topraklarda daha yüksek bir üretimi sağlamak amacıyla tarım alanına yatırım yapmak kapitalistlerin kendi yararınadır. Birinci durumda, ille de daha az verimli topraklar değil, erişilmesi daha zor, daha uzak tarlalar söz konusudur ve daha önce ekilmiş topraklardaki verimi aşan bir verim elde edilmek isteniyorsa, bu topraklarda önemli sulama işlerinin gerçekleştirilmesi gereklidir. Fakat bu sermaye yatırımları belirli bir süre içinde amorti edilmelidir; demek ki, bu süre içinde bu yatırımlar, üretim masraflarını, dolayısıyla da, üretim fiyatını artırırlar.

Daha önce ekilmiş topraklar üzerinde, iyi gübre, iyi tohum ve tarım makinaları kullanılmasından, uzman tarımcıların çalıştırılmasından, kısaca, munzam bir sermaye yatırımından dolayı, üretim artınca da aynı şey meydana gelir.

Birleşik - Devletler'de yapılan tecrübeler, gübre kullanmaksızın durmadan buğday ekildiği takdirde *akr* başına ortalama 12,33 ölçek buğday; ekime ara vermeksizin azami miktarda gübre kullanıldığı takdirde *akr* başına 23,58 ölçek buğday; dört yılda bir rotasyon sistemiyle azami gübre kullanıldığı takdirde 32 ölçek buğday elde edildiğini göstermiştir[24].

Gene A,B,C, tarlaları misalini ele alalım. C tarlasına 1 milyon franklık munzam sermaye yatırımıyla üretimin 120 kentalden 220 kental e çıktığını varsayalım. Böylece, yatırılan 2 milyon franktan kapitalistin elde edeceği ortalama kâr % 20, yani 400.000 franktır. Satış fiyatı, en az verimli tarlada elde edilmiş buğdayın üretim fiya-

zarların nisbi uzaklığı (nakil masrafları ve nakliyatın nisbeten süratli oluşu ve ürünlerin çürüyebilir türden olması göz önünde tutulursa) farklı tarım şekillerinin rantabilitesini geniş ölçüde belirtir. Ely ve Wehrwein [23] Birleşik Devletler'de *akr* başına ortalama rantı gösteren şu tabloyu verir :

Şehir merkezinden uzaklığı 0-5 mil: süt bölgesi: ortalama rant 15 dolar.
 Şehir merkezinden uzaklığı 5-17 mil: mısır bölgesi: ortalama rant 8 dolar.
 Şehir merkezinden uzaklığı 17-27 mil: buğday bölgesi: ortalama rant 5 dolar.
 Şehir merkezinden uzaklığı 27-50 mil: hayvancılık: ortalama rant 2 dolar

tıyla belirlenmeye devam ettiği takdirde (yani kental başına 15.000 frank olduğu takdirde) bu 220 kental 3,3 milyon franka satılacaktır. Bu 1,3 milyonluk artık - değerin 400.000 frankı, ortalama kâr olarak, kapitaliste; 600.000 frankı, birinci tipten diferansiyel rant olarak, toprak sahibine gidecek; 300.000 frank da, müstecirin saklamaya (kendine ayırmaya) çalışacağı, fakat kiranın yenilenmesinden itibaren toprak sahibinin ranta dahil etmeye kalkışacağı ikinci tipten diferansiyel rantı temsil edecektir⁽¹⁵⁶⁾. Birinci tipten diferansiyel rantın aksine, ikinci tipten rant, daha az belirgindir, bundan dolayı da toprak sahibi tarafından doğrudan doğruya ele geçirilmesi daha az mümkündür (daha dolaylı bir şekilde elde edilir).

■ Mutlak Toprak Rantı

Şimdiye kadar, gerek bereketliliğin yada elverişli coğrafi durumun, gerek munzam bir sermaye yatırımının, daha az verimli topraklar üzerindeki üretim fiyatına oranla daha yüksek bir üretim fiyatını gerektirdiği tarlalarda, üretim fiyatı tarımsal ürünlerin satış fiyatını belirlediği sürece, karşımıza sadece rant ve aşırı kâr çıktı. Bununla beraber, en az verimli topraklarda durum ne olacaktır? Bu topraklar üzerinde işletici ve toprak sahibi bir tek ve aynı şahıs ise mesele yoktur, çünkü kapitalist, genellikle ortalama kârla yetinecektir. Ama bu toprakların sahibi işletici değilse iş başkalaşır. Bu durumda, söz konusu toprakların tarıma açılabilmesi için, sahiplerine bir rant ödenmesi, ilk şarttır. Buğdayın satış fiyatı, bu topraklar üzerindeki buğdayın üretim fiyatından düşük yada buna eşit olduğu sürece, toprağın işlenmesi gerçekleşmiyecektir, çünkü müstecirler rantı, onu ancak ortalama kârdan çıkardıktan sonra ödebileceklerdir. Sermayelerini sanayiye ve ticarete aktara-

(156) Marx'ın, faiz ile ikinci tipten rantı birbirine karıştırdığını ileri süren Arthur Wouters gibi eleştircilerin bir çoğunun anlamadığı şey de budur. Faiz sermaye sahibine, diferansiyel rant da, bir tek santim bile yatırmamış olsa, toprak sahibine gider. En azından, kira mukavelesinin yenilenmesinden sonra ona gider. Vaktiyle Ricardo'ya yöneltilmiş bu eleştiriye bizzat Marx'ın cevap vermiş olduğunu belirtelim [25].

rak bu ortalama kârı sağlayabilmeleri mümkünken niçin böyle hareket ederler. Zira, satış fiyatı, bu en az verimli topraklar üzerinde bile bir rant getirecek kadar yükseldiğine göre, bu toprakların işletilmeleri gerçekleşecektir⁽¹⁵⁷⁾. Kapitalist üretim tarzının ilk devresi boyunca, tarımsal üretkenliğin, sanayideki üretkenliğin ve nüfus artışının gerisinde kalması böyle bir durum yaratmıştır.

En az verimli topraklar üzerinde görülen bu rant, neden ileri gelir? Bu şartlar içinde elde edilen buğdayın üretim fiyatına değil kendi değerine satılmasından (ve kendi değerinin de, sermayenin organik bileşiminin, sanayie oranla tarımda düşük olmasından dolayı), üretim fiyatını aşmasından ileri gelir. Oysa toprak mülkiyeti üzerinde kurulan tekel, sermayenin tarım alanına serbestçe girip çıkmasını önler, yani tarımsal sermayelerin kâr oranının sosyal eşitlendirilmesine «katılmasını», «kendi» alanlarında yaratılan artık -değerin bir kısmını bu artık -değerin genel dağılımına terketmelerini engeller.

Yıllık sanayi üretiminin:

400 milyar c + 100 milyar v + 100 milyar s = 600 milyar olduğunu varsayalım.

Tarımsal üretim, mesela şöyle belirlenecektir:

200 milyar c + 100 milyar v + 105 milyar s = 405 milyar
205

Ortalama kâr oranı $\frac{205}{800}$ % 25,625 olacaktır.

Tarımda ürünler, % 25 oranında bir kâr ihtiva eden üretim fiyatına (yani 375 milyar franka) değil, toplam değerlerine, yani 405 milyara satılacak ve 30 milyar aşırı -kâr elde edilmiş olacaktır. *Mutlak toprak* rantı bu aşırı kâr içinde görünecek ve tarımsal kâr oranı:

$\frac{105}{300}$ 'ü, yani % 35'i bulacaktır.

Birinci tipten ranta misal olarak verdiğimiz A,B,C, tarlalarını tekrar ele alalım:

(157) Tarım işçilerinin ücretleri sanayi işçilerinin ücretlerinden çok daha düşük olduğundan artık-değer oranı, tarımda genellikle daha yüksektir.

Toprak	Sermaye	Üretim	Kental başına satış fiyatı	toplam gelir	Ortalama kâr	Mutlak rant	Diferansiyel rant
A.	1 milyon	80 ken.	16.875	1350000	250.000	100.000	—
B.	1 milyon	100 ken.	16.875	1687500	250.000	100.000	337.500
C.	1 milyon	120 ken.	16.875	2025000	250.000	100.000	675.000

Satış fiyatı, en az verimli A tarlasında üretilen buğdayın 1 kentalinin *değerine* (yani yatırılan sermaye, 12.500 F, artı %35 kâr, 4375 F. toplam 16.875 F) eşittir. Mutlak rant, A tarlasında üretilen bir kental buğdayın değeri ile üretim fiyatı tutarı olan 15.625 F (12.500 F + % 25 ortalama kâr) arasındaki farktır.

Toprak rantının, toprak tarafından «üretilmediğini» belirtelim. Ekilmemiş bir toprak bir zerre bile rant «üretmez». Toprak rantı tarımda çalıştırılan işgücü tarafından elde edilir. Demek ki, tıpkı sanayi kârı gibi, artık - değerdir, ödenmemiş emektir. Fakat, toprak mülkiyetinden dolayı, kâr oranının genel eşitlendirilmesine katılmayan ve böylece, sermayenin organik bileşiminin, sanayie oranla, tarımda daha düşük olması neticesinde aşırı bir kâr sağlayan özel türde bir artık - değerdir.

■ Toprak Rantı ve Kapitalist Üretim Tarzı

Demek ki, toprak rantı burjuvazinin tümü için çifte bir kayıptır. Bir yandan, artık - değerin belirli bir kısmı kâr oranının eşitlendirilmesine katılmamış (bu miktar, sanayidekine oranla organik bileşimi daha az olan bir sermaye tarafından üretildiği için ortalama kâr oranını yükseltebilirdi), öte yandan, tarımsal ürünlerin fiyatları artmıştır, çünkü bu ürünler, en az verimli topraklardaki ürünlerin değerlerine göre satılmıştır.

Bundan dolayı, liberal sanayi burjuvazisinin en akıllı temsilcileri, özellikle, Ricardo ve John Stuart Mill, özel toprak mülkiyetinin kaldırılması için mücadele etmişlerdir. Henüz işlenmemiş büyük toprakların çiftçilerin (kolonların) elinde bulunduğu Birleşik Devletler, Avustural-

ya, Kanada gibi ülkelerde mutlak rant tamamen ortadan kaldırılabildi: Devlete verilen itibari bir vergi karşılığında toprak dağıtılmıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nde, 1862 tarihli *Homestead Act* gereğince, 5 yıllık fiili işgalden sonra 160 *akr*'lık toprağın sahibi olmak mümkündü. Kanada'da çiftçilerin işgal ettikleri 50 milyon *akr* toprak aynı şekilde dağıtılmıştı [26]. Mutlak toprak rantının kaynağı, yani toprak mülkiyeti tekeli, böylece tecrübeyle ispatlanmış oldu. Bu tekelin bulunmadığı yerde mutlak rant da yoktu.

Toprak rantının mevcudiyeti sadece kapitalist üretim tarzının alabildiğine gelişmesine engel olmakla kalmaz, özellikle kırk bölgelerde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesini de engeller. Böylece birinci dünya savaşı ile ikinci dünya savaşı arasındaki devrede İsviçre'de müstecirin toplam sermayesi hektar başına 1160 franktan 1673 franka yükselmiş, buna karşılık, toprak sahibinin sermayesi hektar başına 4280 frank iken 6167 frank olmuştur. Bu son artışın sadece ufak bir kısmı, yani 52 İsviçre frankı toprağın ıslah edilmesinin sonucudur[27]. O halde, tarımda sermayenin birikim ritmi sanayidekinden daha azdır. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi bu, tarımsal emeğin üretkenliğinin sanayidekinden daha az olmasını belirler:

1950 - 1951'de nüfusun mesleki dağılımı ve sanayi ile tarımın milli hasılanın oluşumuna katkısı(%)

ÜLKELER	SANAYİ		TARIM	
	Nüfus	Brüt milli hasıla	Nüfus	Brüt milli hasıla
	(%)	(%)	(%)	(%)
İtalya	23	34	49	29
Fransa	29	40	36	29
Danimarka	32	36	28	22
Hollanda	32	39	19	12
Norveç	32	46	31	15
B. Almanya..	44	55	22	12 [28]

«Avrupa Birliğine dahil ülkelerin ekonomik durumu hakkındaki rapora» göre, 1956'da tarımsal ürün aktif

nüfus başına, Hollanda'da tarımsal olmayan gelirin sadece %76'sını, Belçika'da %58'ini, Fransa'da %57'sini, Batı Almanya'da %56'sını ve İtalya'da %38'ini bulmuştur[29].

Müstecirlerin sermayesinin büyük bir kısmının toprak kirası yada toprakların satın alınmasından dolayı hareket-sizleşmiş olması, *sermayenin rotasyon* devresinin, sanayie oranla, tarımda daha uzun sürmesine yol açar[30]: Aynı bir rotasyon devresi (*cycle'i*) ortalama olarak tarımda 4-5 yıl sürer[31].

Fakat, diferansiyel toprak rantının toprak sahibi tarafından ele geçirilmesi özellikle, *toprakların ıslah editmesine büyük* bir engeldir. Toprak sahipleri kira mukavelelerinin mümkün olduğu kadar çabuk yenilenmesine bakarlar (mümkünse bir yıllık mukavele yapılsın isterler), böyle bir durum diferansiyel rantın durmadan artmasını sağlar. Müstecirler de, kira mukavelelerini uzatmaya çalışırlar, böylece sermayeleri sayesinde toprakta gerçekleştirdikleri ıslahattan yararlanmak imkanını bulurlar.

Diferansiyel rantın toprak sahibi tarafından ele geçirilmesi neticesinde meydana gelen haksızlığa klasik bir misal 19. yüzyıl İrlandasıdır.

«1870'de İrlandada 682.237 çiftlik vardı, bunun 135.392'si kiraya verilmişti. 526.628'i de müstecirler tarafından yıllığına tutulmuştu. Bir yıllık bir müstecirlik, 6 ay öncesinden haber verilerek feshedilebilirdi... Sabit sermayeyi ve çiftlik için gerekli bütün diğer sermayeyi müstecirin sağlaması gerekti. Kira mukavelesinin feshedilebilmesi, toprak sahibinin, müstecir tarafından yatırılmış sermayeyi müsadere etmesine imkan vermiştir. 1849 ile 1880 yılları arasında, 70.000 kadar aile topraklardan çıkarılmış, sermayeleri de ellerinden alınmıştı»[32].

Böyle bir sistem, müsteciri ister istemez kendini savunmaya itiyor ve bu yüzden de toprakların verimi düşüyordu:

«Dokuz yıllık bir kira mukavelesi imzalamış olmasına rağmen, müstecir, ilk üç yıllık rotasyon süresince, kendinden önceki müstecirin sağladığı verimlilikten yararlanıyordu. İkinci üç yıllık devre boyunca da toprağı normal olarak ekiyordu. Son rotasyon devresinde ise top-

rağın verimi iyice düşüyordu. Tarım meselelerinden anlayan bir dostun belirttiğine göre, bu yüzden, %20 noksan - üretim meydana gelmektedir»[33].

Bundan dolayıdır ki, çok büyük bir ihtimam' isteyen ve uzun yılları gerektiren meyvacılık gibi tarımsal bir faaliyet, icarla, ve toprak mülkiyetinin tarımsal işletmeden ayrı tutulmasıyla bağdaşamaz[34].

■ *Toprağın Fiyatı ve Toprak Rantının Evrimi*

Kapitalist üretim tarzının genel yayılmasıyla birlikte, her gelirin ortalama bir faiz getiren -gerçek yada hayali- bir sermaye tarafından sağlandığı itibarı olarak kabul edilmiştir⁽¹⁵⁸⁾. Toprak rantı, bütün dünya işçilerinin yarattığı artık - değere dayanan gerçek bir ekonomik «kategori»dir. Fakat «toprağın değeri» ise, hiçbir anlamı olmayan bir deyimdir. Hava, ışık, yada bir yelkenliyi hareket ettiren rüzgar ne kadar değerli ise, toprak da o kadar değerlidir. Toprak, insan emeğinin ürettiği bir emtia değil, tabiatta bulunan bir «üretim faktörüdür»⁽¹⁵⁹⁾. Özel toprak mülkiyeti tekelinin bulunmadığı yerde toprağın ne bir «değeri» ne de bir fiyatı vardır. 20. yüzyılda bile Rodezya'lı beyaz çiftçiler *akr* başına 1 *peni* gibi sembolik bir para ödeyerek toprak satınalmışlardır.

Özel toprak mülkiyetinin tekelleşmiş mülkiyet haline geldiği yerdedir ki, toprağın *bir fiyatı olur*. Bu fiyat, ortalama faiz oranına göre *kapitalize edilmiş toprak rantından* başka bir şey değildir: «Toprağın fiyatı, toprak ürünlerinin fiyatıyla belirlenmiştir»[35]. Bir toprak satınalmak, bir toprak elde etmek, bir «değer» satınalmak değil, bir *gelir kaynağı* satınalmaktır[36]:

«Toprak satınalan, gerçekte, yıllık gelirler sağlamak hakkını elde etmiş olur. Yapılan incelemeler göstermiştir ki, satıştan önce bir topraktan 7 ila 10 yıl boyunca sağlanan gelir, satıncısının ödeyeceği fiyat için en sağlam kriterdir»[37].

Toprağın fiyatının kökeni, 18. yüzyılın sonundan

(158) VII. bölüme bakınız.

(159) Bu, Flandr ve Hollanda'daki *polders*'ler gibi topraklara uygulanmaz. Bunlar kelimenin tam anlamıyla insan emeği sarfedilerek üretilmişlerdir, çünkü insanlar bunları sulardan çekip çıkarmışlardır.

beri bu fiyatın geçirdiği evrimle ortaya konmuştur. Gerçekte toprağın fiyatı hiçbir zaman «gerçek bir değer» etrafında dalgalanmaz, bu fiyat, tarımsal konjonktürde çoğu zaman birdenbire ve şiddetle meydana gelen dalgalanmaları izler.

Nüfus artışı ve ekilebilir hale getirebilmek için önemli sermaye yatırımlarını gerektiren az verimli toprakların işlenmesi, 17. yüzyılın ikinci yarısında tarımsal ürünlerin fiyatlarında önemli bir yükselmeye sebep oldu ve bunu hemen rantların yükselmesi izledi. 1750'den 1800'e kadar, buğday fiyatı İngiltere'de ortalama olarak %60, Fransa'da %65, Kuzey İtalya'da %60, Almanya'da %40 artmıştır. Aynı devrede, toprak rantının, hektar başına ortalama olarak Fransa'da %50 arttığını Avenel söylemektedir. İngiltere ve Almanya'da da (faiz oranının son derece düşük olmasından dolayı)[38] rantta çok daha büyük bir yükselme olmuştur. Kıta Avrupasında 1820 ile 1870 yılları arasında tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki yükselmenin yanısıra rantta da büyük bir yükselme meydana gelmiştir.

Birleşik Devletler'de tarıma elverişli toprakların ortalama değeri, bir yüzyıldan beri tarımsal ürünlerin fiyat hareketini izlemektedir. 1860'dan 1890'a kadar akr başına 16.32 dolardan 21.31 dolara kadar bir yükselme olmuştur. 1890-1900 arasında düşme başlamış, 1910-1920 arasında (savaşın sebep olduğu «boom»dan dolayı) 39.60 dolara çıkmıştır, 1920-1935 arasında (büyük buhran) 31.16 dolara düşmüştür[39].

Diferansiyel rantın ortaya çıkabilmesi için tarımsal ürünlerin satış fiyatının, en az verimli topraklara yatırılmış sermayelere bile ortalama bir kâr sağlaması gerekir. Mutlak toprak rantının meydana gelebilmesi için aynı satış fiyatının, en kötü üretkenlik şartları içinde üretilmiş buğdayın satışını, üretim fiyatına göre değil, değerine göre sağlaması gerekir. Tarımsal ürünlerin fiyatları düşünce, bu şartlar, yada bu şartlardan biri geçici olarak yada tamamen ortadan kalkabilir. Bu anda, bazı topraklar üzerinden rant kalkar. Bu topraklar doğrudan doğruya sahipleri tarafından işletilmedikçe ekilmez olurlar artık. İşletildikleri takdirde de, sahiplerinin ortalama kâr-

dan çok düşük bir gelirle, hatta sadece bir ücret tutarındaki gelirle yetinmeleri gerektir.

Kapitalist öncesi tarımsal buhranların hepsinde meydana gelen bu fenomen⁽¹⁶⁰⁾ 19. yüzyılın sonlarına doğru kendini açıkça ortaya koymuştur. Bu devirde, geniş çayırlar ve *pampalar*, mekanik araçlar yardımıyla denizaşırı ülkelerde ekilmeye başladı, bu da maliyet fiyatını %50 azalttı[40]. Aynı zamanda, nakil şartlarının düzelmesi de navlun fiyatında bir azalma sağladı. New York'tan Liverpool'e gönderilen buğday, 1860 yılında ölçek başına 0,60 altın frank iken, 1866'da 0,25, 1910'da da 0,50 altın frank oldu[41]. Bu eş zamanlı iki hareket, Avrupa'ya denizaşırı ülkelerden tarım ürünlerinin gelmesine (çoğu zaman da toprak rantı alınmayan tarım ürünlerinin gelmesine) yolaçtı ve bundan dolayı da tarım ürünleri fiyatında bir çökme meydana geldi.

Bu çöküş, hem toprağın fiyatında bir azalmaya, hem de en az verimli topraklarda yapılan ekime son verilmesine yolaçtı. Fransa'da da 1875'den 1900'e kadar, toprak mülkiyetinin «değeri» ortalama olarak %35 düştü[42]. Ekilen toprakların yüzölçümü 19. yüzyılda 25 milyon hektar iken, 20. yüzyılın ortasında 18 milyon hektara indi [43]. Clapham'ın belirttiğine göre, 19. yüzyılın sonunda tarım ürünleri fiyatının düşmesinden sonra «bazı topraklar, özellikle Essex kontluğunda, üçüncü derece çayırlar haline geldi.»[44].

Avrupalı tarımcıların çeşitli yollarla bu akımı tersine çevirmeye çabaladıkları doğrudur. Fransa, İtalya, Almanya gibi bazı ülkelerde, tarım fiyatlarını koruyucu *gümrük tarifeleri* yardımıyla suni olarak yükseltmenin çareleri araştırılmaktadır. Bunlar böylece, dünya piyasasındaki ortalama fiyatla, en az verimli «milli» topraklarda elde edilen tarım ürünlerinin fiyatları arasındaki farkı -yani özellikle, en kodaman toprak sahiplerinin diferansiyel rantını- sağlayacaktır⁽¹⁶¹⁾. Danimarka, Hollanda, Belçika gibi diğer ülkelerde, toprak rantını ve toprağın

(160) Kapitalist öncesi bu buhranlar için XI, bölüme bakınız.

(161) Fransa'da «buğdayın satınalma fiyatı Ariege ve Rouergue'deki en eski işletmelerin maliyet fiyatları üzerinden hesaplanmaktadır. Paris havzasındaki büyük kapitalist tarımcılar, küçük köylülerin maliyet fiyatlarından % 60 daha ucuza mal ederek, aradaki farkı ceplerine indirmektedirler.» [45].

fiyatını, önemli bir sermaye yatırımı ve muazzam bir gübreleme sayesinde her yıl ve hektar başına artırmak için çalışılmıştır. Belçika'da 1938'de 30 Kg. (1956'da 49 kg) azotlu gübre, Fransa'da 6,7 kg. (1956'da 9,7 kg.) azotlu gübre, Belçika'da 1956'da 13 kg., Fransa'da aynı yılda 18 kg. fosfatlı gübre kullanılmıştır, v.s.[46]. Ayrıca, ekilebilir topraklar çayır haline getirilerek hayvansal ürünlerden (et, yağ, süt) daha kalıcı bir rant elde edilmeye çalışılmıştır[47].

1920 yıllarında Avrupa'da tarım alanında kurulmak istenen bu yeni denge, birden şiddetle sarsıldı. tarımda ikinci dünya savaşına kadar devam eden ve 1949'da yeniden başlayan bir buhran patlak vermişti. Denizaşırı ülkelerde tarımdaki ilerleme, Çin'de, Hindistan'da, Asyanın öbür ülkelerinde Afrika'nın ve Latin Amerika'nın büyük bir kısmında yüzmilyonlarca insanın kronik bir kötü beslenmeyi sürdürmelerine rağmen, tarım ürünlerinde devamlı bir «ürün fazlası» yaratmaktadır[48].

Açıkça görülmektedir ki, kapitalist üretim tarzı çerçevesi içinde tarım ürünleri talebindeki nisbi kararlılık (esneklik), belirli bir sanayileşme⁽¹⁶²⁾ derecesinde (yüzyıllar boyunca tarımda aşırı kârların kaynağı olan esneksizlik), tarımsal üretkenlikte sanayideki benzer sarsıntılar meydana geldiği andan itibaren, sürekli bir buhran kaynağı olabilir[51]⁽¹⁶³⁾. 1930'dan 1950'ye kadar amerikan tarımında üretkenlikteki artış hemen hemen sanayideki artışa eşit oldu. Aynı durum Büyük Britanya'-

(162) Zaten bu kararlılık tamamen nisbidir. Renne'e göre: «Amerika Birleşik Devletlerinde bütün tüketiciler, uzmanların normlarına göre, eksiksiz beslenselerdi sebze tüketimi şüphesiz % 50, süt ürünleri tüketimi en azından % 15 - 25 artmış olurdu [49]. Öte yandan, istatistikler, 1939'da İngiltere ve Almanya'daki sanayi işçilerinin, İsviçre'de tüketilen süt miktarının yarısını, Kanada ve Hollanda'da tüketilen tereyağ miktarının üçte birini, Avusturalya'da tüketilen şeker ve et miktarının yarısını tükettiklerini göstermektedir» [50]

(163) İşte tarımsal emeğin üretkenliğindeki ilerlemeyi gösteren ilginç bir özet [52]:

1 hektar buğdayın biçilip bağlanması için gerekli işgücü Fransa'da şöyleydi:		
1750'ye doğru (tırpanla)	40 - 50 kişi	üretkenlik
1830'a doğru (orakla)	25 - 30 kişi	% 500 artıyor
1870'e doğru (ortak makinası ile)	8 - 10 kişi	üretkenlik
1905'e doğru (biçer bağlar ile)	1 - 2 kişi	% 1000'i geçiyor
1950'de (biçer döğeri ile)	1 kişiden az	

1930 - 1955 devresi boyunca, tarımsal üretkenlik Birleşik Devletler'de % 100'ü aşıyor. Hububat ekiminde ise bu üretkenlik 30 yıl içinde üç kat artmıştır [53].

da meydana gelmiştir.⁽¹⁶⁴⁾ Birleşik Devletler'de de gerçi en az verimli topraklarda tarım faaliyeti durmamıştır ama ekilen toprakların yüzölçümü azalmış, ekili tarlalar çayır haline gelmiştir.[55]

Böylece, 1919'dan 1929'a kadar Birleşik Devletler'de makineleşmeye rağmen bir ölçek buğdayın maliyet fiyatının 1 dolardan aşağı düşmediği Güney ve Doğu bölgelerindeki toprakların %20'sinde ekim yapılmadı[56]. Avrupa'nın eski ülkelerinde ise, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Fransa'da olduğu gibi, en az verimli toprakların önemli bir kısmında toprak rantı ortadan kalkmıştı yada hiçbir önem taşımıyordu[57]. Belçika iktisat bakanlığı genel sekreteri Baron Snoy'un belirttiğine göre, batı Avrupa'da himayeci tarım politikasının terk edilmesi artık tarım yapılmayan geniş toprakların ağaçlandırılmasını sağlayacaktır.

■ *Toprak Mülkiyeti ve Kapitalist Üretim Tarzı*

Özel toprak mülkiyeti kapitalist üretim tarzının *tarım alanına* girmesinin bir şartı olmak şöyle dursun, aksine bunun yayılmasını önler ve geciktirir. *Ekilebilir toprakların tümü üzerindeki* özel mülkiyet, yeni köylülerin toprağa serbestçe yerleşmelerini önler, bununla beraber, *sınai kapitalizmin* ilerlemesi için mutlaka gerekli bir şart olarak kalır. İşlenebilecek geniş topraklar bulunduğu sürece şehirdeki işgüçl fabrika cehenneminden kaçabilir, gerçekte yedek sanayi ordusu yoktur, ücretler sınai istihdam ile tarımsal istihdam arasındaki rekabetten dolayı yükseltilebilir. Batı «sınırının» kaldırılmasından önce Avrupa'dakilerden daha üstün bir ücret baremi uygulama-

(164) Büyük Britanya'da 1950 yılından itibaren, 5 ila 10 hektarlık çiftliklerin % 40'ı 10 ila 20 hektarlık çiftliklerin % 60'ı ve en büyük çiftliklerin tümü en azından 1 traktöre sahip olmuştur. 1944'den 1952 ye kadar traktör sayısı 100 çiftlik için İsveç'de 10,4 den 28'e yükselmiş, Mayıs 1949'dan Nisan 1952'ye kadar Batı Almanya'da 8,9 dan 23,7 ye çıkmıştır. 1949 - 1951 yılları arasında Danimarka'da, 1949 - 1952 de Avusturya ve Belçika'da iki kat yükselmiştir. Büyük Britanya dahil, Avrupa'daki 14 memlekette 1951 yılında ortalama olarak 1 milyon traktör vardı ve bunların sayısı yılda % 15 oranında artıyordu [54]. Tarımın en fazla makineleştiği ülkelerde, yani Büyük Britanya Batı Almanya ve İsveç'de büyük çiftlikler çok önceden hemen hemen % 100 makineleştiği için, traktör sayısı orta ve küçük işletmelerde gittikçe artmıştır.

yan Birleşik - Devletler'de ücretlerin yüksek olması bu faktörle açıklanır.

18. yüzyılın ortasından itibaren, amerikalı politikacılar bu olguyu açıkça kabul ediyorlar ve Benjamin Pale'in yaptığı gibi, Batı'ya göç akınının durdurulmasını istiyorlar. Amerika'nın ilk iktisatçılarından biri olan Samuel Blodget'in 1806'da tesbit ettiğine göre, toprak fiyatının ucuz oluşu işgücünü çok pahalı kılıyor:

«Haftada iki gün çalışmakla geçimini rahatça sağlayabileceği çok ucuz bir fiyata ucuz bir toprak satın alabildikçe hiçbir hür insan bir başkasının hesabına çalışmıyacaktır» [58].

Toprak rezervlerinin bulunduğu ülkelerde bakir toprakların büyük bir kısmı üzerinde hırsızlıkla, şiddet yoluyla kurulan özel mülkiyetin yanı sıra batı Avrupa'nın ötesinde kapitalist üretim tarzında büyük bir ilerleme oldu. Özel toprak mülkiyeti kavramı burjuva toplumunda öylesine temel bir kavram haline geldi ki, Pennsylvania devletinde 600 akrılık bir ormanın hibe edilmesi mahkemece bir mülkiyet transferi olarak kabul edildi ve bu «toprak sahibi» vergisini ödemedi diye «mülksüzleştirildi» [59]. 18. yüzyılın sonundan itibaren *Hindistan Kumpanyası*, *zamindar*leri yada Mogol İmparatorluğu'nun vergi tahsildarlarını bütün bölgenin toprak sahipleri haline getirdi [60]. Arjantin'de 1875'den 1900'e kadar, 30 milyon hektar toprak çok az bir para karşılığında satıldı. Kanada'da kamu topraklarının 1/3'i demiryolları kumpanyaları tarafından müsadere edildi [61]. Birleşik Devletler'de, 96 milyon akr toprak, *Homestead Act* ve aynı türden diğer kanunlar gereğince dağıtıldığı halde (aslında bu toprakların büyük bir kısmı kapitalist şirketlerin eline geçti) 183 milyon akr toprak demiryolları kumpanyalarına bırakıldı [62].

Kuzey Afrika'da Fransızların giriştiği sömürgeleştirme hareketi, sonunda yerlilerin toprakları müsadere edildi: Cezayir'deki fransız kolonları tarafından, özel kanunlar gereğince, 3 milyon hektar toprak [63]; Tunus'ta 1,4 milyon hektar, yani bu ülkenin ekilebilir topraklarının yarısı [64], ele geçirildi; Fas'ta 1 milyon hektar toprak avrupalı kolonların mülkiyetine geçti, oysa 8 milyon Faslı

daha az verimli olan 3,8 milyon hektarlık topraklar üzerinde yaşamak zorunda kaldı[65].

Doğu Afrika'da, İngilizler Güney Rodezya'nın 50 milyon hektarlık topraklarını mülk edindiler. Bu topraklar üzerinde yaşayan beyazların sayısı 100.000'i geçmezken, 1,6 milyon Afrikalı geçimini 29 milyon hektarlık topraklardan sağlamak zorunda kaldı. Kolonlar, Kenya'da 29.000 Avrupalının yararlandığı 12750 km²'lik toprakların sahibi oldular, 5 milyon Afrikalıya ise kala kala 43.500 mil karelik toprak kaldı.

Bu sistem sayesinde, Beyazların utanmadan «yerli rezervler» dedikleri topraklar hem kolonlara, hem de Avrupalı maden ve sanayi kumpanyalarına bol bir işgücü sağladı. Zorla çalıştırmaktan⁽¹⁶⁵⁾ angarya şeklindeki toprak rantına kadar servajın (toprak köleliğinin) her türlü, topraklarından, yani geçim araçlarından kovulan zavallı Afrikalılara uygulandı[67].

Bu sistem öylesine ince bir şekilde uygulandı ki, Güney Afrika'da 2 milyon Beyaz, toprakların %88'inin mülkiyetini ellerine geçirdiler, çoğu verimsiz olan %12'si, geçimlerini sağlasınlar diye 8 milyon Afrikalıya bırakıldı. Yerliler insafsızca sömürüldüler: Güney Afrika madenlerinde çalışan 400.000 Afrikalının yıllık ücreti 30 milyon sterlin olduğu halde altın madenlerini işleten şirketlerin yıllık kârları 50 milyon Sterlin idi[68].

Seylan adasında Büyük Britanya'nın uyguladığı tarım kanunlarının bilançosunu çıkaran Seylan Hükümeti'nin belirttiğine göre, bu kanunlar, köylerdeki kamu ormanları ile çayırların ve tali derecedeki ekimler için kullanılan toprakların bir kısmının, önceleri doğrudan doğruya Avrupa'dan gelmiş olan kapitalistlerin yararına mülk edinilmesini sağlamıştır[69].

■ *Kırlık Bölgelerde (Köylerde) Üretim ve Mülkiyet İlişkileri.*

Yedek sanayi ordusunun doğuşu ve toprak rantının oynadığı ekonomik rol sonunda kurulan ve kapitalist çağ-

(165) Belçika, Britanya, Fransa ve Portekiz tarafından girilen sömürgeleştirme hareketiyle ilgili bölümler için Birleşmiş Milletler Dünya Çalışma Bürosunun şu yayınına bakınız: «Report of the ad hoc committee on Forced Labour» [66].

da tarımı sanayie bağlayan ilişkiler tarıma özgü gelişme şekillerini de yaratırlar. 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar amerikan kolonilerine köleliğin girişi, 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında Afrika'daki ve Okyanusya'daki kolonilerde uygulanan zorla çalıştırma⁽¹⁶⁶⁾, söz konusu ülkelerin özel şartları içinde *kapitalist mülkiyet ilişkilerinin* doğması için gerekli şartı temsil ederler, ama gene de bu *kapitalist üretim ilişkilerinin* kırılık bölgelere girmesini uzun müddet önlerler.

Doğu Avrupa'da, Orta ve Uzak Doğu'da 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında buna benzer ve çok daha önemli bir fenomen görüldü. Kapitalist ürünlerin bu ülkelere girmesi zanaatkarlığa ve tarıma dayanan köy ekonomisinin yüzyıllardan beri süregelen dengesini altüst etti[70]. Toprak, köy nüfusunun tümünü beslemeye yetmediğinden, ve şehirlerde hiçbir istihdam artışı görülmediğinden köylerde, kronik işsizliğin gizli şeklinden başka bir şey olmayan *kronik bir aşırı nüfus* başgösterdi⁽¹⁶⁷⁾.

Köydeki bu aşırı nüfus, küçük toprak parçalarını, ortalama bir kâr elde etmek amacıyla değil, sadece geçimlerini sağlamak için kiralamak isteyen köylüler arasında amansız bir rekabete yolaçtı. Topraklarını küçük parçalar halinde kiraya vermek, toprak sahiplerinin çıkarıdır. *Burjuva üretim ilişkileri kapitalist üretim tarzının tarıma girişine bir engel olarak görünürler...* Bir çiftliğin ortalama yüzölçümünün 4,5 *akr*'ı geçmediği Hindistan'da (oysa nüfusun çok yoğun olduğu batı Bengal'da çiftliklerin 1/3'nin yüzölçümü 2 *akr*'dan azdır) işletmeler, bundan dolayı büyük bir parçalanmaya uğradı. Aynı fenomen toprak rantında muazzam bir yükselmeye ve toprakların *aşırı kapitalizasyonuna* yolaçar[71]. Böylece yoksullaşan köylüler, zamanla kendi küçük mülklerini yitirirler ve doğru- dan doğruya yada dolaylı bir şekilde proleterleşirler.

Bir avuç topraklarına umutsuzca sarılan küçük köylüler, gelirleri bir tarım işçisinin gelirinden de çoğu zaman az olduğu için, aşırı derecede sömürülmelerine yolaçan bir *tefecî rantı öderler*. Bir parça bile sermayeleri yoksa, ki-

(166) Queensland'daki şeker sanayi 1860'dan 1900'e kadar Canaques'ların köle gibi çalıştırılmalarına dayanır.

(167) Ortakçılık kapitalist öncesi rant ile kapitalist rant arasında bir geçiş şeklidir (formudur).

ralanan toprağı ortakçılık⁽¹⁶⁸⁾ şeklinde işlerler ve gülünç bir ücret karşılığında çalışmak zorunda kalan hakiki proleter haline gelirler:

«Ortakçıya (yarıcıya) Arapça'da *maraba*, denir. Gerçekte, en yaygın statü budur. Hububat yetiştiren köylerde, toprak sahibi fellaha ev, toprak, tohum, iki öküz -bazea sadece iki inek- ve karasaban verir. Görüldüğü gibi ortakçı, emeğinden ve ailesinin işgücünden başka bir şey getirmez. *Karısından ve çocuklarından başka hiçbir şeyi olmadığı için, isterse, her mevsim sonunda kendisini kova-bilecek olan toprak sahibinin hakimiyeti altındadır. Bir yıllık çalışmasına karşılık rekoltenin dörtte birini alır*»[72].

Bu tefeci rantının büründüğü şekillerin en ilginç savaşı öncesi Kore'de görüldür. H.K.Lee, 1936 Kore'de rantın, olağanüstü durumlarda rekoltenin % 90'ına kadar yükseldiğini belirir[73].

Böylesine bir sefalet içine düşen ortakçılar durmadan borçlanırlar, ve çoğu zaman, toprak sahibinin kendisi tefeci olduğu için, tam bir serf haline gelirler:

«1933'de yayınlanan ve çiftçilerin hakları ve görevleriyle ilgili kanunlar gereğince Irak'ta toprak sahipleri, fellahı, kendilerine borçlandığı sürece topraklarında çalıştırmak hakkına sahiptirler» [74].

Alfred Bonn , bu sistemin, tıpkı 16. yüzyılda doğu Avrupa'da uygulanan sistem gibi, büyük malikanelerde kendini göstermeye başlayan işgücü kıtlığı tehlikesine karşı toprak sahibinin bir tepkisi olduğunu» belirtir[75].

■ Tarımda Sermayelerin Yoğunlaşması ve Temerküzü.

Sanayidekinin aksine, tarımda burjuva mülkiyet ilişkileriyle kapitalist üretim ilişkileri ille de birbiriyle çakışmaz⁽¹⁶⁹⁾. Tarımda sermayenin yoğunlaşması özel bir şekilde görünür. Sermayenin yoğunlaşması kanunu, özel toprak mülkiyetinin değil, kapitalist üretim *tarzının* yarattığı bir kanundur.

(168) XIII. bölüme bakınız: «Emperyalizm», «gelişmemiş ülkelerin ekonomik yapısı».

(169) Bu aynı sebepten dolayı, çağdaş tarım, kapitalist öncesi toplumların mümkün bütün şekillerini kendi bağrında taşır. Mesela, Güney Afrikoda, özellikle Transval ve Natal'da siyahi köylülerin toprak sahibi

Kapitalist üretim tarzının tarıma henüz girmeye başladığı ve parçalanmakta olan yarı - feodal malikanelerin bulunduğu yerde yoğunlaşmayı araştırmaya kalkışmak saçma olur. *Ancak tarımın tümü kapitalist üretim tarzına özgü teknik sarsıntılara (değişikliklere) uğrayıncadır ki, yoğunlaşma meselesi ortaya konabilir.* Demek ki, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Doğu Avrupa'da, İspanya'da ve Latin Amerika ülkelerinin çoğunda ya kapitalist öncesi bir tortudan yada sanayi yatırımlarından dolayı (mesela Şili'de 2300 toprak sahibi 1952'de ülkedeki ekilebilir toprakların tümünün % 31'ini ve ülke topraklarının da % 60'unu ele geçirmişlerdi, oysa 150.000 küçük işletme ekilebilir toprakların % 16,5'ine, diğer toprakların da % 6'sına sahipti) toprak mülkiyetinde meydana gelen muazzam yoğunlaşmaya bağlı fenomenler bu kategori içinde yer almaz[77].

Tarımda üretim tarzı belirlenince sermayenin yoğunlaşmasını ve temerküzünü iki fenomen geciktirir. Tarımsal ürünlerin üretim fiyatının en az verimli işletme tarafından belirlenmesi sonunda toprak rantının doğduğunu biliyoruz. Fakat sermayenin yoğunlaşması, en az verimli işletmelerin ortadan kalkmasıyla gerçekleşir. Teknik geriliklerine rağmen bu işletmelerin bir piyasası olduğu sürece sermaye yoğunlaşması tarımda gerçekleşemez. Bununla beraber, tarım alanında yoğunlaşma en az verimli toprakların fiyatlarıyla en verimli toprakların fiyatları arasındaki muazzam farktan dolayı, yani büyük bir diferansiyel rantın kapitalizasyonu neticesinde yoğunlaşma meydana gelir.

Verimi çok düşük topraklar da, ortalama kâr sağlamak amacıyla değil, çiftliğinden kopmamak için ömrünü tüketen küçük çiftçinin geçimini sağlamak amacıyla işletilebilir[78]⁽¹⁷⁰⁾. Pek az sermaye ile çalışan yada hiç ser-

beyaz efendinin çiftliğinde 90 ila 180 gün çalışarak kirayı (icarı) ödedikleri (rent şeklinde) bölgeler vardır. Orta çağ'a özgü bu sömürme şekillerine birçok Latin Amerika ülkesinde rastlanır:

«Bu icar şekli Boliviya'da, Şili'de, Kolombiya'da, Ekvator ve Peru'da, Venezuela'da plantasyonlardaki tarım işçileri arasında görülür. Plantasyon sahibi bunlara bir parça toprak verir, karşılığında da, haftanın bazı günlerinde ücret almadan çalışmalarını şart koşar» [76].

(170) Mesela, Belçika'da küçük çiftçilerin saat başına geliri, 5 hektarlık çiftliklerde 14,5 frank, oysa saat başına ücret sanayide 25 franktır. Batı Almanya'da yapılan çeşitli anketlere göre, aylık gelirin işçi başına 150 DM'in altına düştüğü küçük çiftliklerde, ücretler sanayideki en düşük ücretlerden de düşüktür. [79]

mayesi olmayan çiftçi kötü rekoltenin ve elverişsiz şartların oyuncağıdır. Bu küçük tarım işletmelerindeki telefatin yüksek oluşu bununla açıklanır. Birleşik Devletler'de bütün çiftçilerin (müstecirlerin) %47'si ve bütün ortakçıların %57'si bu şartlara ancak iki yıl dayanabilmiştir[80] 1950'de başlayan 10 yıllık devre boyunca 100.000 çiftçi ailesinin ortadan kalktığı tahmin edilmektedir[81].

19. yüzyılın sonlarından itibaren küçük işletme, *entansif tarımı* uygulayarak büyük işletmelerle rekabet edebilir hale gelmiştir⁽¹⁷¹⁾. Bu bakımdan, hektar başına sermaye yatırımı son derecede artsa bile (sermaye yatırımının dolaylı şeklidir bu) entansif tarım uygulayan işletmeler yüzölçümünü artıramadıkça, temerküz fenomenleri açıkça görülmez.

Bu iki faktörün rol oynamadığı ve asıl kapitalist tarımın saf halde gelişebildiği her yerde, sermayenin yoğunlaşması ve temerküzü eğilimi ancak tarımda açıkça görülür. Her şeyden önce Birleşik Devletler'de ve kısmen de Almanya'da böyle olmuştur:

Birleşik - Devletler'de tarımda yoğunlaşma[84]

Çiftlik tipi	1920	1925	1930	1935	1940	1945	1954
I. 50 akr'dan az:							
Toplam sayı %	35,7	37,9	36,5	39,5	37,5	38,4	35,5
Toplam yüzölçümü %	6	6,1	5,7	5,6	4,7	4,1	2,9
II. - 50-500 akr arasında:							
Toplam sayı %	61,0	58,8	58,7	56,7	58,2	56,8	57,8
Toplam yüzölçümü %	60,4	59,0	55,3	54,2	50,4	45,2	39,8

(171) Entansif tarımla ekstansif tarım (ekim) arasındaki fark yüzölçümü başına verime göre sağlanır. 1935 - 1939 yıllarında Danimarka, Hollanda ve Belçika, sırasıyla 45,45 ve 40 kental buğday (hektar başına) üretiyorlardı. Hektar başına buğday üretimi ise Birleşik Devletler'de 10, Kanada'da ve S. Rusya'da 12 kentaldi. [82] Entansif tarım, ya hektar başına büyük bir sermaye yatırımının (gelişmemiş ülkelerde olduğu gibi) ya da Japonya, Çin ve Tayland'da olduğu gibi, çok kalifiye münzam bir işgücünün sonucudur. [83]

Çiftlik tipi:	1920	1925	1930	1935	1940	1945	1954
III. - 500 - 1000							
akr arasında:							
Toplam sayı %	2,3	2,3	2,5	2,5	2,7	3,0	4,0
Toplam yüzölçümü %	10,6	10,5	11,0	10,8	10,6	10,4	11,4
IV. - 1000 akr'dan fazla:							
Toplam sayı %	1	1	1,3	1,3	1,6	1,9	2,7
Toplam yüzölçümü %	23,1	24,3	28,0	29,4	34,3	40,3	45,9

Başka bir deyişle, 1920'de Amerika'da tarım alanının *üçte birini* kaplayan en büyük çiftlikler (III. ve IV. kategori) 1959'da hemen hemen $\frac{2}{3}$ (%61,5) kadar yer kaplamaktadır. Bu artış, 1000 akrı geçen çiftliklerle ilgilidir.

Kapitalizmin bir yüzyıldan beri büyük bir hızla köye girdiği İtalya'da karşılaştırmalı istatistikler yapılmamıştır. Fakat sonuç çok ilginçtir. Tarım Ekonomisi Milli Enstitüsünün (I.N.E.A.) yayınlarına göre mülkiyetin ve özel toprak gelirlerinin 1948'deki dağılımı şöyledir:

Mülkiyet tipi	Toplam sayı %	Toplam Yüzölçümü %
0,5 hektara kadar	53,9	4,1
0,5-2 hektar	29,4	13,3
2 -5 hektar	10,1	13,6
5-25 hektar	5,5	24,2
25-50 hektar	0,6	9,7
50 hektardan fazla	0,5	35,1

Yani büyük toprak sahiplerinin % 0,5'i, küçük toprak sahiplerinin % 95'inden daha çok toprağa sahiptir. 1000 hektarı aşkın toprak sahiplerinin 502'si şahsi emvalinin 0,5 hektarı geçmediği küçük toprak sahiplerinin 5.135.851'inden daha fazla toprağa sahiptir.

Vergiye tabi sınıf	vergi mükelleflerinin sayısı (%)	vergiye tâbi toplam gelir %
100 lirete kadar	49,1	2,2
100-400 lireden arası	27,8	8,5
400-1000 lireden arası	12,5	11,3
1000-5000 lireden arası	8,5	25,1
5000-10000 lireden arası	1,1	11,0
10000 lireden fazla	1,0	41,9

Gelir yapısı da mülkiyet yapısına benzemektedir. Vergi mükellefi toprak sahiplerinin %1'inin geliri, toprak sahiplerinin %90'nın gelirlerinin iki katıdır. 100.000 lireden üstünde gelir vergisi ödeyen 3531 büyük toprak sahibi, her biri 400 lireden vergi ödeyen küçük toprak sahiplerinin 7.030.397'sinin sağladıkları gelirin tamamını kazanmaktadır⁽¹⁷²⁾

■ Tarım İşçisinin Kaderi

Bir avuç topraklarına dört elle sarılıp kendilerini ve ailelerini geçindirmek için ömür tüketen, sanayi ve ticaret alanındaki işçilerden daha az kazanan işçilerin yoksulluğu, ücretleri üzerindeki devamlı baskıyla açıklanır. Kırdaki hayat, şehrin yarattığı yeni ihtiyaçların yokluğu, ödemelerin kısmen -hatta tamamen- aynı olarak yapılması, tarım işçisinin ücretini daha da düşüren faktörlerden birkaçıdır. Belki gurbetçi işçi değildir ama, mevsim işçisidir. Ölü mevsimde bir başka iş bulursa karnını doyuracak kadar bir ücret alır. Bunu bulamadığı zaman - özellikle geri kalmış ülkelerde - sefaletin kucağına düşer.

Bununla beraber, tarım işçisinin kaderindeki gelişme tarımın özel şartlarından çok sanayideki genel yayılma ritmine bağlıdır. Bu ritim, yedek sanayi ordusunun azalmasına yol açınca tarım işçileri akın akın göç ederler. Kırdaki genel bir tarımsal iş-gücü kıtlığı başlar, bu da sanayideki

(172) Tarım toplulukları yada *ejidos* şeklinde ekilmeleri için eski yarı-feodal malikânelere ait toprakların topraksız köylülere dağıtılmasını sağlayan 1910 tarihli Meksika tarım reformunun ilânından 30 yıl sonra köylülerin %63,87'si gene topraksız tarım işçileri durumuna düşmüştür. Toprak sahipleri en iyi toprakları ellerine geçirmişlerdir. 1946'dan beri bu hareket hızla gelişmektedir. [85]

ücretler seviyesinde olmasa bile, ücretlerin yükselmesine yolaçar.

Buna karşılık, yedek sanayi ordusu zamanla artmak eğilimi gösterince, yılda birkaç aylığına bir iş bulabilmek için kendi aralarında amansız bir mücadeleye giren tarım işçileri en düşük ücretle, hatta boğaz tokluğuna bile çalışmaya razı olurlar. «Müteşebbis» gelirleri iki yakalarını bir araya getirmelerine imkan vermeyen küçük toprak sahipleri ve küçük çiftçiler de onların arasına katılır. Bu şartlar içinde tarım işçilerinin ücretlerinde bir yükselme söz konusu olamaz. Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın yayınladığı «Tarım reformundaki ilerleme» adlı resmi raporda[86], «İşgücü fazlası, bundan dolayı da noksan istihdam varsa, işçi yüksek bir ücret almaktan çok bir iş bulmaya bakacaktır.» diye yazılıdır. Buna, birçok ülkede büyük çiftçilerin, geniş ölçüde bir «mevsim işçileri göçü» düzenleyerek tarımsal işgücü bolluğunu suni olarak yaratmaya çalıştıklarını da eklemek gerekir. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Almanya'da (Polonya işçileri)nin çalıştırıldığı herkesçe bilinir. Yarım milyona yakın *braceros*'un (çoğu zaman zorla toplanan meksikalı mevsim işçilerinin) saat başına 16 sentten de düşük bir ücret karşılığında çalıştığı, bundan dolayı da, diğer faaliyet kollarındaki ücretlerden % 50 aşağı olan tarım işçileri ücretlerinde bir azalmanın meydana geldiği, Birleşik Devletler'de bugün bile böyle bir yola başvurulduğu açıkça görülmektedir.[87].

■ Malthus'un Teorileri ve Tarımda Malthusçuluk

İngiliz papazı Robert Malthus 1798'de yayınladığı «*Essay on the Principle of Population*» adlı eserinde çok karanlık bir geleceği haber vererek insanları uyarıyordu: Nüfus artışının geometrik diziye göre (2, 4, 8, 16, 32, 64) tarımsal üretimin ise aritmetik diziye (2, 4, 6, 8, 10, 12) göre arttığını söyleyen Malthus, doğumu (üremeyi) sınırlandırmadığı takdirde insanlığı aşırı bir nüfus artışının tehdit edeceğini belirtiyordu. O halde, işçilerin ücretlerini azalttıkça azaltan sanayicilerin çabalarına saygı duymak gerekti, çünkü düşük ücret nüfus artışını önliyordu. Fa-

sahiplerinin üretici olmayan tüketimine, yani toprak rantına yarayan milli hasılanın payını da artırmak gerekiyordu. Böylece Malthus, toprak rantının kaldırılmasını isteyenlere karşı toprak sahiplerinin avukatlığını yapıyordu.

19. yüzyılda geçirilen tecrübe Malthus'un ilmi bakımdan yanlışlığını göstermiştir. Bir yandan, ileri ülkelerde[88] teknik ve kültür alanındaki ilerlemelerle birlikte nüfus artışı azalmıştı. Öte yandan, tarıma da giren makineleşme, üretimi «aritmetik diziyi» de aşan bir oranda artırmıştı. Bundan dolayı, 19. yüzyılın sonundan itibaren toplumu artık, aşırı nüfus artışı değil, *tarımdaki aşırı üretim* tehdit eder olmuştu[89]. Doğumları sınırlandırmak yerine, tarımsal üretimi sınırlandırmanın çareleri araştırıldı: böylece tarımda Malthusçuluk doğmuş oldu.

Bununla beraber, aynı devirde, özellikle alman bilgini Liebig gibi ciddi bilginler dikkatleri gerçekten endişe verici bir fenomen üzerine çekmişti: çok kısa bir zamanda çok büyük bir kâr elde etmek için başvurulmuş kapitalist işletme metotları sonunda toprağın aşırı derecede yıpranması (aşınması). Çin, Japonya, eski Mısır gibi tarım toplulukları, toprağın verimliliğini pratik ve rasyonel bir yolla artırmayı ve binlerce yıl devam ettirmeyi başarmış oldukları halde, bu kapitalist aşınma (*Raubbau*) dünyanın bazı kısımlarında toprağın bereketliliğini yarım yüzyıl içinde tüketiverdi. Ve böylece, yer yüzünde, bütün yıkıcı sonuçlarıyla birlikte, geniş ölçüde bir erozyona yol açtı.

Bu uyarımları dinleyen olmadı. 19. yüzyılın sonunda patlak veren büyük tarımsal buhran dikkatleri gitgide aşırı üretim meselesi üzerine çekti. 1925'den 1934'e kadar devam eden tarımsal buhran burjuva dünyasında devamlı bir tarımsal aşırı üretim psikozu yarattı. Köylülere topraklarını işlememeleri ve bazı bitkileri yetiştirmemeleri için muazzam prim ödendi. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1934 yılında 8 milyon büyük baş hayvan öldürüldü. Bu ülkede pamuk ekilen toprakların yüzölçümü yarıya indirildi (1923-1929 yılları arasında 17,3 milyon hektar iken 1939'da 9,8 milyon hektara düştü). Brezilya'da 1932-1936 yılları arasında 20 milyon çuval kahve, yani *bütün dünyanın 18 aylık kahve ihtiyacını* karşılamaya yeten

kahve yakıldı. O zaman yeryüzünü tehdit eden aşırı nüfus artışından kimse endişe duymuyordu.

İkinci Dünya Savaşı, ve bunun bazı ülkelerde tarım alanında sebep olduğu büyük gerileme, geri ülkelerde sanayileşmenin başlaması, bunun yanı sıra nüfusun süratle artması, aç insanların Uzak - Doğu'da başlattıkları devrimci hareket, Malthus'ün görüşlerine yeni bir canlılık kazandırdı. Hayalci sosyalizmin öncülerinden Britanyalı yazar Robert Wallace (1679 - 1771), *Various Prospect* adlı eserinde sosyalizmin iyi bir şey olduğunu, fakat insanlığın felaketine sebep olacağını, çünkü dünya nüfusunun artacağını söylüyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan şom ağızlılar, nüfus artışı önlemek, sömürge halklarının hayat seviyelerini yükseltmekten daha önemli ve daha acil bir meseledir (çünkü böyle bir şey nüfusun artmasına yolaçacaktır) dediler.

The Road to Survival adlı eserinde William Vogt ve *Our Plundered* adlı eserinde de Fairfield Osborne bu sonuca varıyorlardı. Her ikisi de gerçek bir felaketi haber veriyorlardı: Aşırı kâr peşinde koşmanın kaçınılmaz sonucu olan irrasyonel tarım metotları Asya'nın, Afrika'nın ve Amerika'nın büyük bir kısmındaki toprakları bir erozyona doğru hızla götürüyordu. Bundan dolayı da ekilebilir toprakların yüzölçümü azalıyordu. Bu felaketi önlemek için her şeyden önce, hükümetlerin alacağı enerjik tedbirlerle bu erozyonu sınırlandırmak gerektir. Kendisinin çok ılımlı bulduğu bu ilk tedbirden başka bir hal çaresi ileri sürmüyordu Osborne. Aslında böyle bir hal çaresi bulunmadığını da söylüyordu. Vogt ise, nüfus artışı önlemek için gerekli tedbirleri sıralıyor, ve bunu tam anlamıyla gerçekleştirecekleri için savaşların, salgın hastalıkların olmasını istiyordu.

İkisinin de iddialarının birçoğu, özellikle toprağa bereketliliğini veren humusun bir daha elde edilemeyeceği iddiası gerçeğe uymamaktadır. Öte yandan, insanlığın beslenme imkanlarını, bugünkü ekili toprak yüzölçümüne göre hesaplamak da yanlıştır. Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın yayınladığı istatistiklere göre, bugün ekilebilir toprakların yüzölçümü 440 milyon hektar olarak tahmin edilmektedir. Bu miktar bugün Birleşik Devletler'de, Hindis-

tan'da, Çin'de, Fransa, Avusturalya ve Kanada'da ekili toprakların, yani rasyonel bir tarım sistemiyle bir buçuk milyar insanı besleyebilecek toprakların tamamına eşittir ⁽¹⁷³⁾. Hemen yararlanılabilecek olan bu rezervlerden başka, Vogt ile Osborne'nun işe yaramaz dediği uçsuz bucaksız toprakları verimlendirmek imkanı da vardır.

Krilium⁽¹⁷⁴⁾ gibi yeni kimyevi gübreler de toprağın bereketliliğini son derece arttırmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avusturalya ve Arjantin gibi ülkelerde entansif tarıma geçiş ve geri kalmış ülkelerde tarım tekniğinin ıslah edilmesi, hektar başına verimi **iki** kat artırabilecek ve dünya tarım ürünleri üretimi de gelişmiş olacaktır. Modern tarım bilimi bütün dünyada uygulanırsa, 6 ila 6,5 milyar insanı besleyecek kadar bir üretim, ekilebilir toprakları tüketmeden, gerçekleştirilebilirdi, diyor Frith Baade. Hatta kaynaklar, en yüksek bir verim sayesinde rasyonel bir şekilde kullanılsa 30 ila 38 milyar insanın beslenmesi bile mümkündür diye belirtiyor[91].

Asıl tarımın dışında, topraktan yararlanmaksızın, yapılan yiyecek maddeleri üretimi ile ilgili ilk tecrübeler memnurluk vericidir. Jamayka'da mayalardan besin maddeleri üreten bir fabrika vardır. Yosunlardan yiyecek maddeleri elde etmek sınırsız imkanlar yaratmaktadır. Topraksız ekim (hydroponics) yiyecek meselesinde salt «sınai» bir çözüm sağlayacaktır.

Erozyona karşı etkili bir mücadelenin, tarımda rasyonel bir örgütlenmenin, deniz aşırı ülkelerde entansif bir tarıma geçişin, toprağa bağlı kalmaksızın yapılacak bir yiyecek maddeleri üretiminin «insan toplumunun yapısını derinden sarsacak olan sosyal bir devrime yol açacağı» doğrudur[92].

(173) «Kellogg'a göre (Food, Soil and People), Amerika'nın, Afrika'nın ve Yeni Gine, Madagaskar, Borneo gibi büyük adaların ekilmemiş tropikal topraklarının % 20'si ekilebilir durumdadır. Böylece, ılıman bölgelerin 110-130 milyon hektarlık rezervlerine 350 milyon hektar kadar bir toprak eklenmiş olacaktır. Bu munzam 450 milyon hektarlık toprak, besin maddeleri üretimini artıracak muazzam bir rezerv teşkil edecektir. Bu potansiyeli bir gerçek haline getirmek insanlığın yıllarca sürececek bir çabasını gerektiren güç ve karmaşık bir teşebbüstür. Bunu sağlamak için çok ince hesaplanmış bir planlama uygulanmalıdır» [90].

(174) *Krillium*, bitkilerin büyümesini hızlandırıyor ve toprağın su ve havayı muhafaza etme kapasitesini artırıyor. *Krillium*'ün humustan % 1000 kat etkili olduğu sanılmaktadır.

Fakat insanlık yokolmak yada toplumu daha rasyonel bir temel üzerinde yeniden kurmak gibi bir şıkla karşılaşıncaya mutlaka akla ve yüreğe dayanan bir karar verilecektir. Bundan şüphe edilemez. Erozyonun tarımm bütün maddi temelini çökertmeye yolaştığı, milyonlarca insanın açlıktan kıvrandığı - Hindistan'da 1952'de günlük kalori miktarı 1700'dür, yani normal miktarın yarısıdır- bir sırada tarımda Malthusçuluk yeniden ortaya çıkmakta, 10 milyar dolar tutarındaki 3,5 milyar ölçek buğdayın stoklandığı Birleşik Devletler'de mısır, patates⁽¹⁷⁵⁾ ve şarap tonlarla imha edilmektedir. 1957 sonunda Birleşik Devletler'in resmi makamları, 9 milyon hektarlık bir işletmeyi (teşebbüsü) önlemekle 1 milyar dolar «tasarruf» ettiklerini ögünerek söylüyorlardı[93]. Her zamankinden daha açıkça görülmektedir ki, felaket nüfusun artmasında değil, bollukla sefaleti bir arada (yanyana) yaratan kapitalist üretim ve dağılım şartlarındadır.

■ Toprak Rantı ve Marjinal Değer Teorisi

Ricardo'nun ortaya attığı ve Marx tarafından geliştirilen toprak rantı teorisi, 19. yüzyılın ikinci yarısında emek - değer teorisini mesele haline getiren marjinal değer teorilerinin hareket noktasıdır⁽¹⁷⁶⁾. Marx'ın toprak rantı teorisine göre, gerçekte, *tarımsal ürünlere talep*, son tahlilde bu ürünlerin fiyatını belirler. Bu fiyat, en kötü üretkenlik şartları içinde işlenen topraklarda üretilmiş birimin değeri (marjinal fiyat) üzerine kurulmuştur. Talepteki dalgalanmalara göre, bu fiyat ya mutlak toprak rantını ihtiva edecek yada etmeyecektir (toprak rezervlerinin olmadığı yani toprak mülkiyeti tekelinin tam olduğu ülkelerde); bu fiyat, (en az verimli toprakların ekilmiş olmasına yada ekilmemiş olmasına göre) ya bir diferansiyel rant ihtiva edecektir yada etmeyecektir.

Bu toprak rantı teorisinin genel bir değer teorisi haline getirilmesi iki tahlil hatasından ileri gelmektedir. Ön-

(175) *Le Monde*'da [94] belirtildiğine göre, 1951 - 1953 yıllarında Fransa'da 17 milyon hekto-litre şarap «ekşitilmiş»tir. ve 1953 sonunda da 15 milyon hekto-litre şarabın satılamaz hale gelmesi beklenmektedir.

(176) Bu teorinin diğer vecheleri, sübjektivist mahiyeti 18. bölümde incelenecektir.

ce, toprak rantını yaratmış olan *toprak mülkiyetinin özel şartlarını* hesaba katmıyor. Sonra, kapitalist rejimde toprak mülkiyeti, sermaye mülkiyeti ve «işgücü mülkiyeti» ile ilgili kurumsal bakımdan (institutionnellement) farklı şartları gözönünde tutmuyor.

Toprak rantı, toprak üretim sürecinin temel bir unsuru olduğu için doğmaz. Bu, toprakla bu üretim süreci arasına, bu üretim süreci içinde yaratılmış toplam gelirlerden öşürü *keyfi olarak isteyen* bir toprak sahibinin girmesinden doğar. *Üretim süreci içinde yaratılmış gelirler* hakkında bir teori ortaya atmak için bu öşürün verilış tarzından hareket etmek büyük bir mantık hatasıdır. Toprak rantının, mesela, toprağın millileştirilmesi suretiyle ortadan kaldırıldığı bir toplumda (19. yüzyılın ikinci yarısında bazı deniz aşırı ülkelerin ekonomisi böyle bir duruma yaklaştı), kapitalist üretim tarzı içinde gelirlerin dağılımı ve değer üretimi mekanizmasının tümünü açıklamak için yoktan (hiçten) hareket etmek güçleşirdi.

Toprak rantının özel durumunun genelleştirilmesi, teorik bakımdan, ancak «kapitalist» müteşebbislerin kendilerini hem toprak sahipleriyle, hem köle sahipleriyle, hem de makinelerin sahipleriyle karşılaştırdığı (bir tuttuğu) bir toplum için doğru olabilir (haklı görülebilir).

Kapitalist üretimin yarattığı cari gelir üzerinden bu üç kategori «sahip» tarafından ele geçirilen öşürün belirlenmesine tekabül eden kanunlarla toprak rantının ortaya çıkışını ve bu ranttaki dalgalanmaları belirleyen kanunlar arasında bir yakınlık olacağı şüphesizdir. Fakat, «kapitalist» kelimesini tırnak içine almağa dikkat ediyoruz. Çünkü, burjuva sınıfının elinde üretim araçları tekelinin bulunmadığı, hür emeğin (kölelikten yada servajdan kurtulmuş) de bulunmayacağı böyle bir toplum tabiatıyla kapitalist bir toplum olmayacaktır.

Üretim rantının ortaya çıkması için, sadece toprak mülkiyetinin burjuvazinin yıkmayı başaramadığı bir tekel olması⁽¹⁷⁷⁾ gerekmez, bu, toprak sahiplerinin tarıma yatırılmış sermayelerin genel kâr oranının eşitlenmesine katılmasını önlemelerini ve böylece tarımda yaratılmış değer üzerinden öşürlerini almalarını sağlar; tarımsal emtia

(177) XII. Bölümde de görüleceği gibi, toprak rantına benzer bir mekanizma kapitalizmin çağdaş safhasında tekel kârını düzenler.

üretiminin sermayenin etki alanına girmeyen özel şartlar içinde gerçekleşmesi de gerektir.

Marjinal değer teorisinin avukatlarına göre, bu üç kategori «mal sahibi», fiyatları marjinal «ürün - yada gelir-» tarafından, yani satılan son birim tarafından tam bir eşitlik içinde belirlenecek olan bu farklı üç «emtia»yı mübadele etmek için piyasada görülürler.

Oysa, -kapitalist üretim tarzının işleyişi bakımından- bu üç kategori «mal sahibi» arasında nitelik bakımından temel bir fark vardır. Batı Avrupa'da 19. Yüzyılın klasik kapitalizminde (toprak rantının tam ve klasik bir şekilde görüldüğü aynı kapitalizm) *mutlak bir toprak kıtlığı vardır*. Potansiyel tarım üretiminin tümü toplumun yiyecek ihtiyacını ancak karşılar. Bu sebepten dolayı, sadece bu sebepten dolayı, sermaye ekilebilir toprakları, hiç değilse Batı Avrupa'da, dilediği gibi çoğaltmadığı içindir ki, toprak rantı ortaya çıkar ve uzun bir devre devam eder.

Marx'ın da belirttiği gibi, yiyecek maddeleri ithali sadece düzenleyici bir rol oynar, tarım ürünleri fiyatlarının kendi değerlerini aşmalarını, toprak sahiplerinin *sannayide yaratılmış* artık - değer bir kısmını ele geçirmelerini önler⁽¹⁷⁸⁾. Sermaye ise, *nisbi kıtlık*'ın şartları içinde piyasada görünür. Kendi mantığı gereği, sermaye bolluğunun sermayenin değerlendirilmesini baltalamamasını sağlar: devrevi buhranların⁽¹⁷⁹⁾ objektif temeli budur. Fakat işgücü sahipleri piyasada *nisbi bolluk* yaratan şartlar yüzünden bir şey yapamaz hale gelmişlerdir. Bu bolluk (yedek sanayi ordusu) kapitalizmi yaratan tarihi şartların sonucu değildir sadece. İnsanların yerine makineleri koyan ve işsizler kitlesini zaman zaman üretim sürecinden «kurtaran» kapitalist üretim mekanizmasının da sonucudur.

Bundan da anlaşıldığı gibi, bu üç sınıf arasında piyasada eşit şartlar içinde bir mübadele söz konusu olamaz. Zarlar atılmıştır. Oyunun kuralları öyledir ki bir sınıf şartlarını rahatça ileri sürdüğü halde (toprak sahipleri sınıfı), bir başka sınıf (proletarya) ileri sürülen şartları *kabul etmek* zorundadır.

Oyunun bu kuralları -«marjinal ürünlerin» mübade-

(178) Büyük bir yiyecek kıtlığının hüküm sürdüğü Hindistan gibi ülkelerde buna benzer şartlar mevcuttur.

(179) XI. Bölüme bakınız.

lesi fikrinin saçmalığını ortaya koyarcasına- kapitalist sınıfın kendi geçimini sağlamak için değil sermayenin birikimini sağlamak için «çalışmasına» imkan verir. Bu sınıf geçim derdinde değildir. İşçilerin istedikleri ücretleri çok bulursa, yetersiz yada zararına bir üretimi gerçekleştireceğine işletmelerinin kapılarını kapayıverir.

Toprak sahipleri de, elde ettikleri toprak rantının tümünü azaltacak bir fiyata kiraya vermektense, topraklarının ekilmeden kalmasını yeğler. Topraklarını tarım faaliyetlerine hasretmekle, tarımsal üretimin azalmasını ve toprak rantını daha ilerki bir safhada elde etmeyi sağlamış olurlar.

Proletarya bambaşka bir durum içindedir: kollarından başka hiçbir rezervi olmadığı için, açlıktan ölmek istiyorsa bunları kiralamak zorundadır. Konjonktürün daha elverişli bir anını beklemekten başka bir imkanı olmadığından, «emeğin marjinal üretkenliği» tarafından değil, sadece söz konusu ülkenin ve devrin ortalama ihtiyaçları tarafından belirlenmiş bir ücreti kabul etmek zorunda kalır⁽¹⁸⁰⁾.

«Bu mübadelenin eşitlik içinde gerçekleşebileceği» bir toplumda, bir yandan burjuvaların yıllarca yetecek bir yiyecek maddeleri rezervi (yada sahipsiz geniş toprakları) bulunması, öte yandan işçilerin de kendilerini ve ailelerini yıllarca geçindirecek bir yiyecek ve para rezervine sahip olmaları gerekecektir. Toprak sahipleri, kapitalistler ve üreticiler arasında bu şartlar içinde eşit bir «mübadele» gerçekleşebilir ve bunun sonunda elde edilecek gelirlerin dağılımı, kapitalist üretim tarzına hakim dağılımdan tamamen farklı olabilir. Fakat böyle bir toplumda ne sermayenin tekeli, ne proletarya bulunacaktır, yani öyle bir toplum, kapitalist bir toplum olmayacaktır.

Marx'ı eleştirenlerden biri olan ve itibarı haksız yere iade edilmek istenen Von Bortkiewicz⁽¹⁸¹⁾, toprak sahiplerinin neden dolayı kapitalist çiftçileri, en az verimli topraklar üzerinde bile mutlak bir toprak rantı ödemek zo-

(180) Sihumpeter'in kendisi de «Valrosion planının belirgin niteliğinin, bütün bu üretici hizmetleri kendi yöneticilerinin insafına bırakmış olmasıdır» diye belirtir [95].

(181) Özellikle Sweezy «The Theory of Capitalist Development» adlı eserinde böyle yapmıştır [96].

runda *bırakabildiklerini* kavramıyor[97]. Bu meseleye tarihi açıdan yanaşıyor⁽¹⁸²⁾. Bu açıdan ele alınırsa bunun cevabı basittir: devamlı bir yiyecek maddeleri kıtlığı olduğu, yani tarımda teknik devrimlerin gecikmesi yüzünden, ülkedeki bütün tarımsal üretim ancak ihtiyaçları karşılamaya yettiği sürece, müstecirleri mutlak rantı ödemek zorunda bırakabilirler.

Bu şart, özellikle Avusturalya ve her iki Amerika'daki ekilmemiş toprakların işletilmesinden dolayı ortadan kalkınca, mutlak rant, Marx'ın çok öncesinden sezinlediği gibi, geniş topraklar üzerinden gerçekten kalkmak eğilimi gösterir. Aslında, batı Avrupa'nın büyük bir kısmında, bunu devam ettirici bir politika güdülmeseydi, çoktan ortadan kalkmış olacaktı. Bu şartlar içinde, olağanüstü kıtlık yüzünden (özellikle dünya savaşları sırasında), fiyatlarda mutlak toprak rantını eski ihtişamına kavuşturan bir yükselme, birdenbire meydana gelen bir yükselme görülür.

— BİRİNCİ CİLDİN SONU —

(182) Von Bortkiewicz, değerın üretim fiyatına dönüşmesi hiçbir gerçek tarihi süreci yansıtmaz derken de [98], bir tarih anlayışından yoksun olduğunu gösteriyor. Bu dönüşümün, küçük meta üretiminin (kararlı teknolojik şartlar üzerine kurulmuş küçük meta üretiminin), sürekli bir devrim halindeki teknolojik şartlar üzerine kurulmuş kapitalist bir topluma geçişi yansıttığını belirtmek bugün hemen hemen beylik bir hakikat haline gelmiştir.

Referanslar

- [1] E. LIPPINCOTT: Oskar LANGE ve Fred M. TAYLOR'a giriş: **On the Economic Theory of Socialism**, p. 7.
- [2] J. M. KEYNES: **Essays in Persuasion**, p. 300.
- [3] A. A. BERLE jr: **The XXth Century Capitalist Revolution**, p. 13-24.
- [4] Fr. PERROUX: **Le Capitalisme**, p. 109.
- [5] Raymond ARON: **L'Opium des Intellectuels**, p. 115.
- [6] R. HILFERDING: **Aus der Vorgeschichte der Marx-schen Oekonomie**, in: **Die Neue Zeit**; Kitap 29; cilt 2, s. 574.
- [7] J. SCHUMPETER: **History of Economic Analysis**, p. 391.
- [8] Henri GUITTON: **Les Fluctuations économiques**, pp. 329-332.
- [9] CONDLIFFE: **The Commerce of Nations**, p. 241.
- [10] Alvin HANSEN: **Readings in Business Cycles and National Income Theories**, p. 129.
- [11] Paul M. SWEEZY: **The Theory of Capitalist Development**, p. 209
- [12] MIKOYAN: Sovyetler Birliği XX. Kongresinde yaptığı Konuşma **Presse der Sowjet-Union** 1956, Nr 23, p. 559.
- [13] K. MARX: **Zur Kritik der politischen Oekonomie**, éd. Kautsky p. XXXVI.
- [14] K. MARX: **Das Kapital**, vol. I, p. XVII.
- [15] J. SCHUMPETER: **History of Economic Analysis**, p. 4; Joan ROBINSON: **The Accumulation of Capital**, p. 56.
- [16] K. MARX-Fr. ENGELS: **Briefwechsel**, II. p. 243.
- [17] R. HILFERDING: **Aus der Vorgeschichte der Marx-schen Oekonomie**, in: **Die Neue Zeit**, Kitap 29, cilt 2, s. 626.
- [18] **The Manchester Guardian**, 8 Eylül 1955.
- [19] **Social Research**, Eylül 1947, p. 375.
- [20] EDY & PEACOCK: **National Income and Social Accounting**, p. 155.
- [21] K. MARX-Fr. ENGELS: **Selected Correspondence**, pp. 379, 412.
- [22] Özellikle Fan wen-lan ve Jiant Quan'ın makalele-rine bakınız: **Neue Chinesische Geschichtswissenschaft. — Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Sonderheft 7. Jahrgang**, 1959.

1

Emek,
Gerekli Ürün
Ürün Fazlası,

[1] J. Grahame CLARK: *From Savagery to Civilisation*, p. 26; G. GEHLEN: *Der Mensch*, p. 24.

[2] HEARD: *Origin of Civilisation*, pp. 66-7. Bakınız A. GEHLEN: *Der Mensch*, pp. 35, 91, etc.

[3] Gordon CHILDE: *Man Made Himself*, p. 49. Bakınız Prof. OAKLEY,: *An Appraisal of Anthropology today*, p. 235.

[4] RENARD: *Le Travail dans la Préhistoire*, p. 67; FURON: *Manuel de Préhistoire générale*, p. 174.

[5] Sir James Georges FRAZER: *Myths of the Origin of Fire*.

[6] MALINOVSKI: *A Scientific Theory of Culture*, p. 95.

[7] Raymond FIRTH: *Primitive Polynesian Economy*, pp. 37-8.

[8] HOBHOUSE, WHEELER ve GINSBERG: *Material Culture of the Simpler Peoples*, pp. 16-18.

[9] SUMER et KELLER: *Science of Society*, I, pp. 163-4,

[10] HERSKOVITZ: *The Economic Life of Primitive People*, pp. 47-8.

[11] KAJ BIRKET-SMITH: *Geschichte der Kultur*, pp. 143-4.

[12] Raymond FIRTH: *Primitive Polynesian Economy*, p. 112.

[13] Heinrich CUNOW: *Allgemeine Wirtschafts-geschichte*, I pp. 103-123; C. Daryll FORDE: *Habitat, Economy and Society*, p. 374,

[14] *Ibidem*, I, p. 95

[15] Raymond FIRTH: *Primitive Polynesian Economy*; Cf. LEVY-STRAUSS: *Triestes Tropiques*, pp. 297-8.

- [16] Gordon CHILDE: *Man Makes Himself*, pp. 15-19.
- [17] Arnold GEHLEN: *Der Mensch*, pp. 433-4.
- [18] Fritz HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, p. 36; C. Darryl FORDE: *Habitat, Economy and Society*, p. 397. Bakınız. *Historia Mundi*, II, pp. 66-80, bu meselenin bugünkü durumu hakkında tartışma, yazar Kari J. Narr.
- [19] HOBHOUSE, WHEELER ve GINSBERG: *Material Culture of the Simpler peoples*, p. 22
- [20] THURWALD, article «Handwerk» in: *Reallexicon der Vor.*
- [21] SUMMER & KELLER: *Science of Society*, I, s. 134.
- [22] SUMMER & KELLER: *Science of Society*, III. S. 1954, Fritz HEICHELHEIM: *Antike Wirtschaftsgeschichte*, II, S. 898. F. KERN: *Mutterrecht einst und jetzt*, in: *Theologische Zeitschrift Basel*, 6, 1950, *Historia Mundi*, I, S. 389, ve II, pp. 91-2,94.
- [23] FURON: *Manuel de Préhistoire général*,
- [24] Martin C. YANG: *A. Chinese Village*, S. 27.
- [25] Raymond FIRTH: *Primitive Polynesian Economy*, p. 63.
- [26] M. MEAD: *Cooperation and Competition among primitive people*, p. 445.
- [27] Ibidem, p. 29.
- [28] Georges BALANDIER: *Structures sociales traditionnelles et changements économiques*, in: «Revue de l'Institut de Sociologie Solvay, U.L.B.», n° 1, 1959, pp. 38-9.
- [29] *Smithsonian Contributions to Knowledge*, vol. XVI.
- [30] Laura THOMSON: *A Culture in Crisis*, pp. 94-5
- [31] HERSKOVITZ *The Economic Life of Primitive People*, pp. 72-7.
- [32] Margaret MEAD: *Sex and Temperament*, pp. 26-7. Gikuyu'larda ortaklaşa çalışma (emek) hakkında Jomo KENYATTA'mn yazdıklarına da bakınız: *Au pied du Mont Kenya*, pp. 72, 84-5
- [33] *Les Populations oborigènes*, publication du B.I.I., p. 225.
- [34] Melville J. HERSKOVITZ: *Dahomey, an Ancient West African Kingdom*, I, p. 64.
- [35] Ibidem, p. 65, I.
- [36] S.F. NADEL: *A Black Byzantium, The Kingdom of Nupe in Nigeria*, p. 49; Joseph BOURRILY: *Eléments d'ethnographie marocaine*, p. 139.
- [37] A.R. RADCLIFFE-BROWN: *Structures and Function in Primitive Society*, p. 33.
- [38] Audrey I. RICHARDS: *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia*, p. 15.
- [39] Henri TERRASSE: *Histoire du Maroc*, p. 28.

[40] **Lavrentian Chronicle**, p. 8.

[41] **Marc BLOCH**: **Les caractères originaux de l'histoire rurale française**, p. 163.

[42] **Ch.-E. PERRIN**: **Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine**, p. 639.

[43] **Darryl FORDE**: **Habitat, Economy and Society**, p. 375; **René GROUSSET**: **Histoire de la Chine**, p. 9.

[44] **Stefan BALAZS**: **Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Tang-Zeit**, in: **Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen 1931-1932**.

[45] Voir notamment: **CAESAR**: **De Bello Gallico**, IV. 21,3; **PERRIN**, op. cit., p. 629; **Ancien Testament**: Num XXVI, 55, 56; **Joshua XVIII**, 6; **Mic. II**, 5, etc.

[46] **YOSHITOMI**: **Etude sur l'histoire économique de l'Ancien Japon**, p. 67; **Yosoburo TAKEKOSHI**: **Economic Aspects of the History of the Civilisation of Japan**, pp. 26-7; **J. H. BOEKE**: **Theorie der Indische Economie**, p. 30; **K. A. WITTFOGEL**: **Probleme chinesischer Wirtschaftsgeschichte**, p. 304. Son sıralarda Çin'de yayınlanan şu kitaba da bakınız: **An Outline History of China**, p. 19.

[47] **DYCKMANS**: **Histoire économique et sociale de l'Ancienne Egypte**, I, pp. 128; **Jacques PIRENNE**: **Histoire des Institutions et du Droit privé de l'ancienne Egypte**, I, p. 29.

[48] **Jacques WEULERSSE**: **Le Pays des Alaouites**, p. 357.

[49] **African Survey**, p. 833-4 sadece 1. ve 2. baskısı.

[50] **Raymond FIRTH**: **Primitive Polynesian Economy**, pp. 57-8.

[51] **GLOTZ**: **Le Travail dans la Grèce antique**, pp. 14-5; **KULISCHER**: **Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters**, I, pp. 12-32; **VAILLANT**: **The Aztecs of Mexico**, p. 113; **Cambridge History of India**, I, p. 200; **CUNOW**: **Geschichte und Kultur des Inka-Reiches**, p. 138; **LEVTCHENKO**: **Byzance**, p. 48; **LYASTCHENKO**: **History of the National Economy of Russia**, p. 70; **Sir Gerald CLAUSEN**: **La Tenure communautaire**, passim, pp. 23-5.

[52] **Gordon CHILDE**: **What Happened in History**, p. 90.

[53] **GLOTZ**: **Le Travail dans la Grèce antique**, p. 48.

[54] **CHEN HUANG-CHANG**: **The Economic Principles of Confucius**, p. 122.

[55] **Manuscrit RAMIREZ**: **Histoire de l'Origine des Indiens**, p. 13.

[56] **Fritz HEICHELHEIM**: **Vormittelalterliche Geschichtsepochen**, pp. 163-4.

[57] **Encyclopedia of Social Sciences**, Cilt I «Agriculture», p. 572.

[58] **HITTI**: **History of the Arabs**, pp. 49-58.

[59] **HEICHELHEIM**: **Wirtschaftsgeschichte des Altertums**, I, p. 205.

[60] YOSHITOMI: *Etude sur l'histoire économique de l'ancien Japon*, p. 208; Sir George SANSOM: *A History of Japon to 1334*, p. 14.

[61] RATZEL: *Anthropogeography*, II, pp. 264-5, 1891 tarihli Almanca ilk baskısı.

[62] KULISCHER: *Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*, I, p. 71.

[63] WEULERSSE: *Le Pays des Alaouites*, p. 357.

[64] MALINOVSKI: *Freedom and Civilisation*, p. 301.

[65] HOBHOUSE, WHEELER & GINSBERG; *The material Culture of the Simpler People*, pp. 235-6; C. Darryl FORDE: *Habitat, Economy and Society*, p. 391.

[66] H. CUNOW: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 411.

[67] In POLANYI: *Trade and Market in the Early Empires*, pp. 30-1.

[68] Gordon CHILDE: *Scotland before the Scotts*, p. 48.

[69] S. F. NADEL: *A Black Byzantium, The Kingdom of Nupe in Nigeria*, p. 190.

[70] MALINOVSKI: *Freedom and Civilisation*, p. 278; C. Darryl FORDE: *Habitat, Economy and Society*, p. 359.

[71] Cl. LEVY-STRAUSS: *Tristes Tropiques*, p. 343.

[72] Fritz HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I, p. 171.

[73] *Arthashastra de Kautilya*, J.-J. MAYER'in almanca çevirisi, s. 61-62.

[74] MASPERO: *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, I, p. 331.

[75] POLANYI, e. c.: *Trade and Market in the Early Empires*, p. 324.

[76] *Op. cit.*, p. 327.

[77] *Op. cit.*, p. 325.

2

Mübadele, Meta, Değer

[1] Hingston QUIGGIN: *A Survey of Primitive Money*, p. 21-2.

[2] Audrey I. RICHARDS: *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia*, p. 222.

[3] M. MEAD: *Competition and Cooperation among Primitive People*, p. 134.

[4] M. MEAD: *Sex and Temperament*, p. 170-171.

[5] THURNWALD: *L'Economie primitive*, p. 201; HANDEL'in *Reallexicon der Vorgeschichte'deki makalesi*, V, p. 74; HERSKOVITS: *The Economic Life of Primitive People*, p. 160; Hingston QUIGGIN: *A Survey of Primitive Money*, p. 11.

[6] M. MAUSS: «Essai sur le don», in: *Sociologie et Anthropologie*, p. 214.

[7] POLANYI, e. c.: *Trade and Market in Early Empires*, p. 88.

[8] Claude LEVY-STRAUSS: *Les Structures élémentaires de la parenté*, p. 168.

[9] *Ibidem*, p. 593.

[10] *Ibidem*, pp. 178-180, 48-49.

[11] FORDE and SCOTT: *The Native Economics of Nigeria*, p. 68.

[12] M. MAUSS: «Essai sur le don», in: *Sociologie et Anthropologie*, p. 277-8.

[13] PURCELL: *The Chinese in Southern Asia*, p. XXVII.

[14] BOEKE: *De Theorie der Indische Economie*, p. 39.

[15] SCHECHTER: *The Law and Morals of Primitive*

Trade, in HERSKOVITS: Economic Life of Primitive People.

[16] POLANYI, e. c.: **Trade and Market in the Early Empires**, pp. 20, 269.

[17] HEICHELHEIM: **Wirtschaftsgeschichte des Altertums**, p. 21; Gordon CHILDE: **What happened in History**, p. 61, et **Cambridge Economic History of Europe**, I. p. 4; J. Graham CLARK: **L'Europe**.

[18] FORDE and SCOTT: **The Native Economics of Nigeria**, p. 43.

[19] HERSKOVITS: **The Economic Life of Primitive People**, p. 125; R. THURWALD: article «Lohn» in **Reallexikon der Vorgeschichte**, cilt VII, pp. 308-9.

[20] SUMMER & KELLER: **Science of Society**, IV, p. 46.

[21] FORDE and SCOTT: **The Native Economics of Nigeria**, p. 79. S. F. NADEL: **A Black Byzantium**, p. 254; **Histoire du Commerce**, IV, p. 148; POLANYI, e.c.: **Trade and Market in the Early Empires**, pp. 178-183.

[22] POSTAN: **Trade of Medieval Europe**, pp. 168-9.

[23] Gordon CHILDE: **Man Made Himself**, pp. 120-122; **What happened in History**, pp. 96-7.

[24] Charles WISDOM: **Chorti Indians**, pp. 24-5, 199; S. F. NADEL: **A Black Byzantium**, p. 321.

[25] CHEN HUANG-CHANG: **The Economic Principles of Confucius**, p. 122.

[26] Gordon CHILDE: **The Bronze Age**, p. 8.

[27] DYCKMANS: **Histoire économique et sociale de l'ancienne Egypte**, II, p. 226; POLANYI, e.c.: **Trade and Market in the Early Empires**, p. 41 et al.

[28] POLANYI, *ibidem*, pp. 51-55.

[29] HEICHELHEIM: **Wirtschaftsgeschichte des Altertums**, I, p. 179; René GROUSSET: **Histoire de la Chine**, p. 9.

[30] BOEKE: **De Theorie der Indische Economie**, p. 44.

[31] GLOTZ: **Le Travail dans la Grèce antique**, p. 53.

[32] DYCKMANS: **Histoire économique et sociale de l'ancienne Egypte**, II, p. 236; K. A. WITTFOGEL: **Wirtschaft und Gesellschaft Chinas**, p. 514; YOSHITOMI: **Etude sur l'histoire économique de l'ancien Japon**, p. 203; JATHAR and BERI: **Indian Economics**, p. 104; KULISCHER: **Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters**, I. p. 75.

[33] WITTFOGEL: **Wirtschaft und Gesellschaft Chinas**, p. 497; LYASHENKO: **History of the National Economy of Russia**, p. 162; TAKIZAWA: **The Penetration of Money Economy in Japan**, p. 24; JATHAR and BERI: **Indian Economics**, p. 103; HERSKOVITS: **The Economic Life of Primitive People**, p. 187; Audrey I. RICHARDS: **Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia**, p. 22; MARTIN, QUIMBY and COLLIER: **Indians before Columbus** P. 67.

- [34] Gordon CHILDE: *What happened in Histoty* p. 85.
- [35] POLANYI, e.c.: *Trade and Market in the Early Empires*, pp. 84-5; *An Outline History of Chine*, p. 28.
- [36] SUMMER and KELLER: *The Science of Society*, IV. p. 53.
- [37] Alfred METRAUX in: *Handbook of American Indians*, p. 418
- [38] Ruth BUNZEL in BOAS: *Anthropology* p. 346.
- [39] BOEKE: *De theorie der Indische Ekonomie*, p. 64.
- [40] John EMBREE: *Mura, a Japanese Village*, pp. 100-1.
- [41] PIDDINGTON: *An Introduction to Social Anthro-pology*, p. 275.
- [42] *Arthacaestre de Kautilya*, J.-J. MAYER'in alman-ca çevirisi, s. 147.
- [43] John COLLIER: *The Indians of the Americas*, pp. 61-2.
- [44] le Polyptique de Saint-Germain-des-Prés et la «descriptio villarum» de l'abbaye de Lobbes'daki diğ er mi-sallere bakınız.
- [45] Joseph BOURRILLY: *Eléments d'ethnographie marocaine*, pp. 137-8; GRAND et DELATOCHE: *L'Agricul-ture du moyen age*, p. 79.
- [46] DOLLINGER; *L'évolution des classes rurales en Bavière*, p. 270.
- [47] Marc BLOCH: *Caractères originaux de l'histoire rurale française*, p. 77.
- [48] Dr Herman BIKEL. *Die Wirtschaftsverhältnisse des Klosters St Gallen*, pp. 133-239.
- [49] H. CUNOW: *Wirtschaftsgeschichte*, I, pp. 270-71.
- [50] TAKEKOSHI: *Economic Aspects of the History of civilization of Japan*, I, p. 117.
- [51] L. GENICOT: *L'Economie rurale namuroise au bas moyen age*, pp. 236-285; GRAND et DELATOCHE: *L' Agriculture du moyen age*, pp. 105-135; Jacques GER-NET: *Les aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siècle*, p. 98
- [52] ESPINAS: *Les origines du capitalisme*, I, p. 140.
- [53] R.S. CHAMBERLAIN: *Castilian Backgrounds of the Repartimiento - Encomienda*, in: *Contributions to American Anthropology*, vol, V, pp. 25-6.
- [54] DE GRAAF: *Geschiedenis van Indonezie*, p. 406.
- [55] M. MEAD: *Social Organization of Manua*, pp. 73-5, p. 65.
- [56] David MANDELBAUM: *Notes on Fieldwork in India*, in HERSKOVITS: *Economic Life of Primitive People*, pp. 136-7.
- [57] HERSKOVITS: *Dahomey, a West African King-dom*, I, pp. 75-6.
- [58] HUART et DELAPORTE: *L'Iran antique*, p. 83.

- [59] Gordon CHILDE: **What happened in History**, p. 156.
- [60] HERSKOVITS: **Economic Life of Primitive People**, pp. 248-51.
- [61] G. ESPINAS: **Les origines du capitalisme**, I, p. 142.
- [62] Sol TAX: **Penny capitalism**, pp. 18, 15, 80.
- [63] G. ESPINAS: **Les origines du capitalisme**, I, pp. 118, 140-2.
- [64] S.F. NADEL: **A Black Byzantium**, p. 318.

- [1] Hingston QUIGGIN: **A Survey of Primitive Money**, p. 5.
- [2] Sir Samuel BAKER: **The Albert Nyanza** (1866), cilt II, p. 182.
- [3] A. de FOVILLE: **La Monnaie**, p. 9
- [4] LACOUR-GAYET: **Le Roi Bilaiama et le juste prix**, in: **Revue des Deux Mondes**, 15 Kasım 1949.
- [5] Frédéric HROZNY: **Code Hittite**, p. 137.
- [6] Vang YÜ-CHUAN: **Early Chinese Coinage**, in **The American Numismatic Society**, p. 259.
- [7] Sir George SANSOM: **A History of Japan to 1334**, p. 88.
- [8] Jacques GERNET: **Les Aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siècle**, pp. 88-9.
- [9] Marcel MAUSS: **Essai sur le don**, p. 221.
- [10] Hingston QUIGGIN: **A Survey of Primitive Money**, p. 25.
- [11] **Ibidem**, p. 92.
- [12] Gordon CHILDE: **What Happened in History**, p. 192-3.
- [13] Nancy LEE SWANN: **Food and Money in China**, pp. 217-222.
- [14] KEES: **Kulturgeschichte des Alten Orients, I, Aegypten**, pp. 103-129; RENON and FILLIOZAT, **L'Inde classique**, p. 378; **Histoire du commerce**, III, p. 142.
- [15] GLOTZ: **Le Travail dans la Grèce antique**, pp. 278-84; K. A. WITTFOGEL: **Wirtschaft und Gesellschaft**

Chinas, pp. 96-104; **TAKIZAWA**: *The Penetration of Money Economy in Japan*, pp. 30-33.

[16] **TAKIZAWA**, *ibidem*, p. 20.

[17] **POLANYI**, e. c.: *Trade and Market in the Early Empires*, p. 266.

[18] **Gordon CHILDE**: *What Happened in History*, p. 155.

[19] **GLOTZ**: *Le Travail dans la Grèce antique*, p. 20.

[20] **BOISSONADE**: *Le Travail dans l'Europe chrétienne du Moyen Age*, p. 196.

[21] **Chen HUAN-CHANG**: *The Economic Principles of Confucius*, p. 457.

[22] **Ibn KHALDOUN**: *Prolégomènes*, II, p. 325.

[23] **KULISCHER**: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 89.

[24] **SUMER and KELLER**: *Science of Society*, I, p. 155.

[25] **LEIGHTON**: *The Navaho Door*, p. 18.

[26] **ANDREADES**: *Geschichte der Griechischen Staatswirtschaft*, I, p. 27.

[27] **H. PIRENNE**: *Le Mouvement économique et social au Moyen Age*, p. 24.

[28] **HEICHELHEIM**: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I, p. 262.

[29] **VON HAGEN**: *The Aztec and Maya Papermakers*, p. 12; **PRESCOTT**: *History of the Conquest of Mexico*, p. 85.

[30] **LYASHENKO**: *History of the National Economy of Russia*, p. 77.

[31] **H. LABOURET**, in: *Histoire du Commerce*, III, p. 76.

[32] **Ibn BATOUTA**: *Voyages*, I, pp. 324-7.

[33] **RUTGERS**: *Indonesie*, p. 57.

[34] **HEICHELHEIM**: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I, p. 230.

[35] **J. BONMARCHAND** in: *Histoire du Commerce*, III, p. 312.

[36] **Gordon CHILDE**: *What Happened in History*, p. 159.

[37] **PAULY-VISSOWA**: *Handwörterbuch der Altertumswissenschaften*, Supplementband VI, pp. 916, 917.

[38] **DE CASTRO**: *Géopolitique de la faim*, p. 139.

[39] **R. P. RINCHON**: *La Traite et l'Esclavage des Congolais par les Européens*, p. 50.

[40] **HEICHELHEIM**: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I, p. 392, 381.

[41] **BARROW**: *Slavery in the Roman Empire*, p. 78.

[42] **Kenneth M. Stamp**: *The Peculiar Institution — Slavery in the Ante Bellum South*, pp. 406-408.

[43] **R. FIRTH**: *Tikopia, a primitive Polynesian Economy*, p. 274.

[44] Fritz HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I, pp. 35-6.

[45] H. SEE: *Les Origines du capitalisme*, p. 7.

[46] A. GEHLEN: *Der Mensch*, pp. 133-136.

[47] *An Appraisal of Anthropology to-day*, pp. 42-143, *passim*.

[48] Un exemple typique est cité par Cl. LEVY-STRAUSS dans *Anthropologie structurale*, p. 126.

[49] *An Appraisal of Anthropology to-day*, pp. 70-72; Ralph LINTON: *The Tree of Culture*, pp. 53-57.

[50] Gordon CHILDE: *Social Evolution*, pp. 166, 167-8.

4

Sermayenin Gelişmesi

[1] Mong Dsi (Mong Ko çeviren: Richard WILHELM), pp. 51-2.

[2] BOISSONADE: *Le travail dans l'Europe chrétienne du moyen âge*, pp. 99-100-107.

[3] Th. MORGAN: *Hawaii, a Century of Economic Change*, p. 25.

[4] B.I.T.: *Les populations aborigènes*, p. 368.

[5] Th. MORGAN: *Hawaii, a Century of Economic Change*, p. 25.

[6] JOSHITOMI: *Etude sur l'histoire économique de l'ancien Japon*, pp. 139-140.

[7] BRATIANU: *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, p. 133; A. SEGRE: *Essays on Byzantine Economic History*, p. 402.

[8] Fr. HEICHELHEIM: *Vormittelalterliche Geschichtsepochen*, pp. 163-4; J.C. VAN LEUR: *Einige beschouwingen betreffende den Ouden Aziatischen Handel*, passim.

[9] Gordon CHILDE: *What Happened in History*, p. 193.

[10] SCHREIBER: *Die Volkswirtschaftlichen Anschauungen der Scholastik seit Thomas v. Aquino*, p. 23.

[11] POSTAN: *Chronology of Labour Services*, in *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th series, XX, 1937, pp. 192-3.

[12] KOSMINSKY: *Services and Money Rents in the 13th Century* in: «*Economic History Review*», cilt V, 1934-5, p. 43.

[13] Günther DESSMANN: *Geschichte der Schlesischen Agrarverfassung*, p. 58.

[14] H. PIRENNE: *Le mouvement économique et social au moyen age*, p. 60.

[15] Th. MORGAN: *Hawaii, a Century of Economic Change*, p. 26.

[16] GLOTZ: *Le travail dans la Grèce antique*, p. 16.

[17] HITTI: *History of the Arabs*, p. 626.

[18] DIEHL: *Les figures byzantines*, I, pp. 147-8.

[19] TAKIZAWA: *The Penetration of Money Economy in Japan*, pp. 71-79; BARTON: *Peasant Uprisings in Japan of the Tokugawa Period*, pp. 8-26.

[20] *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, makale «Geschichte des Zinsfuss», (v. Below), cilt VIII, p. 1017.

[21] Jacques GERNET: *Les Aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siècle*, p. 171.

[22] HAUSER: *Les débuts du capitalisme*, p. 19.

[23] MAHABARATA, XII, 62-9.

[24] ROSTOVITZ: *Social and Economic History of the Roman Empire*, p. 2.

[25] LOPEZ'in: *Cambridge Economic History of Europe*, cilt. II, p. 266.

[26] Kolisher: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 41.

[27] LOKKEGAARD: *Islamic Taxation in the Classic Period*, pp. 66-8. YOSHITOMI: *Etude sur l'histoire économique de l'ancien Japon*, pp. 74-82. 131-135.

[28] *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, article «Geschichte des Zinsfusses», pp. 1026-7; KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 336.

[29] RADIN: *Social Anthropology*, p. 115. Jacques GERNET: *Les Aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siècle*, p. 131.

[30] W. SOMMERT: *Der moderne Kapitalismus*, I, p. 116; GLOTZ: *Le Travail dans la Grèce antique*, p. 63-7; SAPORI: *Mercatores*, pp. 20-1; *Histoire du Commerce*, I, pp. 140-1 (Lacour-Gayet), etc.

[31] N.S.B. GRAS: *Business and Capitalism*, p. 60.

[32] SCHUMPETER: *Business Cycles*, I, p. 22.

[33] TAKEKOSHI: *Economic aspects of the History of Civilization of Japan* I, p. 346.

[34] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 275.

[35] LOPEZ in: *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 306.

[36] POLANYI e. c.: *Trade and Market in the Early empires*, pp. 258-9, 269.

[37] Von BELOW: *Probleme der Wirtschaftsgeschichte*, pp. 307-308.

[38] Henri PIRENNE: *Le Mouvement économique et social du Moyen Age*, p. 38.

[39] Chan JU-KUA: *His Work on the Chinese and Arab trade in the 12th and 13th Centuries*, pp. 191-239.

[40] **Histoire du Commerce**, III, p. 397 (Georges BON-MARCHAND).

[41] **ANDREADES: The Economic Life of the Byzantine Empire**, in «Byzantium», p. 61.

[42] **LOPEZ**, in: **Cambridge Economic History of Europe**, II, p. 281.

[43] **BUTGERS: Indonesie**, p. 46.

[44] **Histoire du Commerce**, IV, p. 143, p. 149; **POLANYI** e.c.: **Trade and Market in the Early Empires**, p. 115.

[45] **Histoire du Commerce**, III, p. 34.

[46] **LOPEZ** in: **Cambridge Economic History of Europe**, p. 46.

[47] **CICERON: De officiis**, I, 150-1.

[48] **Fr. HEICHELHEIM: Wirtschaftsgeschichte des Altertums**, p. 709.

[49] **NEUMANN: Jews in Spain**, I, p. 164.

[50] **N.S.B. GRAS: Business and Capitalism**, p. 38-9.

[51] **Margaret H. COLE: «The investment of wealth in 13th Century Genoa»: Economic History Review**, VIII, 2, May 1938, p. 187.

[52] **HAUSER et RENAUDOT: Les débuts de l'âge moderne** (vol. VII «Peuples et civilisations», p. 52-3).

[53] **R. WEST: The Mining Community in Northern New-Spain**, pp. 26 et fol.

[54] **Karl KAUTSKY: Die Vorläufer des neueren Sozialismus**, p. 201.

[55] **HAMILTON: American Treasure and the Rise of Capitalism**, in **Economica**, novembre 1929, pp. 352-355.

[56] **SCOTT: The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies to 1720**, p. 17.

[57] **H. SEE: Origines du capitalisme**, pp. 36-7.

[58] **Barthélémi de LAS CASAS: Oeuvres**, I, pp. 9-10, 34-5, 75-6, etc.

[59] **HAUSER et RENAUDOT: Les débuts de l'âge moderne**, vol. VIII, **Peuples et civilisations**, p. 645.

[60] **COLENBRANDER: Koloniale Geschichte**, II, pp. 117-229.

[61] **KAEPPELIN: La compagnie des Orientales**, p. 224.

[62] Cité dans **Dr. W. van RAVESTEYN jr.: Onderzoekingen over de economische and sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16e eeuw**, p. 218.

[63] **KULISCHER: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte**, II, p. 265.

[64] **G. LEFEVRE: La révolution française** (cilt XIII, **Peuples et Civilisations**), p. 349.

[65] **HAUSER et RENAUDOT: Les débuts de l'âge moderne**, cilt. VIII, «Peuples et civilisations», p. 349.

[66] **KULISCHER: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte**, II, p. 266.

[67] H. SEE: *Les Origines du capitalisme*, p. 92.

[68] NOGARO et OUALID: *L'évolution du commerce, du crédit et du transport depuis 150 ans*, p. 35.

[69] Henri PIRENNE: *Histoire économique de l'Occident médiéval*, pp. 479-483.

[70] HAUSER: *Les débuts du capitalisme*, pp. 34-6.

[71] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 205; VERCAUTEREN: *Luttes sociales à Liège*, pp. 102-3.

[72] Henri SEE: *Les Origines du capitalisme*, pp. 15-17.

[73] ESPINAS: *Les Origines du capitalisme*, I, p. 157.

[74] N.S.B. GRAS: *Business and Capitalism*, pp. 68-9.

[75] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 218. DOREN: *Italienische Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 502.

[76] Georges ESPINAS: *Les Origines du capitalisme*, I. p. 153.

[77] DOREN: *Italienische Wirtschaftsgeschichte*, I. p. 497.

[78] Georges ESPINAS: *Les Origines du capitalisme*, I, pp. 175-6.

[79] PIRENNE: *Histoire économique de l'Occident médiéval*, pp. 637, 646-7.

[80] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, II, p. 116.

[81] DENIAN: *Histoire de Lyon et du Lyonnais*, p. 87.

[82] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, II. p. 135.

[83] U. NEF: «Mining and Metallurgy in medieval Civilization», in: *Cambridge Economic History of Europe*, pp. 475-480.

[84] Violet BARBOUR: *Capitalism in Amsterdam in the 17th Century*, pp. 35-9, 41, 109.

[85] Bruno LASKER: *Human Bondage in Southwest Asia*, pp. 127-8.

[86] Raymond FIRTH: *Malay Fishermen*, p. 60.

[87] S.F. NADEL: *A Black Byzantium*, p. 283; Cl. LEVY-STRAUSS: *Tristes Tropiques*, p. 148; Fan WEN-LAN: «Einige Probleme der chinesischen Geschichte», in: *Neue chinesische Geschichtswissenschaft*, pp. 7 à 71.

[88] POSTHUMUS: *Bronnen tot de Geschiedenis van de Leidsche Lakennijverheid*.

[89] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 218.

[90] F. MAYR: *Aufänge des Handels und der Industrie in Osterreich*, p. 64; WAGENAAR: *Amsterdam in zijn Opkomst*.

[91] SOMBART: *Der Moderne Kapitalismus*, I, pp. 814-7.

[92] H. SEE: *Les Origines du Capitalisme*, pp.139-140.

[93] POSTHUMUS: *Bronnen tot de Geschiedenis van de Leidsche Lakennijverheid*.

- [94] Marc BLOCH: *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, p. 37-48.
- [95] GRAS: *A History of Agriculture*, p. 161.
- [96] GRAS: *ibidem*, pp. 170, 183.
- [97] SAGNAC: *La fin de l'ancien régime et la révolution américaine*, vol. XII, «Peuples et Civilisations», p. 57.
- [98] H. SEE: *Histoire économique de la France*, I. pp. 189-200.
- [99] POSTHUMUS: *Bronnen tot de Geschiedenis van de Leidsche Lakennijverheid*, V, pièce 201.
- [100] Acte du 2 février 1247, TAILLIAR: *Recueil d'Actes*, cité in G. ESPINAS: *Les origines du capitalisme*, I, p. 37, note 1.
- [101] Raymond FIRTH: *Malay Fishermen*, p. 136.
- [102] SIMIAND: *Le salaire*, I, p. 148.
- [103] VITRUVÉ: *De architecture*, X, pp. 6, 7.
- [104] HAUSER: *Les débuts du capitalisme*, pp. 8, 9, 11, 15; PIRENNE: *Histoire de Belgique*, IV, p. 421.
- [105] W. SOMBART: *Der moderne Kapitalismus*, 1, 2, pp. 485-7.
- [106] J.H. CLAPHAM: *An Economic History of modern Britain*, I, pp. 86-9.
- [107] U. NEF: *Mining and Metallurgy in medieval civilization*, in: «Cambridge Economic History of Europe», II, pp. 464-6.
- [108] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, II, p. 452.
- [109] CLAPHAM: *An Economic History of Modern Britain*, I, pp. 249-250; A.P. USHER: *An Introduction to the Industrial History of England*, p. 305.
- [110] Sol TAX: *Penny capitalism*, pp. 13, 14, 16.
- [111] SAPORI: *Mercatores*, pp. 50 et pol.
- [112] FISCHER: *Studia Arabica*, I, p. 77.
- [113] HITT: *History of the Arabs*, p. 344.
- [114] Lien SHENG-YANG: *Money and Credit in China*, p. 4.
- [115] MACRI: *L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine*, pp. 18-19, 111.
- [116] R.S. LOPEZ: *Silk Industries in the Byzantine Empire*, in *Speculum* XX, n° 1, p. 18.
- [117] A. METZ: *Die Renaissance des Islams*, pp. 417-42-3.
- [118] Nancy LEE SWANN: *Food and Money in China*, pp. 265, 405 et fol.
- [119] *An Outline History of China*, pp. 175-177; Helmut WILHELM: *Gesellschaft und Staat in China*, p. 73; DU SHEN: *Die Diskussion über das Problem der Keime des Kapitalismus in China*, in: «Neue Chinesische Geschichtswissenschaft», pp. 130-7.
- [120] ROSTOVTZEFF: *Social and Economic History*

of the Roman Empire, p. 95; BRATIANU: *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, p. 139.

[121] von KREMER: *Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams*, p. 77 (İngilizce çevirisi).

[122] Chen HUANG-CHANG: *The economic principles of Confucius*, p. 656; Lien SHENG-YANG: *Money and Credit in China*, p. 3.

[123] SUETONE: *Vie des Douze Césars*, Kitap 8. 18.

[124] Jacques GERNET: *Les aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise, du Ve au Xe siècle*, p. 141.

[125] HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, pp. 507-8, 565.

[126] J.-J. MAYER: *Kautilya'nın Arthaşāstra'sına giriş*, s. 77-8.; ROSTOVTZEFF: *Social and Economic History of the Roman Empire*, p. 172.

[127] MAZAHERY: *La vie quotidienne des Musulmans au moyen âge*, p. 117.

[128] Helmuth WILHELM: *Gesellschaft und Staat in China*, pp. 40-41, 73.

[129] Bernard LEWIS: «The Islamic Guilds», in: *The Economic History Review*, novembre 1937, cilt VIII, no 1, p. 20.

[130] FISCHER: *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*, pp. 13-14 et fol.; A. BONNE: *State and Economics in the Middle East*, p. 48.

[131] E. BALAZS: «Les villes chinoises», in: *La Ville, Recueils de la Société Jean Bodin*, pp. 237-8.

[132] Özellikle Engels'e yazdığı 14 Haziran 1853 tarihli mektuba (BEBEL ve BERNSTEIN'in yayınladığı *Correspondance*'ın 1. cildi, s. 420) ve İspanya devrimi hakkında yazdığı ilk makaleye, *Capital*'deki muhtelif pasajlara bakınız.

[133] *Histoire du Commerce*, II, p. 486.

[134] Basil DAVIDSON: *The African Awakening*, pp. 40-41.

[135] Cf. Sir George SANSOM: *A History of Japan to 1334*, pp. 4. 235 et al.

[136] BARTON: *Ifugao Economics*, résumé par Ruth Bunzel, *The Economic Organization of Primitive Peoples*, p. 336.

[137] Pour l'opinion d'Alexander HAMILTON, voir: *Propositions for a Constitution of Government and Speeches in the Federal Convention (the Works of Alex. Hamilton, I, pp. 347-428).*

5

Kapitalizmin Çelişkileri

[1] Capitein Elisa JOANNES: **Staatkundig-godgeleerd onderzoekschrift over de slavernij, als niet strijdig tegen de christelijke vrijheid, Leyde, 1742.** Cité dans R.P. RINCHON: **La traite et l'esclavage des Congolais par les Européens**, p. 139.

[2] Jean YIERNAUX: **Contrats de travail liégeois du XVIIe siècle**, p. 42.

[3] TAWNEY: **Religion and the Rise of Capitalism**, p. 220.

[4] G. ESPINAS: **Les origines du capitalisme**, II, p. 125.

[5] Ferdinand TREMEL: **Der Frühkapitalismus in Innerösterreich**, pp. 58-9.

[6] G. ESPINAS: **Les origines du capitalisme**, I, pp. 218-9.

[7] GLOTZ: **Le travail dans la Grèce antique**, pp. 104, 223-251.

[8] G. ESPINAS: **Les origines du capitalisme**, IV, p. 263.

[9] W. SOMBART: **Der moderne Kapitalismus**, I, p. 37.

[10] O. HUE: **Der Bergarbeiter**, I, pp. 262-9.

[11] W. SOMBART: **Der moderne Kapitalismus**, I, pp. 802-8.

[12] J. DORFMAN: **The Economic Mind in American Civilization**, vol. I, pp. 45, 117.

[13] TAWNEY: **Religion and the Rise of Capitalism**, p. 209.

- [14] Alfred BONNE: *State and Economics in the Middle East*, pp. 155-8.
- [15] Audrey I. RICHARDS: *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia*, p. 3.
- [16] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, II, p. 186.
- [17] Id., p. 464.
- [18] E. LEVASSEUR: *Histoire des classes ouvrières de l'industrie en France*, I, p. 370.
- [19] A. P. USHER: *An Introduction to the Industrial history of England*, p. 310.
- [20] 13th Annual Report U.S.A., Commissioner of Labor, I, pp. 24 et fol.
- [21] G. FRIEDMANN: *Ou va le travail humain?* pp. 64-5.
- [22] Daniel BELL: *Work and its Discontents*, p. 7.
- [23] Ibidem, pp. 2-3.
- [24] J. GOUIN, dans *Revue française du travail*, janvier-février 1951.
- [25] G. FRIEDMANN: *Le travail en miettes*, p. 29.
- [26] Daniel BELL: *Work and its Discontents*, p. 17.
- [27] G. FRIEDMANN: *Le travail en miettes*, p. 80.
- [28] P. SARGANT-FLORENCE: *The Logic of British and American Industry*, pp. 149-150.
- [29] Vance PACKARD: *Les Obsédés du Standing*, p. 39.
- [30] TENNANT: *The American Cigarette Industry*, pp. 15-17.
- [31] YZERMAN: *De Gehoorte van het moderne kapitalisme*, pp. 85-6.
- [32] JACQUEMYNS: *Histoire de la crise économique en Flandre*, p. 48.
- [33] GAYER, ROSTOW et SCHWARTZ: *Growth and Fluctuation of the British Economy*, p. 239.
- [34] E.P. CHEYNEY: *An Introduction to the Industrial and Social History of England*, gözden geçirilmiş baskısı, p. 189.
- [35] J. GOUIN, dans *Revue française du travail*, janvier-février 1951.
- [36] G. FRIEDMANN: *Ou va le travail humain?* pp. 151-3.
- [37] G. M. TREVELYAN: *Kultur und Sozialgeschichte Englands*, p. 459.
- [38] G. ESPINAS: *Les origines du capitalisme*, I, p. 165.
- [39] Jacques LACOUR-GAYET: *Le roi Bilalama*, p. 4.
- [40] Fr. HEICHELHEIM: *Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus*, pp. 98-9.
- [41] Fédération Internationale des Ouvriers sur Métaux: *Les plus grandes sociétés sidérurgiques du Monde libre*, 21 Mart 1959'da Viyana'da düzenlenen çelik konferansıyla ilgili önsözlü inceleme

- [42] POLANYI: Trade and Market in the Early Empires, p. 269.
- [43] Joan ROBINSON: The Accumulation of Capital, pp. 49, 73.
- [44] HAMMOND: The rise of modern Industry, p. 210.
- [45] E. ROGERS: Six Centuries of prices and wages.
- [46] E. H. PHELPS BROWN et SHEILA V. HOPKINS: «Seven Centuries of Prices of Consumables, compared with Builders' Wage-Rates», in: *Economica*, New Series, XXIII, 92, Kasım 1956, pp. 311-314.
- [47] *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, II, p. 193.
- [48] J. KUCZYNSKI: Die Theorie der Lage der Arbeiter, p. 256.
- [49] HAMMOND: The Rise of Modern Industry, pp. 199-200.
- [50] HAMMOND: The Town Labourer, p. 65.
- [51] M. DOBB: Wages, p. 71.
- [52] Dr. A. PERREN: Les primes sur salaires dans les entreprises industrielles, pp. 38, 43, 73.
- [53] *Manuel d'Economie politique*, 1. baskının Almanca çevirisi, s. 167.
- [54] *Ibidem*, p. 153.
- [55] *Ibidem*, p. 330.
- [56] *Ibidem*, p. 331.
- [57] *Trud*, 8.7.1955
- [58] John STRACHEY: *Contemporary Capitalism*, pp. 104-6 et al.
- [59] Roman ROSDOLSKY: Der esoterische und der exoterische Marx, in: *Arbeit und Wirtschaft*, Kasım, Aralık 1957 ve Ocak 1958 sayıları.
- [60] J. STEINDL: *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, pp. 229-336.
- [61] GALBRAITH: *The Affluent Society*, p. 333.
- [62] Vanie PACKARD: *Les Obsédés du Standing*, pp. 44-5.
- [63] ARZOUMANIAN: Questions de théorie marxiste-léniniste sur la paupérisation, dans: «*Economie et Politique*», Ekim 1956, özellikle pp. 8, 9, 11, 12-3.
- [64] John STRACHEY: *Contemporary Capitalism*. p. 133
- [65] *Id.*, pp. 144, 146.
- [66] *Id.*, pp. 149-151.
- [67] U.S. Department of Commerce: *Historical statistics of the U.S.A. 1789-1939*; U.S.A. Statistical Abstract, 1958.
- [68] Saat başına gerçek üretim: Frederick C. MILL: *Productivity and Economic Progress*, Occasional Paper 38 du National Bureau of Economic Research, p. 2. Solaire saat: série publiée par le Bureau of Labor statistics. Coût de la vie: séries publiées par Paul Douglas: *Real Wa-*

ges, par **Historical Statistics of the U.S.A.**, et par **U.S.A. Statistical Abstract 1958**.

[69] **CLOVER and CORNELL**: **The Development of American Industries**, p. 659.

[70] **MAZAHERI**: **La vie quotidienne des Musulmans au moyen âge**, p. 213.

[71] **R. LOPEZ**: **The trade of Medieval Europe: The South**, p. 334, **Cambridge Economic History of Europe, II**.

[72] **M. POSTAN**: **The trade of Medieval Europe: The North**, pp. 249-255, **Cambridge Economic History of Europe, II**.

[73] **TAWNEY**: **Religion and the Rise of Capitalism**, p. 70.

[74] **J. H. CLAPHAM**: **An Economic History of Modern Britain, I**, p. 152.

[75] **ROTH**: **Die Uebererzeugung in der Westhandelsware Kaffee**, p. 23.

[76] **Dr. Kurt EHRKE**: **Die Uebererzeugung in der Zementindustrie**, pp. 16-40.

[77] **Karl Marx**: **Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie**, pp. 338-9, et al.

[78] **G.D.H. COLE** in: **Encyclopedia of Social Sciences, VIII**, p. 20.

[79] **Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung**, 2-10-1957.

[80] **Chiffres 1880-1939** **Spurgeon Bell**: **Productivity, Wages and National Income**; **Chiffres 1950 et 1957**; **Statistical Abstract U.S.A.**, 1958.

[81] **Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1934. Statistik der Bundesrepublik Deutschland**, vol. 36, cahier, 3, p. 28 et fol.

[82] **ALDERER and MITCHELL**: **Economics of American Industry**, p. 431-4.

[83] **KLEIN**: **The Keynesian Revolution**, p. 68.

[84] **U.S. Department of Commerce**: **Historical Statistics of U.S.A.**

[85] **J. STEINDL**: **Maturity and Stagnation in American Capitalism**, p. 167.

[86] **SLICHTER** ilk rakamları şu eserde zikreder: **What's ahead for American Business?** p. 83. — İkinci seri: **S. KUZNETS**: «International differences in Capital Formation», in: **Capital Formation and Economic Growth**, p. 62.

[87] **U.S.A. Statistical Abstract 1958**.

[88] **GALABRAITH**: **The Affluent Society**, pp. 257-8 et al.

[89] **Melville J. HERSKOVITS**: **Dahomey, I**, p. 64. Voir la description analogue du travail communautaire à Nupe, en Nigérie, dans **S.F. NADEL**: **A Black Byzantium** pp. 248-9.

[90] **Vance PACKARD**: **Les obsédés du Standing**, pp. 263-4.

[91] **Horst KROCKERT**: **Die Mitarbeit**, no. 7, 1958.

[92] HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I, pp. 630, 642.

[93] Robert LATOUCHE: *Les grandes invasions et la crise de l'Occident au Ve siècle*, p. 48.

[94] Cité dans E. F. GAUTIER: *Le passé de l'Afrique du Nord*, p. 259.

[95] M. V. LEVTCHENKO: *Byzance, des origines à 1453*, pp. 28-9.

[96] RUTGERS: *Indonesie*, p. 57; *Handbook of American Indians*, p. 512; C.R.L. JAMES: *Black Jacobins*, etc.

[97] Voir dans *An Outline History of China*, la longue liste des révoltes paysannes: pp. 44-46, 66-7, 101-3, 122-5, 141-144, 158-160, 166-7, 182-3, etc.

[98] BARTON: *Peasant Uprisings in Japan of the Tokugawa Period*, p. 1.

[99] Article «Grèves» dans *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*.

[100] MASSINON: «Islamic Guilds», in: *Encyclopedia of the Social Sciences*, VII, p. 216.

[101] Joseph MACEK: *Le mouvement hussite en Bohême*, pp. 40-41 et 55-59.

[102] J.J. ve B. HAMMOND: *The Town Labourer*, s. 65, 85.

- [1] **Histoire du Commerce**, II, p. 129.
- [2] **KEES: Kulturgeschichte des Alten Orients**, I. Aegypten, p. 103.
- [3] **GLOTZ: Le Travail dans la Grèce antique**, p. 17.
- [4] **Fr. HEICHELHEIM: Wirtschaftsgeschichte des Altertums**, I, p. 227.
- [5] **S.K. DAS: Economic History of Ancient India** (Calcutta 1925), p. 422.
- [6] **Histoire du Commerce**, I, p. 151.
- [7] **BRATIANU: Etudes byzantines d'histoire économique et sociale**, pp. 137-8.
- [8] **HITTI: History of the Arabs**, p. 343.
- [9] **H. PIRENNE: Histoire économique et sociale de l'Occident médiéval**, p. 127.
- [10] **YOSHITOMI: Etudes sur l'histoire économique de l'Ancien Japon**, p. 212.
- [11] **N.K. SINHA et A. Ch. BANERJEE: History of India**, p. 193.
- [12] **ROSTOVTZEFF: Social and Economic History of the Roman Empire**, p. 158.
- [13] **Raymond FIRTH: Malay Fishermen**, p. 188.
- [14] **Charles WISDOM: The Cho'f'i Indians of Guatemala**, p. 25.
- [15] **Alexander DIETZ**, cité dans **J. C. DILLEN: Het economisch karakter der middeleeuwse stad**, p. 98.
- [16] **KULISCHER: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte**, II, p. 113.

- [17] JACQUEMYNS: Histoire de la crise économique des Flandres 1845-1850, pp. 198-200.
- [18] T.S. ASHTON: An Economic History of England — The 18th century, p. 102.
- [19] Sol TAX: Penny Capitalism, pp. 14-15.
- [20] H. PIRENNE: Périodes d'histoire sociale du capitalisme, p. 18.
- [21] CLAPHAM: An Economic History of Modern Britain, I, p. 220.
- [22] L'Économie belge en 1953, p. 156.
- [23] Histoire du Commerce, I, p. 254.
- [24] W. STEFFEN: Die Geldumlauf geschwindigkeit in der Unternehmung, p. 42.
- [25] Japanese Government Economic Stabilization Board: Economic Survey of Japan 1951-1952, p. 133
- [26] T.S. ASHTON: An Economic History of England — The 18th Century, p. 112.
- [27] Statistical Abstract of the U.S.A.: Historical Statistics.
- [28] Selma HAGENAUER: Das iustum pretium bei Thomas von Aquino, pp. 28-9; Karl MARX: Das Kapital, III, 1, p. 250.
- [29] James B. JEFFERYS: Retail trading in Britain 1850-1950, p. 117.
- [30] A. C. HOFFMANN, T.N.E.C. Monograph Nr. 35: Largescale Organisation in the Food Industry.
- [32] Geoffrey M. LEBHAR: Chain Stores in America 1859-1950, p. 206.
- [33] Histoire du Commerce, I, pp. 308-9; CLOVER & CORNELL: The Development of American industries, p. 1020.
- [34] Histoire du Commerce, I, pp. 312-4.
- [35] James B. JEFFERYS: Retail Trading in Britain 1850-1950, p. 27.
- [36] GALBRAITH, HOLTON and others: Marketing efficiency in Puerto Rico, p. 17.
- [37] Histoire du Commerce, I, pp. 316-8; James B. JEFFERYS: Retail Trading in Britain 1850-1950, pp. 22, 61.
- [38] James B. JEFFERYS: Retail Trading in Britain 1850-1950, p. 65.
- [39] Ibidem, p. 72.
- [40] Statistical Abstract of the U.S.A., 1958.
- [41] SAINT-GERMES: Les Ententes et la concentration de la production industrielle et agricole, pp. 80-81.
- [42] Wörterbuch der Volkswirtschaft, 1932, II, p. 285 — The Wholesale Grocer, Eylül 1954.
- [43] Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung, 16-4-1958.
- [44] Ibidem, 30-5-1956.
- [45] Statistical Abstract of the U.S.A. 1958. Stacy MAY & Galo PLAZA: The United Fruit Cy in Latin America, p. 63.

- [46] James B. JEFFERYS: *Retail Trade in Britain 1850-1950*, p. 73.
- [47] WEINTRAUB & MAGDOFF in: *Econometrica*, October 1940.
- [48] *Survey of Current Business*, Aralık 1945.
- Française pour l'Accroissement de la Productivité, no 109, du 15-2-1957.
- [49] M. MOREUIL, dans, *Documents de l'Association*
- [50] *Histoire du Commerce*, I, p. 310.
- [51] CORNELL & CLOVER: *The Development of American Industries*, p. 1026, et M. MOREUIL, dans *Documents* du 15-2-1957.
- [52] M. MOREUIL, dans *Documents* du 15-2-1957, et Prof. MELLEROWICZ in: *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 14-12-1957.
- [53] ALDERER & MITCHELL: *Economics of American Industry*, pp. 166-7.
- [54] *Ibidem*, p. 158.
- [55] Lady Margaret HALL in: *The Listener* 25/3/1955.
- [56] *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung* 14/12/1957.
- [57] H. PIRENNE: *Le mouvement économique et social au moyen âge*, p. 38.
- [58] *Histoire du Commerce*, I, p. 55.
- [59] *Ibidem*, p. 55.
- [60] CONDLIFFE: *The Commerce of Nations*, p. 204.
- [61] J. SCHUMPETER: *Business Cycles*, I, p. 271.
- [62] NOGARO & OUALID: *L'Evolution du Commerce, du Crédit et du Transport depuis 150 ans*, pp. 273, 283.
- [63] E.H. CHAMBERLIN: *Theory of Monopolistic Competition*, pp. 117 et fol; J. STEINDL: *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, pp. 56 et fol.
- [64] Spurgeon BELL: *Productivity, Wages and National Income — Statistical Abstract U.S.A.*
- [65] Harold BARGER: *Distribution's Place in the American Economy since 1869*, p. 61.
- [66] *Wörterbuch der Volkswirtschaft*, article «Handel» — *WWI-Mitteilungen* 1953, Nr. 1.
- [67] *Journal of Marketing*, April 1946 Nr. — *Bulletin d'Information de l'Institut d'Etude Economique et Sociale des Classes Moyennes de Bruxelles*, août 1959. Stacy MAY & Galo. PLAZA: *The United Fruit Cy in Latin America*, pp. 40-67.
- [68] CORNELL & GLOVER: *The Development of American Industries*, p. 265.
- [69] *Ibidem*, p. 801.
- [70] Daniel BELL: *The Erosion of Work (The New Leader*, 13/9/1954). de zikreder.

[71] Rapport de la Mission belge aux Etats-Unis du 14/10 au 26/11/1953: **Techniques de Vente**, pp. 15-16.

[72] Vance PACKARD: **The Hidden Persuaders**, p. 222.

[73] Colin CLARK: **The Conditions of Economies Progress**, pp. 397-401.

[74] **Ibidem**, pp. 398-9.

- [1] Ruth BUNZEL: **The Economic Organization of Primitive Peoples**, p. 346.
- [2] Dr. J. H. BOEKE: **De Theorie der Indische Ekonomie**, p. 49.
- [3] Raymond FIRTH: **Malay Fishermen**, p. 162.
- [4] H. CUNOW: **Allgemeine Wirtschaftsgeschichte**, i., p. 241.
- [5] Kin WEI-SHAW: **Democracy and Finance in China**, p. 66.
- [6] H.CUNOW: **Allgemeine Wirtschaftsgeschichte**, I, p. 240; R. THURNWALD: article «Wirtschaft» in: **Reallexicon der Vorgeschichte**, vol. XIV, p. 408.
- [7] HUART & DELAPORTE: **L'Iran Antique**, pp. 138-9.
- [8] H.PIRENNE: **Le mouvement économique et social au moyen âge**, p. 17.
- [9] E. CUQ: **Les nouveaux fragments du Code de Hammourabi sur le prêt à intérêt**, pp. 21-28; EILERS: **Die Gesetzgebung Hammurabis**, p. 23.
- [10] B. I. T.: **Les populations aborigènes**, p. 407.
- [11] BAUER & YAMEY: **The Economics of Underdeveloped Countries**, p. 65.
- [12] Poir Byzance: OSTROGORSKY: **Geschichte des byzantinischen Staates**, pp. 88, 217; pour les Indes: **Cambridge History of India**, IV, pp. 451-4; pour la Chine: WITTFONGEL: **Wirtschaft und Gesellschaft Cbinas**, pp. 349-350; pour le Japon: TAKIZAWA: **The Penetration of Money Economy in Japan**, pp. 21-2, etc.

[13] DAUPHIN-MEUNIER: *Histoire de la Banque*, p. 5; CUQ: *Les nouveaux fragments du Code de Hammourabi*, pp. 26-32.

[14] HUART & DELAPORTE: *L' Iran Antique*, p. 141.

[15] CHRISTENSEN: *L'Iran sous les Sassanides*, pp. 166-7.

[16] DAUPHIN-MEUNIER: *La Banque à travers les âges*, I, pp. 30-31.

[17] HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, pp. 351-2.

[18] ROSTOVTZEFF: *Social and Economic History of the hellenistic World*, pp. 1278-1280.

[19] RUNCIMAN: *La civilisation byzantine*, pp. 90, 92.

[20] Jacques GERNET: *Les aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du ve au Xe siècle*, s. 167-8, 20.

[21] Yang LIEN-SHENG: *Buddhist Monasteries and Four Money Raising Institutions*, in: *Harvard Journal of studies*, cilt 13, Haziran 1950, Nr, 1-2, s. 174-6.

[22] Eijiro HONJO: *The Social and Economic History of Japan*, s. 72-3.

[23] MOZAHERY: *La vie quotidienne des Musulmans au moyen age*, s. 302.

[24] GENESTAT: *Rôle des Monastères comme Etablissements de Crédit*, p. 19 pour la Normandie; Karl LAMP-RECHT: *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter*, I, p. 1446 pour l'Allemagne; COULTON: *The Medieval Village*, pp. 284-6 pour l'Italie; MACKINNON: *Social and Industrial History of Scotland*, p. 74 pour l'Ecosse; H. van WERVEKE: *Annales*, IV, pp. 459-460 pour le Pays-Bas, etc.

[25] DAUPHIN-MEUNIER: *La Banque à travers les âges*, I, pp. 86-9.

[26] HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I, p. 342.

[27] JATHAR & BERI: *Indian Economics*, II, p. 329.

[28] KI FEIN-SHEN: *Essai sur l'origine et l'évolution des banques en Chine*, pp. 4-5.

[29] ECKEL: *The Far East since 1500*, p. 105.

[30] FISHEL: *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*, pp. 3, 7; 13-4; 26-8.

[31] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 330.

[32] R. DE ROOVER: *L'Evolution de la Lettre de Change: XIV-XVIII siècle*, p. 24.

[33] J.C. VAN DILLEN: *History of the principal public Banks*, pp. 81-4.

[34] RODKEY: article «Deposits» in: *Encyclopedia of Social Sciences*, II, p. 416.

[35] SAYOUS: *Les banques de dépôt, les banques de crédit et les sociétés financières*, p. 12.

[36] BIGWOOD: *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge*, pp. 362-7 et passim; R. DE ROOVER: *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, pp. 117-120.

[37] J. SCHUMPETER: *Business Cycles*, II, p. 614.

[38] MOLINA: *De Iustitia et Iure*, vol. II, 1597-359: 15.

[39] R. DE ROOVER: *L'Evolution de la Lettre de Change*, II, p. 26.

[40] *Ibidem*, p. 23.

[41] DAUPHIN-MEUNIER: *La Banque à travers les âges*, I, p. 9; KI FEIN-SHEN: *Essai sur l'origine et l'évolution des banques en Chine*, pp. 144-5; *Cambridge History of India*, I, pp. 218-9.

[42] GLOTZ: *Le Travail dans la Grèce antique*, p. 363.

[43] BOISSONNADE: *Le Travail dans l'Europe chrétienne du moyen âge*, pp. 65-66; FISCHER: *Jews in the Economic and political Life of medieval Islam*, pp. 17-24; N.S.B. GRAS: article «Bill of Exchange» in: *Encyclopedia of Social Sciences*, II, p. 450.

[44] GLOTZ: *Le Travail dans la Grèce antique*, p. 73.

[45] GLOTZ: *Le Travail dans la Grèce antique*, p. 142; LOPEZ: *The Trade in Medieval Europe: The South*, in: *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 267.

[46] SAPORI: *La crisi delle compagnie*, p. 249.

[47] R. DE ROOVER: *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, p. 40.

[48] FISCHER: *Jews in Medieval Islam*, pp. 28-9.

[49] Nancy LEE SWANN: *Food and Money in Ancient China*, p. 393.

[50] BIGO: *Les bases historiques de la finance moderne*, p. 100.

[51] HAUSER & RENAUDOT: *Les débuts de l'âge moderne*, (vol. VIII de *Peuples et Civilisations*), p. 346.

[52] J. C. VAN DILLEN: *History of the principal public banks*, passim.

[53] R. DE ROOVER: *L'Evolution de la Lettre de Change*, I, p. 350, II, p. 83.

[54] KING: *History of the London Discount Market*, p. 5; BIGO: *La Caisse d'Escompte et les origines de la Banque de France*, p. 16; sir John CLAPHAM: *The Bank of England*, pp. 6, 18, 27, 123.

[55] R. DE ROOVER: *L'Evolution de la Lettre de Change*, I, p. 119.

[56] CLAPHAM: *History of the Bank of England*, p. 153.

[57] BIGO: *La Caisse d'Escompte et les Origines de la Banque de France*, passim.

[58] Sir John CLAPHAM: *History of the Bank of England*, p. 118.

[59] J. SCHUMPETER: *Business Cycles*, I, p. 292.

- [60] KING: *History of the London Discount Market*, pp. 7-8.
- [61] D. M. JOSLIN: *London private bankers 1720-1785* in: *The Economic History Review*, VII, no2, 1954, pp. 171-2, 182.
- [62] KING: *History of the London Discount Market*, p. 18.
- [63] *Ibidem*, p. 11.
- [64] G. von HABERLER: *Prosperité et Dépression*, II, p. 333.
- [65] J. SCHUMPETER: *Business Cycles*, I, p. 124.
- [66] CLAPHAM: *An Economic History of Modern Britain*, II, pp. 352-3.
- [67] René DUMONT: *Le problème agricole français*, p. 334.
- [68] J. SCHUMPETER: *Business Cycles*, I, P. 124
- [69] J. G. K. WICKSELL: *Lectures on Political Economy*, vol. II, p. 190.
- [70] *New York Times*, 17 janvier 1955.
- [71] J. SCHUMPETER: *Business Cycles*, II, p. 608.
- [72] KING: *History of the London Discount Market*, p. 83, pp. 270-1.
- [73] HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I, p. 687; LOPEZ: *The Trade of Medieval Europe: the South*, in: *Cambridge Economic History of Europe*, II, pp. 309-310; R. DE ROOVER: *L'Evolution de la Lettre de Change*, II, p. 35.
- [74] S. SCHWEIZER, in: *Evolution récente du rôle des banques*, p. 79.
- [75] KING: *History of the London Discount Market*, p. 16.
- [76] MACRAE: *The London Capital Market*, p. 130.
- [77] R. DE ROOVER: *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, pp. 294-7.
- [78] Karl POLANYI: *Trade and Market in the Early Empires*, p. 14.
- [79] CLAPHAM: *An Economic History of Modern Britain*, vol II, p. 336.
- [80] F. BAUDHUIN: *Crédit et Banque*, s. 16-7
- [81] COMPTON & BOTT: *British Industry*, pp. 170, 178.
- [82] R. S. SAYERS: *Modern Banking*, p. 44.
- [83] S. SCHWEIZER, in: *Evolution récente du rôle des banques*, p. 95.
- [84] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 343.
- [85] CONDLIFFE: *The Commerce of Nations*, p. 96.
- [86] R. DE ROOVER: *L'Evolution de la Lettre de Change*, I, p. 16.
- [87] F. BAUDHUIN: *Crédit et Banque*, p. 188; Paul H. EMDEN: *Money Powers of Europe*, passim.

- [88] CLAPHAM: *An Economic History of Modern Britain*, II, p. 355.
- [89] N. MACRAE: *The London Capital Market*, pp. 88, 177.
- [90] R.S. SAYERS: *Modern Banking*, p. 65.
- [91] P. FITZGERALD: *Industrial Combination in England*, p. 101.
- [92] CLAPHAM: *An Economic History of Modern Britain*, III, p. 234.
- [93] *Ibidem* p. 242.
- [94] A.A. BERLE: *The XXth Century Capitalist Revolution* p. 30.
- [95] *The Economist* 14/2/1959.
- [96] Gardiner C. MEANS: *The Structure of American Economy*, p. 153.
- [97] TENNANT: *The American Cigarette Industry* p. 101; *The Manchester Guardian* 5/6/1959.
- [98] Sargent FLORENCE: *The Logic of British and American Industry* pp. 183 189 203 193.
- [99] N. MACRAE: *The London Capital Market* pp. 386-9, 104.
- [100] A. MEHTA: *Democratic Socialism*, p. 105.
- [101] OUALID: *Répétitions écrites de législation industrielle*, pp. 184-5.
- [102] SELIGMAN: *Instalment Credit*, I. pp. 13 et fol.
- [103] F. BAUDHUIN: *Crédit et Banque*, pp. 16-7.
- [104] SCHWEIZER: *Evolution récente du rôle des banques* pp. 92-3.
- [105] F. BAUDHUIN: *Crédit et Banque*, pp. 16-7.
- [106] SCHWEIZER: *Evolution récente du rôle des banques*, pp. 92-3.

- [1] B. NOGARO: *Cours d'Economie politique I*, s. 323.
- [2] R. P. KENT: *Money and Banking*, s. 6-7.
- [3] B. NOGARO: *La Monnaie et les Systèmes monétaires*, s. 6.
- [4] R. P. KENT: *Money and Banking*, p. 9.
- [5] Fr. HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, pp. 202-4.
- [6] *Ibidem*, pp. 421, 428.
- [7] *Ibidem*, pp. 684-6.
- [8] *Ibidem*, p. 204.
- [9] BAKKER: *Eenige Beschouwingen over het Geldwezen in de inheemsche Samenleving van Nederlandsch-Indie*, pp. 1-3.
- [10] B. NOGARO: *La Monnaie et les Systèmes monétaires*, pp. 87-8.
- [11] Irving FISHER: *Purchasing Power of Money*. 1911, p. 24.
- [12] B. NOGARO: *Cours d'Economie politique, I*, pp. 391-2.
- [13] B. NOGARO: *La Monnaie et les Systèmes monétaires*, p. 218.
- [14] LOKKEGAARD: *Islamic Taxation in the Classic Period*, p. 94.
- [15] Fr. HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, pp. 554-5.
- [16] GLOTZ: *Le Travail dans la Grèce antique* p. 278.
- [17] Chen HUANG-CHANG: *The Economic Principles of Confucius and his School*, II, p. 432.
- [18] *Pratica della Mercatura*, pp. 152-155.
- [19] R. DE ROOVER: *L' Evolution de la Lettre de Change*, II, p. 52.

- [20] BIGO: *La Caisse d'Escompte et les Origines de la Banque de France*, p. 19.
- [21] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, II, p. 346.
- [22] LACOUR-GAYET: *Histoire du Commerce*, III, p. 445.
- [23] *Ibidem*, III, p. 303.
- [24] R. DE ROOVER: *L'Evolution de la Lettre de Change*, II, p. 83.
- [25] BIGO: *Les bases historiques de la finance moderne*, p. 22.
- [26] H. HAUSER: *Les débuts du capitalisme*, pp. 21-2.
- [27] R. DE ROOVER: *L'Evolution de la Lettre de Change*, I, p. 115; *id. Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, p. 283.
- [28] KI FEIN-CHEN: *Essai sur l'origine et l'évolution des banques en Chine*, pp. 144-5.
- [29] Chen HUANG-CHANG: *The Economic Principles of Confucius and his School*, II, p. 433.
- [30] J.C. VAN DILLEN: *History of the principal public banks*, pp. 40-41, 81-82 et fol., p. 336 et. al.
- [31] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, II, p. 346.
- [32] *Ibidem*, p. 348.
- [33] DAUPHIN-MEUNIER: *La Banque à travers les âges*, I, p. 318.
- [34] CLAPHAM: *History of the Bank of England*, pp. 122-131.
- [35] R.P. KENT: *Money and Banking*, pp. 104-6; Jean MARCHAL, cité par L. CAMU, in: *Evolution récente du rôle des banques*, p. 23.
- [36] EISLER: *Das Geld*, p. 204.
- [37] USHER: *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, pp. 21-2.
- [38] KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, I, p. 332.
- [39] Rapport MACMILLAN, cité dans Strachey: *A Program for Progress*, p. 106.
- [40] R.P. KENT: *Money and Banking*, p. 125.
- [41] B. NOGARO: *La Monnaie et les Systèmes monétaires*, p. 23.
- [42] N. MACRAE: *The London Capital Market*, p. 239.
- [43] R.S. SAYERS: *Modern Banking*, pp. 35-6.
- [44] L. CAMU, in: *L'Evolution récente du rôle des Banques*, pp. 29-31.
- [45] *Ibidem*, pp. 21-2.
- [46] N. MACRAE: *The London Capital Market*, p. 195.
- [47] J. LAURENCE LAUGHLIN: *A new Exposition of Money, Credit and Prices*, vol. II, p. 35.
- [48] NOGARO & OUALID: *L'Evolution du Commerce*,

du Crédit et des Transports depuis 150 ans, pp. 59-60, 143-150.

[49] **Palgrave's Dictionary of Political Economy**, II p. 792.

[50] **F. BAUDHUIN: Crédit et Banque**, p. 112.

[51] **Problèmes Economiques**, 21/8/1951.

[52] **MOSSE: La Monnaie**, pp. 30-37.

[53] **CONDLIFFE: The Commerce of Nations**, pp. 188-9.

[54] **J. STRACHEY: A Program for Progress**, pp. 120-122.

[55] **Me L. Anselme RABINOVITCH**, in: **Le Monde**, 19-20 mai 1957.

[56] **B. NOGARO: La Monnaie et les Systèmes monétaires**, pp. 68-70.

[57] **F. BAUDHUIN: Crédit et Banque**, pp. 152-3.

[58] **R.S. SAYERS: Modern Banking**, p. 179.

[59] **Ibidem**, p. 83.

[60] **G.D. COLE: Money, its present and future**, pp. 40-41.

[61] **F. BAUDHUIN: Crédit et Banque**, p. 58.

[62] **F. BAUDHUIN: Crédit et Banque**, p. 58.

[63] **SLICHTER: What's ahead for American Business?**, pp. 6-7.

[64] **R.S.SAYERS: Modern Banking**, p. 131.

[65] **B. NOGARO: La Monnaie et les Systèmes monétaires**, pp 48-59; **Rapport de la Banque Internationale des Paiements 1952**, pp. 145-6.

[66] **T. BALOGH**, in: **The Economics of Full Employment**, p. 142.

[67] **Ibidem**, p. 136.

[68] **F.A. BURCHARDT**, in: **The Economics of Full Employment**, pp. 9-10.

[69] **MOULTON: Controlling Factors in Economic Development**, p. 306.

[70] **J. STRACHEY: A Program for Progress**, p. 112.

[71] **R. S. SAYERS: Modern Banking**, p. 196; **T. BALOGH**, in: **The Economics of Full Employment**, p. 120.

[72] **EISLER: Das Geld**, p. 178.

[73] **J.M. KEYNES: General Theory**, pp. 311 et fol.; **HAWTREY**, in: **La Monnaie**, p. 18; **F. A BURCKARDT**, in: **The Economics of Full Employment**, p. 21.

[74] **J. M. KEYNES: How to pay for the War**.

[75] **R. L. EWINSOHN: Histoire de l'inflation**, pp. 27-29.

[76] **B. NOGARO: La Monnaie et les Systèmes monétaires**, p. 215-6.

[77] **VON MISES: Theory of Money and Credit**, pp. 346-347.

[78] **J. STRACHEY: A. Program for Progress**, pp. 108-9.

[79] **J. SCHUMPETER: Sozialprodukt und Rechenpfennige**.

[80] **Piero SRAFFA**, in: **Economic Journal**, March 1932.

- [1] Fr. HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, pp. 691-2, 704.
- [2] ROSTOVTZEFF: *Social and Economic History of the Roman Empire*, pp. 148-9.
- [3] BRATIANU. *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, p. 139.
- [4] HEADY: *Economics of Agricultural Production*, p. 418.
- [5] DIEHL, in: *Schmollers Jahrbuch*, Sonderheft, 1932, p. 28.
- [6] ABEL: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa*, pp. 15-16.
- [7] Gino LUZZATO: *Storia Economica d'Italia*, I. p. 211.
- [8] N. S. B. GRAS: *The Evolution of the English Corn Market*, p. 28.
- [9] *Ibidem*, p. 45.
- [10] Gino LUZZATO: *Storia Economica d'Italia*, I, pp. 246-7.
- [11] N. S. B. GRAS: *The Evolution of the English Corn Market*, pp. 47 - 56.
- [12] ABEL: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa*, p. 54.
- [13] N. S. B. GRAS: *The Evolution of the English Corn Market*, p. 123; F. J. FISHER: *The Development of the London Food Market*, in: *Economic History Review*, vol, V, n° 2, p. 50; A. P. USHER: *History of the Grain Trade in France*, pp. 61-2, 56.

- [14] N.S.B. GRAS: *The Evolution of the English Corn Market*, p. 218.
- [15] *Ibidem*, pp. 123, 144-149, 220.
- [16] *Ibidem*, pp. 76-7; A. P. USHER: *History of the Grain Trade in France*, p. 60.
- [17] USHER: *History of the Grain Trade in France*, pp. 6-8 et al.; F.J. FISHER: *The Development of the London Food Market*, p. 64.
- [18] N.S.B. GRAS: *The Evolution of the English Corn Market*, p. 218.
- [19] ABEL: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa*, p. 61.
- [20] N.S.B. GRAS: *A History of Agriculture*, p. 218.
- [21] ELY & WEHRWEIN: *Land Economics*, p. 119; *artid'e Grundrente in CONRAD'S Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, V, p. 167.
- [22] ELY & WEHRWEIN: *Land Economics*, p. 137.
- [23] *Ibidem*, pp. 134-5.
- [24] I.B.R.D. *Mission Report: The Economic Development of Iraq*, p. 235.
- [25] A. WAUTERS: *Les sources doctrinales du marxisme*, in: *Revue des Sciences économiques*, A.L.D.Lg., 33e année, n° 116, déc. 58, p. 232; KARL MARX: *Das Kapital*, 1re éd. Tome III, vol. 2, pp. 278-9.
- [26] N.S.B. GRAS: *A History of Agriculture*, p. 274.
- [27] F. BAUDHUIN: *Economie agraire*, p. 89.
- [28] *Bank of International Settlements*, 22 nd annual report, 1952, p. 41.
- [29] *Rapport sur la situation économique dans les pays de la Communauté*, septembre 1958, p. 35.
- [30] US Dept. of Agriculture: *Changing Technology*, p. 37.
- [31] RENNE: *Land Economics*, p. 421.
- [32] J. JOHNSON: *Irish Agriculture in Transition*, p. 5.
- [33] RENE DUMONT, *Le Problème Agricope Français*, p. 329.
- [34] N.S.B. GRAS: *A History of Agriculture*, p. 148.
- [35] ELY & WEHRWEIN: *Land Economics*, p. 121.
- [36] *Ibidem*, p. 120.
- [37] RENNE: *Land Economics*, p. 215.
- [38] ABEL: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa*, pp. 103, 118-122.
- [39] ELY & WEHRWEIN: *Land Economics*, p. 172.
- [40] SHANNON: *The Farmer's last Frontier*, pp. 126-7
- [41] NOGARO & OUALID: *L'Evolution du Commerce, du Crédit et du Transport depuis 150 ans*, p. 194.
- [42] GARIGOU-LAGRANCE: *Production agricole et économie rurale*, p. 66.
- [43] René DUMONT: *Le problème agricole français*, — Préface.

[44] CLAPHAM: *An Economic history of modern Britain*, III, pp. 83-4. Aussi CONRAD'S *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, I, article: *Agrargeschichte*, p. 218.

[45] Serge MALLET, in: *France-Observateur*, 10/12/1959.

[46] René DUMONT: *Le problème agricole français*, p. 317 et *Rapport sur la situation économique dans les pays de la Communauté*, septembre 1958, p. 35.

[47] F. BAUDHUIN: *Economique agraire*, p. 91.

[48] J. de CASTRO: *Géopolitique de la Faim*: passim.

[49] RENNE: *Land Economics*, p. 268.

[50] G.D.H. COLE: *World in Transition*, p. 89.

[51] HEADY: *Economics of Agricultural Production*. p. 701.

[52] Henri BROUSSE, in: *Revue Economique*, septembre 1953.

[53] Gilbert BURCK, in: *Fortune*, June 1955.

[54] F.A.O.: *Annuaire de Statistiques*, 1952.

[55] *Bulletin du Comité National belge de la F.A.O.*, VIII, n°3, 1954.

[56] J. SCHUMPETER: *Business Cycles*, p. 739.

[57] René DUMONT: *Le problème agricole français*, pp. 324-5.

[58] DORFMAN: *The Economic Mind in American Civilization*, pp. 118, 338.

[59] ELY & WEHRWEIN: *Land Economics*, p. 76.

[60] Palme DUTT: *British India To-day*, pp. 243-8, éd. allemande 1951.

[61] ELY & WEHRWEIN: *Land Economics*, p. 97.

[62] SHANNON: *The Farmer's Last Frontier*, p. 64.

[63] *Cahiers algériens*, n° 3, pp. 17-18.

[64] *La Question tunisienne*, n° 2, p. 25.

[65] *Morocco*, pp. 73-4.

[66] *Report of the ad hoc Committee on Forced Labor*, U. N. O., pp. 621.

[67] George PADMORE: *Britain's Third Empire*, pp. 38-40, 50-59-60.

[68] *Ibidem*, pp. 17-8, 28.

[69] *Kandian Peasantry Report*, pp. 71-73.

[70] CONDLIFFE: *The Commerce of Nations*. p. 316.

[71] *Pour l'Egypte*, Hans BRINER, in: *Basler Nationalzeitung*, 8-5-1953.

[72] WEULERSSE: *Le pays des Alanites*, p. 225.

[73] H.K. LEE: *Land Utilisation and Rural Economy*, p. 163.

[74] I.B.R.D. Report: *The Economic Development of Iraq*, p. 143.

[75] Alfred BONNE: *State and Economics in the Middle East*, p. 132.

- [76] **La Réforme Agraire**, Birleşmiş Milletler yayını, 1951, s. 18.
- [77] **Panorama Economico**, 1953, Nr. 1. s. 34.
- [78] **FLEDDERUS and Van KLEECK: Technology and livelihood**, s. 92.
- [79] **Institut d'Economie Agricole de Grand — Berichte über Landwirtschaft**, 1, s. 43, Hamburg.
- [80] **ELY and WEHRWEIN: Land Economics**, s. 207.
- [81] **Socialist Call**, april-may 1957.
- [82] **G.D.H. COLE: World in Transition**, pp. 26-7.
- [83] **La Libre Belgique**, 12/12/1959.
- [84] **U.S.A. Statistcal Abstract 1958 et Historical Statistics**.
- [85] **Jacques SEVERIN: Démocratie mexicaine**, in: **Esprit**, mai 1952, p. 791.
- [86] **Progrès de la Réforme Agraire**, publié en 1954 par les Nations Unies, p. 181.
- [87] **New York Times**, 10/9/1959 et **Socialist Call**, april-may 1957.
- [88] **Josué CASTRO: Géopolitique de la Falm**, pp. 47, 90-93.
- [89] **NOGARO & OUALID: L'Evolution du Commerce, du Crédit et du Transport depuis 150 ans**, p. 165.
- [90] **Alfred BONNE: Studies in Economic Development**, p. 146.
- [91] **Facts on File**, september 1951.
- [92] **Fairfield OSBORN: Our plundered Planet**, pp. 74-5 — **The New York Times**, 20-2-1959.
- [93] **The New York Times**, 27-12-1959.
- [94] **Le Monde**, 24-7-1953.
- [95] **J. SCHUMPETER: History of Economic Analysis**, p. 1010.
- [96] **Paul M. SWEEZY: The Theory of Capitalist Development**, pp. 115-125 et al.
- [97] **L. von BORTKIEWICZ: Die Rodbertus'sche Grundrententheorie und die Marx'sche Lehre von der absolutent Grundrente**, in: **Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung** de Carl GRUNBERG, vol. I, 1911, pp. 426-429.
- [98] **Ibidem**, pp. 423-4.

Bibliyografya

Bibliyografiya

S. AARONOVICH: Monopoly, Lawrence and Wishart, London 1955, p. 191.

Wilhelm ABEL: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa, Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin 1935, p. 179.

Moses ABRAMOVITZ: Inventories and Business Cycles, National Bureau of Economic Research Washington (s.d.), p. 636.

ACHMINOV: Die Macht im Hintergrund. Spaten-Verlag, Ulm, 1950, p. 307.

Walter ADAMS, éd.: The Structure of American Industry. Some Case Studies, Mac Millan, New York 1954, p. 590.

P. AERTZ: Die Arbeiterräte. Sans date ni lieu d'édition.

Walter ADAMS and Horace M. Gray: Monopoly in America, Mac Millan, New York 1955, p. 221.

An African Survey, Oxford University Press, London 1945, p. 1837.

Osendé AFANA: L'économie de l'Ouest-africain, Paris, Maspéro, 1966, p. 260.

A. AFTALION: Les crises périodiques de surproduction, Paris, Rivière 1913, vol. I, p. 324; vol. II, p. 418.

A. N. AGARWALA and S. P. SINGH: The Economics of Underdevelopment, Oxford University Press-Indian Branch, Bombay 1958, p. 510.

Nicolas P. AGHNIDES: Mohammedan Theories of Finance, Columbia University Press, New York 1916, p. 540.

Albertus MAGNUS: Opera, vol. IV: *Conunentarii in Decem Libros Ethicorum Aristotelis*, Lyon, 1651.

E.B. ALDERER and H.E. MITCHELL: *Economics of American Industry*, Mc Graw-Hill, New York 1950, p. 716.

Boyd ALEXANDER: *From the Niger to the Nile*, 2nd impression. Edward Arnold, London, 2 vol., p. 420.

N.G. Alexandrov ed.: *Lehrbuch des sowjetischen Arbeitsrechts*. Verlag Kultur und Fortschritt, Berlin 1952, p. 420.

A. ANDREADES: *Les finances byzantines*, in: *Revue des Sciences politiques*, mars-avril 1911, Librairie Alcan, Paris, p. 30.

Frederick Lewis ALLEN: *The great pierpont Morgan*, Bantam Books, New York 1956, s. 244.

A. ANDREADES: *Geschichte der griechischen Staatswirtschaft*, Band I: *Von der Heroenzzeit bis zur Schlacht bei Chaironea*, Drei-Masken Verlag, München 1931, p. 460.

A. ANDREADES: *Les Finances de l'Empire japonais et leur évolution*, Librairie Félix Alcan, Paris 1932, p. 203.

A ANDRIEUX et J. LIGNON: *L'Ouvrier d'aujourd'hui*, Paris, Rivière, 1960.

ANGLO-IRANIAN OIL CY CASE: *Pleadings, Oral Arguments, Documents submitted to the International Court of Justice*, Editions Sijthoff, Leyde, 1952, p. 811.

Annuaire Desfossés 1958.

Annuario di Statistiche Industriali 1958.

Anthropology to-day, an Encyclopedic Inventory, prepared under the chairmanship of A.L.Kroeber, The University of Chicago Press, 1953, p. 966.

An Appraisal of Anthropology To-day, ed by Sol Tax, Loren C. Eiseley, Irving Rouse and Carl F. Voegelin, University of Chicago Press, 1953, p. 395.

A. ARAKELIAN: *Industrial Management in the USSR*, Public Affaires Press, 1950, p. 168.

ARISTOTE: *Ethique à Nicomaque*, traduit par J. Barthélemy Saint-Hilaire, Tome II, Librairie philosophique de Ladrage, Paris, 1856, p. 478.

ARISTOTE et SAINT-THOMAS D'AQUIN: *Journées d'étude internationales* 1955, Publications Universitaires de Louvain, 1957, Louvain, p. 258.

ARISTOTELES: *Politik*, übersetzt von Dr Eug. Rolfes, Verlag Felix Meiner, Leipzig 1922, p. 341.

Jacques ARNOULT: *Procès du Colonialisme*, Editions Sociales, Paris 1958, p. 331.

Raymond ARON: *L'Opium des Intellectuels*, Calmann-Lévy, Paris 1955, p. 337.

A. ARZOUMANIAN: *Questions de théorie marxiste-léniniste sur la paupérisation*, in: *Economie et Politique*, octobre 1956.

Aspects du Capitalisme contemporain, Chair n° 5 des

Recherches internationales à la lumière du marxisme. Editions La Nouvelle Critique, Paris, 1958, p. 220.

ASSOCIATION BELGE DES BANQUES: L'Evolution récente du rôle des banques dans l'économie, Bruxelles 1953, p. 318.

Hermann AUBIN: ed.: Geschichte Schlesiens, Verlag Priebatschs Buchhandlung, Breslau 1938, vol. I, p. 495.

Fritz BAADE: Welternährungswirtschaft, Rowohlt Verlag, Hamburg 1956. p. 174.

Jean BABY: Principes fondamentaux d'économie politique, Editions Sociales, Paris, 1949, p. 33.

Elizabeth FAULKNER BAKER: Displacement of Men by Machines, Colombia University Press, New York 1933, p. 284.

Petrus BAKKER: Eenige Beschouwingen over het Geldwezen in de Inheemsche Samenleving van Nederlandsch-Indie, J.B. Wolters, Groningen-Batavia 1936, p. 138.

Georges BALANDIER: Structures sociales traditionnelles et changements économiques, in: *Revue de l'Institut de Sociologie* Lohvay, n° 1, 1959.

Etienne BALAZC: Les Villes chinoises, Histoire des institutions administratives et judiciaires (Extrait des Recueils de la Société Jean Bodin, VI, Les Villes), Les Editions de la Librairie encyclopédique, Bruxelles 1954, pp. 225-240.

Etienne BALAZC: Le Traité économique du «Souei-Chou», in: *Tong Pao* (Archives, vol. XLVI, Leiden 1954, pp. 113-329, éd. E.J. Brill.

Etienne BALAZC: Le Traité juridique du «Souei-Chou», E.J. Brill, Leiden, 1954, p. 227.

T. BALOGH: Studies in financial Organisation, University Press, Cambridge, 1950, p. 319.

John W BALDWIN: The Medieval Theories of the Just Price, in: *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, vol. 49, part 4, 1959, p. 92.

Bank of International Settlements, XXth — XX th Annual Reports, Basle 1950-1960.

Paul A. BARAN: The Political Economy of Growth, Monthly Review Press, New York 1957, p. 308.

Violet BARBOUR: Capitalism in Amsterdam in the 17 th Century, John Hopkins Press, Baltimore, 1949, p. 171.

Harold BARGER: Distributions's Place in the American Economy since 1869, Princeton University Press, 1955, p. 222.

F. BARRETT: L'Evo-lution du Capitalisme japonais, Editions Sociales, Paris 1946, I, p. 299; II, p. 268; III, p. 429.

R.H. BARROW: Slavery in the Roman Empire, Methuen & C°, London 1928, p. 259.

Hugh BARTON: Peasant Uprisings in Japan of the Tokugawa Period, imprimé au Japon sans indication d'éditeur ni de date (préface datée 23 mars 1937), p. 219.

R.F. BARTON: *Ifugao Economics*: University of California Publications in: *American Archeology*, vol. 15, 1922, p. 446.

Fernand BAUDHUIN: *Crédit et Banque*, Librairie Générale de Droit et Jurisprudence, Paris, 1945, p. 345.

Fernand BAUDHUIN: *Economique Agraire*, Bibliothèque de l'Université de Louvain, 1942, p. 268.

Louis BAUDIN: *Der sozialistische Staat der Inka*, Rowohlt Verlag, Hamburg 1952, p. 149.

Otto BAUER: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*, Wiener Volksbuchhandlung, Wien 1907, p. 576.

Otto BAUER: *Die Akkumulation des Kapitals*, in: *Die Neue Zeit*, vol. 31 (1913), pp. 831-838, 862-874.

Otto BAUER: *Der Kampf um Wald und Wiese*-Wiener Volksbuchhandlung 1925, Wien, p. 244.

Otto BAUER: *Zwischen zwei Weltkriegen?* Eugen Praeger - Verlag, Bratislava 1936, p. 355.

P.T. BAUER and B.S. YAMEY: *The Economics of under-developed Countries* (1957), Cambridge University Press, p. 271.

H. BAUMANN et D. WESTERMANN: *Les Peuples et les Civilisations de l'Afrique*, Payot, Paris 1948, p. 605.

A. I. BAUMGOLTZ: *On the Question of the Effectiveness of Capital Investments*, in: *Izvestia Akademia Nauk U.S.S.R. Otdel. Ek. i Prav.*, 1950/6, pp. 440-452.

Norman H. BAYNES and H. St. L. B. Moss ed.: *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*. Clarendon Press, Oxford 1948, p. 436.

Ernest BEAGLEHOLE: *Property, a study in social psychology*. Allen & Unwin, London 1931, p. 327.

Ralph L. BEALS and Harry HOJER: *An Introduction to Anthropology*, The MacMillan Cy, New York 1956, p. 657.

C.H. BECKER: *Islamstudien*, Verlag Quelle & Meyer. Band I, Leipzig 1924, p. 534. Band II, Leipzig 1932, p. 550.

Burnham P. BECKWITH: *The Economic Theory of a Socialist economy*, Stanford University Press, 1952, p. 444.

Daniel BELL: *Work and its Discontent*, Beacon Press, Boston 1956, p. 56.

Daniel BELL: *The Erosion of Work* in: *The New Leader*, 13.9.1954.

Spurgeon BELL: *Productivity, Wages and National Income*, The Brookings Institute, 1952.

Laurette BENDER: *The Genesis of Hostility in Children*, in: *American Journal of Psychiatry*, vol. 105, 1948.

Ruth BENEDICT: *Pattern of Cultures*. Routledge & Kegan Paul (paperback edition) London 1961, p. 211.

E. BENVENISTE: *Les classes sociales dans la tradition asiatique*, in: *Journal asiatique*, vol. 221, 2 e semestre, no de juillet-septembre 1932, pp. 117-134.

Abram BERGSON: *The Economics of Soviet Planning.* Yale University Press, London, 1964, p. 394.

Abram BERGSON ed.: *Soviet Economic Growth, Conditions and Perspectives*, Row, Peterson & Co. Evanston, Ill. & White Plains N. Y., 1953, p. 376.

Wendel BERGE: *Cartels, a Challenge to a Free World*, 1944, Public Affairs Press, Washington D.C. (2nd printing).

A.A. Berle C. jr and Gardiner Means: *The Modern Corporation and Private Property* 1932, MacMillan, New York p. 396.

A.A. BERLE Jr: *The 20th Century Capitalist Revolution*, Harcourt, Brace & Co, New York 1954, p. 192.

Harold J. BERMAN: *Justice in Russia.* Harvard University Press, Cambridge Mass. 1950, p. 322.

Charles BETTELHEIM: *La planification soviétique*, Rivière, Paris, 1945, p. 351.

Charles BETTELHEIM: *L'Economie allemande sous le nazisme*, Rivière, Paris, 1946, p. 302.

Charles BETTELHEIM: *Bilan de l'Economie française*, Presses universitaires de France, Paris 1947, p. 291.

Charles BETTELHEIM: *Planification et croissance accélérée*, Paris, Maspéro, 1965, p. 215.

Charles BETTELHEIM: *Les problèmes théoriques et pratiques de la planification.* Presses Universitaires de France, Paris 1946, p. 349.

Charles BETTELHEIM: *Problèmes du développement économique.* Centre de Documentation Universitaire, Paris 1957, p. 151.

Charles BETTELHEIM: *La transition vers l'économie socialiste*, Paris, Maspéro, 1968, p. 270.

Die Bibel, oder die ganze Heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments, nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers. Britische & ausländische Bibelgesellschaft, Berlin 1925, pp. 773+255.

W. BIEDA e. c.: *Vecchia e nuovapianificazione economica in Polonia*, Feltrinelli, Milano, 1960, p. 334.

Gregory BIENSTOCK, Solomon M. SCHWARZ and Aaron YUGOW: *Management in Russian Industry and Agriculture.* Cornell University Press, New York, 1948, p. 198.

Robert BIGO: *La Caisse d'Escompte et les Origines de la Banque de France*, Presses Universitaires de France, Paris s. d., p. 317.

Robert BIGO: *Le Bases Historiques de la Finance Moderne*, Armand Colin, Paris, 1933, p. 216.

Georges BIGWOOD: *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge.* Lamertin-Hayez éditeurs, Bruxelles 1921, tome I, p. 683, tome II, p. 497.

Dr Herman BIKEL: *Die Wirtschaftsverhältnisse des Klosters St. Gallen, Freiburg im Briesgau* 1914, p. 351.

BLAND, BROWN and R. H. TaWNEY: *English Economic History* (selected documents), G. Bell & Sons, London 1921, p. 730.

Ernst BLOCH: *Avicenna und die Aristotelische Linke*, Editions Suhrkamp, 1963.

Dr. Herbert BLOCK: *Die Marksche Geldtheorie*, Verlag von Gustav Fisher, Jena, 1926, p. 145.

A. BLOK: *Soviet Housing*, in: *Soviet Studies*, vol. III, 1051-2, pp. 1-15 et pp. 229257.

Franz BOAS: *Invention*, in: *General Anthropology*, edited by Franz Boas, D.C. Heath & Co, New York 1938, p. 718.

Eugen von BÖHM-BAWERK: *Karl Marx and the Close of his System*. Augustus M. Kelly, New York 1949, p. 224.

Eugen von BÖHM-BAWERK: *Capital und Capitalzins*, Innsbruck, Wagner, 1900-1912, 3 vol.

Dr. J.H. BOEKE: *De Theorie der Indische Economie*, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 1940, Deel I, p. 200, deel II, p. 151.

BOISGUILLEBERT: *Le Détail de la France, Factum de la France, Oeuvres diverses*, pp. 171-424 des *Economistes-Financiers du XVIIIe siècle*, édité par Eugène Davie, chez Guillaumin Libraire, Paris, s.d.

P. BOISSONNADE: *Le Travail dans l'Europe chrétienne au moyen âge*, Alcan, Paris 1930, p. 431.

James B. BONBRIGHT and Gardiner C. MEANS: *Holdings*, in: *Encyclopedia of Social Sciences*, vol. VII, pp. 403-409.

Prof. Gerhard BONDI éd.: *Monopoltheorie, Monopolpraxis*. Verlag Die Wirtschaft, Berlin 1958, p. 151.

Georges BONMARCHAND: *Le Commerce de la Chine, Le Commerce du Japon*, in: *Histoire du Commerce*, tome III, S.P.L.D., Paris 1953, p. 551.

A. BONNE: *Studies in Economic Development*, Routledge & Kegan Paul, London 1957, p. 294.

Julian BORCHARDT: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*. V.I.V.A., Berlin 1922, Band I, p. 196; Band II, p. 336.

Mentor BOUNATIAN: *Crédit et Conjoncture*, Giard, Paris 1933, p. 143.

Joseph BOURRILLY: *Eléments d'ethnographie marocaine*. Librairie coloniale orientale Larose, Paris 1932, p. 296.

BRADY: *Business as a system of power*, Columbia University Press, 1943, p. 340.

G. I. BRATIANU: *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*. Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris 1938, p. 294.

Alfred BRAUNTHAL: *Die Wirtschaft der Gegenwart und ihre Gesetze*, Laub'sche Buchhandlung, Berlin 1930, p. 241.

E. BREGEL: *Steuern, Anleihen und Inflation im Dienste*

des Imperialismus, Verlag Die Wirtschaft, Berlin 1955, p. 372.

Louis BREHIER: *La civilisation byzantine*, Editions Albin Michel, Paris 1950, p. 628.

Lujo BRENTANO: *Das Wirtschaftsleben der Antiken Welt*, Gustav Fischer Verlag, Jena 1929, p. 242.

Arthur A. Bright jr.: *The Electric-Lamp Industry*, Mac Millan, New York 1949, p. 526.

Carl BRINKMANN: article *Land Tenure* — Introduction, in: *Encyclopedia of Social Sciences*, vol. IX-X, pp. 73-76.

Carl BROCKELMANN: *History of the Islamic Peoples*, Routledge & Kegan Paul, London 1949, p. 566.

Brooks ADAMS: *La loi de la civilisation et de la décadence*, Félix Alcan, Paris 1899, p. 435.

Nikolai BUCCHARIN: *Imperialismus und Weltwirtschaft*, Verlag für Literatur und Politik, Berlin-Wien 1929, p. 193.

Nikolai BUCCHARIN: *Die politische Oekonomie des Rentners*, Verlag für Literatur und Politik, Berlin-Wien, 1926, p. 197.

Nikolai BUCCHARIN: *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, Verlag für Literatur und Politik, Berlin-Wien 1926, p. 126.

Nikolai BUCCHARIN und Eugen PREOBRASCHENSKY: *Das ABC des Kommunismus*, Carl Hoym Nachf., Hamburg 1921, p. 376.

Nikolai BUCCHARIN: *Oekonomik des Transformationsperiode*, Carl Hoym Nachf., Hamburg 1922, p. 199.

S. Khuda BUKHSH: *Contributions to the History of Islamic Civilisation*, University of Calcutta Press, Calcutta 1929, p. 356.

Ruth BUNZEL: *The Economic Organisation of Primitive Peoples*, in: *General Anthropology*, ed. by Franz Boas, D. C. Heath & Co., New York 1938, p. 71.

F. A. BURCHARDT ed.: *The Economics of Full Employment*, Basil Blackwell, Oxford 1946, p. 213.

BUREAU INTERNATIONAL DU TRAVAIL: *Les populations aborigènes, Etudes et Documents*, Nouvelle Série No 35, Genève 1953, p. 700.

James BURNHAM: *The Managerial Revolution*, Penguin Books, 1945, p. 238.

Arthur F. BURNS: *The Frontiers of Economic Knowledge*, Princeton University Press, Princeton 1954, p. 367.

Arthur Robert BURNS: *The Decline of Competition*, Mc Graw-Hill Book Co., New York & London, 1936, p. 619.

Arthur Robert BURNS: *Comparative Economic Organization*, Prentice-Hall, New York 1955, p. 766.

CAESAR, JULIUS: *De Bello Gallico*.

A. K. CAIRNCROSS: *Home and Foreign Investment 1870-1913*, Cambridge University Press, Cambridge 1953, p. 251.

V. F. CALVERTON ed: *The Making of Man, an Outline of Anthropology*, The Modern Library, New York 1931, p. 872.

The Cambridge Economic History of Europe, Cambridge University Press, vol. I, 1942, p. 650; vol. II, 1952, p. 604.

The Cambridge History of the British Empire, Cambridge University Press, vol. I, 1929, p. 931.

The Cambridge History of India, vol I. Cambridge University Press 1922, p. 736.

R. CANTILLON: *Essai sur la nature du commerce en général*, éd. H. Higgs, London, MacMillan, 1931, p. 394.

E.H. CARR: *A History of Soviet Russia*, MacMillan, London, vol. II, p. 400; vol. IV, p. 392.

A.M. CARR-SAUNDERS, D. CARADOG JONES and C.A. MOSER: *A Survey of Social Conditions in England*. Clarendon Press, Oxford 1958, p. 302.

Alexis CARREL: *L'homme, cet inconnu*. Plon, Paris 1936, p. 400.

E. H. CARTER, G.W. DIGBY and R.N. MURRAY: *History of the West Indian Peoples*, Thomas Nelson and Sons, 1953, p. 198.

Josué de CASTRO: *Géographie de la Faim*. Editions Ouvrières, Paris 1949.

Josué de CASTRO: *Géopolitique de la Faim*. Les Editions Ouvrières, Paris 1952, p. 331.

CENTRAL STATISTICAL OFFICE (British): *National Income Statistics, Sources and Methods*. HMSO.

Michel CEPEDE et Maurice LENGELL'E: *Economie alimentaire du globe*, Librairie de Médecis, Paris 1953, p. 654.

Robert S. CHAMBERLAIN: *Castilian Backgrounds of the Repartimiento - Encomienda*, in: *Contributions to American Anthropology and History*, vol. V, nr. 25, pp. 19-66, Carnegie Institution of Washington, 1939.

Robert S. CHAMBERLAIN: *The Conquest and Colonization of Honduras 1502-1550*, Carnegie Institution of Washington. Publication 598, Washington 1953, p. 264.

E. H. CHAMBERLIN: *The Theory of Monopolistic Competition*, Harvard University Press, Cambridge Mass, 1933, p. 213.

E. H. CHAMBERLIN ed.: *Monopoly and Competition, and their Regulation*, MacMillan & Co, London 1954, p. 549.

Henri CHAMBRE: *Le Marxisme en Union soviétique*, Editions du Seuil, Paris 1955, p. 510.

Chan JU-KUA: *His Work on the Chinese and Arab Trade in the 12th and 13th centuries*, entitled *Chu-fan-chi*, Printing Office of the Imperial Academy of Sciences, St.-Petersburg 1911, p. 288.

Jean CHARDONNET: *Les conséquences économiques de la guerre 1939-1946*. Librairie Hachette, Paris 1947, p. 327.

Hollis B. CHENERY and Paul G. CLARK: *Interindustry Economics*, John Wiley & Sons, New York 1959, p. 345.

Chen HAN-SENG: *Industrial Capital and Chinese Peasants*, Kelly & Walsh Ltd., Shanghai 1939, p. 97.

Chen HUAN-CHANG: *The Economic Principles of Confucius and His School*, Columbia University Press, New York, 1911, vol. I, p. 362; vol. II, p. 730.

E. P. CHENEY: *An Introduction to the industrial and social History of England*, MacMillan, New York 1920, p. 386 (revised edition).

Julien CHEVERNY: *Eloge su colonialisme*. René, Juliard 1961, p. 373.

V. Gordon CHILDE: *The Most ancient East*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, 2nd edition, London 1929, p. 258.

V. Gordon CHILDE: *The Dawn of European Civilization*. Routledge & Kegan Paul, 5th (revised) edition. London 1950, p. 362.

V. Gordon CHILDE: *Scotland before the Scots*. Methuen, London, 1946, p. 144.

V. Gordon CHILDE: *Man Makes Himself*. The New American Library, New York 1951, p. 192.

V. Gordon CHILDE: *What Happened in History*. Penguin Book, Hammonds Worth, 1957, p. 288.

V. Gordon CHILDE: *Social Evolution*. Watts & Co. London 1951, p. 184.

E. S. CHLEPNER: *Le Marché financier belge avant 1850*. Maurice Lamberlin éditeur, Bruxelles 1926, p. 429.

Arthur CHRISTENSEN: *L'Iran sous les Sassanides*, Ejnar Munksgaard, Copenhagen 1944, p. 560.

CICERO: *De Officiis*.

J. H. CLAPHAM: *An Economic History of Modern Britain*, Cambridge University Press. Volume I, 1950 (reprint), p. 623 Volume II, 1932, p. 554. Volume III, 1938, p. 577.

Sir John CLAPHAM: *The Bank of England*. Cambridge University Press. Volume I, 1944, p. 305.

Colin CLARK: *The Conditions of Economic Progress*, Mac Millan, London 1951 (2nd edition), p. 584.

Colin CLARK: *The Economics of 1940*, MacMillan, London 1944, p. 118.

Grahame CLARK: *From Savagery to Civilization*. Coddett Press, London, 1946, p. 112.

J. G. D. CLARK: *L'Europe préhistorique, Les Fondements de son Economie*. Payot, Paris, 1955, p. 491.

J. M. CLARK: *Studies in the Economics of overhead costs*, University of Chicago Press, 1923, p. 502.

Sir Gerald CLAUSEN: *La Tenure communautaire* — Publication de la F.A.O., Rome 1954, p. 63.

Dr. Gustav CLAUSING: *Die Uebererzeugung in der Ziegelei von 1867 bis 1913*. Gustav Fischer Verlag, Jena 1931, p. 191.

John George CLOVER and William Bouck CORNELL: *The Development of American Industries*, 3rd edition, Prentice Hall, New York 1951, p. 1121.

Thomas C. COCHRAN and William MILLET: *The Age of Enterprise*, Mac Millan, New York,, p. 394.

Jerome B. COHEN: *Japan's Economy in War and Reconstruction*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1949, p. 545.

G.D.H. COLE: *Money, its Present and Future*. Cassel & Cy, London 1944, p. 328.

G.D.H. COLE: *World in Transition*, Oxford University Press, 1949, p. 646.

Margaret Hall COLE: *The Investment of Wealth in 18th century Genoa*, in: *Economic History Review*, vol. VIII, no 2, May 1938.

Sonia COLE: *The Prehistory of East Africa*. Pinguin Books, Hammondswoth, 1954, p. 301.

Dr H. T. COLENBRANDER: *Koloniale Geschiedenis*. Martinus Niphoff 1925. Deel I, p. 413; Deel II, p. 33; Deel III, p. 289.

John COLLIER: *The Indians of the Americas*, W. W. Norton & Cy, New York 1947, p. 326.

3e Colloque des Facultés de Droit: *Le Fonctionnement des Entreprises nationalisées en France*. Librairie Dalloz, Paris 1956, p. 414.

U.S.A. Commissioner of Labor: *XIIIth Annual Report*, Government Printing Office, Washington.

Commission de la Communauté Economique Européenne: *Rapport sur la situation économique dans les pays de la Communauté*, 1958, p. 608.

Commission Economique pour l'Europe des Nations Unies: *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1954*; Publication des Nations-Unies, Genève 1955, p. 344.

Commission Economique pour l'Europe des Nations Unies: *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1955*. Publication des Nations-Unies, Genève 1956, p. 276 + 100 p. d'annexes.

Commission Economique pour l'Europe des Nations Unies: *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1956*. Publication des Nations Unies, Genève 1957, pp. XII + 306 + 99 p. d'annexes.

Commission Economique pour l'Europe des Nations Unies: *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1957*. Publication des Nations Unies, Genève 1958, p. 322 + 101 p. d'annexes.

Commission Economique pour l'Europe des Nations Unies: **Etude sur la situation économique de l'Europe en 1958**. Publication des Nations Unies, Genève 1959, p. 216 + 43 p. d'annexes.

Commission Economique pour l'Europe des Nations Unies: **Etude sur la situation économique de l'Europe en 1959**. Publication des Nations Unies, Genève 1960, p. 352 + 64 p. d'annexes.

Commission Economique pour l'Europe des Nations Unies: **Etude sur la situation économique de l'Europe en 1960**. Publication des Nations Unies, Genève 1961.

Committee of Enquiry into the cost of the National Health Service: **Report**. H.M.S.O., London, 1956, p. 309.

M. COMPTON and E. H. BOTT: **British Industry, its changing Structure in Peace and War**. Lindsay Drummond, London 1940, p. 304.

J. B. CONDLIFFE: **The Commerce of Nations**, Allan & Unwin, London 1951, p. 884.

P. LESLEY COOK and Ruth COHEN: **Effects of Mergers**. Cambridge Studies in Industry. George Ailen & Unwin, London 1958, p. 458.

G. W. COOPLAND: **The Abbey of St. Bertin and its Neighbourhood 900-1300**, in: **Oxford Studies in Social and Legal History** vol. IV, no 8. Clarendon Press, Oxford 1914, p. 166.

E. COORNAERT: **Grand Capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVIe siècle**, in: **Annales d'histoire économique et sociale**, année 1936, pp. 127-139.

G. G. COULTON: **Scottish Abbeys and social Life**. Cambridge University Press, 1933, p. 293.

G. G. COULTON: **The Medieval Village**, Cambridge University Press, 1931, p. 603.

W.H.B. COURT: **A Concise Economic History of Britain, from 1750 to recent times**. Cambridge University Press, 1954, p. 368.

Cowles Commission for Research in Economics: **Economic Theory and Measurement**. A twenty years research report. 1952, p. 180.

Heinrich CUNNOW: **Die Marxsche Geschichts —, Gesellschafts —, und Staatstheorie**, Buchhandlung Vorwärts, Berlin. I. Band, Berlin 1920, p. 346. Band II, Berlin 1921, p. 352.

Heinrich CUNOW: **Allgemeine Wirtschaftsgeschichte**. Dietz, Berlin. Band I, 1926, p. 547. Band II, 1927, p. 478. Band III 1929, p. 488.

Heinrich CUNOW: **Geschichte und Kultur des Inka-Reiches**. Elsevier, Amsterdam 1937, p. 208.

Edouard CUQ: **Les Nouveaux Fragments du Code de Hammourabi sur le prêt à intérêt et les Sociétés**. Imprimerie Nationale, Paris, 1918, p. 109.

David DALLIN: *Forced Labour in Soviet Russia*. Yale University Press. New Haven 1947, p. 331.

David DALLIN: *The Real Soviet Russia*. Hollis and Carter, London 1947, p. 302.

S. A. DANGE: *India from primitive communism to slavery*.

Santar KUNAS DAS: *The Economic History of Ancient India*. Mitra Press, Calcutta, 1925, p. 311.

A. DAUPHIN-MEUNIER: *Histoire de la Banque*, Presses Universitaires de France, Paris 1950, p. 126.

A. DAUPHIN - MEUNIER: *La Banque à travers les âges*. «Banque» éditeur. Paris 1937. Tome I p. 387, tome II, p. 409.

Basil DAVIDSON: *The African Awakening*. Jonathan Cape, London 1955, p. 262.

Basil DAVIDSON: *Old Africa Rediscovered*. Victor Gollancz, London 1959, p. 287.

R. M. DAVIS: *The current state of profit theory*, in: *The American Economic Review*. June 1952, pp. 245-264.

DAYA: *Surplus - Value, Profit and Exploitation*, in: *Review of Economic Studies* 1954-1955, pp. 96-108.

Phylis DEANE: *The Implications of Early National Income Estimates*, in: *Economic Development and Cultural Change*, November 1955.

Dr. H. J. DE GRAAF: *Geschiedenis van Indonesië*. N. V. Uitgeverij W. Van Hoeve's Gravenhage/Bandoeng, 1949, p. 516.

Aser DELEON: *Die Beteiligung der Arbeiter an der Betriebsverwaltung in Jugoslawien*, in: *Annalen der Gemeinwirtschaft*, 28 Jahr, Nr: 21 mai-novembre 1959.

Bernard W DEMPSEY: *Interest and Usury*. Dennis Dobson Ltd., London 1948, p. 233.

Jean DENIAU: *Histoire de Lyon et du Lyonnais*. Presses Universitaires de France (Collection «Que Sais-je?»), Paris 1951, p. 126.

Henri DENIS: *La Valeur*. Editions Sociales, Paris, 1950, p. 132.

Henri DENIS: *La crise de la pensée économique*. Presses Universitaires de France (Collection «Que sais-je?»), Paris 1951, p. 126.

Henri DENIS: *Valeur et Capitalisme*. Editions Sociales Paris, 1957, p. 128.

Dr. JAN DENUCE: *De Beurs van Antwerpen, Oorsprong en eerste Ontwikkeling*, in: *Antwerpsch Archiefblad, Tweede Reeks*, 6e jaargang, 1831, Nr 2 (April), pp. 81-145. Boekhandel Veritas, Antwerpen.

U.S.A. Departement of Commerce. *Historical Statistics*.

U.S.A. Department of Commerce: *U.S.A. Statistical Abstract* 1952-1960 (chaque année).

U.S.A. Department of Agriculture: **Changing Technology.**

Raymond DE ROOVER: **Banking and Credit in Medieval Bruges**, Raymond DE ROOVER: **Banking and Credit in Medieval Bruges**, Medieval Academy for America, Cambridge Mass. 1948, p. 420.

Raymond DE ROOVER: **Le contrat de change depuis la fin du XIIIe siècle jusqu'au début du XVIIe siècle**. Tiré à part de la «Revue belge de philologie et d'histoire», tome XXV, 1946-7, pp. 111-128.

Raymond DE ROOVER: **L'Evolution de la Lettre de Change: XIVe-XVIIIe siècle**. Armand Colin, Paris, 1953, p. 240.

A. R. DESAI, éd. **Rural Society in India**. Indian Society of Agricultural Economics. Bombay 1959, p. 440.

Günther DESSMANN: **Geschichte der schlesischen Agrarverfassung**. Trübner, Strassburg, 1904, p. 261.

DEUSSEN: **Geschichte der Philosophie**. F. A. Brockhaus, Leipzig 1920. Band I, 1, p. 361; Band I, 2, p. 402; Band I, 3, p. 728.

Isaac DEUTSCHER: **Soviet Trade-Unions**. Royal Institute of International Affairs London 1950, p. 156.

Isaac DEUTSCHER: **Stalin, a political biography**. Oxford University Press, London, 1949, p. 600.

Isaac DEUTSCHER: **The Prophet Armed**. Oxford University Press, London, 1954, p. 540.

Isaac DEUTSCHER: **The Prophet Unarmed**, Oxford University Press, London 1959, p. 490.

H. D. DICKINSON: **Economics of Socialism**. London, 1939, Oxford University Press, p. 262.

John DIEBOLD: **Automation**. D. Van Nostrand Cy, New York 1952, p. 181.

Charles DIEHL et Georges MARÇAIS: **Histoire du moyen âge**, tome III: **Le Monde Oriental**, 2e édition, Presses Universitaires de France, Paris, 1944, p. 627.

Charles DIEHL: **Les Figures byzantines**, Armand Colin, Paris 1906, 2 vol.

G. DUCKMANS: **Histoire économique et sociale de l'ancienne Egypte**, Auguste Picard. Tome I, Paris 1936, p. 301. Tome III, Paris 1937, p. 281.

Milovan DJILAS: **La nouvelle classe dirigeante**. Plon., Paris 1957, p. 272.

Maurice DOBB: **Economic Growth and Underdeveloped Countries**, Lawrence and Wishart, London, 1963, p. 64.

Maurice DOBB: **Russian Economic Development since the Revolution**. Routledge et Sons, London 1927, p. 415.

Maurice DOBB: **Soviet Planning and Labour in Peace and War**. Routledge et Sons, London 1942, p. 126.

Maurice Dobb: **Studies in the Development of Capitalism**. G. Routledge and Sons, London, Reprint 1947, p. 396.

Maurice DOBB: A note on the discussion of the problem of choice between alternative investment projects, in: *Soviet Studies*, vol. II, pp. 289-295.

Maurice DOBB: *On Economic Theory and Socialism*. Collected Papers. Routledge et Kegan Paul, London, p. 293.

Maurice DOBB: *Wages*. Cambridge University Press, Cambridge 1947, p. 222.

Philippe DOLLINGER: *L'Evolution des classes rurales en Bavière*. Société d'Edition Les Belles Lettres, Paris 1949, p. 530.

Evsey D. DOMAR: *Essays in the Theory of Economic Growth*. Oxford University Press, New York 1957, p. 272.

Folke DOORING: Les recensements agricoles français, in: *Bulletin Mensue de Statistique (France)*, Supplément avril-juin 1955, pp. 70-74.

Alfred DOREN: *Italienische Wirtschaftsgeschichte*, G. Fischer Verlag, Jena, 1934, p.

Joseph DORFMAN: *The Economic Mind in American Civilisation*. The Viking Press. Volume I, New York 1946, p. 499.

Garrett DROPPERS: *Economic Theories of Old Japan*, *Transactions of the Asiatic Society of Japan*, vol. XXIV, R. Meiklejohn & Cy, Yokohama 1896, pp. V-XVIII.

W. E. BURGHARDT DU BOIS: *Black Folk then and now*. Harry Holt & Cy, New York 1944, p. 401.

J.S. DUESENBERY: *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*. Harvard University Press, Cambridge Mass. 1949, p. 128.

René DUMONT: *Le problème agricole français*. Les Editions Nouvelles, Paris, 1946, p. 376.

René DUMONT: *Economie agricole dans le monde*. Dalloz, Paris, 1954, p. 597.

René DUMONT: *Révolution dans les campagnes chinoises*. Editions du Seuil, Paris 1956, p. 463.

Jean DURET: *Les Trusts en France*. Centre confédéral d'éducation ouvrière, 1939, Paris, p. 95.

Jean DURET: *Le Marxisme et les crises*, Gallimard, Paris 1933, s. 255.

J. K. EASTHAM: *An Introduction to Economic Analysis*, English Universities Press, London 1950, pp. 392.

John EATON: *Economia politica*. Guilio Einaudi editore. Milano 1955, p. 528.

Wolfram EBERHARD: *Chinas Geschichte*. A. Francke Verlag, Bern 1948, p. 404.

Paul E. ECKEL: *The Far East Since 1500*. Harcourt, Brace & Cy, New York, 1948, p. 820.

Rudolph ECKERT: *Les Théories modernes de l'Expansion économique*. Librairie du Recueil Sirey, Paris 1949, p. 115.

L'Economie belge en 1953. Publié par le ministère belge des Affaires Economiques, Bruxelles, 1954, p. 462.

Economie et Politique: La France et les Trusts, no spécial, 1re année, nos 5-6, 1954, p. 240.

Harol C. EDEY and Alan T. PEACOCK: National Income and Social Accounting. Hutchinson's University Library. London. 1954, p. 222.

Dr Kurt EHRKE: Die Uebererzeugung in der Zementindustrie, Gustav Fischer Verlag; Jena 1933, p. 480.

Henry W. EHRMANN: La politique du patronat français (1936-1955), Armand Colin, Paris 1959.p. 413.

Wilhelm EILERS: Die Gesetzstele Chammurabis, in: **Der Alte Orient**, Band 31, Heft 3/4, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1932, p. 63.

Robert EISLER: Das Ge'd, Verlag der Diatype, München 1924, p. 383.

Richard T. ELY and Georges S. WEHRWEIN: Land Economics. Mac Millan, New York 1941 (end printing), p. 512.

John EMBREE: Mura, A Japanese Village, Kegan Paul, Tranch, Trubner and Cy, Ltd. London 1946, p. 268.

Paul H. EMDEN: Money Powers of Europe. Sampson Low, Marston & Cy Ltd. London s. d; p. 420.

Encyclopedia of Social Sciences, passim.

Encyclopédie de l'Islam, passim.

Friedrich ENGELS: Herrn Eugen Düring Umwälzung der Wissenschaft. Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der U.d.S.S.R., Moskau-Leningrad 1934, p. 327.

Friedrich ENGELS: Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der U.d.S.S.R., Moskau-Leningrad 1934, p. 219.

Friedrich ENGELS: Zur Wohnungsfrage. Internationaler Arbeiter - verlag Berlin, 1932, p. 112.

Friedrich ENGELS: Correspondance Fr. Engels-K. Marx et divers, publiée par F. A. Sorge. Paris, Alfred Costes, éditeur, 1950. Tome I, p. 352. Tome II, p. 304.

Friedrich ENGELS: Voir aussi: Karl Marx Friedrich Engels.

Alexander ERLICH: Preobrazhenski and the Economics of Soviet Industrialization, in: **Quarterly Journal of Economics**, February 1950, volume LXIV, nr. 1, pp. 57-88.

Georges ESPINAS: Les Origines du Capitalisme. Librairie Emile Raoust. Tome I, Lille, 1933, p. 256. Tome II, Lille 1936. p. 275. Tome III, Paris-Lille, éditions Picard - Raoust, p. 319. Tome IV, Paris Lille, éditions Picard, Librairie Raoust, 1949, p. 286.

Walter A. FAIRSERVIS jr.: The Origins of Oriental Civilization. The New American Library, New York 1959, p. 188.

Benjamin FARRINGTON: Greek Science. Penguin Books, Harmondsworth 1949. Volume I, p. 154. Volume II, p. 181.

Federal Reserve BOARD and Michigan Survey Research CENTER: Survey of Consumer Finances, 1950.

Federal Trade Commission: Report on the Copper Industry, US Government Printing Office, Washington 1947, p. 420.

Federal Trade Commission: Report on the International Petroleum Cartel, Washington 1952, Government Printing Office, p. 378.

Federal Trade Commission: Report on Changes in Concentration in Manufacturing, US Government Printing Office, Washington 1954, p. 153.

Fédération Générale du Travail de Belgique: Holdings et Démocratie économique, 1956, p. 239 (Rapport préparatoire au Congrès extraordinaire d'octobre 1956).

Fédération Internationales des Ouvriers sur Métaux: Les plus grandes sociétés sidérurgiques du monde libre. Etude ronéotypée préparée pour la conférence sur l'acier qui s'est tenue à Vienne le 19-21 mars 1959.

Jean FELIX FAURE: L'organisation professionnelle aux Pays-Bas. Librairie technique et économique, Paris 1938, p. 143.

Jules FERRY: Le Tonkin et la Mère-Patrie. V. Havard, Paris, 1890, p. 406.

I.M. FINEGOOD: A critical analysis of some prevailing concepts concerning Soviet agriculture, in: *Soviet Studies*, vol. IV 1952-53, pp. 15-31.

Raymond FIRTH: Tikopia, a Primitive Polynesian Economy. Routledge & Sons, London 1939, p. 387.

Raymond FIRTH: Malay Fishermen: their peasant economy. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, London 1946, p. 354.

Walter J. FISCHER: Ueber die Gruppe der Karimi - Kaufleute, in: *Studia Arabica*, Pontificum Institutum Biblicum, Roma 1937, I, pp. 67-82.

Walter J. FISCHER: Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam, Royal Asiatic Society Monographs, vol. XXII, London 1937, p. 139.

Walter J. FISCHER: The Origin of Banking in Medieval Islam, in: *Journal of Royal Asiatic Society*.

F. J. FISCHER: The Development of the London Food-Market 1540-1640, in: *Economic History Review*, vol. V, Nr 2, pp. 46-64.

Patrick FITZGERALD: Industrial Combination in England. Pitman & Sons, London 1927, p. 230.

Mary L. FLEDDERUS and Mary Van KLEECK: Technology and Livelihood. Russell Sage Foundation, New York 1944, p. 237.

FOOD AND AGRICULTURAL ORGANISATION: Annuaire de Statistiques 1952.

H.D. FONG: Cotton Industry and Trade in China. The Chihli Press, Tientsin 1932, vol. I, p. 330.

Meyer FORBES: The Dynamics of Clanchip among the Talensi. Oxford University Press, 1945, p. 270.

C. Daryll FORDE: Habitat, Economy and Society. Methuen & Co, 8th edition, London, 1950, p. 500.

C. Daryll FORDE and Dr Richenda SCOTT: The Native Economics of Nigeria. Faber & Faber Ltd., London 1946, p. 312.

Albert Forstmann: Geld und Kredit. Göttingen, 1952. Vandernoeck & Rupprecht, 2 vol. I, p. 298; II, pp. 303-824.

W.T. FOSTER and W. CATCHINGS: Profits. Houghton and Mifflin. Boston-New York 1925, p. 465.

Jean FOURASTIE: Le Grand Espoir du XXe siècle. Paris 1949, p. 223.

Andre Gunder FRANK: Capitalism and Underdevelopment in Latin America, Monthly Review Press, New York, 1967, p. 298.

Sir James FRAZER: Myths of the Origin of Fire. Mac-Millan & Co, London 1930, p. 238.

L. I. FREI: Die heutigen Banksysteme Englands, der U.S.A. und Frankreichs. Verlag Die Wirtschaft, Berlin 1955, p. 223.

Georges FRIEDMANN: Ou va le travail humain? Gallimard, Paris 1950, p. 389.

Georges FRIEDMANN: Le Travail en Miettes. Gallimard, Paris 1956, p. 347.

John R. P. FRIEDMANN: Developmental Planning in Haiti, in: *Economic Development and Cultural Change*, November 1955.

Bruno FRITSCH: Die Geld-und Kredittheorie von Karl Marx, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, 1968, p. 183.

Erich FROMM: The Fear of Freedom. Routledge & Kegan Paul, 1960, p. 257.

Erich FROMM: The Sane Society.

Arturo FRONZIZI: Petroleo y politica, Contribucion al Estudio de la Historia economica argentina y de las relaciones entre el imperialismo y la vida politica national, Editorial Raigal, Buenos Aires 1955, p. 412.

Raymond FURON: Manuel de préhistoire Générale, paytot 1951, 3. baski Paris, s. 535.

P. GABRIEL: Le Progrès Technique et le Chomage, presses Modernes, Paris, s. 236.

John Kenneth GALBRAITH, HOLTON: Marketing Efficiency in puerto Rico, Harvard University press, 1955.

John Kenneth GALBRAITH: The Affluent Society. The Riverside press, Cambridge U.S.A., s. 368.

Walter GALENSON ed.: **Labor and Economic Development**. John Wiley and Sons, New York 1959, p. 304.

F. L. GANSHOF: **Une étape de la décomposition domaniale classique à l'abbaye de St.-Trond** Fédération archéologique et historique de Belgique, XXIXe Session, Congrès de Liège 1932. Liège 1934, pp. 22-40.

F. L. GANSHOF: **Manorial Organization in the Low Countries in the 7th, 8th and 9th centuries**. — Transactions of the Royal Historical Society, 4th series, vol. XXXI, 1949, pp. 29-59.

E. F. GAUTHIER: **Le Passé de l'Afrique du Nord**. Payot, Paris 1952, p. 457.

Dr. Karl GAREIS: **Die Landgüterordnung Kaiser Karl des Grossen**. J. Guttentag Verlagsbuchhandlung, Berlin 1895, p. 68.

André GARRIGOU - LAGRANGE: **Production agricole et Economie rurale**. Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris 1939, p. 211.

Arthur D. GAYER, W. W. ROSTOW and A. J. SCHWARTZ: **The Growth and Fluctuations of the British Economy 1790-1850**. Clarendon Press, Oxford 1953. Volume I, p. 528. Volume II, p. 1028.

Arnold GEHLEN: **Der Mensch**, Athenaeum-Verlag, Bonn 1950, 4e édition, p. 444.

Hans GEISS: **Geld - und Naturalwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit**. Beiheft 27 zur «Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte». Kohlhammer-Verlag, Stuttgart, 1931, p. 66.

R. GENESTAL: **Le Role des Monastères comme établissements de crédit étudié en Normandie du XIe à la fin, du XIIIe siècle** Rousseau, éditeur, Paris 1901, p. 250.

L. GENICOT: **L'Economie rurale namuroise au bas moyen âge**. Bibliothèque de l'Université de Louvain, 1943, p. 406.

Jacques GERNET: **Les aspects économiques du Bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siècle**. Ecole française d'Extrême-Orient, Saigon 1956, p. 331.

Charles GIDE: **Principles of Political Economy**. Heath & Co, London 1907, p. 705.

Joseph M. GILLMANN: **The Falling Rate of Profits** Dennis Dobson, London 1957, p. 172.

Emile GIRARDEAU: **Le progrès technique et la personnalité humaine**. Paris, Plon 1955, p. 336.

Gustave GLOTZ: **Le Travail dans la Grèce antique**. Alcan, Paris 1920, p. 460.

Dr Alfons GOLDSCHMIDT: **Die Wirtschaftsorganisation Sowjet Russlands**, Ernst Rowohlt-Verlag, Berlin 1920, p. 307.

Pierre GOUROU: **Les pays tropicaux**, Presses Universitaires de France, Paris 1948, p. 196.

S. GOUSCHEV and M. VASSILIEV ed.: **Life in the**

Twenty-first Century, Penguin Books, Harmondsworth, 1961, p. 222.

Martin GRABMAN: Der lateinische Averroismus des 13. Jahrhunderts und seine Stellung zur christlichen Weltanschauung. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1931, p. 85.

Roger GRAND et Raymond DELATOUCHE: L'Agriculture au Moyen Age. E. de Boccard, éditeur, Paris 1950, p. 740.

Marcel GRANET: La Pensée chinoise. La Renaissance du Livre, Paris 1934, p. 614.

N.S.B. GRAS: The Evolution of the English Corn Market from the 12th to the 18th century. Harvard University Press, Cambridge Mass. 1926, p. 498.

N. S. B. GRAS: Bill of Exchange, in: *Encyclopedia of Social Sciences* vol. II, pp. 539-540.

N. S. B. GRAS: Business and Capitalism. F.S. Crofts & Cy, New York 1948, p. 408.

N. S. B. GRAS: A History of Agriculture. F.S. Crofts & Cy, New York 1946 (2nd edition), p. 496.

Robert GRAVES: The Greek Myths, Penguin Books, 1960.

W. GREILING: Marxismus und Sozialisierungstheorie. VIVA 1923, Berlin, p. 150.

Sir Percival GRIFFITHS: The British Impact on India. Macdonald, London 1952, p. 520.

Gregory GROSSMAN: Scarce Capital and Soviet Doctrine, in: *Quarterly Journal of Economics*, vol LXVII, August 1953, Nr 3, pp. 311-343.

Henryk GROSSMANN: Das Akkumulations — und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems. C. L. Hirschfeld, Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1928, p. 625.

René GROUSET: Histoire de la Chine, Fayard, Paris 1947, p. 428.

Gustave E. von GRUNEBAUM: Medieval Islam. University of Chicago Press, Chicago 1946, p. 365.

Daniel BUEVIN: Fascisme et grand Capital, Gallimard, yenidoen gözden geçirilmiş 10. baskı, Paris 1945, S. 328.

Daniel GUERIN: Ou va le peuple américain- Paris, Juillard, Tome I, 1950, s. 363. Tome I, 1951, s. 351.

Henri GUITTON: Les Fluctuations économiques. Recueil Sirey 1951, p. 648.

Franz GUTMANN: Die soziale Gliederung der Bayern zur Zeit des Volksrechtes. Trübner, Strassburg 1906, p. 330.

Gottfried von HABERLER: Prospérité et Dépression. Société des Nations. 3e édition augmentée d'une 3e partie. Genève 1943, p. 584.

Brian HACKET: Man, Society and Environment. Percival Marshall, London, p. 136.

Victor WOLFANG VON HAGEN: The Aztec and Maya

Papermakers. J.J. Augustin Publishers, New York 1944, p. 120.

Selma HAGENAUER: *Das «lustum pretium» bei Thomas von Aquino.* W. Kohlhammer, Stuttgart 1931. Beiheft 24 zur Vierteljahrschrift für Sozial—und Wirtschaftsgeschichte, p. 115.

F.W. HALLGARTEN: *Hitler, Reichswehr und Industrie.* Europäische Verlagsanstalt Frankfurt a/M. 1955, p. 139.

Gustav HALLOUN: *Contributions to the history of clan settlement in Ancient China, in «Asia Major»,* vol. 1, fasc. 1 & 3, pp. 76-111, 587-623, Leipzig 1924.

D. HAMBERG: *Economic Growth and Instability.* W. W Norton & Cy, New York 1956, p. 340.

Earl J. HAMILTON: *American Treasure and the Rise of Capitalism,* in: *Economica,* Nr. 27 November 1929, pp. 338-357.

Earl J. HAMILTON: *American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501-1650.* Harvard University Press, Cambridge Mass. 1934, p. 428.

J.L. and Barbara HAMMOND: *The Rise of Modern Industry.* Methuen & Co, London 1925, p. 262.

J.L. and Barbara HAMMOND: *The Town Labourer.* Longmans, Green & Co, London 1917, p. 346.

Augustin HAMON: *Les Maitres de la France.* Editions sociales internationales, Paris 1936, p. 319.

Milton HANDLER: *A study of the Construction and Enforcement of the Federal Antitrust Laws.* Washington 1941, p. 106, TNEC Monograph n° 38.

Conrad's *Handwörterbuch der Staatswissenschaften,* passim.

Alvin H. HANSEN: *Business Cycles and National Income.* W.W. Norton & Cy, New York 1951, p. 639.

Alvin H. HANSEN and Richard V. CLEMENCE: *Readings in Business Cycles and National Income.* W.W. Norton & Cy, New York 1953, p. 488.

R. F. HARROD: *Economic Essays.* MacMillan, London 1953, p. 300

Henri HAUSER: *Les Débuts du Capitalisme.* Alcan, Paris 1927, p. 326.

Henri HAUSER et Augustin RENAUDET: *Les débuts de l'Age moderne* vol. VII de *Peuples et Civilisations,* 3e édition 1946, Presses Universitaires de France, p. 654.

Henri HAUSER: *La prépondérance espagnole,* vol. IX de *Peuples et Civilisations,* 3e édition, Presses Universitaires de France, Paris 1948, p. 592.

Henri HAUSER: *La pensée et l'action économiques du Cardinal de Richelieu.* Presses Universitaires de France, Paris 1944, p. 194.

R. G. HAWTREY: *Credit,* in: *Encyclopedia of Social Sciences,* vol. IV, pp. 545-550.

R. G. HAWTREY: *Currency and Credit*. Longmans, Green & Co, London 1930, p. 477.

Simon HAXEY: *Tory M. P. Victor Gollancz*, London 1939, p. 263.

F. A. von HAYEK: *La route de la servitude*. Librairie de Médecis, Paris 1945, p. 179.

F.A. von HAYEK: *Kapitalaufzehrung*, in: *Weltwirtschaftliches Archiv*, Verlag von Gustav Fischer, Jena, 36. Band, Juli 1932, Heft 1, pp. 86-108.

Earl O. HEADY: *Economics of Agricultural Production and Resource Use*. Prentice-Hall, New York 1952, p. 850.

Gerald HEARD: *The Source of Civilization*. Jonathan Cape, London 1935, p. 401.

Fritz HEICHELHEIM: *Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis augustus*. Gustav Fischer Verlag, Jena, 1930, p. 142.

Fritz HEICHELHEIM: *Welthistorische Gesichtspunkte zu den vormittelalterlichen Wirtschaftsepochen*, in: *Schmollers Jahrbuch* 1932, Band 56, Nr 6, pp. 154-195.

Fritz HEICHELHEIM: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*. A. W. Sijthoff's Uitgeverij N. V. 2 Bände, Leiden 1939. Band I, p. 859, Band II, pp. 863-1239.

Dr Holger HEIDE: *Die langfristige Wirtschaftsplanung in Schweden*. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1965, p. 147.

Otto HEIN: *Altpreuussische Wirtschaftsgeschichte bis zur Ordenszeit*, in: *Zeitschrift für Ethnologie*, 22. Band, Berlin, 1890, pp. 146-167, 173-216.

R. HENNIG: *Die Einführung der Seidenraupenzucht ins Byzantinische Reich*, in: *Byzantinische Zeitschrift*, Teubner, Leipzig. 1933, Band 33, 2. Halbjahrheft, pp. 295-312.

Jeanne HERSCH: *Idéologie et réalité*. Plon, Paris 1956, p. 276.

Melville J. HERSKOVITS: *Economic Life of Primitive Peoples*. A.A. Knopf, London & New York 1940, p. 492.

Melville J. HERSKOVITS: *Dahomey, an ancient West African Kingdom*, J.J. Augustin publisher, New York 1938. Cilt I, s. 402, cilt II, s. 407

Edgar L. HEWETT and Bertha p. DUTTON: *The Pueblo Indian World*, The University of New Mexico Press, Albuquerque 1945, s. 182.

Ervin HEXNER: *International Cartels. I, Pitman and sons*, 1946, s. 555, Lodra.

J. R. HICKS: *The Social Framework of the American Economy*, New - York, Oxford University Press, 1955 (2nd edition), p. 309.

J. R. HICKS: *Value and Capital*. The Clarendon Press, Oxford 1939, p. 331.

J.R. HICKS: *A Contribution to the Theory of the Trade Cycle*. Clarendon Press, Oxford 1951, p. 201.

Benjamin HIGGINS: *The «dualistic theory» of underde-*

veloped areas, in: **Economic Development and Cultural Change**, January 1956.

Rudolf HILFERDING: **Böhm-Bawerks' Marx-Kritik**. Marx-Studien I, Wien 1904, p. 61, Wiener Volksbuchhandlung.

Rudolf HILFERDING: **Das Finanzkapital**. Wiener Volksbuchhandlung, Wien 1910, p. 477.

Rudolf HILFERDING: **Aus der Vorgeschichte der Marxschen Ökonomie**, in: **Die Neue Zeit**, tome 29, vol 2, pp. 343-354; tome 30, vol. 1, pp. 572-581, 620-628, 885-894.

Rudolf HILFERDING: **State capitalism or totalitarian state economy**, in: **Modern Review**, volume I, Nr 4, pp. 266-271, June 1947.

A. Hingston QUIGGIN: **A Survey of Primitive Money**. Methuen & Co, London 1949, p. 344.

H.M. HIRSCHFELD: **Het Ontstaan van het moderne bankwezen in Nederland**. Nijgh & Van Ditmar's, Rotterdam 1922, p. 166.

Philip K. HITTI: **History of the Arabs**. MacMillan & Co, 3rd edition, London 1946, p. 767.

Prof HITTMAYER: **Wissenschaft vom Urlaub**, in: **Münchener Medizinische Wochenschrift**, 101, Jahrgang, Heft 31, du 31 jüillet 1959.

L.T. HOBHOUSE, G.C. WHEELER and M. GINSBERG: **The Material Culture and Social Institutions of the Simpler Peoples**. Chapman & Hall's 1930, London, Nr 3 of the Monographs on Sociology Published by the London School of Economics, p. 299.

A.C. HOFFMANN: **Large-Scale Organization in the Food Industry**. TNEC Monograph Nr 35. Government Printing Office, Washington, 1940.

Dr D. HOFFMANN: **Die sechs Ordnungen der Mischna**, Theil IV: Seder Nisikin. Berlin 1898, H. Itzkowski, p. 384.

Paul G. HOFFMAN: **One hundred countries and 11/4 billion people**.

Eiijiro HONJO: **The Social and Economic History of Japan**. Institute for Research in Economic History of Japan, Kyoto 1935, p. 410.

Calvin B. HOOVER: **La vie économique de la Russie soviétique**. Gallimard, Paris, 1932, p. 348.

Calvin B. HOOVER : **The Economy, Liberty and the State**. The XXth Century Fund, New York 1959, p. 445.

Jacques HOUSSIAUX : **Le pouvoir de monopole**. Recueil Sirey. Paris 1958, p. 416.

Elizabeth Ellis HOYT **Primitive Trade, its psychology and economics**. Kegan, Trench, Trubner & Co. London 1926, p. 191.

Frédéric HROZNY **Code Hittite**. Librairie Orientale, paris 1922, p. 159.

Clément HUART et Louis DELAPORTE **L'Iran an-**

tique, Albin Michel, Paris 1952, p. 528 (2° édition rimpri-mée).

Leonard E. HUBBARD: **The Economics of Soviet Agriculture**. Mac Millan, London 1939, p. 316.

Leonard E. HUBBARD: **Commerce et Répartition en URSS**. Payot, Paris 1938, p. 355.

Otto HUE **Die Bergarbeiter**, Dietz Stuttgart 1910. 1. Band, p. 455. Band II, p. 760.

J. HUIZINGA **Homo ludens**. Haarlem, Tjeenk Wil-link 1939, p. 303.

Human Origins: an introductory general course in anthropology of the University of Chicago. Mimeographed. 1946, p. 157.

Ibn BATOUTA: **Voyages**. Paris, Imprimerie impériale, 1853-6.

Ibn KHALDOUN: **Les Prolégomènes**. Paris, Imprimerie Impériale, 1863-5 Tome I, p. 477. Tome II, p. 493.

INTERNATIONAL BANK FOR RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT MISSION: **The Economic Development of Iraq**. John Hopkins Press, Baltimore 1952, p. 463.

INTERNATIONAL LABOUR OFFICE: **Report of the ad hoc committee on Forced Labour**. Imprimeries Réunies SA, Lausanne 1953, p. 621. (Nr 36 in the **Studies and Reports — New Series** — of the ILO).

Susan ISAACS: **Social Development in young children**, London, Routledge 1949, p. 242.

Charles ISSAWI: **Egypt at Mid-Century**. Oxford University Press, London 1954, p. 289.

Walter IZARD: **A neglected cycle: the transport building cycle**, in: **Review of Economic Statistics**, 1942, pp. 149-158.

G. JACQUEMYNS: **Histoire de la crise économique des Flandres**. Bruxelles, Maurice Lamertin éditeur, 1929 p. 472.

G. JACQUEMYNS: **La société belge sous l'occupation allemande 1940-1944**. Nicholson & Watson, Bruxelles 1950. Vol. I, p. 538. Vol. II, p. 503. Vol. III, p. 143.

C.R.L. JAMES: **The Black Jacobins**, The Dial Press, New York 1938, p. 328.

Marquis and Bessie ROWLAND JAMES: **Biography of a Bank: The Bank of America**. Harpers & Bro., New York 1954, p. 566.

Japan Yearbook 1946-8 passim.

JAPANESE GOVERNMENT ECONOMIC STABILIZATION BOARD: **Economic Survey of Japan 1951 1952**. Tokyo, July 1952, p. 318.

Naum JASNY: **The Socialised Agriculture of the U.S.S.** R. Standford University Press, 1949, p. 837.

G. B. JATHAR and S. G. BERI: **Indian Economics**. Oxford University Press, 9th edition, Madras 1949, vol. 1, p. 442; vol. II, p. 488.

M. JEANTIN: **Les Chroniques de l'Ardenne**. L. Maison,

librairie, Paris 1852, tome II, p. 623.

Gabriel JEANTON: *Le Servage en Bourgogne*. Rousseau, Paris 1906, p. 259.

J. B. JEFFERYS: *Retail Trading in Britain 1850 1950*. Cambridge University Press, 1954, p. 497.

Otto JEIDELS: *Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie*. Demcker & Humblot, Leipzig 1905, p. 271.

Joseph JOHNSON: *Irish Agriculture in Transition*. Hodges, Figgis & Co, Dublin 1951, p. 182.

D.M. JOSLIN: *London Private Bankers 1720 1785* in: *The Economic History Review*, vol. VII. Nr. 2, December 1954, pp. 167-186.

Henri JOUIS: *Richesses Insoupçonnées, réponse à La Faim du Monde*, par William VOGT. Editions Sedis, Paris 1951, p. 111.

Paul KAEPPÉLIN: *La Compagnie des Indes orientales et François Martin*. A. Challamel, Paris 1908, p. 643.

N. KALDOR: *stability and full Employment*, in: *Economic Journal*, Aralık 1938, S. 642-657.

The Kandian Peasantry Report.

Michał KALECKI: *A theory of the Business Cycle*, in: *Review of Economic Studies*, 1936-7.

Max KAPLAN: *Leisure in America, a social inquiry*. John Wiley & Sons, Inc, New York 1960, p. 350.

Edvard KARDELJ: *Les problèmes de la politique socialiste dans les campagnes*. Editions La Nef de Paris, 1960, p. 299.

KAUTILYA: *Arthaśāstra, das Altindische Buch vom Welt — und Staatsleben, aus dem Sanskrit übersetzt von Johann Jakob Mayer*. Otto Harrassowitz, Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1926, p. 983.

Karl KAUTSKY: *Die Vorläufer des Neueren Sozialismus*, I. Band, 1. Teil, Stuttgart Dietz 1895, p. 436.

Karl KAUTSKY: *Thomas Morus und seine Utopie*. Dietz, Stuttgart 1920, 4. Auflage, p. 322.

Karl KAUTSKY: *Die Agrarfrage*. Dietz 1899, Stuttgart, p. 451.

Karl KAUTSKY: *Karl Marx ökonomische Lehren*. Dietz, Stuttgart 1893, p. 248, 4e Auflage.

Karl KAUTSKY: *Das Erfurter Programm*. Dietz. Stuttgart, 9e Auflage, 1908, p. 462.

Karl KAUTSKY: *La révolution sociale*. Paris, Marcel Rivière, 2e édition, 1921, p. 224.

Karl KAUTSKY: *Der Ursprung des Christentums*. Dietz, Berlin und Stuttgart, 13e Auflage, 1923, p. 508.

Karl KAUTSKY: *Aus der Frühzeit des Marxismus. Engel's Briefwechsel mit Kautsky*. Orbis-Verlag A.G.-Prag, 1935, p. 416.

Herman KEES: *Kulturgeschichte des Alten Orients*:

Erster Abschnitt Aegypten. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1933, p. 372.

Ohara KEISHI: *Japanese Trade and Industry in the Meiji-Taisho Era.* Obunsha, Tokyo 1957, p. 566.

R.H. KENNETH: *Ancient Hebrew Social Life and Custom as indicated in law, narrative and metaphor.* Oxford University Press, London 1933, p. 114.

R.P. KENT: *Money and Banking.* Rinehart & Cy, New York sixth printing 1947, p. 702.

Jomo KENYATTA: *Au pied du mont Kenya,* François Maspéro, éditeur, Paris 1960, p. 251.

John Maynard KEYNES: *A Treatise on Money.* Harcourt Brace 1930, London, 2 vol., I, p. 363; II, p. 424.

John Maynard KEYNES: *Essays in Persuasion,* 1932, p. 376.

John Maynard KEYNES: *The General Theory of Employment, Interest and Money,* MacMillan, London, 10th reprint, p. 403.

John Maynard KEYNES: *Théorie Générale de l'Emploi, de l'Intérêt et de la Monnaie.* Payot, Paris, 1942, p. 407.

Ki FEIN-SHEN: *Essai sur l'Origine et l'évolution des banques en Chine.* Editions Domat-Montchrestien, Paris, 1936, p. 261.

Hugh B. and Lucy W. KILLOUGH: *Economics of International Trade.* Mac Graw-Hill, New York, 1948, p. 463.

W. T. C. KING: *History of the London Discount Market.* Routledge & Sons, London, 1936, p. 355.

W. Vernon KINNETZ: *Chippewa Village, the story of Katikitegon.* Cranbrook Institute of Science, Bulletin Nr 25, Cranbrook Press, Bloomfield Hills, Michigan, 1947, p. 259.

Kin WEI-SHAN: *Democracy and Finance in China.* Columbia University Press, New York, 1926, p. 209.

Lawrence R. KLEIN: *The Keynesian Revolution.* Mac Millan, New York, 1948, p. 218.

Otto KLINEBERG: *Psychologie sociale. Tome I: Motivation et psychologie différentielle.* Presses Universitaires de France, Paris, 1957, p. 371.

Frank H. KNIGHT: *Value,* in: *Encyclopedia of Social Sciences* XVth volume, pp. 218-224.

Leo KOFLER: *Geschichte und Dialektik.* Kogge-Verlag, Hamburg, 1955, p. 231.

Leo KOFLER: *Staat, Gesellschaft und Elite zwischen Humanismus und Nihilismus.* Schotola-Verlag, Ulm, 1960, p. 392.

Janos KORNAI: *Overcentralisation in Economic Administration,* Oxford University Press, 1958.

Paul KOSCHAKER: *Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrecht in Kellschrihtrechten,* in: *Zeitschrift für Assyriologie*, XLI. Band, Februar, 1933, 1/4. Heft, Walter de Gruyter, Berlin, p. 89.

E. A. KOSMINSKY: Services and money rents in the XIIIth Century in: *Economic History Review*, vol. V, 1934-5, Nr 2, pp. 24-45.

Rudolf KÖTZSCHKE: *Studien zur Verwaltungsgeschichte der Grossgrundherrschaft Werden an der Ruhr*. Teubner, Leipzig, 1901, p. 160.

Helmut KOZIOLEK: *Grundfragen der marxistisch-leninistischen Theorie des National Einkommens, Sozialismus*. Verlag Die Wirtschaft, Berlin, 1957, p. 234.

J. A. KRONROD: *Die sozialistische Reproduktion*. Verlag Die Wirtschaft, Berlin, 1957, p. 308.

Jürgen KUCZYNSKI: *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Deutschland*, 1: von 1.800 bis, 1932. 5e Auflage, Die Freie Gewerkschaft, Berlin, 1949, p. 368 II: Vor 1933 bis, 1946. Berlin, 1947, p. 292.

Jürgen KUCZYNSKI: *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in den Vereinigten Staaten*. 2e Verbesserte Auflage. Die Freie Gewerkschaft, Berlin, 1949, p. 407.

Jürgen KUCZYNSKI: *Die Geschichte der Lage der Arbeiter in Frankreich*. Die Freie Gewerkschaft, Berlin, 1949, p. 313.

Jürgen KUCZYNSKI: *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus*. Dietz, Berlin, 1948, I. Band, p. 403.

Jürgen KUCZYNSKI: *Studien zur Geschichte der Weltwirtschaft*. DietzVerlag, Berlin, 1952, p. 199.

Jürgen KUCZYNSKI: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*. DietzVerlag, Berlin 1951, p. 256

J. KUCZYNSKI: *Ueber einige Probleme des historischen Materialismus*. Aufbau-Verlag, Berlin 1956, p. 173.

Josef KULISCHER: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. R. Oldenbourg Verlag, München & Berlin, 1928. Band I, p. 351. Band II, 1929, p. 553.

Zing Y. KUO Genesis of cat's responses to the rat, in: *Journal of Comparative Psychology*, vol. 11, 1931 pp. 1.35.

A. KURSKI : *Die Planung der Volkswirtschaft in der UdSSR*. Verlag für fremdsprachige Literatur, Moskau 1949, p. 166.

Simon KUZNETS: *Shares of Upper Income Groups in Income and Savings*. National Bureau of Economics Research. New York 1953, p. 726.

Simon KUZNETS: *Economic Change, Selected Essays in Business Cycles, National Income and Economic Growth* Norton and Cy, New York 1953, p. 333.

Simon KUZNETS, Wilbert E. MOORE and Joseph J. SPENGLER: *Economic Growth: Brazil, India, Japan*, Duke University Press, Durham N.C., 1955, p. 613.

Dr. Weston LA BARRE: *L'Animal Humain*. Payot, Paris, 1956, p. 367.

Henri LABOURET: Paysans d'Afrique occidentale. Gallimard, Paris 1941, p. 307.

Henri LABOURET: L'Echange et le commerce dans les archipels du Pasifique et en Afrique tropicale, in: Histoire Commerce, tome III, S.P.I.D., Paris 1953, pp. 1-127.

Antonio LABRIOLA: Essais sur la conception matérialiste de l'histoire. Marcel Giard, éditeur, Paris. 2e édition, 2e tirage, 1928, p. 375.

Antonio LABRIOLA: Lettere a Engels. Edizioni Rinascita, Roma, 1949, p. 237.

Jacques LACOUR-GAYET éditeur: Histoire du Commerce. Editions S.P.I.D. Paris, Tome I, 1950, p. 328; tome II, 1950; tome III, 1953, p. 551; tome IV, 1951, p. 394.

Jacques LACOUR-GAYET: Le roi Bilalama et le juste prix, Tirage à part de la «Revue des Deux Mondes» du 15 novembre 1949.

Paul LAFARGUE: Le Déterminisme économique de Karl Marx Marcel Giard, éditeur, Paris 1928, 2e tirage, p. 384.

Paul LAFARGUE, Théoricien du Marxisme. Textes choisis par J. Varlet. Editions Sociales Internationales, Paris 1933, p. 190.

Georges LAFOND: L'Argentine au Travail. Editions Pierre Roger. Paris 1929, p. 322.

Karl LAMPRECHT: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Verlag von Alfons Dürr, Leipzig, 1886, Band I, p. 633.

David S. LANDES: Bankers and Pashas (International Finance and Economic Imperialism in Egypt), Heinemann, London, 1958, p. 354.

Ruth LANDES: Ojibwa Sociology. Columbia University Press, New York, 1937, p. 144.

Oskar LANGE and Fred M. TAYLOR: On The Economic Theory of Socialism. The University of Minnesota Press, Minneapolis, 1948 (2nd printing), p. 143.

Oskar LANGE: The Working Principles of the Soviet Economy. The Russian Economic Institute, New York, 1943, p. 30.

Oscar LANGE et autres: Problemas de la Economia politica del Socialismo, Publicationes Economica, Habana, 1966, p. 311.

Norman LANSDELL: The Atom and the Energy Revolution, Penguin Books, Harmondsworth, 1958, p. 200.

I. LAPIDUS et K. OSTROVITIANOV: Précis d'économie politique. Editions Sociales Internationales, Paris, 1929, p. 366.

Don Barthélémi de Las CASAS, évêque de Chiapa: (Euvres, publiées par J.-A. Slorete, A. Eymery, Librairie-Editeur, Paris, 1822. Tome I, p. 409; tome II, p. 503.

Bruno LASKER: **Human Bondage in Southeast Asia.** University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1950, p. 406.

Harold LASKI: **Réflexions sur la Révolution de notre Temps.** Editions du Seuil, Paris, 1947, p. 551.

Ferdinand LASSALLE: **Zur Arbeiterfrage. Arbeiterlesebuch,** in: **Gesammelte Reden und Schriften,** herausgegeben von Eduard Bernstein, Band III. Paul Cassirer, Berlin, 1919, p. 444.

Ferdinand LASSALLE: **Herr Bastiat-Schulze von Dölitzsch,** in: **Gesammelte Reden und Schriften,** herausgegeben von Eduard Bernstein, Band V. Paul Cassirer, Berlin, 1919, p. 401.

Robert LATOUCHE: **Les grandes invasions et la crise de l'Occident au Ve siècle.** Aubier, Paris, 1946, p. 324.

Lucien LAURAT: **L'Economie soviétique.** Librairie Valois, Paris, 1931, p. 252.

Lucien LAURAT: **L'Accumulation du Capital d'après Rosa Luxembourg.** Marcel Rivière, Paris, 1930, p. 197.

Albert LAUTERBACH: **Mensch, Motive, Geld.** Ring-Verlag, Stuttgart, 1957, p. 298.

H. J. Lawrence LAUGHLIN: **A new Exposition of Money, Credit and Prices.** The University of Chicago Press, 1931, Vol. I, p. 521. Vol. II, p. 766.

H. LEAK and A. MAIZELS: **The Structure of British Industries,** pp. 142-199; in: **Journal of the Royal Statistical Society,** 1945, part I-II.

Jean-Paul LEBEUF et A. MASSON DETOURBET: **La Civilisation du Tchad,** Paris, 1950, s. 199.

Godfrey M. LEBHAR: **Chain Stores in America 1859-1950.** Chain store publishing corp., New York, 1952, s. 362.

L. J. LEBRET et G. CELESTIN: **Jalons pour une économie des besoins,** in: **Economie et Humanisme,** 13e année, n° 84, mars-avril 1954.

H. K. LEE: **Land Utilization and Rural Economy in Korea,** The University of Chicago Press, Chicago, 1936, p. 302.

G LEFEBVRE, Raymond GUYOT et PHILIPPE SAGNAC: **La Révolution française,** tome XII de: **Peuples et Civilisations.** Paris 1930, p. 583. Presses Universitaires de France.

G. LEFEBVRE: **Le Directoire.** Armand Colin, Paris, p. 199.

Henri LEFEVRE: **Critique de la vie quotidienne.** Grasset, Paris, 1947, p. 249.

Alexander H. and Dorothea C. LEIGHTON: **The Navaho Door. An Introduction to Navaho Life.** Harvard University Press, Cambridge Mass., 1945, p. 149.

Dorothea LEIGHTON and Claude KLUCKHOLM: **Children of the People.** Harvard University Press, 1946.

Robert LEKACHMAN, éd.: *National Policy for Economic Welfare at Home and Abroad*. Doubleday & Cy, Garden City N. Y. 1955, p. 366.

Alfred LEMNITZ: *Das Gold und die Funktion des Geldes im Sozialismus und in der Uebergangsperiode vom Kapitalismus zum Sozialismus*. Akademie-Verlag, Berlin 1955, p. 120.

V.I. LENINE: *Nouvelles Transformations économiques dans la vie paysanne — A propos de la question dite des marchés — Le contenu économique du populisme*, in: *OEuvres*, tome I, Editions Sociales, Paris 1958, p. 578.

V.I. LENINE: *Pour caractériser le romantisme économique*, in: *Oeuvres*, tome II, Editions Sociales, Paris, 1958, p. 587.

V.I. LENINE: *Le développement du capitalisme en Russie*. Editions en Langues étrangères, Moscou, s.d., p. 758.

W.I. LENIN: *Neue Daten über die Gesetze der Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft*, in: *Sämtliche Werke*, Band XVII, Ring-Verlag Zurich, 1935, pp. 737-837.

V.I. LENINE: *OEuvres Choiesies en deux volumes*. Editions en langues étrangères, Moscou 1946. Tome I, p. 925; tome II, p. 1063.

W.I. LENIN: *Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus*. Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der UdSSR Moskau-Leningrad 1934, p. 148.

W.I. LENIN: *Sämtliche Werke, Band XXV, Verlag für Literatur und Politik*, Wien 1930, p. 829.

W.I. LENIN: *Hefte zum Imperialismus*. Dietz-Verlag, Berlin 1957, p. 815.

A. LEONTIEV: *Beginnselen der economie*. Amsterdam, Pegasus, 1948, p. 264.

L. LEONTIEV: *L'aggravation de la crise générale du capitalisme*. Editions Sociales, Paris, 1950, p. 44.

Wassily LEONTIEF: *The Structure of American Economy 1919-1939*. New York, Oxford University Press, 1951, p. 264.

Wassily LEONTIEF: *The Significance of Marxian economies for present day economic theory*, in: *American Economic Review*, vol. 28, Nr. 1, Supplement March 1938, pp. 1-22.

Abba P. LERNER: *The Economics of Control. Principles of Welfare Economics*. The MacMillan Cy, New York, 1947, p. 428 (2nd reprint).

Alfred LE ROY BURT: *The Evolution of the British Empire and Commonwealth*. D.C. Heath & Cy, Boston, 1956, p. 950.

René de LESPINASSE: *Les Métiers et Corporations de la Ville de Paris*. Imprimerie Nationale, 1897, Paris, tome III, p. 736.

E. LEVASSEUR: *Histoire des Classes Ouvrières et de l'Industrie en France de 1870 à 1789*; 2e Edition, Paris, 1903; Arthur Rousseau, éditeur. Tome I, p. 749. Tome II, p. 912.

LEVIN: Problems in Determining the Economic Suitability of Project Decision, in: *Voprossi Ekonomiki*, n° 4, 1950.

Claude LEVY-STRAUSS: Les structures élémentaires de la parenté. Presses Universitaires de France, Paris, 1949, p. 639.

Claude LEVI-STRAUSS: Tristes Tropiques, Plon. Paris, 1955, p. 462.

Claude LEVI-STRAUSS: Anthropologie structurale, Plon, 1958, p. 454.

M. V. LEVTCHENKO: Byzance, des Origines à 1453. Payot, Paris, 1949, p. 300.

Herman LEVY: Large and Small Holdings. Cambridge University Press, 1911, p. 249.

Moshe LEWIN: La paysannerie et le régime soviétique, Mouton, Paris, 1966.

Richard LEWINSOHN: Histoire de l'Inflation, Payot, Paris, 1926, p. 416.

Richard LEWINSOHN: Les profits de guerre à travers les siècles. Payot, Paris, 1935, p. 292.

Richard LEWINSOHN: Trusts et Cartels dans l'Economie mondiale. Editions Th. Génin, Paris, 1950, p. 386.

Bernard LEWIS: The Islamic Guilds, in: *The Economic History Review*, vol. VIII, Nr. 1, November 1937, pp. 20-37.

W. Arthur LEWIS: The Principles of Economic Planning. Allen & Unwin, London, 1959, p. 128.

Lien-shen YANG: Money and Credit in China. Harvard University Press, 1952, Cambridge Mass, p. 143.

Lien-sheng YANG: Buddhist monasteries and four money-raising institutions in Chinese history, in: *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 13, June 1950, Nrs 1 et 2, pp. 174-191. Harvard-Yenching Institute, Cambridge Mass, 1950.

Lien-shen Yang: Notes on Dr Dwann's Food and Money in Ancient China, in: *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 13, Nrs 3 et 4, s. 524-557.

S. LILLEY: Men, Machines and History, Cobbet Press, 1948, London, s. 240.

Frede LOKKEGAARD: Islamic Taxation in the classic period. Barner et Korch, Copenhagen, 1950, p. 286.

R. S. LOPEZ: Bezants, the Dollar of the Middle Ages, in: *Journal of Economic History*, vol. XI, 1951, Nr. 3, pp. 209-234.

R. S. LOPEZ: Silk Industries in the Byzantine Empire, in: *Speculum*, vol. XX, Nr. 1, January 1945, pp. 1-42.

R.S. LOPEZ: The Trade of Medieval Europe: The South, in: *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. II, Cambridge University Press, o 1952, pp. 257-354.

Auguste LUGNON: Polyptique de l'Abbaye de Saint-Germain des Prés Champion, Paris, 1895. Vol. I, p. 408.

Robert H. LOWIE: The Crow Indians. Ferrar et Reinhardt Inc. New York, 1935, p. 350.

Henry S. LUCAS: John Crabbe, Flemish Pirate, Mer-

chant and Adventurer, in: Speculum, 1945, Nr. 3, July 1945, pp. 334-350.

Ferdinand LUNDBERG: America's 60 Families. The Vanguard Press, N. Y. 1938, p. 812.

Ferdinand LUNDBERG: The Rich and the Super-Rich, Lyle Stuart, New York, 1968, p. 812.

Samuel LURIE: Private Investment in a controlled Economy. Columbia University Press, New York, 1947, p. 243.

Rosa LUXEMBOURG: Die Akkumulation des Kapitals + Anhang: Eine Antikritik. VIVA Berlin, 1923, p. 493.

Rosa LUXEMBOURG: Einführung in die Nationalökonomie. E. Laub'sche Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1925, p. 293.

Rosa LUXEMBOURG: Ausgewählte Reden und Schriften, Band II. Dietz-Verlag, Berlin, 1955, p. 742.

ROSA LUXEMBOURG: Réform or Revolution. Modern India Publications, Bombay, 1951, p. 74.

Gino LUZZATO: Storia Economica d'Italia. Vol. I: L'Antichità e il Medioevo. Edizioni Leonardo, Roma, 1949, p. 395.

P. I. LYASHENKO: History of the National Economy of the Soviet Union. MacMillan Cy, New York, 1949, p. 880.

Ly SIOU Y.: Les Grands Courants de la Pensee économique chinoise dans l'antiquité. Jouve et Cie, Editeurs. Paris s. d., p. 107.

Josef MACEK: Le mouvement hussite en Bohême. Orbis, Prague, 1958, p. 152.

David McCord WRIGHT: Capitalism. Economics Handbook Series, McGraw-Hill, New York, 1951, p. 246.

Fritz MACHLUP: The Political Economy of Monopoly, John Hopkins Press, Baltimore, 1952, p. 544.

Norman Mac KENZIE e. c.: Conviction. MacGibbon & Kee, London, 1959, p. 237.

Rupert MacLAURIN: Invention and Innovation in the Radio Industry. MacMillan, New York 1949, p. 304.

Harley Fransworth Mac NAIR ed.: China, in «The United Nations Series». University of California Press, Berkeley 1946, p. 574.

Norman MACRAE: The London Capital Market. Staples Press Ltd., London 1955, p. 285.

Christo M. MACRI: L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance, sous la dynastie de Macédoine (867-1057). Librairie R. Guillon, Paris s.d., p. 160.

MADINIER: Les disparités géographiques de saires en France. Librairie Armand Colin, Paris 1959, p. 199.

Norman R.F. MAIER: Principes des relations humaines. Les Editions d'Organisation, Paris, 1957, p. 549.

R.C. MAJUMDAR ed.: History and Culture of the Indian People: The Vedic Age. Allen & Unwin, London 1951, p. 565.

J. de MALAFUSSE: Les lois agraires à l'époque byzantine, in: Recueil de l'Académie de Législation, Tome 19 (1949), Toulouse, pp. 1-75.

Wilfred MAZLENBAUM: *The Cost of Distribution*, in: *The Quarterly Journal of Economics*, February 1941, pp. 255-270.

Bronislaw MALINOVSKI: *Argonauts of the Western Pacific*. Routledge & Sons, London 1922, p. 518.

Bronislaw MALINOVSKI: *Freedom and Civilisation*. Roy Publishers, New York 1944, p.

Bronislaw MALINOVSKI: *A scientific theory of culture and other essays*. Chapel Hill 1944, University of North Carolina Press, p. 228.

Marcel MALISSEN: *L'Auto-financement des Sociétés en France et aux Etats-Unis*. Librairie Dalloz, Paris 1953, p. 246.

Manuscrit RAMIREZ: *Histoire de l'Origine des Indiens qui habitent la Nouvelle Espagne*. Ernest Leroux, Paris, 1903, p. 246.

Jean MARCHAL et J. LECAILLON: *La répartition du revenu national*, vol. III. Editions M.-Th. Génin. Paris 1958, p. 393.

F.J. MARKOVITCH: *Le problème des services et le revenu national*. Bulletin SEDEIS, n° 699, 1er juin 1958.

Alfred MARSHALL: *Principles of Economics*, 8 th edition, 8th reprint. MacMillan, London 1947, p. 871.

Alfred MARSHALL: *Elements of Economics of Industry*, 3rd edition, 10th reprint, Mac Millan & Cy, London 1916, p. 440.

Paul S. MARTIN, George L. QUIMBY, Donald COLLIER: *Indians before Columbus*. The University of Chicago press, 1948 2nd edition, p. 582.

Karl MARX: *Werke und Schrifte bis Anfang 1844*, MEGA I, 1. Marx-Engels-Archiv. Verlagsgesellschaft, Frankfurt, 127, p. 628.

Karl MARX: *Das Elend der Philosophie*, Dietz, Stuttgart 1920 (8. unveränderte Auflage), p. 188.

Karl MARX: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*. Dietz, Stuttgart 1920 (7. Auflage), s. 203.

Karl MARX: *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Dietz Verlag, Berlin 1953 (reproduction photomécanique de la 1re édition), p. 1 102.

Karl MARX: *Das Kapital*, Herausgegeben von Friedrich Engels. Neunte Auflage 1921 Hamburg Otto Meissners Verlag. Band I, p. 739. Band II, p. 500. Band III, 1, Auflage, p. 448. Band III. 2, 5e Auflage, p. 422.

Karl MARX: *Theorien über den Mehrwert*. Herausgegeben von Karl Kautsky, 3e unveränderte Auflage, Dietz, Stuttgart 1919. Band I, p. 430. Band II, 1, p. 344. Band II. 2, p. 384. Band III, p. 602.

Karl MARX: *Briefe an Kugelmann*. Dietz, Berlin, 1949, p. 140,

Karl MARX: *Die spanische Revolution*, in: *Gesammelte*

Schriften von Karl Marx und Friedrich Engels, herausgegeben von N. Rjasanoff, 2er Band, 2e Auflage, Dietz, Stuttgart 1920, pp. 404-464.

Karl MARX, Friedrich ENGELS: **Die Deutsche Ideologie**. Dietz-Verlag, Berlin 1953, p. 664.

Karl MARX, Friedrich ENGELS: **Kleine ökonomische Schriften**. Dietz-Verlag 1955, p. 618.

Karl MARX, Friedrich ENGELS: **Das Kommunistische Manifest**. Buchhandlung Vorwärts Paul Singer. Berlin 1918, p. 56.

Karl MARX, Friedrich ENGELS: **Ausgewählte Schriften**, Band II. Verlag für fremdsprachige Literatur, Moskau 1950, p. 504.

Karl MARX, Friedrich ENGELS: **Selected Correspondance**. Foreign Languages Publishing HOUSE, Moscow 1953, p. 623.

Karl MARX, Friedrich ENGELS: **Briefwechsel 1844-1883**. Herausgegeben von A. Bebel und E. Bernstein. Dietz Stuttgart 1921. Band I, p. 448. Band II, p. 429. Band III, p. 442. Band IV, p. 536.

Edward S. MASON: **Economic Concentration and the Monopoly Problem**. Harvard University Press, Cambridge Mass. 1957, p. 411.

G. MASPERO: **Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique**. Hachette, Paris, 1875, p. 608.

Louis MASSIGNON: **L'influence de l'Islam au moyen âge sur la fondation et l'essor des banques juives**, in: **Bulletin d'Etudes orientales de l'Institut français de Damas**. Librairie Ernest Leroux, Paris 1931. Année I, tome I, pp. 3-12.

Louis MASSIGNON: **Islamic Guilds**, in: **Encyclopedia of Social Sciences**, vol. VII, pp. 214-216.

Marcel MAUSS: **Sociologie et Anthropologie**. Presses Universitaires de France, Paris 1950, p. 389.

Stacy MAY and Galo PLAZA: **The United Fruit Cy in Latin America**. National Planning Association, 1958, p. 263.

Franz MAYER: **Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich**. Wagner, Innsbrück, 1882, p. 134.

Aly MAZAHARI: **La vie quotidienne des Musulmans au moyen âge**. Hachette, Paris, 1951, p. 319.

Margaret MEAD: **Sex and Temperament in three primitive societies**. The New American Library, New York 1950, p. 224.

Margaret MEAD: **Cooperation and Competition among primitive peoples**. Mc Graw-Hill, New York, p. 531.

Margaret MEAD: **Social Organisation of Manua**. Published by the Bernice P. Bishop Museum (Bulletin 76), Honolulu 1930, p. 218.

Gardiner C. MEANS: **The Structure of American Economy**. National Resources Committee 1939, p. 396.

Ronald L. MEEK: **Remarks on Strumilin's article on the**

Problem of Choice between alternative investment projects. Soviet Studies, vol. II, Nr 1, July 1950, pp. 22-26.

Ronald L. MEEK: *Studies in the Labour Theory of Value.* Lorraine & Wishart, London 1956, p. 310.

Asoka MEHTA: *Democratic Socialism.* Chetana Prakashan, Hyderabad. 2nd Edition, 1954, p. 208.

MALLEROWICZ: *Markenartikel; die ökonomischen Gesetze ihrer Preisbildung und Preisbindung.* C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München-Berlin 1955.

Hubert A. MEREDITH: *Stock Exchange.* Payon, Paris 1932, p. 304.

L.A. METZLER: *Business Cycles and the modern theory of Employment,* in: *American Economic Review*, June 1946.

A. MEZ: *Die Renaissance des Islams.* Carl Winters Universitätsbuchhandlung Heidelberg 1922, p. 494.

C. WRIGHT MILLS: *White Collar.* Oxford University Press, New York 1955, p. 378.

C. WRIGHT MILLS *The Power Elite,* New York, Oxford University Press, 1957, p. 423.

MINISTERO DELLA COSTITUENTE: *Rapporto della Commissione Economica, vol. II: Industria,* Roma 1946.

L. von MISES, N.G. PIERSON, Georg HALM, Enrico BARONE et F.A. von HAYEK: *L'Economie dirigée en régime collectiviste.* Librairie de Médecis, Paris 1939, p. 303.

L. von MISES: *Le Socialisme.* Librairie de Médecis, Paris 1938, p. 626.

MISSION BELGE AUX ETATS-UNIS: *Technique de vente.* Office Belge pour l'Accroissement de la Productivité, 1955, Bruxelles, p. 89.

W. C. MITCHELL: *Business Cycles and their causes.* University of California Press, Berkeley 1941, s. 226.

Wesley C. MITCHELL: *What happens during business cycles?* National Bureau of Economic Research, New York 1951.

R.P.L. MOLINA: *De iustitia e lure.* H. Mylius, Colonia Agrippinae, 614, 6 vol.

«MONG DSI» (MONG KO), ans dem chinesischen verdeutscht und erläutert von Richard Wilhelm, E. Diederichs, Jena 1916, p. 207.

La Monnaie: Analyse des théories d'Aftalion, Angell, Hawrey, Keynes, Marget, Mises, Nogaro, Rist, Robertson, Schumpeter, l'Ecole de Stockholm et l'U.R.S.S. Editions Domat Montchrestien 1952, Paris, p. 498.

THE MONOPOLIES AND RESTRICTIVE PRACTICES COMMISSION: *Collective Discrimination, A. Report on Exclusive Dealings, Collective Boycotts, Aggregated Rebates and other discriminatory trade practices.* HMSO, London, 1955, Cmd. 9504, p. 111.

M. F. Ashley MONTAGU: *The Direction of Human De-*

velopment. Harper & Bro., New York Publishers 1955, p. 404.

M. F. Ashley MONTAGU: *Man: his first million years*. The New American Library, New York 1958, p. 192.

A. ARELLANO ed.: *Fuentes para la Historia economica de Venezuela* (Siglo XVI). Tip El Compas, Caracas 1950, p. 224.

A. MORET et G. DAVY: *Des Clans aux Empires. La Renaissance du Livre*, Paris 1922, p. 430.

Otto MORF: *Das Verhältnis von Wirtschaftstheorie und Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx*. A. Francke A. G. Verlag Bern 1951, p. 133.

Lewis MORGAN: *Die Urgesellschaft*. Dietz, Stuttgart 1921, p. 480.

Theodore MORGAN: *Hawai, a century of Economic Change*. Harvard University Press, Cambridge Mass, 1949, p. 260.

R. MOROZZO DELLA ROCCA, ed.: *Documenti del Commercio Veneziano nei secoli XI-XIII*. Istituto Storico Italiano per il medio evo. Roma, 1940, vol. I. p. 457; vol. II, p. 465.

J. BAYARD MORRIS: *Five Letters of Cortès to the Emperor*, Norton Library, New York, 1962, p. 388.

Hans MOTTER: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1959, p. 376.

Kewal MOTWANI: *The impact of modern technology on the social structure of South Asia*, in: *International Social Science Bulletin*, vol. III, no 4.

Natalie MOSZKOWKA: *Zur Kritik moderner Krisentheorien*. Prag, Michael Kacha Verlag, 1935, p. 109.

Natalie MOSZKOWSKA: *Zur Dynamik des Spätkapitalismus*, Verlag «Der Aufbruch», Zürich 1943, p. 183.

Natalie MOSZKOWSKA: *Die Kriegskapitalistische Aera*, in: *Arbeit und Wirtschaft*, 5. Jahrgang, Nr 11, 1. Juni 1952, pp. 6-9.

Harold G. MOULTON: *Controlling Factors in Economic Development*. Brookings Institute, Washington DC, 1949, p. 397.

Ramkrishna MUKHERJEE: *The Rise and Fall of the East India Company*. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1955, p. 269.

Dr Karl MÜLLER: *Die Arbeit nach den moral-philosophischen Grundsätzen des hl. Thomas von Aquino*. Hans von Matt & Co Verlagsbuchhandlung, Stans 1913, p. 205.

Lewis MUMFORD: *The Culture of Cities*. Harcourt, Brace & Cy, New York 1938, p. 586.

Lewis MUMFORD: *Technique et Civilisation*. Editions du Sevil, Paris 1950, p. 415.

Thomas MUN: *England's treasure by Foreign Trade*. MacMillan & Co, 1895, London, p. 119.

P. MURET: *La prépondérance anglaise*, tome XI de *Peuples et Civilisations*, Paris 1949, p. 690.

H. MYINT: *The Gains from International Trade and Backward Countries*, in: *Review of Economic Studies* 1954-5, pp. 129-142.

Gunnar MYRDAL: *An International Economy*. Routledge & Kegan Paul, 1956, p. 381.

S.F. NADEL: *Nupe State and Community*, in: *Africa*, vol VIII, Nr 3, July 1935, pp. 257-303.

S.F. NADEL: *A Black Byzantium: The Kingdom of Nupe in Nigeria*. International Institute of African Languages and Cultures, Oxford University Press, London 1942, p. 420.

S.F. NADEL: *The Theory of Social Structure*, The Free Press, Glencoe, III, 1957, p. 159.

Dr. H. NAGLER: *Die Finanzen und die Währung der Sowjetunion*. Rowohlt-Verlag, Berlin 1932, p. 154.

Karl J. NARR: *Hirten, Pflanzler, Bauern: Produktionsstufen*, pp. 66-100 in: *Historia Mundi*, vol II, Francke Verlag, Bern, 1953, p. 655.

NATIONAL BUREAU COMMITTEE FOR ECONOMIC RESEARCH: *Capital Formation and Economic Growth, a Conference of the Universities*. Princeton University Press, Princeton, 1955, p. 678.

NATIONAL CONFERENCE ON AUTOMATION: *The Challenge of Automation*. Public Affairs Press, Washington 1955, p. 77.

Pierre NAVILLE: *Théorie de l'Orientation professionnelle*. Gallimard, Paris 1945, p. 290.

Pierre NAVILLE: *De l'aliénation à la jouissance*. Paris 1958.

John M. NEF: *Mining and Metallurgy in Medieval Civilisation*, pp. 429-492 in: *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. II.

Pierre NEGRE: *Essais sur les conceptions économiques de St. Thomas d'Aquin*. Imprimerie Universitaire de Provence, Aix-en-Provence 1927, p. 139.

Nellie NEILSON: *Economic conditions on the Manors of Ramsey Abbey*. Shermann and Co, Philadelphia, 1899, s. 85-124. s. ek.

Neue chinesische Geschichtswissenschaft, Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, VII. Jahrgang 1959, Sonderheft, p. 448. Rütten & Loening, Berlin 1959.

Abram A. NEUMANN: *Jews in Spain*.

Franz NEUMANN: *Behemoth*. Victor Gollancz, London 1942, p. 429.

Jules NICOLE: *Le livre du Préfet, ou l'Edit de l'Empereur Léon Le Sage sur les Corporations de Constantinople*. Georg & Co Editeurs, 1894, Genève-Bâle, p. 83.

Bertrand NOGARO: *Le Role de la monnaie dans le Com-*

merce international. V. Giard & Brière, éditeurs, Paris 1940, p. 205.

Bertrand NOGARO: **Cours d'Economie politique**, Editions Domat-Montschrestien, Paris 1949-50 (2e édition). Tome I, p. 517; tome II, p. 457.

Bertrand NOGARO: **La Monnaie et les systèmes monétaires**. Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence. Paris 1948, p. 294.

B. NOGARO et W. OUALID: **L'Evolution du Commerce du Crédit et des Transports depuis 150 ans**. Alcan, Paris, 1914, p. 444.

A. NOVE: **The Kolkhoz**, in: **Soviet Studies**, vol. III 1951-52, Basil Blackwell, Oxford, pp. 163-172.

Alec NOVE: **The Soviet Economy**, George Allen and Unwin, London, 1961, p. 328.

THE NÜREMBERG TRIALS, Trial of War Criminals before the Nüremberg Military Tribunals. Volume VI US. vs Flick.

Ragnar NURKSE: **Problems of Capital Formation in underdeveloped countries**. Basil Blackwell, 1953, Oxford, p. 163.

Kenneth P. OAKLEY: **Man the Tool-Maker**, University of Chicago Press, Chicago, 1964, p. 159.

Fred OELSSNER: **Die Wirtschaftskrisen**, I, Dietz-Verlag, Berlin, 1949, p. 308.

O.N.U.: **Etude économique sur l'Asie et l'Extrême Orient** 1949. New York 1950.

O.N.U.: **Statistical Yearbook of the United Nations** 1949, New York, 1950 et années suivantes.

O.N.U.: **National Income and its distribution in under-developed countries**. Statistical Papers, Séries E, nr. 3, p. 35. New York 1951.

O.N.U.: Département des questions économiques: **La réforme agraire**. New York, 1951, p. 109.

O.N.U.: Département des questions économiques: **Progrès de la Réforme agraire**. New York 1954, p. 374.

O.N.U.: Département des affaires économiques et sociales: **Progrès de la réforme agraire**, 2e rapport. New York 1957, p. 209.

O.N.U.: Department of Economic Affairs: **Relative Prices of Exports and Imports of under-developed countries**. New-York, 1949, p. 156.

O.N.U.: Department of Economic and Social Affairs: **Processes and Problems of industrialization in under-developed countries**. New York a.d., p. 152.

O.E.C.E.: **Rapport sur les investissements internationaux**. Paris 1950, p. 138.

O.E.C.E.: **L'Industrie textile en Europe**. Paris 1956, p. 151.

O.E.C.E.: *Le pétrole, perspectives européennes* Paris. 1956, p. 131.

O.E.C.E.: *Possibilités d'action dans le domaine de l'énergie nucléaire*. Paris 1956, p. 74.

O.E.C.E.: 7e Rapport, *L'Expansion économique et ses problèmes*. Paris 1956, p. 320.

O.E.C.E.: *L'Europe et l'économie mondiale*. Paris 1960 p. 146.

Oscar ORNATTI: *Wages in India*, in: *Economic Development and Cultural Change*, The University of Chicago Research Center, No d'avril 1955.

Fairfield OSBORN: *Our plundered Planet*, Little, Brown & Co, Boston 1948, p. 217.

Georg OSTROGORSKY: *Geschichte des byzantinischen Staates*, *Byzantinisches Handbuch*, 1. Teil, 2. Band, im Rahmen des *Handbuchs der Altertumswissenschaft*. Beck, München 1940, p. 448.

Georg OSTROGORSKY: *Agrarian conditions in the byzantine Empire in the Middle Ages*, in: *Cambridge Economic History of Europe*, I, pp. 194-223.

Georg OSTROGORSKY: *Geschichte des byzantinischen Staates* *Byzanzgrundlagen des byzantinischen Reiches*, in: *Vierteljahrsschrift für Sozialund Wirtschaftsgeschichte*, 1929, Heft 2, pp. 129-143.

Georg OSTROGORSKY: *Löhne und Preise in Byzanz*, in: *Byzantinische Zeitschrift*, 32. Band, année 1932, Teubner, Leipzig, pp. 293-333.

K. OSTROVTTIANOV: *Die sozialistische Planung und das Wertgesetz*, in: *Voprossi Ekonomiki* 1948, no 1, reproduit in: *Sowjetwissenschaft* 1948, II, pp. 17-38.

Eduard OTTO: *Das deutsche Handwerk in seiner Kulturgeschichtlichen Entwicklung*. Teubner, Leipzig, 1908, 3. Auflage, p. 147.

OUALID: *Répétitions écrites de législation industrielle*. Cours de doctorat 1934-5. Paris 1935, «Les Cours de Droit», p. 364.

Alfred R. OXENFELDT and Ernest Van der HAAG: *Unemployment in planned and capitalist economies*. *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 68, February 1954, no 1, pp. 43-60.

Vance PACKARD: *The hidden persuaders*. Pocket Books, 1958, New York, p. 242.

Vance PACKARD: *Les Obsédés du Standing (The Status Seekers)*. Calmann-Lévy, Paris 1960, p. 312.

George PADMORE: *Africa, Britain's Third Empire*. Dennis Dobson Ltd., London 1948, p. 266.

J. W. PAGE: *Les derniers peuples primitifs*, Payot, Paris 1941, s. 341.

Palgrave's Dictionary of Political Economy, Reprint 1926 of the New 1923 edition. MacMillan & C°, London.

R. Palme DUTT: **India To-day**. Victor Gollancz, London 1940, p. 544.

R. Palme DUTT: **Indien Heute**, Dietz-Verlag, Berlin 1951, p. 666.

Prof. Ugo PAPI: **Théorie de l'Intervention de l'Etat** (ronéotypée).

G.D. PATEL: **The Indian Land Problem and legislation**, N. M. Tripathi Editor, Bombay 1954, p. 534.

Pauly Wissowa's **Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft**, Supplementband VI, VII, Stuttgart 1935.

Alan T. PEACOCK ed: **Income Redistribution and social Policy**. Jonathan Cape, London 1954, p. 296.

D.-P. de PEDRALS: **Manuel scientifique de l'Afrique Noire**. Payot, Paris 1949, p. 202.

Zur Periodisierung des Feudalismus und Kapitalismus. Verlag Kultur und Fortschritt, Berlin 1952, p. 476.

Victor PERLO: **The Income Revolution**. International Publishers, New York, 1954, p. 64.

Dr A. PERREN: **Les primes sur salaires dans les entreprises industrielles**. Delachaux & Niestlé. Paris 1933, p. 144.

Ch.-Edmond PERRIN: **Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine**. Commission des Publications de la Faculté des Lettres de Strasbourg, 1935, p. 812.

François PERROUX: **La coexistence pacifique**. Presses Universitaires de France, 3 volumes, Paris 1958, p. 666.

François PERROUX: **Le Capitalisme**. Presses Universitaires de France (Collection «Que Sais-je?»), 1958, p. 136.

L. PETIT et R. de VEYRAC: **Le Crédit et l'organisation bancaire**. Recueil Sirey, Paris, 1938, p. 744.

William PETTY: **Economic Writings**, éd. C.H. Hull, 1899. Cambridge University Press, 2 vol. Vol. I, p. 313; vol. II, pp. 315-700.

James PETRAS and Maurice ZEITLIN ed.: **Latin America, Reform or Revolution?** Fawcett Publications, Greenwich Coun., 1968, p. 511.

E. H. Phelps BROWN and Sheila V. HOPKINS: **Seven Centuries of Buildings Wages**, in: **Economica**, New Series XXII, Nr 87, August 1955.

E.H. Phelps BROWN and Sheila V. HOPKINS: **Seven Centuries of Prices of Consumables, compared «with builders» wages-rates**, in: **Economica**, New Series, XXIII, Nr. 92, November 1956.

E. H. Phelps BROWN with Margaret H. BROWNE: **A Century of Pay**, MacMillan, London, 1968, p. 476.

Jean PIAGET: **Le jugement moral chez l'enfant**. Alcan, Paris p. 478, 1932.

Ralph PIDDINGTON: **An Introduction to Social Anthropology**. Oliver & Boyd, London 1950, p. 442.

André PIETTRE: **L'Evolution des ententes industrielles en France, depuis la crise**. Recueil Sirey, 1936, p. 243.

A.C. PIGOU: *Unemployment*, London, William & Norgate, s.d., p. 256.

A.C. PIGOU: *The Economics of Welfare*, 3rd edition. MacMillan, 1929, p. 835.

Henri PIRENNE: *Les Périodes de l'histoire sociale du Capitalisme*, Librairie du «Peuple», Bruxelles, 1922, p. 24.

Henri PIRENNE: *Le mouvement économique et social du moyen âge*, in: *Histoire du moyen âge*, tome VIII. Presses Universitaires de France, Paris 1941, pp. 3-189.

Henri PIRENNE: *Histoire économique de l'Occident médiéval*. Desclée de Brouwer, 1951, Bruxelles, p. 668.

Gaetan PIROU: *Traité d'Economie Politique*. Recueil Sirey, Paris, Tome I, Titre 2: *l'Agriculture et le Commerce*, 1941, p. 330. Tome I, Titre 6: *Le Crédit*, 1944, p. 448 Tome H, vol. 1: *La Monnaie*, 1945, p. 518.

Plateforme politique de l'Opposition russe. Gaston Fraussecave éditeur, Paris 1927, p. 48.

PLATON: *La République*. Paris, Société d'Editions «Les Belles Lettres», 1948, Vol. I, p. 280; vol. II, p. 349.

George PLECHANOV: *Introduction à l'histoire sociale de la Russie*. Editions Bossard, Paris 1926, p. 160.

Karl POLANYI, CONRAD M. ARENSBERG and Harry W. PEARSON: *Trade and Market in the Early Empires*. Free Press, Glencoe III., 1957, p. 382.

Politische Oekonomie, Lehrbuch. Dietz-Verlag, Berlin 1955, p. 720.

Friedrich POLLOCK: *Automation in der USA*. — Sonderdruck aus: *Frankfurter Beiträge zur Soziologie*, Band 1, 1955, pp. 77-156. Europäische Verlagsanstalt. Frankfurt.

B.N. PONOMARIOV e. c.: *Histoire du Parti Communiste de l'Union soviétique*, Editions en langues étrangères, Moscou 1961, p. 875.

M. POPOVIC: *Des rapports économiques entre pays socialistes*. Le Livre Yougoslave. Paris 1949, p. 181.

Adolf PORTMANN: *Zoologie und das neue Bild des Menschen*. Rowohlt, Hamburg 1959 (3. Druck), p. 145.

M. POSTAN: *Chronology of Labour Services*, in: *Transactions of the Royal Historical Society*, 4th series, XX, 1937, pp. 169-193.

M. POSTAN: *The Trade of Medieval Europe: the North*, in: *The Cambridge Economic History of Europe*, II, pp. 119-256.

N.W. POSTHUMUS ed.: *Bronnen tot de Geschiedenis van de Leidsche Textielnijverheid*. Rijksgeschiedkundige Publikaties, Nr. 39, Deel V (1651-1702), Den Haag, 1918.

William H. PRESCOTT: *History of the Conquest of Mexico*. New York, Junior Literary Guild, New York 1934, p. 594.

Kurt PRITZKOLEIT: *Bosse, Banken, Borsen*. Kurt Desch-Verlag, München 1954, p. 440.

Kurt PRITZKOLEIT: *Mächte, Monopole*. Rauch-Verlag, Düsseldorf 1953, p. 431.

Problèmes de l'Automation. *Recherches Internationales à la lumière du marxisme*, n° 3, 1957, p. 135.

Glulano M. PROBST: *Confrontation des théories de la sous-consommation et de la surcapitallisation au cours du cycle économique*. Imprimerie Bellecour (S.N.E.P.), Lyon 1949, p. 162.

Programme du Parti Communiste de l'Union soviétique. *Projet*. Editions en langues étrangères, Moscou 1961, p. 150.

Serge N. PROKOPOVICZ: *Histoire économique de l'U.R.S.S.* Au Portulan, chez Flammarion, 1952, p. 627.

René PUPIN: *Essai d'évaluation de la fortune privée française en 1950*, in: *Le Capital*, N° du 5 janvier 1958.

Victor PURCELL: *The Chinese in Southeast Asia*. Oxford University Press, 1951, p. 801.

G. QUADRI: *La philosophie arabe dans l'Europe médiévale*. Payot, Paris 1947, p. 343.

A. R. RADCLIFFE-BROWN: *Structure and Function in Primitive Society*. Cohen & West Ltd., London 1952, p. 219.

Paul RADIN: *Social Anthropology*, McGraw-Hill Book Co., New York 1932, p. 432.

Paul RADIN: *La Religion primitive, sa nature et son origine*. Gallimard, Paris 1941, p. 243.

D. K. RANGNEKAR: *Poverty and Capital Development in India*. Oxford University Press, 1958, p. 316.

Paul RATCHNEVSKY: *Ueber die Sträflingsarbeit zur Ts'in-Zeit*, in: *Ostasiatische Studien*, herausgegeben v.*. I. Kluge. Akademie-Verlag, Berlin 1959, p. 248.

RATZEL: *Antropogeographie. II. Die geographische Verbreitung des Menschen*. Engelhorn, Stuttgart, 1891, p. 781.

Recueil statistique: *L'Economie nationale de l'U.R.S.S.* Editions en langues étrangères, Moscou 1957, p. 230.

Giuseppe REGIS e Eugenio FALCO: *Capitale finanziario a monopoli sotto il fascismo*, in: *Società*, a. III, n° 3, pp. 353-405. Leonardo, Firenze, 1947.

K. REGLING, article Geld, in: *Reallixion der Vorgesichte*, IV, pp. 204-238.

R. REGUL, BAUER, BERARD e. c.: *Méthodes de précision du développement économique à long terme*. Office Statistique des Communautés européennes. Informations statistiques 1960, n° 6, pp. 525-698.

Robert-Karl REISCHAUER: *Early Japanese History*. Princeton University Press 1937, vol. I, p. 405; vol. II, p. 249.

Georges RENARD: *Le Travail dans la Préhistoire*. Alcan, Paris 1927, p. 278.

Roland R. RENNE: *Land Economics*. Harper & Bro., New York 1947, p. 736.

Dr Karl RENNER: **Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung.** Berlin, Dietz, 1924, p. 391.

Louis RENON et Jean FILLIOZAT: **L'Inde classique.** Payot, Paris 1949, p. 669.

Lloyd G. REYNOLDS: **The control of Competition in Canada.** Harvard University Press, Cambridge Mas., 1940, p. 324.

David RICARDO: **The Principles of Political Economy and Taxation.** Everyman's Library, London. J. M. Dent & Sons, 1933, p. 300.

David RICARDO: **The Collected Works and Correspondence,** ed. P. Sraffa. Cambridge University Press.

Audrey I. RICHARDS: **Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia.** International Institute of African Languages and Cultures. Oxford University Press, London 1939, p. 423.

Henri RIEBEN: **Des ententes de maîtres de forges au plan Schumann.** Presses de Savole, 1954, p. 556.

Prof. RIESSER: **Von 1848 bis heute: Bank- und finanzwissenschaftliche Studien.** G. Fischer Verlag, Jena 1912, p. 141.

David RIESMAN: **The Lonely Crowd.** Yale University Press, New Haven 1950, p. 386.

R.P. RINCHON: **La traite et l'esclavage des Congolais par les Européens.** J. de Meester & Fils, Wetteren, p. 307, 1929.

Kurt FITTER: **Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im Kapitalismus.** Deutscher Bauernverlag. 3 Bände, p. 2 365.

E.A.G. ROBINSON: **Monopoly.** Cambridge University Press; Cambridge 1952, p. 298.

Joan ROBINSON: **The Economics of Imperfect Competition.** MacMillan, London 1933, p. 352.

Joan ROBINSON: **The Accumulation of Capital,** MacMillan & Co, London 1956, p. 440.

Joan ROBINSON: **An Essay on Marxian Economics.** MacMillan 1949, London, p. 104.

Robert G. RODKEY: **Bank Deposits,** in: **Encyclopedia of Social Sciences,** II, pp. 416-445.

J.E. Th. ROGERS: **Six Centuries of Work and Wages.** Allen & Unwin, new (1949). edition, London, p. 591.

Eric ROLL: **A History of Economic Thought.** Faber, London 1961, p. 540.

Jean ROMEUF: **Le niveau de vie en URSS.** Presses Universitaires de France, Paris 1954, p. 139.

Paul ROMUS: **Expansion économique régionale et communauté européenne.** Sythoff, Leiden, p. 363.

Roman ROSDOLSKI: **Distribution of the Agrarian Product in Feudalism,** in: **Journal of Economic History** 1951, vol. XI, no 4, pp. 247-265.

Roman ROSDOLSKI: *Joan Robinson's Marx-Kritik*, in: *Arbeit und Wirtschaft*, mai 1958, juin 1958.

Roman ROSDOLSKI: *Der esoterische und der exoterische Marx*, in: *Arbeit und Wirtschaft*, November 1957, Dezember 1957, Januar 1958.

M. ROSTOVTZEFF: *Social and Economic History of the Roman Empire*. Clarendon Press, Oxford 1926, p. 695.

M. ROSTOVTZEFF: *Social and Economic History of the Hellenistic World*. Clarendon Press, Oxford 1941, vol., p. 1 779.

ROSWAG: *L'Argent et l'Or*, tome I: *Production des Métaux précieux*. Dunod éditeur, Paris 1889, p. 472.

Dr. Hans ROTH: *Die Uebergerzeugung in der Welthandelsware Kaffee im Zeitraum 1920-1790*. Gustav Fischer Verlag, Jena 1929, p. 146.

Andrew ROTHSTEIN: *Man and Plan in Soviet Economy*. Frederick Muler, London 1948, p. 300.

RUGGLES: *An Introduction to National Income and Income Analysis*. McGraw-Hill, New York, 1949, p. 349.

Steven RUNCIMAN: *La Civilisation byzantine (330-1453)*. Payot, Paris 1952, p. 341.

Oland D. RUSSEL: *Das Haus Mitsui*. Scientia A.G. Zürich 1940, p. 361.

S. I. RUTGERS: *Indonesie*. Uitgeverij Pegasus. Amsterdam 1937. p. 166.

Philippe SAGNAC: *La Fin de l'Ancien Régime et la révolution américaine*. Tome XII de *Peuples et Civilisations*.

J. SAINT-GERMES: *Les Ententes et la concentration de la production industrielle et agricole*. Recueil Sirey, Paris, 1941, p. 225.

SALISBURY: *From Stone to Steel*, Melbourne University Press, Melbourne 1962.

Beate R. SALZ: *The Human Element in Industrialisation*. No Spécial de *Economic Development and Cultural Change*, october 1955, p. 268.

Paul A. SAMUELSON: *Economics* (2nd edition). McGraw-Hill, New York 1952, p. 762.

Sir George SANSON: *A History of Japan to 1394*. The Cresset Press, London 1955, p. 500.

Armando SAPORI: *Mercatores*. Garzanti, Milano, 1942, p. 201.

Armando SAPORI: *La Crisi della compagnia mercantile del Bardi e del Peruzzi*. Firenze 1926, L.S. Olschki, p. 308.

Bruno SAREL: *La classe ouvrière d'Allemagne orientale*. Les Editions Ouvrières, 1958, p. 268.

P. SARGANT FLORENCE: *The Logic of British and American Industry*. Routledge & Kegan Paul. London 1953, p. 368.

Maurice SATINEAU: *Histoire de la Guadeloupe sous l'Ancien Régime*. Payot, Paris 1928, p. 400.

Alfred SAUVY: *La prévision économique*. Presses Universitaires de France, Paris 1954, p. 128.

J.-B. SAY: *OEuvres diverses*, Guillaumin 1848, Paris, p. 748.

R.S. SAYERS: *Modern Banking*, Clarendon Press, Oxford, 3rd edition, 1951, p. 337.

André-E. SAYOUS: *L'histoire universelle du Droit com-
de crédit et les sociétés financières*. Librairie de la Soci-
été du Recueil Général des Lois et des Arrêtes, Paris, 1901,
p. 344.

André-E. SAYOUS: *L'histoire universelle du Droit com-
mercial de Levin Goldschmidt et les méthodes commerciales
des pays chrétiens de la Méditerranée aux XIIe et XIIIe
siècles*. Paris, Librairie A. Rousseau, 1931, p. 34.

L. SCHERMAN: *Brahmanische Siedlungen im buddhis-
tischen Birma*, in: *Asia Major* I, 1924, pp. 428-452.

Rudolf SCHLESINGER: *Some Problems of present
kolkhoz organisation*, in: *Soviet Studies*, II, pp. 325-355;
III, pp. 288-315.

Dr. Edmund SCHREIBER: *Die volkswirtschaftlichen
Anschauungen der Scholastik seit Thomas von Aquino*. G.
Fischer Verlag, 1913, Jena, p. 246.

Josef SCHUMPETER: *Business Cycles*, Mc Graw-Hill,
New York 1939. Vol. I, p. 448; vol. II, p. 1095.

Josef SCHUMPETER: *History of Economic Analysis*.
Oxford University Press, New York 1954, p. 1260.

Josef SCHUMPETER: *Imperialism and Social Classes*.
Basil Blackwell, Oxford 1951, p. 221.

Josef SCHUMPETER: *The Theory of Economic Deve-
lopment* Oxford University Press, New York 1961, p. 255.

Josef SCHUMPETER: *Capitalism, Socialism and Democ-
racy*. London, Allen & Unwin, p. 382, 1943.

Sam H. SCHURR and Jakob MARSCHAK: *Economic
Aspects of Atomic Power*, 1951 Princeton University Press,
p. 289.

Benjamin SCHWADRON: *The Middle East, Oil and the
great powers*. Atlantic Press, London 1955, p. 500.

Harry SCHWARTZ: *Russia's Soviet Economy*. Prentice
Hall, New York 1950, p. 592.

Solomon SCHWARTZ: *Les ouvriers en Union soviétique*.
Rivière, Paris, 1956, s. 535.

William Robert SCOTT: *The Constitution and Finance of
English, Scottish and Irish Joint-Stock Companies to 1720*.
Cambridge University Press, 1912, vol. I, p. 488.

Seth SEACOCK and David MANDELBAUM: *A 19 century
development project in India: The cotton improvement pro-
gram*, in : *Economic Development and Cultural Change*,
July 1955.

Henri SEE : *Histoire économique de la France*, Armand
Collin, 1939, Paris. Tome I, p. 453.

Henri SEE : *Origines du capitalisme moderne*. Armand Collin (6e édition), Paris 1951, p. 210.

L. SEGAL : *Principes d'économie politique*. Editions Sociales internationales, Paris 1936, p. 372.

Angelo SEGRE : *Essay on Byzantine Economic History*, in : *Byzantion* 1942,-3 vol. XVI, fasc. 2, pp. 393-444. Byzantine Institute, Boston Mass.

SELIGMAN : *The economics of installment selling*. New York, Harper's & Co, 2 vol.

XXIVe Semaine sociale Universitaire **L'Alimentation**. Editions de l'Institut de Sociologie Solvay, Bruxelles 1955, p. 337.

XLVIIe Semaine sociale de France : *Socialisation et personne humaine*, *Chronique sociale de France*, Lyon 1961, p. 434.

Emilio SERENI : *La questione agraria nella Rinascita nazionale italiana*, Einaudi, Roma 1946, p. 461.

F. SETON : *Pre-war Soviet Prices in the light of the 1941 Plan*, in : *Soviet Studies* III (1951-52), pp. 351-364.

Fred A. SHANNON : *The Farmer's Last Frontier* (Agriculture 1860-1897). Farrar & Rinehart, New York 1945, p. 434.

Share Ownership in the United States, A study prepared at the request of the New York Stock Exchange, Brookings Institution, 1952.

Samuel L. SHARP : *Nationalization of key industries in Eastern Europe*. Foundation for foreign affairs, Washington DC 1946, p. 81.

Carl S. SHOUP : *Principles of National Income Analysis*. Houghton Mifflin Company, Boston Riverside Press, 1947, p. 405.

Ota SIK : *Oekonomie, Interessen, Politik*, Dietz-Verlag, Berlin, 1966, p. 507.

Narendra Krishna SINHA and **Anil Chandra BANERJEE** : *History of India*. Muckerjee & Co, Calcutta, 2nd edition, 1947, p. 655.

Pieter H. W. SITZEN : *The Industrial Development of the Netherlands Indies*.

Sumner H. SLICHTER : *What's ahead for American Business*. Atlantic Monthly Press Book, Little, Brown & Cy. Boston 1951, p. 216.

Adam SMITH : *Wesen und Ursachen der Volkswohlstandes*. Verlag von R. L. Prager, Berlin, 1905. Band I p. 354; Band II p. 298; Band III p. 247; Band IV p. 363.

Thomas C. SMITH : *The Japanese Village in the XVIIth century*, in : *Journal of Economic History*, vol. XII, Nr. 1, Winter 1952.

Kaj Birket SMITH: *Geschichte der Kultur*. Orell Füssli Verlag, Zürich 1946, 2e Auflage, p. 598.

Smithsonian Contributions to Knowledge, vol XVI. Smithsonian Institute.

Société d'Editions économiques et sociales *Les assemblées générales des grandes banques allemandes en 1943*. Paris 1943, p. 12.

Robert SOLO : *Research and Development in the synthetic rubber industry*, in *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 68, Nr. 1 February 1954, pp. 6182.

Werner SOMBART : *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Duncker & Humblot, München et Leipzig, 12. Tausend, p. 476, 1922.

Werner SOMBART *Der Moderne Kapitalismus*, 5^e Auflage. München, Duncker & Humblot 1922. Band. I, 1. Halbband, p. 462, 2. Halbband, p. 919. Band II, 1. Halbband, p. 585, 2. Halbband, p. 1229.

Pitirim A. SOROKIN : *Society, Culture and Personality. Their Structure and Dynamics*. Harper & Bro., New York 1947.

Max SORRE : *Les migrations des peuples*. Flammarion Paris, 1955, p. 265.

George SOULE : *The Shape of To-Morrow*. The New American Library, New York 1958, p. 144.

Frank C. SPOONER : *L'Economie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680*. Armand Colin, Paris 1956, p. 543.

Staatlexicon von Julius BACHEM *Herdersche Buchhandlung*, Freiburg i. Breisgau, 1908, 3e Auflage.

J. V. STALINE *Problèmes économiques du socialisme en URSS*.

J. V. STALINE : *Problèmes du Léninisme*.

J. V. STALINE : *Oeuvres complètes*, vol. XI.

W. STARK : *The History of Economics in its relation on social development*. Kegan, Trench et C°, 1944, p. 80.

Statistical Abstract of the U.S.A., 1950, et fol.

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1938.

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1953 et fol.

Statistik des Bundesrepublik.

Walter STEFFEN : *Die Geldumlaufgeschwindigkeit in der Unternehmung*. Armand Druck, Bern 1948, p. 97.

J. STEINDL : *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, Basil Blackwell, Oxford 1952, p. 246.

Fritz STERNBERG : *Der Imperialismus*. Soziologische Verlagsanstalt, Berlin 1926, p. 614.

Fritz STERNBERG : *Der Imperialismus und seine Kritiker*. Soziologische Verlagsanstalt, Berlin 1929, p. 323.

Fritz STERNBERG : *Capitalism and Socialism on Trial*. Victor Gollancz, London, 1951, p. 603.

Julian H. STEWARD : *Handbook of American Indians*,

vol. III : The Tropical Forest Tribes. Washington, Government Printing Office 1948, p. 986.

George J. STIGLER Intr. **Business Concentration and Price Policy.** National Bureau Committee for Economic Research. Princeton University Press, 1955, p. 514.

Oskar STILLICK : **Geld und Bankwesen,** Berlin 1907.

George W. Stocking and Myron W. WATKINS : **Cartels in Action.** Twentieth Century Fund, New York 1946, p. 533.

George W. Stocking and Myron W. WATKINS : **Cartels or Competition?** Twentieth Century Fund, New York, 1948, p. 516.

George W. Stocking and Myron W. WATKINS **Monopoly and free enterprise.** Twentieth Century Fund, New York 1950, p. 596.

John STRACHEY : **The Nature of Capitalist Crisis.** Victor Gollancz, London, 1936, p. 384.

John STRACHEY : **A Programme for Progress.** Victor Gollancz, London, 1940, p. 352.

John STRACHEY : **Contemporary Capitalism.** Victor Gollancz, London, 1956, p. 302.

John STRACHEY : **The end of Empire.** Victor Gollancz, London, 1959, p. 351.

Jakob STRIEDER **Zur Genesis der modernen Kapitalismus (Entstehung der grossen bürgerlichen Kapitalvermögen in Augsburg).** 2. vermehrte Auflage. Duncker & Humblot, München 1935, p. 232.

Subcommittee on Study of Monopoly Power of the Committee on the Judiciary House of Representatives, 81 st Congress, 2nd session, Serial Nr. 14, Part 4A : «Steels», U.S.A. Government Printing Office, Washington 1950, p. 1011.

SUETONE : **La Vie des Douze Césars.**

SUMER : **a Journal of Archeology in Iraq.** Published by the Directorat-General of Antiquities Baghdad, vol. IV, Nr. 2, September 1948.

William Graham SUMNER and Albert Galloway KELLER : **Science of Society.** Yale University Press, 6th printing 1946, New Haven. Vol I, p. 734. Vol. IV, p. 1331.

SVENNILSON : **Growth and Stagnation in the European Economy.** UN Publication Geneva 1954, p. 342.

Nancy Lee SWANN : **Food and Money in China.** Princeton University Presse 1950, Princeton, p. 482.

Paul M. SWEEZY : **Monopoly and Competition in the English Coal Trade.** Harvard University Press, Cambridge, 1938, p. 186.

Paul M. SWEEZY : **The Theory of Capitalist Development.** Oxford University Press, New York 1942, p. 398.

Yosuburo TAKEKOSHI : **The Economic Aspects of the History of the Civilisation of Japan.** Allen & Unwin, London 1930, Vol. I, p. 555. Vol. II, p. 566. Vol III

Matsuyo TAKIZAWA : **The Penetration of Money Eco-**

nomy in Japan. Columbia University Press, New York 1927, p. 161,

Ida M. TARBELL : The History of the Standard Oil Company. Reprinted in 1956 (New York, Peter Smith) form 1904 Mac Millan edition. Two volumes in one vol I, p. 406; vol. II, p. 409.

R. H. TAWNEY : Religion and the Rise of Capitalism. Penguin Books, 1942, p. 256.

R. H. TAWNEY: The Acquisitive Society. The Fontana Library; London 1961, p. 191.

Sol TAX Penny Capitalism, a Guatemalan Indian Economy. Smithsonian Institution, Institute of Social Anthropology, publication Nr. 16, U.S. government printing Office 1953, p. 230.

P. THEILHARD DE CHARDIN : Le groupe zoologique Humain. Albin Michel, Paris 1957, p. 172.

R. P. Placide TEMPELS La philosophie bantoue. Collection Présence Africaine, Paris, 1949, p. 128.

Temporary National Economic Committee : Hearings. Richard B. TENNANT : **The American Cigarette Industry.** Yale University Press, New Haven 1950, p. 411.

Henri TERRASSE : Histoire du Maroc. Editions Atlantides, Casablanca 1949, vol. I, p. 401.

Thomas d'AQUIN : Commentarii in Decem Libros Ethicorum Aristoteli. Antverplae apud Ioannom Keerbergium, 1612, pp. 143-148 (tole V des Oeuvres Complètes).

Laura THOMPSON and Alice JOSEPH : The Hopi Way. Chicago University Press, 1945

Laura THOMPSON : Culture in Crisis. A Study of the Hopi Indians. Harper & Bro., New York 1950, p. 221.

Willard L. THORP, F. CROWDER e.c. : The Structure of Industry, T.N.E.C. monograph 27, p: 759, Washington 1941.

Jan TINBERGEN : Les cycles économiques aux Etats-Unis d'Amérique de 1919 à 1932. Société des Nations, Genève 1939, p. 267.

Jan TINBERGEN Business Cycles in the United Kingdom 1870-1914. N. V. Noord Hollandsch Uitgevers Mij, Amsterdam 1951, p. 140.

Arnold J. TOYNBEE : A Study of History, Abridgement of Volumes I-VI by D.C. Somervell. Oxford University Press, London 1947, p. 617.

Ferdinand TREMEL : Der Frühkapitalismus in Inner-österreich, Leykam-Verlag, Graz, p. 175.

G. M. TREVELYAN : Kultur und Sozialgeschichte Englands, Claassen & Goverts, Hamburg, 1948, p. 611.

Léon TROTSKY : La Révolution trahie. Editions Bernard Grasset, Paris 1937, p. 347.

Léon TROTSKY : Ecrits 1928-1940. L. Livrairie Marcel Rivière, Paris, 1955, p. 372.

Léon TROTSKY : Dégénérescence de la théorie de la dégénérescence La Voie Communiste., 21 mai 1933.

S. TSURU Economic fluctuations in Japan* Review 1868-1893 of Economic Statistics, 1941, p. 179.

S. TSURU Twentieth Century Fund, America's Needs and Resources, 1955, New York, p. 1148.

Abbott Payson USHER : An Introduction to the Industrial History of England. George G. Harrap & C°, 1921. London, p. 529.

Abbott Payson USHER : The History of the Grain Trade in France 1400-1710 Harvard University Press, Cambridge Mass. 1943, p. 649.

Urbain J. VAES : La Technique du Financements des Entreprises. Gembloux 185, Ed. J. Duculot, p. 550.

George C. VAILLANT : Aztecs of Mexico. Doubleday, Doran & C°, New York 1941, p. 340.

Guy de VALONS : Le Domaine de l'Abaye de Cluny aux X et XI siècles. Librairie Ancienne Champion, Paris, 1923, p. 190.

Justus van der Kroef : Entrepreneur and Middle class in Indonesia, in : Economic Development and Cultural Change, January 1954.

Emile VANDERVERDE : Le collectivisme et l'évolution industrielle. Nouvelle édition. Rieder, Paris, 1921, p. 285.

Emile VANDERVELDE Le grève générale. Gand, Volksdrukkerij, 1908, p. 27.

Emile VANDERVELDE : Le socialisme contre l'Etat. Editon de l'Institut Emile Vandervelde, Bruxelles, 1949, p. 174.

Emile VANDERVELDE : Souvenirs d'un militant socialiste. Les Editions Denoel, Paris, 1939, p. 293.

J. G. Van DILLEN ed. : History of the Principal Public Banks. M. Nijhoff, The Hague 1934, p. 480.

J. G. Van DILLEN : Het economisch karakter der middeleeuwsche stad. A. H. Kruy uitgever. Amsterdam 1914, p. 224.

J. C. Van EERDE : Inleiding tot de Volkenkunde van Ned. Indie. F. Bohn, Haarlem, 1920, p. 232.

J. C. Van LEUR : Eenige Beschouwingen betreffende den Ouden Aziatischen Handel. G. W. den Boer, Middelburg, 1934, p. 211.

Dr. W. Van Ravesteijn: Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam gedurende de 16e en het eerste kwart der 17e eeuw. S.L. Van Looy, Amsterdam, 1906, p. 371.

Eugen VARGA: Die wirtschaftspolitischen Probleme der proletarischen Diktatur. Carl Hoym, Hamburg 1921, p. 158.

Eugen VARGA: Grundfragen der Oekonomie und Politik des Imperialismus. Dietz Verlag, Berlin 1955, p. 740.

Eugen VARGA: Die Krise der kapitalistischen Welt-

wirtschaft. 2e vermehrte Auflage. Carl Hoym, Hamburg 1922, p. 147.

Eugen Varga and L. MENDELSON: *New Data for Lenin's "Imperialism"*. International Publishers, New York 1940, p. 322.

Fernand VERCAUTEREN: *Luttes sociales à Liège (XIIIe et XIVe siècles)*. La Renaissance du Livre, Bruxelles 1943, p. 120.

VERENIGING voor ECONOMIE: *De Belgische Economie in 1970*. Studie en Onderzoekcentrum voor sociale wetenschappen. Rijksuniversiteit Gent, 1961. 2 Delen. Deel I, p. 424; deel II, p. 793.

LEO VERRIEST: *Institutions médiévales*. Tome I. Union des Imprimeries, Mons et Frameries, 1946, p. 278.

Frank VERULAM: *Production for the People*. Victor Gollancz, London, 1940, p. 288.

Sir Paul VINOGRADOFF: *English Society in the 9th century*. Clarendon Press, Oxford 1908, p. 599.

VITRUVIUS: *De architectura libridecem*. Teubner, Leipzig, 1899.

Lazar VOLIN: *A Survey of Soviet Russian Agriculture*. US Dept. of Agriculture, Agriculture Monograph 5, p. 194. US Government printing office, 1951.

Lazar VOLIN: *Agricultural Organization*, pp. 275-293, in: *Soviet Economic Growth*, Abram Bergson ed., Row, Peterson & Co., Evanston 1953.

George von BELOW: *Probleme der Wirtschaftsgeschichte*. Verlag von J.C.B. Mohr 1926, Tübingen, 1926, p. 711.

L. von BORTKIEWICZ: *Zur Berechtigung der Grundlagen der theoretischen Konstruktion von Marx im 3. Band des Kapitals*, in: *Jahrbücher für National-Oekonomie und Statistik*, Nr von Juli 1907.

L. von BORTKIEWICZ: *Die Rodbertus'sche Grundrententheorie und die Marx'sche Lehre von der absoluten Grundrente*, in: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, von Carl Grünberg, vol. I, 1911, pp. 426-429.

A. von KREMER: *Ueber das Einnahmebudget des Abbasiden-Reiches vom Jahre 306 H. (918-919)*, in: *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften philosophisch-historische Classe*, 36. Band. Wien 1888, in Commission bei F. Tempsky.

A. Sartorius von WALTERSHAUSEN: *Die Entstehung der Weltwirtschaft*. G. Fischer-Verlag, Jena 1931, s. 676.

N. VOZNESSENSKI: *L'économie de guerre de l'U.R.S.S.* Librairie de Médecis, Paris 1948, p. 141.

N. VOZNESSENSKI: *Le plan quinquennal de l'U.R.S.S.* Editions sociales, Paris 1946, p. 71.

Prof. Dr Ernst WAGEMANN: *Wo kommt das viele Geld her?* Völkischer Verlag, Düsseldorf 1940, p. 164.

WAGENAAR: *Amsterdam in zijn opkomst*. Amsterdam I. Tirliou, 3 vol. 1760-67.

F. W. WALBANK: *Trade and Industry under the later Roman Empire*, pp. 33-85, in: *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. II.

Léon WALRAS: *Abrégé des Eléments d'Economie politique*. Librairie Générale du Droit, Paris et Lausanne, 1938, p. 399.

Wang Yü-CHUAN: *Early chinese coinage*. The American Numismatic Society, New York 1951, p. 254.

Joseph WARICHEZ: *Une description villarum de l'abbaye de Lobbes à l'époque carolingienne*, in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, tome 78, 1909, pp. 245-267.

W. Loyd WARNER and J. O. Low: *The social system of the modern factory*. Yale University Press, 3rd printing, 1949, p. 245.

Arthur WAUTERS: *Les sources doctrinales du marxisme*, in: *Revue des Sciences économiques de l'A.L.D.Lg.*, 33e année, n° 116, décembre 1958.

Adolf WEBER: *Dogma und Wirklichkeit in der Sowjetwirtschaft*. Verlag der bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1950, p. 52.

Adolf WEBER: *Allgemeine Volkswirtschaftslehre*. 7e Auflage, Berlin, Duncker Humblot 1958, p. 738.

Max Weber: *Religionssoziologie*. J.C.B. Mohr Verlag, Tübingen 1921. Band I, p. 573; Band II, p. 378; Band III, p. 442.

Max WEBER: *Wirtschaftsgeschichte*. Duncker & Humblot, München et Leipzig, 1923, p. 348.

Simone WEIL: *Oppression et liberté*, Gallimard, Paris 1955, p. 277.

Ernst WERNER: *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen*, Akademie-Verlag, Berlin 1966, p. 358.

Dr W. F. WERTHEIM: *Herlevend Azie*. Van Loghum Staderus N.V. Arnhem, 1950, p. 187.

Robert C. WEST: *The Mining Community in Northern New Spain*.

Prof. Dietrich WESTERMANN: *Die heutigen Naturvölker im Ausgleich mit der neuen Zeit*. Ferdinand Enke-Verlag, Stuttgart 1940, p. 397.

Jacques WEULERSSE: *Le Pays des Alaouites*. Arnauld & Co, Tours 1940, P. 397,

Charles WHITTLESEY: *National Interest and International Cartels*. Mac Millan, New York 1946, p. 172.

William H. WHYTE jr: *The Organization Man*. Simon & Schuster, New York 1956, p. 429.

Norbert WIENER: *Cybernetics*. John Wiley & Sons, New York 1949, 6th printing, p. 194.

Norbert WIENER: *The Human Use of Human Beings*. Houghton Mifflin Cy, Boston 1950, p. 241.

Clair WILCOX: *Competition and Monopoly in American Industry*. T.N.E.C. Monograph, n° 21, p. 344.

Hellmut WILHELM: *Gesellschaft und Staat in China*. Rowohlt, Hamburg 1960, p. 149.

Charles WILSON: *The History of Unilever*. Cassell & C°, London, vol. I, p. 335.

Monica Hunter WILSON: *Witch belief and social structure*, in: *The American Journal of Sociology*, vol. LVI, Nr 4, January 1951, pp. 307-313.

"Wirtschaftsdienst" Nr 2, 1942.

WICKSELL: *Lectures*.

Clark WISSLER: *Indians of the United States*. Doubleday & C°, 1946, New York, p. 319.

Karl August WITTFOGEL: *Die ökonomische Bedeutung der agrikolen und industriellen Produktivkräfte Chinas*. W. Kohlhammer, Stuttgart 1930, p. 188.

Karl August WITTFOGEL: *Probleme der chinesischen Wirtschaftsgeschichte*, in: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 57. Band, 2. Heft, 1927, J.C.B. Mohr-Verlag, Tübingen, 1927, pp. 289-335.

Karl August WITTFOGEL: *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*. C.L. Hirschfeld, Leipzig 1931, p. 768.

Wladimir WOYTINSKY: *Les conséquences sociales de la crise*. Bureau International du Travail, Genève 1936, p. 376.

XENOPHON: *Oeconomicus*, transl. de J. Laistner, in: *Greek Economics*, J.M. Dent & Sons, London 1923, p. 204.

Jean YERNAUX: *Contrats de Travail liegeois du XVIIe siècle*. Palais des Académies, Bruxelles, 1941, p. 385.

M. YOSHITOMI: *Etude sur l'histoire économique de l'Ancien Japon, des origines à la fin du XIIe siècle*. A. Pedone, Editeur, Paris 1927, p. 263.

A. YUGOW: *Russia's Economic Front for War and Peace*. Watts & C°, London, 1942, p. 279.

W. IJZERMAN: *De Geboorte van het moderne Kapitalisme*. N.V. Ontwikkeling, Uitmij, Amsterdam 1927, p. 127.

Prof. Dr Louis ZIMMERMAN and F. GRUMBACH: *Saving, Investment and Imperialism*, in: *Weltwirtschaftliches Archiv* 1953, Band 71, Heft I, pp. 1-21.

Başvurulan Gazete ve Dergilerin Listesi

The Economist.
Frankfurter Zeitung 1940-1943.
The (Manchester) Guardian.
Le Monde.
The New York Times.
Nene Zürcher Zeitung.
Die Neue Zeit.
Pravda.
Izvestia.
Business Week.
Problèmes économiques.
U. S. News & World Report.
Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung.
Basler Nationalzeitung.

Kaynak Dergilerin Listesi

American Economic Review.
Arbeit und Wirtschaft.
Annales.
Cartel.
**Documents de l'Association française pour l'Accroissement
de la Productivité.**
Economica.
Economic History Review.
Economic Journal.
Econometrica.
Economie et Politique.
Esprit.
**Etudes statistiques (supplément trimestriel du Bulletin
Mensuel de Statistiques).**
Fortune.
Facts on File.
France-Observateur.
**Grünberg'sche Archiv für die Geschichte des Sozialismus
und der Arbeiterbewegung.**
Journal of Political Economy.
Journal of the Royal Statistical Society.
P.E.P. Reports.
Revue économique.
Revue française du Travail.
Revue Internationale du Travail.
Recherches Internationales à la Lumière du Marxisme.
Quarterly Journal of Economics.
Review of Economic Studies.
Schmollers Jahrbuch.
Social Research.
Soviet Studies.
Survey of Current Business.
Weltwirtschaftliches Archiv.
Wirtschaftswissenschaftliches Institut: Mitteilungen, etc.

Giriş	5
1. Emek, Gerekli Ürün, Ürün Fazlası	15
☐ Gerekli Ürün	16
☐ Sosyal İşbölümünün Başlangıcı	18
☐ Sosyal Bir Ürün Fazlasının İlk Defa Ortaya Çıkışı	20
☐ Neolitik Devrim	22
☐ İşbirliğine Dayanan Emegın Örgütlenmesi	24
☐ Toprağı İlk Yerleşme	27
☐ Sulamalı Tarım: Medeniyetin Doğuşu	31
☐ Maden Devrimi	32
☐ Üretim ve Birlikim	33
☐ Bir «Ekonomik Fazla» Var mıdır?	36
2. Mübadele, Meta, Değer	41
☐ Basit Mübadele	41
☐ Sözsüz Trampa ve Törenlerde Bağışta Bulunma	42
☐ Gelişmiş Mübadele	46
☐ Ticaret	47
☐ İhtiyaç İçin Üretim ve Emtia Üretimi	51
☐ Örgütlenmiş İşbirliğine Dayanan Toplum ve Emek Müddetinden Tasarruf Üzerine Kurulmuş Toplum	53
☐ Emtianın Mübadele Değeri	58
☐ Küçük Meta Üretimi	60

3. Para, Sermaye, Artık-Değer	65
☐ Genel Bir Eşdeğerin Gerekliiliği	65
☐ Genel Eşdeğerin Evrimi	67
☐ Para	69
☐ Sosyal Servetin Evrimi ve Paranın Çeşitli Fonk- siyonları	72
☐ Emtia Tedavülü ve Paranın Tedavülü	73
☐ Emtianın Tedavülünden Doğan Artık-Değer	76
☐ Emtia Üretiminden Doğan Artık - Değer	80
☐ Sermaye, Artık - Değer ve Sosyal Ürün Fazlası	83
☐ Eşit Olmayan Gelişme Kanunu	86
4. Sermayenin Gelişmesi	89
☐ Tarımsal Artık-Ürünün Şekilleri	89
☐ Kullanım Değerlerinin Birikimi ve Artık - De- ğerin Birikimi	92
☐ Tefeci Sermayesi	95
☐ Tüccar Sermayesi	98
☐ Ticari Devrim	102
☐ Ev Sanayii	107
☐ Manifaktür Sermayesi	110
☐ Modern Proletaryanın Doğuşu	113
☐ Sanayi Devrimi	115
☐ Batı Avrupa'da Kapitalist Gelişmenin Özellikleri	117
☐ Sermaye ve Kapitalist Üretim Tarzı	124
5. Kapitalizmin Çelişkileri	127
☐ Artık - Değer Hırsı	127
☐ İş gününün Uzatılması	130
☐ Emegın Üretkenliğinin ve Yoğunluğunun Ar- tırılması	132
☐ İnsan Emegi ve Makinalaşma	137
☐ Ücret Şekilleri ve Ücretlerin Evrimi	139
☐ Mutlak Yoksullaşma Teorisi Üzerine Tamamla- yıcı Notlar	149
☐ İşgünün Çift Fonksiyonu	152
☐ Kapitalizm Öncesi Toplumda Kâr Oranının Eşit Hale Getirilmesi	155
☐ Kapitalist Üretim Tarzında Kâr Oranının Eşit Hale Getirilmesi	157
☐ Sermayenin Temerküzü ve Yoğunlaşması	162
☐ Ortalama Kâr Oranının Eğilimli Düşüşü	166

☐ Kapitalist Rejimin En Yüksek (Temel) Çelişkisi	171
☐ Hür Emek ve Yabancılaşmış Emek	173
☐ Sınıf Mücadelesi	176

6. Ticaret 180

☐ Ticaret, Eşit Olmayan Ekonomik Gelişmenin Sonucudur ...	180
☐ Artık - Değerin Üretimi ve Gerçekleşmesi	182
☐ Yıllık Artık - Değer Kütleli ve Yıllık Kâr Oranı	185
☐ Ticari Sermaye ve Ticari Kârlar ...	188
☐ Ticari Kâr ve Dağılım Alanındaki İşgücü	190
☐ Ticari Sermayenin Yoğunlaşması	192
☐ Nakliyat Alanına Yatırılan Sermaye	199
☐ Milletlerarası Ticaret	200
☐ Dağılım Masrafları	203
☐ Üçüncü Sektör	207

7. Kredi 210

☐ Bankaların Doğuşu ...	212
☐ Kapitalizm Öncesi Toplumda Kredi	215
☐ Ticari Sermaye Devrinde Nakit Sermaye Arzu ve Talebi	219
☐ Sınai Kapitalizm Devrinde Nakit Sermaye Arzu ve Talebi	221
☐ Faiz ve Faiz Oranı	224
☐ Tedavül Kredisı	228
☐ Yatırım Kredisı ve Mali Piyasa	230
☐ Borsa	233
☐ Hisse Senetli Şirketler ve Kapitalizmin Evrimi	236
☐ Tüketim Kredisı	240
☐ Kredi ve Kapitalizmin Çelişkileri	241

8. Para 243

☐ Paranın İki Fonksiyonu	243
☐ Metal Paranın Değeri ve Fiyat Hareketi	244
☐ Metal Paranın Tedavülü	246
☐ Özel Fidüsyer Paranın Kökenleri	248
☐ Genel Fidüsyer Paranın Kökenleri ...	251
☐ Genel Fidüsyer Paranın Doğuşu İlk Kaynak: İskonto ...	253
☐ Genel Fidüsyer Paranın Doğuşu, İkinci Kaynak: Hesabı Carl Avansları	254

☐ Genel Fidüsyer Paranın Doğuşu. Üçüncü Kaynak: Kamu Giderleri	257
☐ Sosyal Bakımdan Gerekli Para Stoku	258
☐ Toplam Tahvilat Miktarı - Birbirini Nötr Hale Getiren Toplam Ödemeler, Ödeme Araçlarının Tedavül Hızı ...	258
☐ Enkonvertibl (tahvil edilemeyen) Kağıt Paranın Tedavülü	259
☐ Ödeme Dengesi	264
☐ İhraç Bankaları ve Banka Kredisi	266
☐ Para İşlemleri	267
☐ Enflasyonun Üç Şekli	270
☐ Satılma Gücü, Para Tedavülü ve Faiz Oranı ...	272
9. Tarım	274
☐ Tarım ve Emtia Üretimi	274
☐ Kapitalist Öncesi Rant ve Kapitalist Toprak Rantı	275
☐ Kapitalist Toprak Rantının Kökenleri	277
☐ Mutlak Toprak Rantı	283
☐ Toprak Rantı ve Kapitalist Üretim Tarzı	285
☐ Toprağın Fiyatı ve Toprak Rantının Evrimi	288
☐ Toprak Mülkiyeti ve Kapitalist Üretim Tarzı	292
☐ Kırılık Bölgelerde (Köylerde) Üretim ve Mülkiyet İlişkileri	294
☐ Tarımda Sermayelerin Yoğunlaşması ve Te-merküzü	296
☐ Tarım İşçisinin Kaderi	300
☐ Malthus'un Teorileri ve Tarımda Malthusçuluk	301
☐ Toprak Rantı ve Marjinal Değer Teorisi	305
Referanslar	311
Bibliyografya	353

ANT'IN BELGESEL KİTAPLARI

- **ŞEHİR GERİLLASI**, Carlos Marighella, 7,5 lira.
- **HAVANA DURUŞMASI**, Enzensberger, 276 sayfa, 12.5 lira.
- **TÜRKİYE'DE KAPİTALİSTLEŞME VE SINIF KAVGALARI**, A. Şaurov - Y. Rozaliyev, 10 lira
- **YUNANİSTAN DOSYASI**, Konstantin Çukalas, 10 Lira.
- **ASYA TİPİ ÜRETİM TARZI**, 352 sayfa, 15 Lira.
- **FİLİSTİN'DE HALK SAVAŞI VE ORTADOĞU**, Nayif Havatme, 310 sayfa, 10 Lira.
- **DOĞU'DA ULUSAL KURTULUŞ HAREKETLERİ V. İ. Lenin**, 416 sayfa, 15 Lira.
- **27 MAYIS VE YÖN HAREKETİNİN SINIFSALELEŞTİRİŞİ**, Dr. Hikmet Kıvılcımlı, 12,5 Lira.
- **DEVİRİM AÇISINDAN KÖY ENSTİTÜLERİ VE TONGUÇ**, Engin Tonguç, 20 Lira.
- **KEMALİST DEVİRİM İDEOLOJİSİ**, Emin Türk Eliçin 15 Lira.
- **SOSYAL DEVRİMLER, ULUSAL SAVAŞLAR**, Nehru'dan Indra Gandhi'ye hapisane mektupları, 15 Lira.
- **OSMANLILARIN YARI SÖMÜRGE OLUŞU**, Tefik Çavdar, 7,5 Lira.
- **GİZLİ BELGELERLE BARIŞ GÖNÜLLÜLERİ**, Müslim Özbalkan, 10 Lira.
- **PENTAGONİZM**, Juan Bosch, 5 Lira.

- **GERİ BIRAKTIRILMIŞ TÜRKİYE**, Dr. Sedat Özkol 5 Lira.
- **HİLAFET VE ÜMMETÇİLİK SORUNU**, Mehmet Emin Bozarslan, 12,5 Lira.
- **OSMANLI TOPLUM YAPISI**, Dr. Muzaffer Sencer, 10 Lira.
- **ZAPATA**, Robert P. Millon, 5 Lira.
- **MAVİ GÖZLÜ DEV** (Nazım Hikmet ve sanatı) Zekeriya Sertel, 10 Lira. (Tükendi)
- **DİNLE YANKEE**, Wright Mills, 10 Lira.
- **TÜRKİYE'DE İLERİCİ AKIMLAR** Yıldız Sertel, 15 Lira
- **ÇİZGİLİ DÜNYA** Ferruh Doğan, 5 Lira.
- **MİLLİ KURTULUŞ CEPHESİ**, Douglas Bravo, 5 Lira.
- **DÜZENİN YABANCILAŞMASI**, İdris Küçükömer, 7,5 Lira, (Tükendi)
- **ANARŞİZM** Duclos — Cohn Bendit 7,5 Lira.
- **ROMAN GİBİ** Sabiha Sertel, 15 Lira.
- **SİYAH İKTİDAR** Stokely Carmichael 7,5 Lira.
- **YAŞANTIM** Yevtuchenko, 5 Lira.
- **NAZİM HİKMETİN POLEMİKLERİ** Kemal Sülker, 7,5 Lira.
- **SABAHATTİN ALİ DOSYASI** Kemal Sülker, 7,5 Lira.
- **GERİLLA NEDİR** Alberto Bayo, 5 Lira. (Tükendi)
- **SAVAŞ ANILARI** (3. Baskı) Che Guevara, 10 Lira.
- **LİDERLER DİYOR KI**, Abdî İpekçi 10 Lira.
- **MARKSİZMİN TEMEL KİTABI** Emile Burns, (Toplatıldı)
- **GERİLLA GÜNLÜĞÜ** Che Guevara 10 Lira (Toplatıldı)

Genel Dağıtım: **ANT YAYINLARI** . P.K. 701 - İSTANBUL

Dünyanın sayılı marksist iktisatçılarından biri olan Ernest Mandel'in bu eseri, Fransa'da yayınlandığından bu yana 12 uile çevrilmiş, 50'yi aşkın yabancı dergi ve gazetede tartışılmış, «alınan konuları başka hiçbir ekonomi kitabında rastlanmayacak kadar cesurca işlemesi bakımından eşsiz bir inceleme» diye nitelendirilmiştir. Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş ikinci baskısından dilimize çevrilen Marksist Ekonomi El-kitabı, iki cilt halinde olup, elinizdeki birinci ciltte üretim, mübadele, artı - değer, para, kredi, tarım, kapitalizmin gelişmesi ve çelişkileri konuları, Marx'tan bu yana en son antropolojik, arkeolojik ve sosyolojik araştırmalardan da yararlanılarak ve örnekler çoğunlukla Avrupa dışı ülkelerden seçilerek bütün ayrıntılarıyla ve tam bir marksist yöntemle incelenmektedir. Burjuva iktisatçılarının iddialarını karşı konmaz bir biçimde çürüten ve marksist ekonomi araştırmalarına büyük bir canlılık ve üstünlük kazandıran bu eserin yakında yine ANT tarafından yayınlanacak olan ikinci cildinde ise milli gelir, periyodik buhranlar, tekelci kapitalizm, emperyalizm, Sovyet ekonomisi, geçiş devresi ekonomisi, sosyalist ekonomi, ekonomi politikiğin doğuşu, gelişmesi ve ortadan kalkması yeracaktır.